

Johanna Björkman

METSÄTEOLLISUUDEN
MENESTYKSEN JÄLKI
ARKKITEHTUURISSA

ARKKITEHTI W. G. PALMQVISTIN JA YHTIÖIDEN
YHTEISTYÖ TEHDASYHDYSKUNNISSA
1920- JA 1930-LUVUILLA

Humanistinen tiedekunta
Helsingin yliopisto

METSÄTEOLLISUUDEN MENESTYKSEN JÄLKI ARKKITEHTUURISSA.

Arkkitehti W.G. Palmqvistin ja yhtiöiden yhteistyö
tehdasyhdyskunnissa 1920- ja 1930-luvuilla

Johanna Björkman

Akateeminen väitöskirja, joka Helsingin yliopiston humanistisen tiedekunnan
suostumuksella esitetään julkisesti tarkastettavaksi yliopiston päärakennuksen
auditoriossa XII perjantaina 10. toukokuuta 2019 klo 12.

Historian ja kulttuuriperinnön tohtoriohjelma

© Johanna Björkman

Taitto: Ville Karppanen

Paino: Unigrafia, Helsinki 2019

ISBN 978-951-51-5136-0 (nid.)

ISBN 978-951-51-5137-7 (PDF)

The Faculty of Humanities uses the Urkund system
(plagiarism recognition) to examine all doctoral
dissertations.

Summary

The Success of the Forest Industry in Architecture

ARCHITECT W.G. PALMQVIST CO-OPERATION WITH THE COMPANIES
IN THE INDUSTRIAL COMMUNITIES IN THE 1920S AND 1930S

THIS DOCTORAL THESIS DISCUSSES THE architecture of industrial communities constructed by forest industry companies from the perspective of co-operation and social networks of an architect and his clients between the two World Wars. The forest industry was the forefront of Finland's rapid industrialization in the 1920s and 1930s. Success was manifested in the built environment.

The main actor of this research is architect Wäinö Gustaf (W.G.) Palmqvist (1882–1964), who designed a considerable number of projects for Finnish industrial companies. In addition to the architect, the study also includes clients: G. A. Serlachius Oy and Yhtyneet Paperitehtaat Oy. The architect-client relationship was emphasized in the 1920s and 1930s as a personal relationship between Gösta Serlachius and Rudolf Walden. Serlachius and Walden are, along with Palmqvist, the ones I look at from the close range. More detailed research is focused on the Mänttä and Myllykoski mills. In both of these, the success of the forest industry's economic growth was – and still is – visible in the built structure and architecture of the entire community. Both are now valued as nationally significant built cultural environments mostly through their industrial history.

In addition to economic growth, there were sociopolitical reasons behind building up the industrial communities. Forest industry companies struggled to restore peace after the Finnish civil war and to continue their production. I have described building the industrial communities as work where concepts of corporate social responsibility and welfare capitalism were connected. Besides the factories, the companies built housing, schools, churches and other social welfare amenities for the workers. It was a goal-oriented and guided construction where the idea behind the assignments given to the architect was to get the right, aesthetically high quality and beautiful community. In the study, architecture is linked to the political, economic and cultural contexts of time.

This research connects Finnish industrial communities to the international models that first appeared in the United Kingdom, Germany and France and the United States. In this study, I refer in particular to the examples known as model communities. The communities have been designed with the ideas of urban design of the early 20th century, such as a garden city and the ideals of aesthetics. The research complements the art historical perspective in the history writing of forest industry.

Kiitokset

TUTKIMUSAIHEENI VALIKOITUI AIKONAAN teollisuusarkkitehtuurin rakennussuojelua käsitelleen graduni seurauksena. Muistikuvani mukaan professori emerita Riitta Nikula ehdotti minulle työn aiheeksi Palmqvistia. Hän tunsii Palmqvistin työluettelon Arkkitehtuurimuseon arkistossa, ja katsoi, että tutkittavaa riittäisi. Siinä hän oli oikeassa. Tuosta hapuilevasta aiheen hahmottelusta on mennyt aikaa tutkimukseni valmistumiseen. Tutkimuskysymykset täsmen-tyivät vuosien mittaan ja väitöskirja on nyt valmis. On siis kiitosten aika.

Helsingin yliopiston taidehistorian laitoksella työni ohjasi alkuun professori Riitta Nikula. Sittemmin ohjaajana jatkoi professori Kirsi Saarikangas. Kiitos teille molemmille! Kirsiä haluan kiittää erityisesti jatko-opintoseminaarini vetämisestä ja mahdollisuudesta esitellä työtäni siellä useita kertoja. Asiantuntevat kommentit työstäni seminaarissa ja sen ulkopuolella ovat olleet hyödyllisiä. Työni varsinainen ohjaaja on ollut dosentti, FT Anja Kervanto Nevanlinna. Kiitos Anja lämpimästi avusta ja pitkämielisyydestä! Väitöskirja ei ehkä olisi valmistunut ilman sinun osaavaa ohjaustasi. Tärkeät kysymyksesi ja osuvat huomiosi ovat olleet kullannarvoisia. Arvostan suuresti saamaani rakentavaa palautetta työn kaikissa vaiheissa. Kiitän myös kutsusta liittyä mukaan Pohjoismais-baltialaisen, monitieteisen *Industry and Modernism* -tutkijaverkoston tapaamisiin. Tilaisuus oli ainutlaatuinen aloittelevalle tutkijalle.

Väitöskirjani esitarkastajina toimineita professori emerita Aino Niskasta ja apulaisprofessori Anna Sivulaa kiitän huolellisesta paneutumisesta työhöni ja rakentavista, mutta positiivista kommenteista. Kiitän Anna Sivulaa myös ystävällisestä suostumisesta vastaväittäjäkseni. Yliopistonlehtori Pia Olsson ja professori Niklas Jensen-Erikseniä kiitän suostumisesta tiedekunnan edustajiksi.

Tutkimustyö on useimmiten yksinäistä puuhaa. Siksi haluan kiittää kollektiivisesti kaikkia teitä taidehistorian jatko-opiskelijoita vertaistuesta ja keskusteluista seminaarissa. Olen saanut vuosien mittaan arvokkaita kommentteja työstäni sen eri vaiheissa.

Ilman arkistoja ja kirjastoja sekä niiden asian-tuntevaa henkilökuntaa ei tämäkään tutkimus olisi voinut valmistua. Arkkitehtuurimuseon arkiston ja kirjaston kollegat, kiitos. Kiitän myös Gösta Serlachiuksen taidesäätiön avuliasta henkilökuntaa Mäntässä niin kirjeiden, piirustusten kuin valokuvienkin etsimisestä. Erityiskiitos residenssivierailusta kesällä 2015. Lämpimät kiitokset avusta myös UPM:n keskusarkistoon Valkeakoskelle. Arkkitehti Palmqvistin sukulaisia kiitän suullisista tiedoista ja valokuvista.

Olen kiitollinen työpaikkani Helsingin kaupungimuseon kulttuuriympäristötoimin kollegoille kannustuksesta tutkimustyöni suhteen ja myöte-mielisyydestä poissaolajeni suhteen. Kiitos Anne Mäkiselle, joka kannusti saattamaan väitöskirjani loppuun. Kiitos myös Sari Sarestolle työyhteisön

hyvän hengen luomisesta, opintovapaiden myöntämisistä ja sujuvista järjestelyistä niiden suhteen.

Tutkimustani ovat taloudellisesti tukeneet Suomen Kulttuurirahasto, Svenska kulturfonden, Koulutusrahasto ja Ella ja Georg Ehrnroothin säätiö, joita kaikkia kiitän nöyrästi. Lisäksi Helsingin yliopiston myöntämä väitöskirjan viimeistelyapuraha auttoi työn loppuunsaattamisessa ja Kanslerin matkarahan turvin pääsin vierailemaan Port Sunlightiin ja Bournvilleen Englannissa.

Kirjan kauniista taitosta kiitän graafikko Ville Karppasta.

Tutkimustyö ei olisi ollut mahdollista ilman monenlaista apua. Kiitän vanhempiani avusta, etenkin lastenhoidon saralla! Kiitän myös lämpimästi appivanhempiani kaikesta avusta. Muita sukulaisia ja ystäviä kiitän erityisesti vastapainosta tutkimustyölleni.

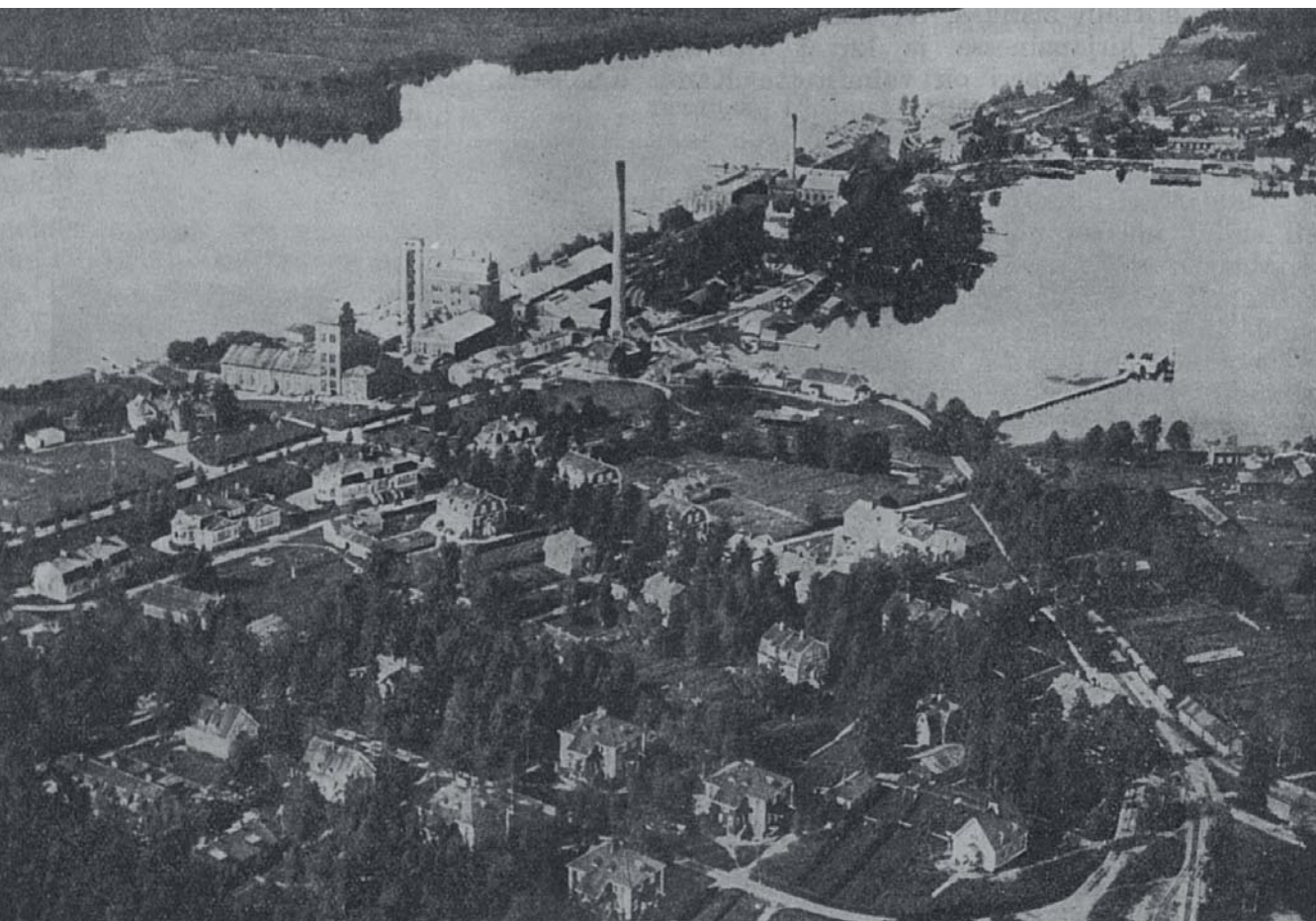
Suurin kiitos kuuluu omalle perheelleni: Markukselle sekä lapsilleni Akulle ja Lotalle, teille tärkeimmille! Olette kärsivällisesti odottaneet ”väittelyä”, nyt on vihdoinkin sen aika.

Helsingissä huhtikuussa 2019
Johanna Björkman

Sisällysluettelo

SUMMARY	5
KIITOKSET.	6
1. JOHDANTO	11
ARKKITEHTUURI METSÄTEOLLISUUSYRITYSTEN PALVELUKSESSA	11
Arkkitehti ja tilaajat	14
Toimijoiden sosiaaliset verkostot ja pääomat	16
Hyvinvointikapitalismi tehdasyhdyskunnissa	20
Aiempi tutkimus	23
”Tehdas [on] tehtaan näköiseksi sommiteltava”	26
Teollisuusrakennuksista teollisuusperinnöksi	31
Aineistot	33
Tutkimuksen rakenteesta.	35
2. TEHDASYHDYSKUNTIEN RAKENTAMISEN HISTORIASTA	37
Varhaisen teollisuuden yhdyskunnat	38
Malliyhdyskunnat.	41
Paternalismista hyvinvointikapitalismiin	51
Metsäteollisuuden tehdaspaikkakunnat Suomessa	54
Teollisuusyhtiöt rakentamisen tilaajina ja määrittäjinä	58
Vaikuttajien verkostot.	61
3. W. G. PALMQVIST – TEOLLISUUDEN LUOTTOARKKITEHTI	64
Opinnot ja opintomatkat.	65
Ura yksityisarkkitehtina	70
Tehdasyhdyskuntien toimeksiannot	75
Teollisuusrakentamisen toimeksiannot kaupunkeihin	88
Muut suunnittelutehtävät	97
Palmqvistin arkkitehtuurinäkemys	106
4. GÖSTA SERLACHIUS YHTIÖN JA MÄNTÄN KEHITTÄJÄNÄ.	111
Yhdyskuntaan asemakaava ja asuntoja	114
Murroksen ajasta hyvinvoinnin edistämiseen	125
Tehdasrakennukset ja muu rakentaminen 1920-luvulla	127
Mänttä itsenäiseksi kunnaksi	130
Uudistustoiminta 1930-luvulla.	137
G. A. Serlachius Oy:n rakennusperintö.	141
Gösta Serlachiuksen arkkitehti- ja taiteilijaverkostot	145

5. RUDOLF WALDENIN IHANNEYHDYSKUNTA MYLLYKOSKI	150
Yhtyneet Paperitehtaat -konsernin perustaminen ja Rudolf Waldenin johtajakausi. . .	154
Myllýkoski Yhtyneiden pääpaikaksi	158
Yhdyskuntaan asemakaava ja työntekijöille asuntoja	163
1930-luvun muut uudisrakennukset.	168
Maailmansotien välinen aika Yhtyneiden muilla paikkakunnilla	178
Yhtyneiden rakennusperintö tänään	182
6. TEHTÄVÄNÄ TEHDASYHDYSKUNTIEN KAUNISTAMINEN	184
Esteettistä hyvinvointia yhdyskuntiin.	184
”Ei liian modernia”	190
Taiteellinen vai tekninen suunnittelukysymys?	197
Metsäteollisuuden rakennushankkeet julkisuudessa	199
Teollisuusperintö ja teollinen kulttuuriperintö	202
7. METSÄTEOLLISUUDEN ARKKITEHTI JA ARKKITEHTUURI	206
Yhtiöiden yhteiskuntavastuu	210
Globaali metsäteollisuus, kansallinen rakennusperintö.	211
LÄHTEET JA KIRJALLISUUS	214
LIITE 1	225

Kuva 1. Mäntän tehdasyhdyskunta vuonna 1928. Kuva: Aikakauslehti *Suomen puu*.
Suomen puutavara- ja paperimiesten äänenkannattaja 18/1928.

1. JOHDANTO

Arkkitehtuuri metsäteollisuusyritysten palveluksessa

*”Fabrikerna och isynnerhet storindustrin äro stora byggherrar. De bygga ej blott industriella anläggningar, utan ofta även kyrkor, skolor, samlingssalar och bostäder. Huru viktigt är det icke då att dessa samhällen från början ordnas enligt en bestämdt stadsplan, uppgjord av en kompetent arkitekt, och att även den minsta byggnad uppföres med beaktande av estetiska krav och icke blott med iakttagande av det praktiskt taget nödvändiga. Endast på sådant sätt kan ett vackert samhälle uppstå.”*¹

METSÄTEOLLISUUSYHTIÖ G.A. SERLACHIUS Oy:n toimitusjohtaja Gösta Serlachiuksen näkemys vuodelta 1939 – elämäntyönsä loppupuolella ja juuri ennen talvisodan alkamista – summaa hänen käsityksensä yrityksen vastuusta tehdasyhdyskunnan kehittämisestä ja rakentamisesta. Tässä tutkimuksessa etsin vastausta siihen, miksi metsäteollisuusyritykset rakensivat 1900-luvun alkupuolelta lähtien tehtaiden lisäksi tehdasyhdyskunnissa asuntoja, kouluja, kokoontumistiloja ja jopa kirkkoja. Toisin sanoen metsäteollisuus investoi kokonaisten tehdasyhdyskuntien rakentamiseen.² Yrityksen

omien tarpeiden lisäksi yhtiöt aloittivat 1900-luvun alkupuolella hyvinvointia edistävien toimintojen rahoittamisen ja rakentamisen.

Tutkimukseni päähenkilönä on arkkitehti Wäinö Gustaf (jatkossa W. G.) Palmqvist (1882–1964). Arkkitehteilla oli yhdyskuntien suunnittelussa merkittävä rooli ja Palmqvistilla Suomen mittapuussa tässä keskeisin tehtävä. Arkkitehdin lisäksi tutkimuksessani nousevat esille tilaajat: G. A. Serlachius Oy ja Yhtyneet Paperitehtaat Oy. Arkkitehti – tilaajasuhde korostui 1920- ja 1930-luvuilla henkilökohtaisina suhteina Gösta Serlachiuksen ja Rudolf Waldenin johtaja-aikana. Serlachius ja Walden ovat Palmqvistin ohella ne toimijat, joita tarkastelen lähemmin. Tarkemman tutkimuksen kohteiksi olen rajannut Mäntän ja Myllykosken tehdasyhdyskunnat. Näissä molemmissa metsäteollisuuden menestysvuosien jälki näkyi ja näkyy yhä koko yhdyskunnan rakenteessa ja arkkitehtuurissa.

Tutkimukseni tarkastelee kahden maailmansodan välistä parinkymmenen vuoden mittaista ajanjaksoa. Aikarajaus liittyy toisaalta talouskasvun ja teollistumisen tuottamiin uusiin mahdollisuuksiin: Suomen ensimmäinen teollistumis-

1 Laina Gösta Serlachiuksen puheesta *Industrin och konsten* 28.11.1939: ”Tehtaat ja erityisesti suurteollisuus ovat suuria rakennuttajia. Ne eivät rakenna vain tuotantolaitoksia, vaan usein myös kirkkoja, kouluja, kokoontumistiloja ja asuntoja. Kuinka tärkeää on siis, että nämä yhdyskunnat heti alusta pitäen järjestetään pätevän arkkitehdin laatiman asemakaavan mukaan, ja että pienimmätkin rakennukset rakennetaan esteettiset vaatimukset huomioiden eikä vain käytännön välttämättömyydet täyttäen. Vain siten voi syntyä kaunis yhdyskunta.” (suomennos JB). GSTS.

2 Häggman 2006. Häggmanin tutkimus *Metsän tasavalta: suomalainen metsäteollisuus politiikan ja markkinoiden ristiaallokossa 1920–1939* käsittelee suomalaista metsäteollisuutta maailmansotien välisenä aikana. Tutkimuksen näkökulmana on nuoren kansallisvaltion ja vahvan metsäteollisuuden vuorovaikutus.

kausi katkesi ensimmäisen maailmansodan ja siihen liittyvien tapahtumien vuoksi mutta jatkui taas itsenäisen Suomen olojen vakiinnuttua. 1920-luku oli taloudellisen kasvun, vaurastumisen sekä voimakkaan teollistumisen aikakautta aina talouden taantumaa saakka. Taloudellisen nousukauden aikana teollisuusrakentaminen kiihtyi tuotannon kasvun myötä aina 1930-luvun lamaan saakka ja jatkui taas toiseen maailmansotaan asti.³ Metsäteollisuus oli Suomen nopean teollistumisen keulakuva maailmansotien välisenä aikana, ja se investoi tuolloin huomattavasti sekä tuotantolaitoksiin että laajemmin tehdasyhdyskuntien rakentamiseen.

Tutkimuksen aikarajauksen taustana ovat myös yhteiskunnalliset syyt, jotka vaikuttivat merkittäväällä tavalla tehdasyhdyskuntien rakentamisessa: yhtiöt pyrkivät olojen vakauttamiseen yhdyskunnissa tehdyillä sosiaalisen hyvinvoinnin parannustoimenpiteillä, joihin rakentamisenkin liittyi. Tehdasyhdyskuntien rakentamisen prosessi liittyi kiinteästi yhteiskunnan muutoksiin, ja arkkitehtuuri kertoi konkreettisestikin kasvusta ja kehityksestä. Metsäteollisuuden historiaa on sen kansallisen merkityksen vuoksi tutkittu huomattavan paljon⁴, mutta metsäteollisuuden rakennusperinnön tutkimus on jäänyt muita vähäisemmäksi.

Tehdasyhdyskunnat olivat kansainvälisesti tarkastellen tärkeä osa teollistumista. Maaseudun tehdasyhdyskunnat eivät olleet vain Suomelle tyypillinen ilmiö, vaan niitä oli kaikkialla ja ne olivat osa teollistumista. Tehdasyhdyskuntia on tarkasteltu aiemmassa tutkimuksessa laajasti, mutta arkkitehtuurin tutkimuksen näkö-

kulmasta melko niukasti. John S. Garner on kirjoittanut yhdysvaltalaisen yritysten mallikaupungeista *The Model Company Town* (1984) sekä toimittanut artikkelijulkaisun *The Company Town: Architecture and Society in the Early Industrial Age* (1992). Näiden teosten kohteena ovat teollisuusyhtiöiden rakennuttamat kaupungit 1800-luvulla. Margaret Crawford on myös tutkinut amerikkalaisia yhtiöiden kaupunkeja julkaisussa *Building the Workingman's Paradise. The design of American Company Towns* (1995). Pohjoismaisista tehdasyhdyskunnista ovat kirjoittaneet Mats Ahnlund ja Lasse Brunnström mm. artikkelissaan *Bolagssamhälle i Norden. Från brukstid till nutid* (1993).⁵ Suomessa on julkaistu vain muutamia tehdasyhdyskuntien arkkitehtuuria tarkastelevia tutkimuksia, joista Pekka Korvenmaan Kauttuan ruukkia tarkastellut teos on yksi varhaisempia. Hän on myöhemmin tarkastellut myös Alvar Aallon osuutta Sunilan tuotantolaitosten ja asuinalueen suunnittelijana.⁶ Hiljattain on valmistunut perusteellinen, kolmiosainen tutkimus Kuusankosken tehtaista ja niiden rakennusperinnöstä.⁷ Myöskään suomalaisessa kaupunkitutkimuksessa tehdasyhdyskunnat eivät ole juuri olleet esillä, sillä niitä on pidetty vahvasti maaseutumaisina paikkoina.

Tutkimukseni kytkee suomalaiset tehdasyhdyskunnat niihin kansainvälisiin esikuviin, jotka esiintyivät ensimmäisinä Iso-Britanniassa, Saksassa ja Ranskassa sekä Yhdysvalloissa. Tässä tutkimuksessa viitataan etenkin *malliyhdyskuntina* tunnettuihin esimerkkeihin. John S. Garner on määritellyt teollisen toiminnan ympärille syntyneen malliyhdyskunnan seuraavasti: ”jotkut

3 Ahvenainen – Pihkala – Rasila 1982; Kuisma 2006.

4 Heikkinen et al. 2009, 7.

5 Garner 1984; Garner (toim.) 1992; Crawford 1995; Ahnlund – Brunnström 1993.

6 Korvenmaa 1989 ja 2004 (toim.); Myös kansatieteen alalta valmistunut Sanna-Kaisa Spooftin tutkimus Jokelan tiilitehtaasta (1997) tarkasteli yhdyskunnan rakennettua miljöötä.

7 Wasastjerna 2015a, 2015b ja 2015c.

Kuva 2. Myllykosken tehdasyhdyskunta vuonna 1937. Edessä nk. mestaritalot, taustalla yhtiön pääkonttori ja tehtaan piippu. Kuva: UPMKA.

näistä [tehdas]kaupungeista olivat parempia kuin toiset ja siten nimettiin mallikaupungeiksi” tai hieman laajemmin: ”mallitehdaskaupunki oli sellainen, jossa omistajan paternalismi ulottui tehtaiden tai kaivosten arkkitehtuurin perusvaatimuksia pidemmälle. Hyvin suunnitellut talot, puistot, koulut, kirjastot ja kokoontumistilat, jotka oli sijoitettu houkuttelevaan maisemaan, esittivät rakennuttajan epätavallisen mielenkiinnon. Mutta yhtä epätavallista näissä olivat sosiaaliset ohjelmat, jotka ulottuivat työntekijän perheisiin saakka.”⁸ Kysyn, olivatko Mänttä ja Myllykoski suomalaisia esimerkkejä nk. *malliyhdyskunnista*, joiden juuret ovat 1800-luvun lopulla kaupunkien ulkopuolelle rakennetuissa tehdaskaupungeissa. Tehdasyhdyskunnat, joista käytettiin malliyhdyskunnan käsitettä, olivat Suomessakin tunnettuja. Ruotsista tunnettiin erityisesti kaivosyhdyskunta Kiiruna⁹.

Vaikka malliyhdyskunnan rakennuttamiseen liittyvät ideat toteutuivat ilmeisen suoraan joissakin suomalaisissa tehdasyhdyskunnissa, ei niistä ole kuitenkaan yleensä käytetty tätä käsitettä. Euroopassa ja Yhdysvalloissa teollisuuden muodostamat tehdasyhdyskunnat on nähty puutarhakaupunkiaatteen varhaisina esikuvina, erityisesti Bournville ja Port Sunlight Englannissa mainitaan usein.¹⁰ Suomessa puutarhakaupunkiaate tuli 1900-luvun alussa voimakkaasti esille mm. *Arkkitehti-* ja *Rakennustaito*-lehdissä. Tutkin, miten aate näyttäytyi tehdasyhdyskuntien suunnittelussa meillä Suomessa.

Gas:in johtaja Gösta Serlachiuksen ja Yhtyneiden Paperitehtaiden johtaja Rudolf Waldenin johtamina Mäntässä ja Myllykoskella sijoitettiin sotien välisenä aikana huomattavasti tuotantolaitosten lisäksi tehdasympäristöön ja työsuoje-

⁸ Garner (toim.) 1992, 5 (suomennos JB). Crawford (1995) puhuu malliyhdyskunnista ”paranneltuina” kaupungeina.

⁹ Brunnström 2008.

¹⁰ Ahnlund – Brunnström 1993, 51.

luun, työväen ja virkailijoiden asuntoihin, tehta-
taan ylläpitämiin ammattikouluihin, maanpuo-
lustustyöhön, työntekijöiden vapaa-ajan virkis-
tykseen ja urheiluharrastusten tukemiseen sekä
ammattiosastojen ja työväenliikkeen toiminnan
valvontaan. Yhtiönä niiden toiminnassa näkyi
varhainen yrityksen *yhteiskuntavastuu*¹¹.

Arkkitehti ja tilaajat

Yhtiöt palkkasivat arkkitehteja suunnittelutehtä-
viin toteuttamaan tehdasyhdyskunnan rakennus-
kannan esteettistä puolta. Tutkimuksessa pohdin,
millaisia arkkitehtuurinäkemystä tilaajilla oli ja
ohjattiinko suunnittelua heidän toimestaan. Tilaa-
jien näkemykset vaikuttavat olleen *arkkitehtuuri-*
ja ympäristödeterministisiä, sillä niin vahvasti
niissä näkyi rakentamisen ja ympäristön merkitys
työväestön kasvattavana tekijänä. Mutta millaista
arkkitehtuuria tehdasyhdyskuntaan rakennettiin?

W. G. Palmqvist oli yksi niistä arkkitehdeista,
joka otti osaa voimakkaasti kasvaneen teollisuu-
den suunnittelutehtäviin maailmansotien välisen
ajan Suomessa.¹² Palmqvist suunnitteli Mäntän ja
Myllykosken lisäksi myös muille Yhtyneet Paperi-
tehtaat Oy:n tehdaspaikkakunnille sekä mm. Jyväskylään Kankaan Paperitehdas Oy:lle, puunjalostus-
teollisuusyritys Kemi Oy:lle, Käkisalmeen metsä-
teollisuusyritys Oy Waldhof Ab:lle, Pietarsaareen
Jakobstads Cellulosa Ab:lle, Outokumpu Oy:lle
eri paikkakunnille, Lauritsalaan Ab Kaukas Oy:lle,

Nokialle ja Saviolle Suomen Gummitehdas Oy:lle
sekä yksittäisiä teollisuuslaitoksia mm. Tako Oy:lle
Tampereelle. Palmqvist alkoi saada tilauksia teol-
lisuusyrityksiltä 1920-luvun alussa. 1920- ja 1930-
luvut olivat arkkitehdin produktiivisinta aikaa ja
myöhemmät suunnittelutyöt, joita arkkitehti jat-
koi kuolemaansa saakka, olivat suurelta osin teol-
lisuusrakennusten muutos-, laajennus- ja korjaus-
työtä. Palmqvist suunnitteli samanaikaisesti suu-
rille teollisuusyrityksille ja jopa kilpailijoille sa-
malla alalla. Palmqvist teki pääosan suunnitelmis-
taan teollisuudelle. Suunnittelutöille on yhteistä
tyylillinen edustavuus. Luonnehdin tutkimukses-
sani Palmqvistin arkkitehtuuria klassismiksi.
Arkkitehtuurin ominaispiirteistä myös *monumen-
taalisuus* ja *historismi* nousevat erityisesti esiin.¹³
Palmqvistin töitä ei ole aikaisemmin tutkittu koko-
naisuutena, vaikkakin niistä on tehty useampia
pro gradu -tutkielmia ja yksi diplomityö.¹⁴

Riitta Nikulan mukaan Palmqvistin arkkiteh-
tuuri on saanut vaikutteita etenkin Saksasta eikä
niinkään Pohjoismaista monien muiden suoma-
laisten arkkitehtien tapaan.¹⁵ Tähän viittaa myös
arkkitehdin kirjasto, jonka kirjoista suurin osa on
saksankielisiä arkkitehtuurijulkaisuja. Palmqvist
teki vuonna 1907 valtion arkkitehtistipendin tur-
vin pitkän opintomatkan, jonka aikana hän tutus-
tui Saksan asutuskeskuksiin ja tutki tehdastyöväen
oloja Ruhrin alueella, mm. Essenissä Krupp
tehtailla sekä Englannissa, jossa hän tutustui mm.
Port Sunlightin ja Bournvillen ajankohtaisiin
teollisuuden malliyhdyskuntaan.¹⁶ Opintomat-

11 Yhteiskuntavastuun käsite jaetaan yleensä kolmeen osa-alueeseen: taloudelliseen
ja sosiaaliseen vastuuseen sekä vastuuseen ympäristöstä. Ks. esim. Anttiroiko 2004.

12 Palmqvistin työluettelo vuodelta 1943, MFA. Ks. liite 1.

13 Historismilla tarkoitin tässä Palmqvistin tyylikeinoa, jolla hän toi arkkitehtuuriinsa viittauksia vanhempiin
historiallisiin tyyliin, kuten barokkiin ja antiikkiin. Ks. historismista Nikula – Kärkkäinen (toim.) 1989.

14 Työni kannalta keskeisin on Tarja Kekäläisen Pro gradu *Mäntän tehdasyhdyskuntasuunnitelma*.
W. G. Palmqvist *teollisuusympäristön arkkitehtina* 1997. Muut opinnäytteet ovat lähdeluettelossa.

15 Nikula 1990, 134. Riitta Nikula on luonnehtinut Palmqvistin arkkitehtuurin
olevan lähellä Peter Behrensin 1910–1920-lukujen teollisuusrakentamista.

16 Palmqvistin kaksi artikkelia opintomatkastaan *Argus*- ja *Arkitekten*-lehdissä vuonna 1908, ks. Palmqvist 1908a ja 1908b.

kalla oli merkittävä vaikutus Palmqvistin uraan.

Arkkithetuurin historian tutkimuksessa rakennuksen tilaaja on jäänyt usein arkkitehdin varjoon. Kuitenkin voidaan kysyä: kumpi on tärkeämpi: arkkitehti vai tilaaja?¹⁷ Rakennukset eivät synny ilman mittavaa taloudellista investointia, mutta arkkitheutturia ei myöskään saada aikaan ilman taiteellista suunnittelua. Valmis rakennus on yleensä, etenkin nykypäivänä, kompleksinen kokonaisuus käytyjä neuvotteluita, erilaisia prosesseja, käsityksiä ja kompromisseja, joita eri tahot ovat käyneet eikä rakennuttajan ja arkkitehdin erottaminen toisistaan ole aina mahdollista. Suurin rooli on usein annettu arkkitehdille, sillä taidehistoriallisissa tutkimuksissa on keskitytty arkkitehdin taiteellisen tuotannon kartoittamiseen ja analysointiin. Itse tutkijana vierastan sankari-arkkitehdin roolin antamista henkilölle, joka on osa laajempaa prosessia ja jonka työhön kuuluu lähtökohtaisesti suunnittelun alistaminen tilaajan arvioinnille, yhteistyö ja vaihtoehtoisten suunnitelmien laatiminen. Arkkitehdin ja tilaajan lisäksi suunnitteluun ja toteutukseen liittyy laaja verkosto muita toimijoita. Tämän vuoksi tutkimukseni on kehittynyt arkkitehtimonografian kirjoittamisesta laajempaan toimijoiden yhteistyön selvittämiseen. Tutkimuskysymyksinä minua ovat kiinnostaneet erityisesti arkkitehdin rooli teollisuuden palveluksessa, mutta yhtä vahvasti tilaajien rooli suunnittelu- ja rakentamisprosesseissa. Olen pohtinut tutkimustyön aikana, kuka käytti suunnittelun päätösvaltaa ja millaisia suunnittelun reunaehdot olivat. Olen myös selvittänyt, millaista arvoista suunnittelija ja tilaaja keskustelivat.

Arkkitehtimonografian kautta on mahdollista

kuvailla ja analysoida tietyn ajankohdan yhteiskuntaa yhdestä näkökulmasta. Näin voi valaista myös esimerkiksi arkkitehdin tiettyä roolia, kuten on tutkittu esimerkiksi kaupunginarkkitehdin toimintaa.¹⁸ Olen luokitellut oman tutkimukseni henkilölähtöiseksi historian tutkimukseksi. Henkilölähtöisessä tutkimuksessa kohdehenkilö koetaan ensi sijassa keinoksi analysoida laajempia ilmiöitä.¹⁹ Etenkin vanhemmissa arkkitehtimonografioissa pääpaino on ollut valmiin ”teoksen” analysoinnissa sen fasadien ja pohjien kautta, arkkitehtonisen laadun ja vaikutteiden kuvaamisen kautta, kun taas yhteistyö tilaajan ja arkkitehdin välillä ja se kaikki, joka vaikutti ”tuotteen” jäi sivuosaan.²⁰ Korostan erityisesti jälkimmäistä näkökulmaa tutkimuksessani.

Tutkimukseni kohteeksi valittuja yrityksiä yhdistää sama teollisuuden ala, metsäteollisuus, mutta myös ajanjaksolle tyypillinen johtajuus: Rudolf Walden ja Gösta Serlachius ovat tunnettuja omistaja-johtajia, joiden ote yhtiöidensä johdossa oli raudanluja ja jotka vaikuttivat poik-

Kuva 3. Arkkitehti W. G. Palmqvist nuorena. Kuva: MFA.

17 Grandien 2008, 84–85.

18 Esimerkiksi hiljattain valmistunut monografia Gunnar Taucherista, jossa tarkastellaan henkilön uraa kaupunginarkkitehtina, ks. Mäkinen 2016.

19 Hakosalo, Heini, Seija Jalagin, Marianne Junila & Heidi Kurvinen (toim.) 2014, 6.

20 Grandien 2008.

keuksellisen paljon yhtiönsä päätöksentekoon.²¹ Heidän näkemyksillään arkkitehtuurista on merkitystä, koska Walden ja Serlachius olivat merkittävässä päätöksentekijän roolissa yrityksissään, mutta he olivat myös merkittävässä yhteiskunnallisessa asemassa koko Suomen mittakaavassa. Waldenia on luonnehdittu suomalaisen teollisuuden kenties merkittävimmäksi vaikuttajaksi.²² He olivat myös ajanjakson merkittävimpiä teollisuuseliitin edustajia, sekä taloudellisesti että poliittisesti. Markku Kuisman mukaan Suomessa teollisuuspiirit nousivat sotien välisenä aikana yhteiskunnan hallitsevaksi ryhmäksi eli taloudellisen (ja osin poliittisenkin) elämän eliitiksi.²³ Teollisuusjohtajien ammattilaistuminen ja korkeampi koulutustaso vuosisadan alusta lähtien vaikutti Suomessa perinteisesti hyvin vahvan patruunamaisen johtamistavan muuttumiseen.²⁴

Sosiaaliset verkostot olivat sotien välisessä Suomessa siinä mielessä pienet, että talouselämän ja politiikan johtohenkilöt olivat usein samoja henkilöitä tai he vähintään tunsivat toisensa. Suomen itsenäistyessä olivat suuryhtiöt ja koko liike-elämä ryhmittynyt hallituksen taakse keväällä 1918. Kamppailu itsenäisyyden, mutta myös yritysten toimintavapauden ja omaisuuden puolesta siivitti pyrkimyksiä. Myös teollisuuden yhdyskuntien kehittäminen ja rakentaminen sisällissodan jälkeen pääosin punaisille puunalostusteollisuuden paikkakunnille ja työväen olojen parantaminen voidaan nähdä kansallisenä projektina, jota yhtiöt toteuttivat.

Toimijoiden sosiaaliset verkostot ja pääomat

Tarkastelen tutkimuksessa arkkitehdin ja tilaajien *sosiaalisia verkostoja* horisontaalisina suhteina, jotka perustuvat molemminpuoliseen henkilökohtaiseen luottamukseen. Käytän verkostokäsitettä lähinnä metaforana, jonka avulla käsitelen kvalitatiivisesti sosiaalisia suhteita.

Tutkimuksessa käytetty teoreettinen viitekehys nojaa pitkälti yhteiskuntatieteiden parissa tehtyyn verkostotutkimukseen. Viitataan tässä erityisesti Ruotsissa tehtyyn tutkimukseen, jonka lähtökohtia ovat olleet verkostoteorian yhdistäminen sosiologi Pierre Bourdieun *kenttäteoriaan* ja erityisesti *pääoma*-käsitteen käyttäminen sekä sosiologi Niklas Luhmannin ja antropologi Marcel Maussin teoriat. Tutkijoilla on ollut vahva kiinnostus subjektiiviseen, koska se kertoo henkilökohtaisen merkityksestä yhteiskuntakehityksessä. Teoreettisena lähtökohtana on ollut yksittäisten toimijoiden tutkiminen, heidän valintansa ja strategiansa sekä tutkimus siitä, miten he ovat suhteessa toisiinsa.²⁵ Verkostosuhteet täyttävät aina tiettyjä funktioita, kuten jonkin vaihtaminen tai jakaminen, poissulkeminen ja sisäistäminen. Toimijoiden välinen dialogi on analyysin tärkein perusta.²⁶ Tässä tutkimuksessa analysoitava dialogi on pääasiassa kirjeenvaihtoa ja muuta kirjallista aineistoa.

Historian alan verkostotutkimukseen on vaikuttanut amerikkalaisen sosiologin Walter W.

21 Esim. Juva 1957; Kontio – Bonsdorff 1968; Autio – Nordberg 1980; Seppälä 1981.

22 Aunesluoma 2007, 8.

23 Kuisma 2006, erit. 393.

24 Fellman 2000b; Suomessa käytettyjä johtamisoppeja on tarkastellut Seeck 2008.

25 Erit. Gunneriusson (toim.) 2002; verkostotutkimusta on soveltanut mm. Teräs (2009) yksittäistä toimijaa tutkien. Teräksen tutkimus Heikki Huhtamäestä käsitteli toimijan verkostojen kautta yrityksen ja yhteiskunnan sosiaalista vuorovaikutusta.

26 Gunneriusson (toim.) 2002; Suomessa taloushistorian parissa tehty verkostotutkimus ja sosiaalinen pääoma -käsitteen soveltuvuus tutkimukseen on tuotu esille mm. Keskinen – Teräs (toim.) artikkelikokoelmassa *Luottamus, sosiaalinen pääoma, historia* vuodelta 2008.

Powellin tutkimus.²⁷ Powellin artikkeli *Neither Market nor Hierarchy: Network Forms of Organization* (1991) toi esille kolme ideaalityyppiä ihmisen toiminnalle: hierarkia, markkinat ja verkosto. Näistä verkosto edustaa sellaisia ihmisten välisiä suhteita, jotka ovat horisontaalisia ja epämuodollisia ja ne eroavat hierarkiasta siten, että toimijoiden positio määräytyy sosiaalisen statuksen ja resurssikontrollin avulla eikä muodollisten positioiden kautta.²⁸ Powell on kytkenyt teoriansa Marcel Maussiin ja tämän ideaan *lahjasta* sekä Niklas Luhmannin ajatuksiin *luottamuksesta*. Luhmann on todennut, miten verkostoa ei voi muodostua ilman luottamusta. Maussin antropologiseen tutkimukseen liittyvä teoria perustuu vaihtoon sosiaalisessa verkostossa, joka voidaan selittää helpoimmin analogialla lahjan vaihdosta. Powellilla verkoston tärkein ominaisuus on erottelu henkilön verkostoon sisällyttämisen ja torjumisen välillä.²⁹ Powellin kategoriat kuitenkin tarkastelevat lähinnä ideaalityyppejä ja teorian soveltaminen suoraan todellisuuteen on vaikeaa. Powell-tradition tärkein hyöty historian tutkimuksen parissa tehdyille verkostotutkimukselle on ollut verkostotutkimuksen kytkeminen Bourdieun teorioihin.

Bourdieuun käsite *sosiaalinen pääoma* on lähellä sosiaalisen verkoston käsitettä. Sillä hän tarkoittaa suhteita kuten sukulaisia, ystäviä tai saman ammattiryhmän antamaa tukea jäsenilleen. Toisaalta sosiaalinen pääoma on enemmän kuin vain suhteet, sillä jokainen yksilö varaa omassa positiossaan kulttuurisia, taloudellisia ja muita pääomia ja näistä muodostuu yhteinen

sosiaalinen pääoma, jota ryhmän jäsenet voivat käyttää hyväkseen.³⁰ Tutkimuksessa tulevat esille tämän takia toimijoiden persoonat ja heidän ominaisuutensa, joilla on merkitystä toiminnan ja verkoston kontekstoisuudeksi. Metsäteollisuuden yritysjohtajia voi hyvällä syyllä kutsua eliitiksi, sillä he olivat sotien välisessä Suomessa talouden johtohenkilöitä, jolla oli myös kulttuurista pääomaa. Bourdieu on erottanut toisistaan *taloudellisen, kulttuurisen ja sosiaalisen pääoman*. Näistä taloudellinen on muiden pääomamuotojen lähde, joka oikeissa olosuhteissa on muunnettavissa kulttuuriseksi tai sosiaaliseksi pääomaksi.

Mainitsemissani verkostotutkimuksissa on usein käytetty myös Bourdieun *kentän* käsitettä, mutta tässä tutkimuksessa en varsinaisesti käyttänyt sitä. Kentällä ja sosiaalisella verkostolla on huomattava ero: kenttä kuvaa tietyn määrän positiota ja niiden relatiiviset suhteet toisiinsa, kun taas verkoston avulla voidaan kuvata kvalitatiivisia sosiaalisia suhteita. Voidaan siis puhua mikro- ja makroperspektiivistä.³¹ Sen sijaan tutkimuksessani tulee esille Bourdieun toinen käsite *habitus*, joka liittyy sosiaaliseen verkostoon. Habituksella Bourdieu tarkoittaa yksilön sosiaalisesti tuotettua olemusta.³² Habitusten läheisyys toimijoiden välillä on olennainen lähtökohta, jotta nämä voivat tuntea yhteenkuuluvaisuutta.³³ Habitus sosiaalisen pääoman ohella on näkökulma, josta tarkastelen tutkimuksessa toimijoiden ominaisuuksia ja niiden merkitystä sosiaalisessa kanssakäymisessä verkostoissa.

Verkostoa kuvaa parhaiten se, että se on pysyvä, vapaaehtoinen, epämuodollinen ihmisten välinen

27 Hreinsson – Nilsson (toim.) 2003, 8, 17.

28 Powell 1991; Hreinsson – Nilsson (toim.) 2003, 18.

29 Hreinsson – Nilsson (toim.) 2003, 21; Mauss 1999.

30 Bourdieu 2010 (1984); myös Bourdieu & Wacquant 1995 (1992).

31 Gunneriusson (toim.) 2002, 36–37.

32 Bourdieu 2010 (1984) 165–168; Myös Broady (toim.) 1998.

33 Gunneriusson (toim.) 2002, 36.

side, jossa voi kuitenkin esiintyä hierarkkisia suhteita. Tämän kaltaisessa suhteessa verkoston päätehtävät ovat vaihto, reproduktio ja yhtenäisyys sekä ulossulkeminen ja rekrytointi.³⁴ Tutkimukseni kannalta olennaiset sosiaaliset verkostot liittyvät esimerkiksi yksityisarkkitehdin keinoihin saada toimeksiantoja ja uusintaa suhteitaan ja yhteistyötä. Toisaalta tarkastelen niitä verkostoja, jotka tulivat esille metsäteollisuuden johdon keskinäisissä yhteenliittymissä ja epämuodollisissa yhteyksissä. Erityisen huomion kohteena ovat tilaajien suhteet toisiinsa, arkkitehteihin ja muihin asiantuntijoihin. G. A. Serlachius Oy:n ja Yhtyneet Paperitehtaat Oy:n luottoarkkitehtina toimimisessa verkostojen luominen, ylläpitäminen ja suhteen molemminpuolisuus olivat keskeisessä roolissa.

Palmqvist oli henkilönä nykytermein kuvaten hyvin verkostoitunut. Hän toimi erilaisissa sosiaalisissa verkostoissa eri aikoina: arkkitehtien omissa yhdistyksissä, kunnallispolitiikassa ja oli aktiivinen taiteen kentällä. Näistä voidaan mainita Arkkitehtklubben, jonka sihteerinä hän toimi 1908–1910 ja puheenjohtajana 1917–1918 sekä Suomen Arkkitehtiliitto (SAFA), jossa hän toimi johtokunnan puheenjohtajana 1934–1935.³⁵ Sukulaisten mukaan Palmqvist kävi noin kerran viikossa näissä arkkitehtien keskinäisissä tapaamisissa, joiden tarkoituksena oli kollegoiden tapaaminen eli sosiaalisten verkostojen ylläpito ja uusintaminen. Brunilan mukaan arkkitehtiklubin kokouksiin osallistuneita arkkitehteja olivat mm. Lars Sonck ja Armas Lindgren, myös Valter Jung ja Bertel Jung osallistuivat, samoin

arkkitehdit [Emil] Fabritius, Kauno Kallio, Oiva Kallio ja Palmqvist. Valtaosa klubin aktiivijäsenistä oli ruotsinkielisiä ja helsinkiläisiä.³⁶ Palmqvist kävi suomenkielisiä kouluja mutta puhui ruotsia perheen kanssa. Myös kirjeenvaihdon perusteella hän käytti molempia kieliä sujuvasti. Kielellä oli merkitystä 1900-luvun alussa, sillä useimmat tilaajat teollisuuden parissa, joille Palmqvist työskenteli, olivat ruotsinkielisiä ja yritysten kielenä käytettiin ruotsia. Helsinki suomenkielistyi 1930-luvulle tultaessa vauhdilla: kun vuonna 1920 ruotsinkielisiä oli ollut yli 33 %, oli vuonna 1930 ruotsinkielisiä pääkaupungin väestöstä enää yli 28 %. Toisaalta kaksikielisiä oli paljon.³⁷ Suomen ja ruotsin lisäksi Palmqvist osasi saksaa ja jonkin verran englantia.

Palmqvist oli arkkitehdin toimen lisäksi erityisen aktiivinen taiteen kentällä: hän oli mukana mm. Suomen Taideakatemian hallituksessa, Taidehallin säätiön hallituksessa ja Taideyhdistyksessä. Hän oli Taito Oy:n osakas ja toimi Niilo Helanderin säätiön hallituksessa sekä vastasi pitkään säätiön taideostoista. Palmqvist oli myös henkilökohtaisesti tuttu ja ystävä monen taiteilijan kanssa, mm. Pekka Halonen ja Alvar Cawen kuuluivat hänen tuttavapiiriinsä, samoin koristetaiteilija Eric O. W. Ehrström ja arkkitehteista ainakin Bertel ja Valter Jung.³⁸ Palmqvist oli mukana myös politiikassa: hän otti osaa kunnallispolitiikkaan lautakunnissa kokoomuksen edustajana. Hän toimi Helsingin suomenkielisten kansakoulujen johtokunnan jäsenenä vuosina 1913 ja 1915 sekä yleisten töiden lautakunnassa 1923–1924 ja oli kaupungin sairaalahallituksen

34 Hreinsson – Nilson (toim.) 2003, 29.

35 Palmqvistin työluettelo, liite 1.

36 Arkkitehti Birger Brunilan haastattelu 10.9.1979. Rakennustaiteen seuran arkkitehtihaastattelut, MFA.

37 Rosén 1962, 161–162.

38 Tieto on saatu Palmqvistin sukulaisilta. Heillä on hallussaan valokuva-albumi, jonne on talletettu mm. Cawenin perheen vierailu ja Bertel ja Valter Jungin vierailu Palmqvistin kesähuvillalla Munkkiniemessä.

jäsen vuonna 1930.³⁹ Palmqvist oli monien arkkitehtien tapaan Helsingin Pörssiklubin jäsen. Verkostot käsittivät arkkitehti- ja taidepiirien lisäksi myös taloudellisia ja poliittisia vaikuttajia. Palmqvist oli monien tilaajien kanssa tuttava ja ystävä. Esimerkiksi liikemies Amos Anderson kuului hänen tuttaviiinsa jo nuoresta lähtien.

Palmqvistin aikalaisarkkitehdit olivat pääsääntöisesti ruotsinkielisiä Helsingissä toimivia arkkitehteja, ja suurin osa Suomen yksityisistä arkkitehtitoimistoista toimi Helsingissä. Pääkaupungissa oli myös arkkitehdin virkoja tarjolla mm. valtion palveluksessa Yleisten rakennusten Ylihallituksessa ja puolustusministeriössä, Helsingin kaupungin palveluksessa, Polyteknillisen opiston ja teollisuuskoulun opetustehtävissä. Arkkitehteja toimi myös tuntiopettajina mm. Taideteollisessa keskuskoulussa. Myös useimmat viroissa toimineet arkkitehdit toimivat yksityisarkkitehteina. Pääkaupungin ulkopuolella arkkitehteja työllistivät lääninrakennuskonttorit, joita oli Turussa, Hämeenlinnassa, Mikkeliissä, Oulussa, Vaasassa, Kuopiossa ja Viipurissa.⁴⁰ Tilaajakunta oli sekin pitkälti ruotsinkielistä, pääoman omistajia tai yritysjohton edustajia. Esimerkiksi Lars Sonck sai useimmat toimeksiantonsa pieneltä, ruotsinkieliseltä pääomaomistajajoukolta Helsingissä, ja useimmat hänen toimeksiantonsa tulivat Suomen Hypoteekkiyhdistyksen toimitusjohtaja Emil Schybergsonilta, joka toimi tätä ennen Privatbankenin johtajana

sekä valtiopäivien edustajana.⁴¹ Juuri tällä johtavalla yhteiskuntaluokalla oli sotien välisessä Suomessa sellaista varallisuutta ja pääomaa, jota arkkitehtuurin tilaaminen vaati. Talouden vaihtajat, kuten yritysjohtajat, olivat monin tavoin keskenään, mutta myös kulttuurivaikuttajien ja taiteilijoiden kanssa verkostoituneita.

Tarkastelen, millainen maku metsäteollisuuden johdolla oli arkkitehtuurin suhteen ja mikä oli tuon *maun legitiimisyys*. Legitiimi maku tarkoittaa tässä siis hyvää/hyväksyttyä makua. Tutkimuksessani pohdin tilaajien käsityksiä arkkitehtuurista Bourdieun distinktioteorian viitekehysten kautta, jossa maku edustaa symbolista valtaa ja on sen keskeinen käsite.⁴² Tutkimusajanjaksoni Suomessa yhteiskuntaluokat näkyivät selvästi. Yläluokan kulttuuriset käytännöt ja makumieltymykset erosivat keskiluokan ja erityisesti työväestön käytännöistä. Bourdieu on todennut, että johtavan luokan – tässä tapauksessa yritysjohton – maku on yhtä kuin yhteiskunnan legitiimi maku.⁴³ Tutkimuksessani eliitin suvereeni esteettisten makuarvostelmien hallinta näyttäytyy myös vallankäyttönä työväestöä kohtaan pyrkimyksissä kasvattaa sen makua esimerkiksi arkkitehtuurin suhteen.

Eliitin käsite ja sen tutkimus liittyvät omaan tutkimukseeni kysymyksenä, kuka Suomessa oli eliittiä sotien välisenä aikana. Taloushistoriallisessa tutkimuksessa on tuotu esiin teollisuuspiirien nousu yhteiskunnan hallitsevaksi ryhmäksi.⁴⁴

39 Vuosina 1913 ja 1915 Palmqvist valittiin suomenkielisten kansakoulujen johtokuntaan. Ks. *Kertomus Helsingin kaupungin kunnallishallinnosta 1913*, 246; 1915, 184. Palmqvist oli kaupungin yleisten töiden hallituksen jäsen vuonna 1923–1924. *Kertomus Helsingin kaupungin kunnallishallinnosta 1922*, 180–181; 1923, 161; *Kertomus Helsingin kaupungin kunnallishallinnosta 1930*, 180. Palmqvist valittiin kaupungin sairaalain hallituksen jäseneksi 1930.

40 Wäre 1992, 55.

41 Korvenmaa 1991, 103.

42 Bourdieu 2010 (1984).

43 Ibid.

44 Kuisma 2006. Markku Kuisman johdolla on myös toteutettu Suomen Akatemian rahoittama eliittitutkimusprojekti *Elites and Social Change: Family Strategies and Networks of Power 1500–2000*, jota jatkoi hanke *Business Elite: Roots and Roles in Modern Society. The Finnish Case in the European Context 1750–2000*.

Eliittejä voi olla yhteiskunnan eri sektorien hui- pulla (taloudellinen, poliittinen, kulttuurinen) tai eliitillä voidaan tarkoittaa koko yhteiskuntaa dominoivaa yhtenäistä eliittiä, jolla viitataan valta- eliittiin C. Wrigth Millsin klassikotutkimuksen (1956) mukaan: ”Eliitti on yksilöiden muodos- tama ryhmä, yhteiskunnan jäsenten vähemmistö, joka käyttää merkittävää valtaa yhteiskunnassa.”⁴⁵ Myös arkkitehdit edustivat ainakin kulttuurista eliittiä 1920- ja 1930-luvuilla. Arkkitehdit kannat- tivat poliittista oikeistoa pääsääntöisesti jo ennen Suomen itsenäisyyttä.⁴⁶ Siten näkemykset olivat yhteneväisiä poliittisen ja talouden eliitin kanssa.

Gösta Serlachius oli tunnettu taiteen kerääjä ja mesenaatti, mutta hänellä oli myös arkkitehtuu- riin liittyviä näkemyksiä, joita hän pyrki toteut- tamaan erityisesti Mäntän tehdasyhdyskunnan rakentamisessa.⁴⁷ Serlachiuksen taidemaku oli perinteinen ja kohdistui erityisesti Suomen kulta- kauden ajan taiteeseen.⁴⁸ Yhtyneiden johtajana Rudolf Walden vaikutti mm. yhtiön tehdaspaikka- kunnille rakennettujen kirkkojen suunnittelupro- sesseihin. Ensimmäinen arkkitehti Palmqvistin kanssa työstetty kirkko oli Jämsänkosken kirkko (1935). Waldenilla oli arkkitehdin kanssa näkemys- eroja suunnittelutyön aikana, sillä Palmqvist tavoitteli kirkolle klassista ulkoasua, kun taas Waldenin lähtökohtana oli kansanrakentaminen. Myös muiden asiakkaidensa kanssa Palmqvist neuvotteli vaihtoehtoista ja otti huomioon tilaajan näkemykset. Kirjeenvaihto, muistiot ja Serlachiuk- sen tapauksessa jopa arkkitehdille annetut valo- kuvat tai kirjalliset viittaukset esimerkkeihin halutusta ilmeestä todentavat tilaajasuhdetta.

Gösta Serlachius ja Rudolf Walden olivat suomalaisen mittapuun mukaan omana aika- naan hyvin kansainvälisiä. Tutkin, näkyivätkö modernismin ideat heidän ajatusmaailmassaan arkkitehtuurin suhteen. Raija-Liisa Heinosen teos *Funktionalismin läpimurto Suomessa* edus- taa aikansa perustutkimusta, johon edelleen tavataan viitata. Tutkimus kuvasi funktionalis- min tulon Suomen arkkitehtuuriin mutta toi samalla esille sen, ettei kyse ollut vain tyylistä eikä koko aikakautta kattavasta arkkitehtuurista, sillä sen rinnalla esiintyi jatkuvasti myös ns. tra- ditionaalisempi suuntaus.⁴⁹ Pauli Kettunen on huomauttanut, ettei 1930-luvulla modernisoitu- mista samastettu suoraan esimerkiksi teollistu- miseen tai kaupungistumiseen.⁵⁰ Suomi oli pit- kään maaseutu- ja maatalousvaltainen maa, ja rakennetussa ympäristössä näkyi vallitsevana perinteinen rakentamistapa pitkälle 1930-luvun loppupuolelle asti.

Hyvinvointikapitalismi tehdasyhdyskunnissa

Tutkimuksessani määrittelen *tehdasyhdyskunnan* yhden hallitsevan tehtaan ympärille muodostu- neeksi keskukseksi, joka oli syrjäisen sijaintinsa ja sosiaalisen järjestyksensä vuoksi ympäristöstään poikkeava taloudellinen, väestöllinen ja poliittinen keskus. Yhdyskunnan tehtaan työnantaja ja työn- tekijät olivat voimakkaasti riippuvaisia toisistaan. Tehdasyhdyskunnat olivat 1870-luvulta aina 1930- luvun lopulle saakka erikoisia tehdasyhtiöiden

45 Snellman 2014, erit. 18–30. Tutkimuksessaan suomen aatelista eliittinä

Snellman käyttää vallan, eliitin ja pääoman käsitteitä.

46 Suominen-Kokkonen 2006, 125–126.

47 Björkman 2007. Artikkelini tarkasteli Gösta Serlachiuksen roolia suhteessa yhtiön arkkitehteihin ja rakennettuun ympäristöön.

48 Gösta Serlachius: *Mitt intresse för konst*, 29.4.1942. GSTS.

49 Heinonen 1986.

50 Kettunen 1999, 235.

ohjaamia paikkakuntia.⁵¹ Tehdas-yhdyskunnan tunnusmerkeiksi voidaan määritellä alueiden kaavallinen kokonaissuunnittelu, suunniteltu asuinrakentaminen, teollisuusrakennusten rakennuttaminen ja yhtiön sosiaalinen vastuunotto.⁵² Myös suuryhtiöiden muu rakentaminen, kuten erilaiset kokoontumistilat, yhtiön pääkonttori, koulut ja kirkot antoivat arkkitehdeille mahdollisuuden osallistua teollisuus-yhdyskunnan kokonaisvaltaiseen suunnitteluun. Suomen itsenäistymisen jälkeen modernin teollisuusvaltion rakentaminen korostui vahvan metsäteollisuuden menestystarinassa. Maailmansotien välinen aika oli teollisuudessa myös voimakkaan modernisaation aikaa. Kuitenkin Suomen teollistuminen oli omaleimaista ja poikkesi mm. Englannin ja Keski-Euroopan teollisuudesta pitkälti yhteen teollisuuden alaan keskittyen. Suomen teollisuudelle olivat tyypillisiä metsän keskelle kasvaneet pienet, yhden tehtaan saarekkeet.⁵³ Niissä perinteinen, vanhoille ruukki-yhdyskunnille ominainen patriarkaalinen johtaminen ja työväestä huolehtiminen oli pidempään mahdollista kuin kaupungeissa.⁵⁴

Patriarkaalisen johtamisen tai tehdaspatriarkeian sijaan käytän tästä ideologiasta käsitettä *hyvinvointikapitalismi*⁵⁵, joka viittaa osuvasti metsäteollisuuden johdon, mutta myös yleisempäänkin yhteiskuntakäsitykseen maailmansotien välisessä Suomessa. Monen tehtaan johtajan vaalima ihanneyhdyskunta oli isänmaallinen yhdyskunta, jossa työntekijöiden tuli olla työnantajan kannalta luotettavia. Yhtiön tuli taata heille

vähintään tyydyttävät elinolot kuten asumisen. Tällaista yhteiskuntakäsitystä tukevia harrastuksia ja virikkeitä tuli olla runsaasti tarjolla. Kommunismi, sosialismi ja radikalismi eivät sopineet lainkaan tällaiseen yhteiskuntaan, eikä työväenliikkeen kulttuurista, poliittista eikä ammatillista toimintaa pidetty suotavina.⁵⁶ Hyvinvointiin panostettiin siis työntekijöiden olojen parantamiseksi, mutta kapitalismi-loppuinen sana toki viittaa siihen, ettei kyseessä ollut hyväntekeväisyys, vaan työntekijöiden olojen parantamisella tähdättiin luotettavan ja hyvinvoivan työvoiman saantiin.

Hyvinvointikapitalismi piti sisällään myös negatiivisia asioita, kuten voimakkaan kontrollin työväestöä kohtaan, yhdyskunnan hierarkian ja elitismin.⁵⁷ Inkeri Ahvenisto on tutkimuksessaan Verlan tehdasyhteisöstä todennut, että paternalismia ja hyvinvointikapitalismia ei tule nähdä toisistaan irrallisina, vain yhteen aikakauteen, kulttuuriin tai ympäristöön sidottuna ilmiönä, vaan osana työnantajapolitiikan suuntausta, joka on muuttunut, kehittynyt ja ottanut uusia muotoja ajan kuluessa. Hänen mukaansa on perusteltua vaihtaa tutkimuksellinen käsite modernissa tehdasteollisuudessa paternalismista hyvinvointikapitalismiin, sillä vanhaa paternalismia ja sen seuraajaa erottavia tekijöitä ilmenee ajan kuluessa lukuisia, mm. se, että suhde työntekijän ja työnantajan välillä muodostui yhtiökoon kasvessa ja byrokratian lisääntyessä vähemmän henkilökohtaiseksi kuin patruunavetoisessa

51 Tehdas-yhdyskunta on useissa tutkimuksissa määritelty edm. tavalla.

Ks. esim. Garner (toim.) 1992; Ahnlund – Brunnström 1987.

52 Ahnlund – Brunnström 1993, 49.

53 Häggman 2006, 188–190.

54 Rudolf ja Juuso Waldenin henkilöjohtamista vuosina 1924–1969

Yhtyneillä Paperitehtailla Valkeakoskella voi kutsua patriarkaaliseksi, ks. Raiskio 2012.

55 Hyvinvointikapitalismista käsitteenä ks. esim. Ahvenisto 2008.

56 Koivuniemi 2000, 207. Koivuniemi viittaa tässä Vuoriseen 1995, 48, joka on teoksessaan *Valkeakosken historia 2* esittänyt Rudolf Waldenin kuvaaman ihanneyhteiskunnan.

57 Mm. Fellman 2007, 204, 207.

paternalismissa. Hyvinvointikapitalismin on korostettu olevan selvässä yhteydessä rationalisointiin, eikä niinkään maatalousyhteiskunnasta periytyvään isäntävaltaisuuteen. Tehokkuuden tavoittelu oli olennainen osa strategiaa.⁵⁸ Tässä tutkimuksessa käytän hyvinvointikapitalismia käsitteenä edellä mainitun kaltaisesti.

Maailmansotien väliset vuodet olivat metsäteollisuudelle voimakkaan kehityksen ja laajentumisen aikaa, mikä näkyi rakennetussa ympäristössä. Vaikka 1930-luvun kansainvälistä taloutta ja politiikka leimasivat voimakkaat heilahtelut, säästyi suomalainen metsäteollisuus 1930-luvun alun syvästä lamasta hyvin muuhun teollisuuteen verrattuna. 1930-luvulla tapahtui metsäteollisuudessa myös rakennemuutos, sillä sahateollisuuden rinnalle nousi kemiallinen metsäteollisuus. Myös yritysten toiminnassa tapahtui muutoksia, kun ne integroituivat toiminnoiltaan ja kehittyivät monialaisiksi, ottaen myös ensiaskeleitaan kansainvälistymisessä.⁵⁹ Teollisuuden nopea kasvu Suomessa tarkoitti voimakasta rakentamistoimintaa niin tehdasrakennusten kuin niiden tarvitsemien sähköntuotantoon tarvittavien voimalaitostenkin osalta.

Metsäteollisuudella tarkoitan puuta raaka-aineena käyttävää teollisuutta. Metsäteollisuus on ns. yläkäsite. Sen alle kuuluvat massa- ja paperiteollisuus ja paperinjalostusteollisuus sekä puuteollisuus, jotka ovat korvanneet aiemmin käytetyt mekaanisen ja kemiallisen metsäteollisuuden käsitteet.⁶⁰ Gas valmisti Mäntässä ensin puuhioketta, sitten paperia ja sulfiittiselluloosaa sekä sulfiittispriitä. Yhtyneet Paperitehtaat valmisti eri tehtaillaan paperin lisäksi samoin sulfiittisellu-

loosaa. G. A. Serlachius Oy:n rakennustoiminta Mäntässä oli suurimmillaan 1920- ja 1930-luvuilla, jolloin rakennettiin valtaosa tehtaan ja tehdasyhdyskunnan rakennuksista yhtiön siihenastisen toiminnan aikana. Yhtyneet Paperitehtaat Oy rakennutti samanaikaisesti usealla paikkakunnalla, sillä konserni koostui Valkeakosken, Myllykosken, Jämsänkosken ja Simpeleen tehtaista. Yhtyneiden ensimmäinen suurten uudistusten vaihe ajoittuu vuosiin 1926–1931. Yhtiö kasvoi suuryritykseksi vuosina 1933–1938, kun paperiteollisuuden voimakasta kasvukautta vahvisti Suomen Pankin vientiteollisuutta suosinut politiikka.⁶¹ Molempien yhtiöiden investoinnit näkyivät suoraan rakennetussa ympäristössä.

Tutkimuksessani tulee esille metsäteollisuusyritysten johdon implisiittinen yhteiskuntakäsitys, jonka mukaan ihanneyhdyskunnan asukkaiden valistus tapahtui hyvän esimerkin voimalla. Amerikkalaisen filosofin Monroe C. Beardsleyn käsite esteettinen hyvinvointi (*aesthetic welfare*) soveltuu mielestäni hyvin arkkitehtuurin tuottamien esteettisten kokemusten tarkasteluun. Beardsleyn käsitteen taustana oli ajatus siitä, että yhteiskunnan tehtävänä on yleisen hyvinvoinnin jakaminen ja esteettinen hyvinvointi on osa sitä. Mahdollisuus esteettisiin kokemuksiin on oleellinen osa hyvää elämää ja toimivassa yhteiskunnassa näitä kokemuksia tulisi olla kaikille, toisin sanoen yhteiskunnan hyvinvointipolitiikan pitäisi mahdollistaa esteettisten elämysten jakaminen.⁶² Käsite on tuotu esiin ympäristöestetiikan kirjoituksissa, joissa estetiikan ja hyvinvoinnin kytköksiä on hahmoteltu.⁶³ Myös kaupunkisuunnittelua voidaan tarkastella estetiikan näkökul-

58 Ahvenisto 2008, 26–27.

59 Aunesluoma 2007, 13–15.

60 Helsingin yliopiston kirjasto. *Yleinen suomalainen asiasanasto ysa*.

61 Autio – Nordberg 1980, 203.

62 Beardsley 1970.

63 Ks. erit. Haapala et al. (toim.) 2015; Mattila 2002.

masta Beardsleyn käsitteen kautta keskittyen ympäristön esteettiseen laatuun hyvinvoinnin tuottajana. Esteettinen hyvinvointi muodostuu erilaisista esteettisistä kokemuksista yhteiskunnassa tiettyinä ajankohtana. Näiden kokemusten taustalla on Beardsleyn esittämä yhteiskunnan esteettinen varallisuus (*aesthetic wealth*), joka siis koostuu kaikista yhteiskunnan esteettisesti arvokkaista kohteista. Esteettisen hyvinvoinnin ongelmana on se, ettei se automaattisesti jakaannu yhteiskunnassa tasan, vaan kokijoiden kyky ja kiinnostus esteettisiin kokemuksiin kohtaan vaikuttavat kokemukseen. Tähän voidaan Beardsleyn mukaan kuitenkin vastata esteettisellä kasvatuksella.⁶⁴ Tehdasyhdyskunnissa tapahtunut, hyvinvointiin tähdännyt työ tarkoitti nähdäkseni ajatusta malliyhdyskunnan kehittämisestä myös arkkitehtuurin keinoin.

Tehdasyhdyskunnissa hierarkkinen suunnittelu oli pitkään itsestäänselvyys ja jatkui eri toimintojen ja asuntojen sijoittelussa ja tilojen käytössä pitkälle toisen maailmansodan jälkeen. Tarkastelen tutkimuksessa Foucault'n valtakäsitteen kautta valtaa yhdyskuntien arkkitehtuurissa.⁶⁵ Erityisesti Foucault'n ajatus valtasuhteiden analysoinnista vallan vastustamisen kautta soveltuu hyvin tutkimukseni näkökulmiin.⁶⁶ Hyvinvointikapitalismin parannukset yhdyskunnissa ja niiden työntekijöiden kasvattaminen hyviksi kansalaisiksi koki työntekijäpuolelta myös suurta vastustusta eikä esimerkiksi yhtiön rakennuttamia palveluita haluttu käyttää niiden alkuperäisen määrittelytavan kautta. Tehdasyhdyskunnat olivat vallan näyttämöitä. Tarkastelen tehdasyhdyskuntien arkkitehtuuria myös esittämisen ja katsomisen

näkökulmasta. Tehtaita ja tehdasyhdyskuntia valokuvattiin ja esiteltiin hyvin tietoisesti, mm. uusien rakennushankkeiden valmistuttua. Yhtiö esitteli uusia kohteita mielellään korkea-arvoisille vieraille.

Aiempi tutkimus

Metsäteollisuutta on tutkittu erityisesti historian ja taloushistorian kvantitatiivisesta näkökulmasta käsin. Myös sosiaalishistoriallinen näkökulma on tullut kattavasti esille.⁶⁷ Metsäteollisuuden tutkiminen ei ole kuitenkaan ollut historian tutkimuksen parissa niin suosittua kuin voisi olettaa sen kansallisesta merkityksestä johtuen.⁶⁸ Valtaosa metsäteollisuutta käsittelevistä tutkimuksista on perinteisiä yrityshistorioita: mm. Yhtyneiden Paperitehtaiden, Ahlströmin, Kemi-yhtiön, Kymi-yhtiön, Nokian ja Paloheimon yrityshistoriikit on julkaistu. Useita yrityshistoriikkeja kirjoittanut, yleisen historian professori emeritus Jorma Ahvenainen on todennut, että yrityshistorioiden kirjoittaminen aloitettiin Suomessa suunnilleen 1900-luvun alussa ja vuoteen 1918 mennessä niitä oli ilmestynyt noin neljäkymmentä. Yrityshistorioiden kirjoittaminen yleistyi ensimmäisen maailmasodan jälkeen. Kriittinen yrityshistorian kirjoittaminen alkoi vasta 1960- ja 1970-luvuilla.⁶⁹ Anna Sivula on todennut, että teollisuusyritysten historiikeilla on ollut erilaisia tehtäviä yritykselle: niiden historiallista tietoa on käytetty sekä yrityskuvan luomiseen että tukemaan yrityksen tavoitteita ja itseymmärryksen tueksi. Koska yrityshistoriikin kirjoittaja työskentelee

⁶⁴ Mattila 2002, 43

⁶⁵ Foucault 1980 (1975); 2000.

⁶⁶ Erit. Foucault 2000, 329.

⁶⁷ Mm. Haapala 1986; Koivuniemi 2000; Ahvenisto 2008.

⁶⁸ Jensen-Eriksen – Suvikumpu – Forsström (toim.) 2009.

⁶⁹ Ahvenainen 1994, 20, 24.

yhtiön palveluksessa ja yleensä julkaisulle asetetun historiatoimikunnan alaisena, on tilaustöiden sisältöä joskus ohjattu sellaiseen suuntaan, joka on yhtiön julkisuuskuvan kannalta edullista.⁷⁰

Markku Kuisman johtama tutkimushanke Suomen metsäteollisuuden taloudellisesta ja poliittisesta historiasta sekä sen parissa julkaistut erilliset teokset: *Metsäteollisuuden maa – Suomi, metsät ja kansainvälinen järjestelmä 1620–1920* (Kuisma, 2006), *Metsän tasavalta – Suomalainen metsäteollisuus politiikan ja markkinoiden risti-aallokossa 1920–1939* (Kai Häggman, 2006) ja *Paperipatruunat – Metsäteollisuus sodassa ja jälleenrakentamisessa 1939–1950* (Juhana Aunesluoma, 2007) ovat olleet tärkeä lähde työlleni. Mielestäni taidehistorialla ja etenkin arkkitehtuurin historian tutkimuksella on edellisiin syvennettävää, sillä edellä mainituissa tutkimuksissa rakennetun ympäristön ja etenkin arkkitehtuurin käsittely ja sen tarkempi analysointi ovat olleet marginaalisessa roolissa. Esimerkiksi *Metsäteollisuuden maa* -sarja esittelee rakennuksia teosten kuvituksena, mutta ei tuo rakennushankkeita esille juurikaan.

Aiempi taidehistorian tutkimus on käsittänyt muutamia monografioita teollisuuden parissa toimineista arkkitehdeista, joista Henrik Wagerin väitöskirja tarkasteli arkkitehti Bertel Liljequistia tuotantolaitosten suunnittelijana Kymi Oy:n ja Helsingin kaupungin teurastuslaitoksen palveluksessa maailmansotien välisenä aikana. Kysymykseni ovat osittain samoja kuin Wagerilla, mutta oma tutkimukseni keskittyy tehdasyhdyskuntien koko rakennuskannan suunnitteluun, kun taas Wagerin työssä huomio oli teollisuus-

rakennuksissa.⁷¹ Teppo Jokisen tutkimus arkkitehti Erkki Huttusesta liikelaitosten ja yhteisöjen arkkitehtina käsitteli myös tuotantorakennuksia, joita sok rakennutti.⁷² Pekka Korvenmaa on kirjoittanut Alvar Aallosta A. Ahlström Oy:n luottoarkkitehtina. Tutkimus toi esille Aallon ja Ahlströmin johtajan Harry Gullichsenin ja tämän vaimon Maire Gullichsenin läheiset suhteet ja niiden merkityksen suunnittelussa. Korvenmaa on myös tuonut esille arkkitehdin ja insinöörin kunnan eriytyneet roolit teollisuuslaitosten suunnittelussa.⁷³ Arkkitehtuurin historian oppiaineessa valmistunut Aino Niskasen väitöskirja arkkitehti Väinö Vähäkalliosta käsitteli laajasti toimiston suunnittelutehtäviä teollisuudelle.⁷⁴ Oma tutkimukseni poikkeaa edellisistä siinä, että tutkin toimijan eli Palmqvistin kautta arkkitehdin ja tilaajan välistä yhteistyötä tehdasyhdyskuntien rakentamisessa.

W. G. Palmqvistia on tutkittu useissa opinnäytetöissä, pääasiassa taidehistorian oppiaineessa. Helsingin yliopiston taidehistorian laitoksella ovat valmistuneet seuraavat Palmqvistin arkkitehdin työtä tarkastelevat pro gradu -tutkielmat: Kai Kartio: *Mercatorin ja Hufvudstadsbladetin talot Helsingissä* (1989), Pirkko Kivimäki: *Rudolf Waldenin Yhtyneet paperitehtaat Oy:n tehdasyhdyskuntien kirkkojen ja seuratalojen rakennustaidellisten suuntaviivojen ja kuvataidehankintojen määrittelijänä* (1989), Ilkka Kuivalainen: *Kaukas ja Palmqvist. W. G. Palmqvistin suunnittelemat Kaukaan tehtaan asuntoalueet* (1999) ja Eliisa Moilanen: *Suunniteltua työväenasumista: Otokumpu Oy:n 1934–44 rakennuttama Kuparin työväenasuntoalue Imatralla* (1996).⁷⁵ Jyväskylän

70 Sivula 2013, 167–171.

71 Wager 2009.

72 Jokinen 1992.

73 Korvenmaa 1988; 1989; 2004.

74 Niskanen 2005.

75 Kartio 1989; Kivimäki 1989; Kuivalainen 1999; Moilanen 1996.

yliopistossa on tehty kaksi Palmqvistia tutkivaa Pro gradu -tutkielmaa taidehistorian laitoksella: Tarja Kekäläinen: *Mäntän tehdasyhdyskuntasuunnitelma. W. G. Palmqvist teollisuusympäristön arkkitehtina* (1997) ja Elina Pöykkö: *Mäntän kirkko 1920-luvun suomalaisen kirkkoarkkitehtuurin ilmentymänä* (1993).⁷⁶ Lisäksi Aalto-yliopiston arkkitehtuuriosastolta on valmistunut arkkitehtuurin historian alan diplomityö *Helsinkiläinen asuinkivitalo 1910- ja 20-luvuilla ja W. G. Palmqvist* (1999).⁷⁷ Kaikissa opinnäytteissä Palmqvistin suunnittelutöitä on tutkittu valitun osan alueen tai tietyn näkökulman tai ajanjakson kautta, ja ne antavat täydentävän mutta fragmentaarisen kuvan arkkitehdin urasta.

Palmqvistin henkilöhistoriasta on löytynyt tietoa myös elämäkerroista, joissa hän esiintyy sivuhenkilönä. Lähteinä olen käyttänyt Gösta Serlachiuksen elämäkertaa (Oula Silvennoinen 2012), Rudolf Waldenin elämäkertaa (Einar Juva 1957) ja Amos Andersonin elämäkertoja (Torstein Steinby 1979, 1982). Edellä mainitut elämäkerrat ovat muuta aineistoa täydentäviä lähteitä, joiden sisältöön ja käyttöön on suhtauduttava kriittisesti. Kaj Raiskio on todennut Rudolf Waldenia käsittelevistä biografoista mm. seuraavasti: Einar W. Juva kirjoitti Waldenista laajan elämäkerran ensin vuonna 1953 sukulaisten käyttöön ja vuonna 1957 suurelle yleisölle. Elämäkerta käsitteli laajasti Waldenin elämää ja toimintaa suurmiesmyyttiä korostaen. Raiskio kirjoittaa, että julkisesta teoksesta oli karsittu työnantajasta ja työväestä kertovia kappaleita, koska ne sisälsivät asioita, joita ei haluttu yleiseen jakeluun. Waldenin suurmies-

myyttiä korosti elämäkerrassa myös Raimo Sepälä (1981) sekä Keijo Alho teoksessaan *Suomen teollisuuden suurmiehiä* (1961).⁷⁸

Ensimmäinen taidehistorian alan väitöskirja, jossa teollisuusarkkitehtuuri oli aiheena, valmistui 2005. Tuija Mikkosen tutkimus käsitteli 1940- ja 1950-luvun yritysarkkitehtuuria ja teollisuusrakennuksia arkkitehtuurina, sijoituskohteena ja imagona. Mikkosen tutkimuksessa teollisuusrakennukset olivat osa yrityksen liiketoimintaa.⁷⁹ Vuonna 1990 julkaistu Lisa Brunnströmin väitöskirja *Den rationella fabriken. Om funktionalismens rötter* oli Ruotsissa ensimmäinen taidehistorian väitöskirja teollisuusarkkitehtuurista. Sen näkökulmaa on pidetty tärkeänä, koska se analysoi teollisuusarkkitehtuuria taylorismin ja fordismin periaatteiden näkökulmasta ja toi siten arkkitehtisuunnittelusta esille seikkoja, joita aiemmin julkisivujen analysointiin ennemmin keskittynyt taidehistoriallinen tutkimus ei ollut tuonut juuri esille.⁸⁰ Ruotsissa teollisuushistorian tutkimuksella on pidemmät juuret kuin Suomessa, ja siellä on ollut oma oppiaineensa teollisuusperinnön tutkimuksessa.⁸¹

⁷⁶ Kekäläinen 1997; Pöykkö 1993.

⁷⁷ Savolainen 1999.

⁷⁸ Raiskio 2012, 17.

⁷⁹ Mikkonen 2005.

⁸⁰ Brunnström 1990.

⁸¹ Ks. tarkemmin Avango et al. (toim.) 2003; sekä relevantteja tutkimuksia oman tutkimukseni kannalta esim. Alzén 1996; Storm 2008.

”Tehdas [on] tehtaan näköiseksi sommiteltava”

”Ilman liioittelua voidaan sanoa, että nykypäivän uudet teollisuusrakennukset vangitsevat yleisön ja kriitikkojen huomion paremmin kuin mikään muu. Tehdasta, joka epäonnistuu saavuttamaan taiteelliset tavoitteet, arvostellaan armottomasti, jopa enemmän kuin mielikuvituksetonta kaupungintaloa tai huonosti tehtyä monumenttia. Kymmenen vuotta sitten oli vielä mahdollista rakentaa miten tahansa, eikä kukaan huomannut mitään.”⁸²

Saksalaisen arkkitehtuurikriitikko Adolf Behnen kirjoitus vuodelta 1914 ennakoii teollisuusarkkitehtuurin sijoittumista omaan rakennustypologiseen luokkaansa ja sen arvostuksen kasvua arkkitehtien suunnittelutehtävänä, joka näkyi jo ennen ensimmäistä maailmansotaa teollistuneimmissa maissa kuten Saksassa ja Yhdysvalloissa. Behnen tunnetussa *Der Moderne Zweckbau* -teoksessa vuodelta 1926 teollisuusarkkitehtuuri tuli esille itsenäisenä suunnittelukohteena. Behne nosti kirjassa esille saksalaisen, Bauhausin perustajana tunnetun arkkitehti Walter Gropiuksen esseen vuodelta 1913, jossa tämä oli esitellyt amerikkalaisista teollisuusarkkitehtuuria, erityisesti monumentaalisia viljasiiloja. Teksti pohjautui Gropiuksen vuonna 1911 pitämiin luentoihin teollisuusarkkitehtuurista, joiden teemana oli ollut *Monumentaalitaide ja teollisuusrakentaminen*. Gropiuksen esseen merkitys oli erityisesti siinä,

että se kohotti teollisuusrakennukset käsitteellisesti rakennustaiteen piiriin.⁸³ Eräs varhaisempia modernismin teollisuusarkkitehtuuria edustaneita rakennuksia oli Gropiuksen ja arkkitehti Adolf Meyerin suunnittelema Fagus-niminen kenkätehdas (1913) Saksan Alfeldissä.

Fagus-tehtaan suunnittelu sai Gropiuksen paneutumaan teollisuusarkkitehtuuriin tarkemmin, ja hän keräsi tunnetuksi tulleen kuvamateriaalin Pohjois-Amerikan viljasiiloista, auto-tehtaista ja muista uusista tehdasrakennuksista. *Jahrbuch der Deutschen Werkbundes* -julkaisussa vuonna 1913 Gropius toi esiin keräämänsä kuvamateriaalin artikkelin kuvituksena.⁸⁴ Valokuvat muodostuivat ikoniseksi modernin arkkitehtuurin esikuviksi. Gropiuksen merkityksestä amerikkalaisen teollisuusarkkitehtuurin esittelijänä Euroopassa kirjoittanut Reyner Banham on huomauttanut, että tuolloin ensimmäistä kertaa arkkitehtuurin ”tyyli” kopioitiin suoraan kuvista, eikä se perustunut omakohtaiseen rakennukseen tutustumiseen tai sen rakennustekniseen tuntemukseen.⁸⁵

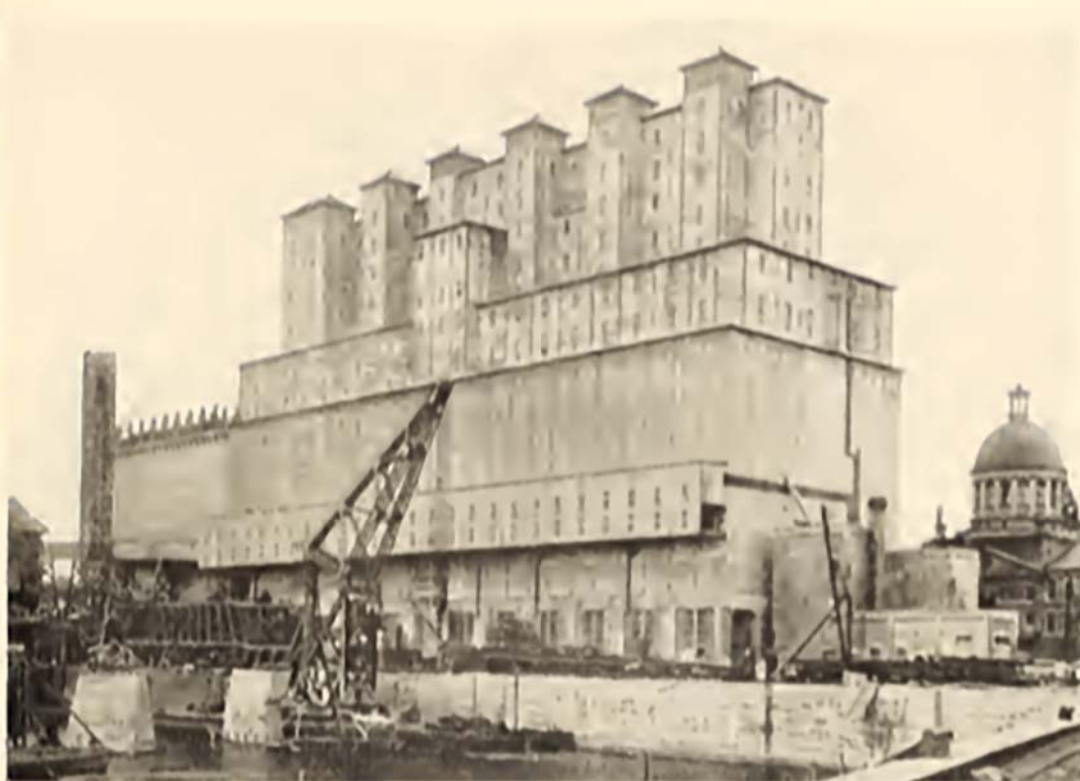
Miten kansainväliset teollisuusarkkitehtuurin ideat sitten välittyivät Suomeen ja näkyivät täällä? Käsitettä *teollisuusarkkitehtuuri* alettiin Suomessa käyttää aiemmin hyötyrakentamisena tunnetusta suunnittelusta pikkuhiljaa 1920-luvulta lähtien. Tässä tutkimuksessa viitataan teollisuusarkkitehtuurilla erityisesti teollisuuden rakennuttamiin tuotantolaitoksiin eli niihin rakennuksiin, jotka sijoittuivat yhtiön aidatun teollisuusalueen sisäpuolelle ja joiden suunnitteluun ja rakennut-

82 Behnen sitaatti on lainattu saksasta englanniksi käännettynä Annemarie Jaeggin teoksesta *Fagus. Industrial Culture from Werkbund to Bauhaus* 2000, 41: ”One can say without exaggeration that today’s new industrial buildings capture the interest of the public and of critics like nothing else. A factory that fails to meet artistic demands is judged mercilessly, more so than an unimaginative town hall or a poorly executed monument. Ten years ago, it was still possible to build any which way and no one took any note.”. (suomennos JB)

83 Behne 1996 (1926). Teos on käännetty englanniksi *The Modern Functional Building*; Walter Gropiuksen kirjoitus *Die Entwicklung moderner Industriebaukunst* ilmestyi Deutscher Werkbundin vuosikirjassa 1913.

84 Gropius 1913; Reyner Banham on kuitenkin huomionut kirjassaan (1986), että Gropius keräsi kuvamateriaalia yli vuoden, mutta ei tuolloin 1910-luvulla käynyt itse Yhdysvalloissa, vaan matkusti sinne ensimmäisen kerran vasta vuonna 1928.

85 Banham 1986, 18.

KORNSILO
UND
ELEVATOR

MONTREAL

GETREIDESILO
UND
ELEVATOR

FORT WILLIAM

Kuva 5. Fagus-tehdas, Saksa. Kuva: Bauhaus arkiv.

tamiseen liittyi myös esteettinen tavoite. Teollistumisen alkuaikoina 1800-luvun puolivälin jälkeen monet tehtaat toimivat asuinrakennuksissa ja tehdasrakennustenkin arkkitehtuuri muistutti asuinrakentamisen konventioita. Suomessa 1900-luvun alusta lähtien syntynyt suurteollisuus vaati kuitenkin eriytynyttä teollisuusarkkitehtuuria.⁸⁶ Suunnittelukenttä näyttäytyi varteenotetavalta myös arkkitehtien ottaa osaa, eikä jättää ainoastaan insinöörien tehtäväksi.

Yksi varhaisempia suomalaisia kirjoituksia teollisuusarkkitehtuuriin liittyen oli arkkitehti Carolus Lindbergin vuonna 1920 Teknillisessä aikakauslehdessä julkaissu kirjoitus *Sananen tehdasarkkitehtuurista*. Artikkelin mukaan uusin arkkitehtuurinäkemys painotti, että rakennuksen tuli ulkomuotonsa, mutta myös sisätilojensa osalta tuoda esiin oma käyttötarkoituksensa: ”Kirkko on kirkon, raatihuone on raatihuoneen,

koulu koulun ja tehdas tehtaan näköiseksi sommiteltava.” Lindberg toi kirjoituksessa myös esiin, että uudet suunnittelutehtävät, kuten teollisuusarkkitehtuuri, vaativat uusia ja tarkoitukseen sopivia ratkaisuja. Hän painotti teollisuuden suunnittelutehtävissä erityisesti arkkitehtuurin käytännöllisyyttä, asianmukaisuutta ja yksinkertaisuutta. Arkkitehtuurin totuus löytyi kirjoittajan mukaan tarkoituksenmukaisuudesta, joka aikaansaa kauneutta.⁸⁷

Arkkitehti Marius af Schulténin artikkeli ”Industribyggnadskonst” toi *Arkitekten*-lehdessä esille vuonna 1927 teollisuusrakennukset varteenotettavana suunnittelutehtävänä arkkitehteille. Schultén käytti niistä käsitettä *teollisuusrakennustaide*. Artikkelin viittasi mm. Behnen kirjaan ja Gropiuksen artikkeliin. Schultén katsoi, että vasta hiljattain sekä arkkitehdit että suuri yleisö ovat huomanneet, että käyttörakennukset, eli maata-

⁸⁶ Putkonen 1989, 11.

⁸⁷ Lindberg 1920.

lous-, teollisuus-, kauppa- ja liikennetehdokset ovat täysin arvostettuja arkkitehtuuritehtäviä.⁸⁸ Tehdasrakennuksiin ei tulisi suhtautua vain teknisinä tehtävinä, vaan arkkitehdin olisi hyvä olla suunnittelutyössä mukana alusta lähtien ja mieluiten alueiden kaavoitusvaiheesta alkaen. Artikkelin kuvituksena käytettiin valikoimaa 1920-luvulla valmistuneita suomalaisia teollisuuskohteita.⁸⁹ Carolus Lindberg kirjoitti teollisuusarkkitehtuurista uudelleen vuonna 1930 tuoden esille sen arvot ja ominaispiirteet ”Monumental industribyggnadskonst” -kirjoituksessaan. Hän painotti teollisuusarkkitehtuurin arkkitehtonista monumentaalisuutta, joka oli hänen mukaansa enemmän kuin vain teollisuusympäristöjen ja -laitosten fyysinen mittakaava: se ylitti arkipäiväisen ja teollisuusrakennukset – ”vilka söka sina gelikar bland den sakrala eller profanana byggnadskonstens interna storverk”. Lindbergin mukaan teollisuusrakennusten tuli kuitenkin hyötyrakennustaiteena olla tarkoituksenmukaisia, myös rakenteiltaan ja materiaaleiltaan, ja niiden arkkitehtuuri tuli johtaa suoraan käytetyistä muodoista, rakenteesta ja materiaaleista. Näin ne ovat oikealla tavalla funktionaalisia.⁹⁰

Teollisuusarkkitehtuuri ei ollut Ruotsissakaan tyypillinen arkkitehtien suunnittelutehtävä ennen 1900-lukua. Lisa Brunnström on kirjoittanut, että Ruotsissa arkkitehtuurin laatuun sijoitettiin,

sillä oletuksena oli, että rakennus toimisi usean sukupolven ajan. Näin laatu ja vakaus olivat tehtailijan viesti potentiaalisille asiakkaille. Tehdasrakennus oli esillä yrityksen mainoksissa kuten etiketeissä ja kirjepapereissa. Tästä huolimatta teollisuusrakennusten suunnittelulla oli matala status arkkitehtien suunnittelutehtävänä vielä 1900-luvun alussa ja niiden suunnittelusta maksettiin arkkitehtien palkkiotaulukon alimman taksan mukaan.⁹¹

Arkkitehtuurihistorioitsija Nikolaus Pevsner on teoksessaan *History of Building Types* tuonut rakennustypologiassaan tehdasrakennukset esille itsenäisenä rakennustyyppinä. Hänen mukaansa ensimmäiset, tehtaksi luokiteltavat rakennukset olivat varhaiset kirjanpainajien työpajat jo 1400-luvun lopulla. Toisaalta tehdasta tarkoittava sana, ensin *manufattorie* (1785) ja englanniksi *manufactory* ilmestyivät kieleen 1796 ja 1797 ja termi *factory* vasta vuonna 1803.⁹² Suomen kielen sanakirjaan *tehdas* nykymerkityksessä ilmestyi ensimmäisen kerran 1838. Aiemmin oli käytetty lähinnä ruotsinkielestä lainattuja *ruukki* ja *fabriikki* -sanoja.⁹³

Mikä oli 1900-luvun alussa teollisen tuotantoprosessin vaikutus rakentamiseen? Suomessa teollisuusrakennukset eivät olleet viime vuosisadan alkupuolella tyypillinen arkkitehtien työtehtävä, sillä rakennustyyppille ei ollut tilausta Suomessa

88 Schultén af 1927: ”Det är först rätt nyligen som arkitekterna och den stora allmänheten kommit till insikt om att nyttobyggnaderna, d.v.s. byggnadsverken för jordbruk, industri, handel och samfärdsel, äro fullt värddiga arkitektoniska uppgifter.”

89 Ibid.

90 Lindberg 1930: “[...] jotka etsivät vertaisiaan sakraliin tai profaanin rakennustaiteen suurteosten sisällä.” (suomennos JB)

91 Brunnström 1990, 21, 25.

92 Pevsner 1997 (1979), 273.

93 Häkkinen 2004, 1290.

Kuva 6. Kaukaan Tehdas Osakeyhtiö, spriitehdas ja köysirata 1927. Kuva julkaistiin *Arkkitehti*-lehden ”Industribyggnadskonst”-artikkelin yhteydessä. Kuva: MFA.

ennen suurteollisuuden syntyä.⁹⁴ Suurteollisuuden uudet vaatimukset: isommat rakennukset ja laajat, avoimet tilat, paloturvalliset rakenteet ja tehtaan prosessin huomioiminen rakentamisessa loivat uuden suunnittelutarpeen. Aiemmin teollisuus sijoitettiin kaupungeissa pääasiassa olemassa

oleviin rakennuksiin tai rakennuksiin, jotka rakennettiin asuinrakennusten konventioita noudattaen. Tämä perinne muuttui viimeistään vuosisadan vaihteessa. Tekninen kehitys muokkasi osaltaan tuotantoprosessia, ja tämä taas vaikutti suoraan rakentamiseen.

Suomen rakentamisen ammattilaisjulkaisuissa maailmasodan välisenä aikana esiteltiin metsä- ja puunjalostusteollisuusrakennusten joukossa mm. A. Ahlströmin rakennuttamat Varkauden teollisuuslaitokset, Myllykosken paperitehtaan voimalaitos ja hiomo, Toppilan tehdasalue, Kotkan Sunila, Kymiyhtiön Kuusankosken tehtaot ja Kaukopään tehtaot Imatralla.⁹⁵ Kohteet eivät kuitenkaan ole olleet Sunilaa lukuun ottamatta mukana Suomen arkkitehtuurin kaanonissa. Riitta Nikula on 1920- ja 1930-lukujen arkkitehtuuria koskevassa yhteenvedossaan *Ars – Suomen taide* -sarjassa maininnut teollisuusarkkitehtuurin osalta, että suuremmissa kaupungeissa teollisuusrakentaminen sopeutettiin vielä 1920-luvulla kantakaupungin kaupunkikuvaan, kun taas pienemmissä teollisuusyhdyskunnissa mm. puunjalostusteollisuuden rakentaminen 1920- ja 1930-luvuilla muokkasi voimakkaasti maisemaa.⁹⁶ Tehdasyhdyskuntien suunnittelutehtävät tarjosivat arkkitehteille varsinaisten tehdasrakennusten suunnittelun lisäksi työtehtäviä asemakaavoista työläisten, virkailijoiden ja johdon asuntoihin, kouluihin, sairaaloihin, klubi- ja kerhorakennuksiin, urheilurakennuksiin ja kirkkoihin saakka. Teollisuusarkkitehtuurin mittakaavan voimakas kasvu etenkin 1930-luvulta lähtien teki sen aikaisempaa näkyvämmäksi ja siten ympäristöään dominoivaksi.

⁹⁴ Hjerpe 1979, 37. Vasta ensimmäisen maailmansodan jälkeen 30 suurinta yritystä voidaan pitää suurteollisuutena sanan varsinaisessa merkityksessä. Tällöin pieninkin näistä oli lähes 1000 työntekijän yritys. Suurimpien yritysten toimialajakautuman tarkastelu menettää merkitystään toisen maailmansodan jälkeen, kun yritykset ovat monitoimipaikkaistuneet ja diversifioituneet.

⁹⁵ *Arkkitehti*-lehti 1919–1939.

⁹⁶ Nikula 1990, 134.

Teollisuusarkkitehtuuria koskevissa historiaesityksissä on tuotu esiin Suomen nopea teollistuminen ja teollisuuslaitosten modernisoituvuuden muotokieli. Ulkomaisten esikuvien välittyminen kotimaiseen teollisuusarkkitehtuuriin on haluttu nähdä toteutuneen nopeasti. Modernin arkkitehtuurin kertomukset olivat pitkään yhdenmukaisia ja siksi esimerkiksi teollisuuden traditionalisempi rakentaminen ei tullut kattavasti esille. Suomen teollisuuden parissa esiintynyt patriarkalisuus vaikutti pohjoismaista pisimpään siihen, etteivät modernismin esikuvat esimerkiksi Amerikasta näkyneet tehdasrakennusten tai tehdaspaikkakuntien modernisoitumisena ennen toista maailmansotaa. On esitetty, että suomalainen liikelämän eliitti oli pitkään konservatiivisempaa kuin muualla Pohjoismaissa.⁹⁷ Esimerkiksi Yhtyneiden johdon arvomaailma noudatti isänmaallista, oikeistolaista ja porvarillista maailmankuvaa, mikä näyttäytyi useassa asiassa voimakkaampana kuin suomalaisessa teollisuudessa keskimäärin.⁹⁸ Yhteiskunnallinen tilanne Suomessa sisällissodan jälkeen johti tehdasyhdyskunnissa stabilisaation tarpeeseen ja kaiken radikalismien välttämiseen.

Rationalismin ideat, jotka perustuivat amerikkalaiseen tehokkuusohjelmiin, kuten taylorismiin, tulivat Suomeen ja olivat tunnettuja ammattipiireissä jo 1900-luvun alussa. Varsinaisesti taylorismin menetelmät, kuten työntutkimukset, otettiin käyttöön suuremmissa määrin vasta toisen maailmansodan jälkeen.⁹⁹ Susanna Fellmanin ja Maths Isacsonin muotoilema käsite teollistumisen huippukausi (*High-Industrial Period*) viittaa Suomessa sodanjälkeiseen aikaan, jolloin nopean teollistumisen voidaan varsinaisesti katsoa alkaneen.¹⁰⁰

Teollisuusrakennuksista teollisuusperinnöksi

Teollisuuden arkkitehtuuri on muodostunut kulttuuriperinnöksi teollisuudessa tapahtuneen rakennemuutoksen ja teollisen toiminnan päätyttyä. Määrittelen sen tarkemmin *teollisuusperinnöksi*, jolla tarkoitetaan kaikkia teollisen tuotannon ja työn piiriin liittyviä ilmiöitä. Kansainvälisen teollisuusperintöseuran, Ticcihin (The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage) vuonna 2003 antama julistus määrittelee teollisuusperinnön koostuvan teollisen kulttuurin jäännöksistä, joilla on historiallista, teknologista, sosiaalista, arkkitehtonista tai tieteellistä arvoa. Nämä jäännökset ovat rakennuksia ja koneita, työpajoja, myllyjä ja tehtaita sekä kaivoksia, tuotanto- ja jalostusympäristöjä, varastoja, energian tuotantoympäristöjä, liikenne ja sen infrastruktuuri sekä paikat, joita käytettiin teollisuuteen liittyen sosiaaliin toimintoihin kuten asuminen, uskonto tai koulutus.¹⁰¹ Tutkimuksessani käsittelemäni tehdasyhdyskunnat, niiden tuotantolaitokset, työväenasunnot ja muut rakennukset ympäristöineen sekä niihin liittyvät kirjalliset jäämistöt, asiakirjat, piirustukset ja valokuvat sekä teollisen toiminnan tuotteet, tuotantolaitosten koneet ja laitteet, työtavat ja muistot, ovat kaikki teollisuusperintöä.

Viime vuosina teollisuusperinnön tutkimusta on Suomessa harjoitettu etenkin kulttuuriperintötutkimuksen näkökulmasta, esimerkkinä Maarit Grahnin väitöskirja *Perheyhtiö ja paikallisuus*, jonka tutkimuskohteena oli A. Ahlströmin Osakeyhtiö ja yhtiön kulttuuriperinnön asema kotipaikkakunnalla Noormarkussa sekä yrityk-

97 Esim. Jørgensen 2007, 286–287. Eliitin tutkimuksesta ks. esimerkiksi Snellman 2014.

98 Raiskio 2012, 261.

99 Kettunen 1990, 372, 379

100 Fellman – Isacson 2007, 41–65.

101 *Nizhny Tagil Charter for The Industrial Heritage* -julistus 2003,

<http://ticcih.org/wp-content/uploads/2013/04/NTagilCharter.pdf> (2.7.2017).

sen historiatietoisuus.¹⁰² Marja Lähtenmäki on tutkinut Tampereen Tammerkosken teollisen kansallismaiseman syntyä ja todennut väitöskirjassaan, että teollisuusperintö on tunnettu yleisenä käsitteenä meillä vasta 2000-luvulta alkaen. Teollisuusperintö ja teollinen kulttuuriperintö ovat 2000-luvulle tultaessa laajentuneet käsittämään sekä aineellisen että aineettoman jäämistön ja toimivat tutkijoiden yleiskäsitteinä.¹⁰³

Varsinaisesti teollisuusperinnön suojelun on katsottu alkaneen 1970-luvulla Tampereen Verka-tehtaasta käydyn suojelukiistan jälkeen. Se muutti ilmapiiriä niin, että myös raskaan teollisuuden kohteet tunnustettiin kulttuurihistoriallisesti merkittäviksi ja niitä ryhdyttiin vaalimaan. Teollisuusperinnön tutkimus sai meillä alkunsa 1980-luvun lopulla, jolloin rakennemuutoksen jälkeen teollisuuden rakennukset tulivat uhanalaisiksi ja rakennussuojelun asiantuntijat kiinnostuivat niiden kartoittamisesta ja tutkimisesta. 1990-lukua voidaan luonnehtia teollisuushistorian muistomerkkien ja työväenperinteen ja -historian aseman vakiinnuttajaksi, niin että niistä on tullut osa hyväksyttyä kulttuurihistoriaa ja konkreettista kulttuuriperintöä.¹⁰⁴

Teollisuusympäristöjä ja yksittäisiä teollisuusrakennuksia ryhdyttiin samaan aikaan suojelemaan hallinnollisesti. Museovirastossa teollisuusperinnön tutkimus ja hoito olivat 1990-luvun lopulla eräs sen painopisteitä rakennuskulttuurin osalta. Anna Sivula on koonnut artikkelissaan vuodelta 2014 yhteen teollisen kulttuuriperinnön

vakiintumisen prosessin Suomessa.¹⁰⁵ Hän on myös pohtinut teollisen kulttuuriperinnön muotoutumista ja kulttuuriperinnön muotoutumisen prosesseihin liittyvää identiteettityötä.¹⁰⁶

Maths Isacson on pohtinut teollisuusperinnön asemaa kulttuuriperinnön kentällä ja jaotellut ruotsalaisen teollisuusperintötyön ja -tutkimuksen neljään ajanjaksoon 1960-luvun lopulta 2010-luvulle. Jako liittyi kyseisten ajanjaksojen taloudellisiin, kulttuurisiin, sosiaalisiin ja poliittisiin olosuhteisiin. Jaottelu toimii hyvin myös suomalaisen teollisuusperinnön kentällä, joskin akateeminen ja myös suuren yleisön kiinnostus teollisuusperintöä kohtaan syntyi Ruotsissa aiemmin kuin meillä. Isacsonin mukaan teollisuuskulttuuriprosessin vaiheet ovat seuraavat: 1) löytövaihe (noin 1968–1984), 2) vakiintumisvaihe (noin 1985–1991), 3) laajentuminen ja sadonkorjuun aika (noin 1992–2002) ja 4) turismin ja uhan aika (noin 2003–).¹⁰⁷ Tällä hetkellä teollisuusperinnön tutkimus on selvästi marginaalisemmassa roolissa kuin se oli 1990-luvun lopulla ja 2000-luvun alkupuolella. Kaupunkisuunnittelussa teollisuusympäristöt ja yksittäiset teollisuuskohdeet näyttäytyvät rakentamisen resurssina ja uudelleenkäytön objekteina, mutta samaan aikaan uhkana on monien teollisuuskohteiden purkaminen.

Näen tärkeänä pohtia kulttuuriperinnön muodostumisen ja sen arvottamisen prosesseja, sillä arvot eivät synny tyhjiössä eivätkä ne ole neutraaleja. Aiemmassa tutkimuksessa teollisuus-

¹⁰² Grahn 2014.

¹⁰³ Lähtenmäki 2017, 38.

¹⁰⁴ Maire Mattisen selvitys *Teollisuusympäristöt: Teollisuusympäristöjen dokumentointi, tutkimus ja suojelu Suomessa* (1985) ja artikkeli *Teollisuushallin nousu rakennusmuistomerkiksi* (1987) sekä Erkki Härön ja Helinä Koskisen kirjoitus *Tehdassalista teolliseen maisemaan. Teollisuusperinnön tutkimusta ja suojelua* (1999) olivat ensimmäiset teollisuusperinnön suojelua koskevat kirjoitukset Suomessa.

¹⁰⁵ Sivula 2014, 5–18.

¹⁰⁶ Sivula 2017.

¹⁰⁷ Isacson 2013. Teollisuuskulttuuriprosessin vaiheet on nimetty Isacson alkuperäisessä tekstissä:

1) upptaktfasen, 2) konsolideringsfasen, 3) expansion och skördetid, 4) turism- och äventyrsfasen (suomennos JB).

perintöprosessia ovat tarkastelleet esimerkiksi Anja Kervanto Nevanlinna, jonka tutkimus *Kadonneen kaupungin jäljillä: Teollisuusyhteiskunnan muutoksia Helsingin historiallisessa ytimessä* kartoitti teollisen historian katoamista pääkaupungin keskustassa mm. satamatoimintojen ja rautatien poistumisena.¹⁰⁸ Tutkijana ja kulttuuriympäristöjen suojelun asiantuntijana olen tietoinen siitä, että osallistun oman positioni kautta kulttuuriperinnön määrittelyyn. Tutkin tehdasyhdyskuntien rakennusperintöä ja analysoin sen merkitystä arkkitehtuurin historiassa, joten olen tutkimuksessani aiheen valinnan ja sen rajauksen kautta mukana määrittelemässä tai vahvistamassa sitä, mikä on kulttuuriperintöä.

Viime vuosina kulttuuriperintötutkimuksen keskiössä on ollut niin kutsuttu perintödiskurssi ja (kulttuuri)perinnön uudelleenmäärittely. Laurajane Smith on tutkimuksessaan määritellyt auktorisoidun perinnön diskurssin (*Authorized Heritage Discourse, AHD*) puheeksi, joka keskittää huomionsa esteettisesti miellyttäviin aineellisiin objekteihin, paikkoihin ja maisemiin. Nykyisten sukupolvien on pidettävä huolta, suojeltava ja kunnioitettava niitä niin, että ne voidaan antaa tuleville sukupolville ja takoa opettamalla yhteistä, historiaan perustuvaa identiteettiä.¹⁰⁹ Auktorisoitu perintödiskurssi määrittelee, ketkä ovat legitiimejä puhumaan menneisyyden puolesta. Smith on tuonut esille nk. perintökatseen (*heritage gaze*), jonka linssin läpi kulttuuriperintöä tarkastellaan. Smith kirjoittaa, että kulttuuri-perinnön määrittelyssä länsimaisen eliitin kulttuuriarvot ovat olleet pääroolissa.¹¹⁰ Toisaalta viime vuosina Smithin jyrkkiä näkemyksiä on kritisoitu, ja hän on itsekin niitä muotoillut uudelleen. Tunnistan kuitenkin, että rakennusperinnön kohteiden arvottaminen ja rakennus-

suojaus saa tukea tutkimuksista, joissa tietyn aikakauden, tietyn arkkitehdin tai tietyn rakennuttajan kohteita tarkastellaan objekteina. Tutkimukseni osallistuu siinä mielessä kulttuuriperintöprosessiin eikä ole suinkaan arvovapaata tai vaikuttamatonta.

Aineistot

Tutkimuksessani tarkastelen Mäntän ja Myllykosken tehdasyhdyskuntien rakennetun ympäristön suunnittelua ja muodostumista. Kyseisille paikkakunnille suunnitellut rakennukset ja niiden arkkitehtuuri ovat tutkimukseni objekteja, joiden syntyä tarkastelen luonnosten, rakennuspiirustusten, suunnitteluasiakirjojen ja valokuvien kautta.

Palmqvist suunnitteli Mänttään Gösta Serlachiuksen johtajakaudella Gas:ille useita tehdasrakennuksia: sulfiittispriitehtaan, paperitehtaan laajennuksia, uuden paperitehtaan, konepajan, vesivoimalaitoksen, höyryvoimakituksen, transformaattoritornin ja selluloosatehtaan laajennuksen. Näiden lisäksi Palmqvist suunnitteli Mänttään kirkon, virkailija- ja työväenasuntoja, höyrymyllyn, Mäntän klubin viimeistelyn (Thomén työn jatkaminen), asemakaavoja, hautausmaalle siunauskappelin, kouluja, Seppälän ja Joenniemen tilojen maatalous- ja tuparakennukset, uimalaitoksen, Vuorenmajan (urheilumaja Mäntänvuorella) ja näkötorin (jota ei toteutettu) sekä ehdotuksen Gas:in pääkonttoriksi.

Palmqvistin suunnittelutyöt Yhtyneet Paperitehtaat Oy:lle sisältävät suunnittelutehtäviä Jämsänkoscalle, Valkeakoscalle, Myllykoscalle ja Simpeleelle. Tässä työssä tarkastelen lähinnä Yhtyneiden Myllykosken rakennuskantaa ja

¹⁰⁸ Kervanto Nevanlinna 2002.

¹⁰⁹ Smith 2006, 29.

¹¹⁰ Ibid. 31–32, 52–53.

joitakin muiden paikkakuntien valittuja kohteita. Palmqvist suunnitteli Myllykoskelle Yhtyneet Paperitehtaat Oy:n rakennuttaman voimalaitoksen ja hiomon, kunnan kansakoulun, Myllykosken asemakaavan ja kirkon, Yhtyneet Paperitehtaat Oy:n uuden paperitehtaan ja höyryvoimakeskusten, tehtaan johtajan, insinöörien ja virkailijoiden asuntoja, Yhtyneet Paperitehtaat Oy:n pääkonttorin ja kerholan, seuratalon, tehtaan korjauspajan sekä ruokalakeskuksen.

Työn tärkein primääriaineisto on W.G. Palmqvistin arkkitehtitoimiston piirustusarkisto, joka lahjoitettiin Arkkitehtuurimuseon arkistolle vuonna 2009. Arkisto sisältää piirustusten lisäksi valokuvia, työselityksiä sekä museolle jo aiemmin lahjoitettuja Palmqvistin koulutöitä. Arkisto on hyvin laaja, ja suunniteltuja kohteita on satoja. Olen käynyt läpi koko arkiston, mutta osan suunnitelmista melko kursorisesti ja keskittynyt väitöskirjani rajauksen kannalta olennaisiin kohteisiin. Arkkitehtuurin tutkiminen piirustusten ja muun suunnitteluaineiston avulla tuottaa rajatun kuvan rakentamisesta: suunnitelmat kertovat ideaaleista ja tavoitteista. Tämän tutkimuksen kannalta juuri nämä arkkitehdin ja tilaajien intentiot ovat olleet ensi sijassa kiinnostavia.

Arkkitehtuurimuseon arkistossa ei ole Palmqvistin kirjeenvaihtoa, sillä se on ilmeisesti hävitetty. Palmqvistin poika, arkkitehti Kaj Palmqvist on todennut haastattelussa, että Palmqvist ei pitänyt kirjeitä olennaisena: ”arkkitehtuuri puhukoon omasta puolestaan”.¹¹¹ Kirjeenvaihtoa on löytynyt kuitenkin jonkin verran muista arkistoista, kuten Gösta Serlachiuksen taidesäätiön arkistosta Mäntästä. Säätiön arkisto on ollut tutkimukselleni olennainen lähde erityisesti Gösta Serlachiuksen kirjeenvaihdon kannalta. Serlachiuksen kirjeenvaihto sisältää kirjeet Palmqvistille

sekä muiden arkkitehtien ja yhteistyökumppaneiden kanssa, joka on olennainen taustamateriaali itse suunnitteluaineiston lisäksi. Kirjeiden avulla olen voinut perehtyä suunnitelmia tarkemmin tilaajien toiveisiin ja ohjeisiin sekä arkkitehdin ja tilaajan väliseen henkilökohtaiseen suhteeseen.

Serlachiuksen taidesäätiön arkistossa ovat myös Palmqvistin Mänttään suunnittelemien asemakaavojen ja rakennusten originaalipiirustukset. Osa GAS:in arkistosta on siirretty Mäntästä Elinkeinoelämän keskusarkisto ELKA:aan.

ELKA:aan on sijoitettu mm. GAS:in muistiot ja toimintakertomukset. Yhtyneiden Paperitehtaiden arkisto sijaitsee Valkeakoskella UPM:n keskusarkistossa ja on GAS:in ja Serlachiuksen arkiston tavoin primääriaineistoa työssäni. Osa Myllykosken Yhtyneiden rakennuskannan suunnitteluaineistosta sijaitsi Myllykoskella tehtaan omassa arkistossa. Tärkeä tutkimusaineisto ovat myös rakennukset tehdaspaikkakunnilla. Koska kaikki rakennukset ovat kokeneet vuosien saatossa suuria muutoksia, osa on jopa purettu, enkä ole käynyt tuotantokäytössä toimivien rakennusten sisätiloissa, on rakennusten suunnitteluhistoria ja nykytila sekä rakennusten säilyneisyys parhaiten avautunut rakennushistoriaselvitysten ja rakennusinventointien kautta.¹¹²

Koska Palmqvist oli Helsingissä toiminut yksityisarkkitehti, joka suunnitteli paljon myös pääkaupunkiin, olen käynyt läpi Helsingin kaupunginarkiston ja rakennusvalvontaviraston arkiston sisältämät Palmqvistin allekirjoittamat rakennuslupapiirustukset. Palmqvist suunnitteli Helsinkiin useita asuin- ja liiketaloja, teollisuusrakennuksia ja liiketaloja. Helsingin kaupungin museon kuva-arkistosta löytyvät Helsinkiin suunniteltujen rakennusten valokuvat, joista useimmat on kuvattu heti rakennusten valmistuttua, ja

111 Kai Palmqvistin haastattelu 1987, Rakennustaiteen seuran arkkitehtihaastattelut MFA.

112 Hedman 1994–1995; Hedman 1997; Kanttonen 1999–2000; Arkkitehtisuunnittelu Arcade 2013; Latva 2012.

ne kertovat siten alkuperäisestä toteutuksesta. Lähes kaikki rakennukset ovat Helsingissä säilyneet, ja niitä on ollut mahdollista tutkia hyvinkin läheltä ja konkreettisesti. Nämä kohteet muodostavat kontekstin Palmqvistin muulle suunnittelulle. Valokuva-aineistoa on löytynyt lisäksi Arkkitehtuurimuseosta ja Museoviraston kuva-arkistosta sekä Gösta Serlachiuksen taidesäätiön arkistosta ja UPM:n keskusarkistosta.

Ajan arkkitehtuurikirjallisuus ja -lehdet, niin kotimaiset kuin ulkomaisetkin, ovat työni kannalta tärkeitä aikalaislähteitä. Tutkimuskirjallisuus liittyy toisaalta teollisuushistoriaan ja talous- ja yhteiskuntahistoriallisiin lähteisiin maailmansotien välisenä aikana, toisaalta se sisältää myös joukon eritasoisia elämäkertoja yritysjohtajista ja yritysten historiikit, joihin kaikkiin toki tulee suhtautua kriittisesti ja huomioida niiden syntyhistoria ja käyttötarkoitus. Elämäkertoista onkin todettu: ”Erityisesti niin sanotuissa suurmieselämäkertoissa henkilöä on usein tarkasteltu vain poliittisen toiminnan ja/tai ideologisen suuntautumisen näkökulmasta. Hänen taustallaan, yksityiselämän verkostoillaan ja julkisen toiminnan ulkopuolisilla tapahtumilla ei ole katsottu olevan suurta merkitystä sille, miten ihmiset julkisessa elämässään toimivat ja millaisia valintoja he tekevät – tai ainakaan vaikutussuhteita ei ole kirjoitettu selvästi auki.”¹¹³ Kansallinen elämäkerrasto, Kansallisbiografia ja *Kuka kukin on* -teokset ovat kansallisia, kollektiivisia elämäkertoja niistä henkilöistä, joita yleisesti pidetään merkkihenkilöinä talouden, politiikan, tieteen ja kulttuurin alalla omana aikanaan.¹¹⁴ Yritysten tilaushistoriikit ovat yrityksen tapa kertoa omasta historiaan, ja niiden painotus on itsestään selvästi yrityksen itsensä valitsema. Myös yritysten julkaisemat henkilöstölehdet kertovat rakentamisesta

melko paljon, mutta niidenkin kohdalla lähdekritiikki on tarpeen, sillä yhtiöt kontrolloivat tarkasti sitä, mitä lehdessä julkaistiin. Yhtyneet Paperitehtaat Oy aloitti henkilöstölehti Työn äärestä julkaisemisen vuonna 1931, ja Mäntässä G. A. Serlachius Oy aloitti vuonna 1944 *Tehdas ja me* -lehden julkaisun.

Aiempaan taidehistorialliseen tutkimukseen verrattuna olen käyttänyt oman työni lähteinä ns. perinteisten arkkitehtuurin tutkimuksen lähteiden, kuten rakennuspiirustusten, lisäksi erityisesti teollisuusyhtiöiden omaa aineistoa: yhtiöiden kirjeenvaihtoa, pöytäkirjoja ja muistioita sekä niiden itsensä kuvaamia valokuvia. Näiden aineistojen kautta olen voinut perehtyä syvällisemmin tilaajien näkemyksiin rakennuttajana, mutta myös ymmärtää talouden olennaisen vaikutuksen rakentamiseen.

Tutkimuksen rakenteesta

Työ rakentuu kuudesta pääluvusta. Johdannon jälkeinen luku ”Tehdasyhdyskuntien rakentamisen historiasta” -luku käsittelee teollisuuden rakennuttamien yhdyskuntien historiallista taustaa ja kansainvälisiä esikuvia. Tässä luvussa käsittelen malliyhdyskuntia ja kerron, miten hyvinvointitoimet tulivat niissä esille. Yhdyskuntien rakennuttajat eli käytännössä yritysten johtajat, olivat malliyhdyskunnissa ideologioiden välittäjiä ja heidän makukäsityksensä arkkitehtuurin suhteen muodostivat legitiimin tyylin rakennusperinnön muodostumisessa. Luvussa korostan erityisesti tilaajien näkökulmaa.

Kolmas luku ”W. G. Palmqvist – teollisuuden luottoarkkitehti” käsittelee arkkitehti W. G. Palmqvistiä teollisuuden arkkitehtina, mutta myös

¹¹³ Ks. esim. Hakosalo et al. (toim.) 2014, 236.

¹¹⁴ Ibid., 13.

hänen uraansa laajemmin: arkkitehdin koulutusta 1900-luvun alussa, yksityisarkkitehdin toimistoa ja erilaisia toimeksiantoja. Käyn luvussa läpi Palmqvistin laajan tuotannon jaottelemalla sen rakennustyypeittäin. Tarkoitukseni on siten kontekstoida Palmqvistin suunnittelua ja peilata sitä ajankohdan arkkitehtuuriin.

Työn neljäs ja viides luku ovat empiirisiä, päämääräineistoon perustuvia lukuja, joissa tutkin G. A. Serlachius Oy:n ja Yhtyneet Paperitehtaat Oy:n rakennustoimintaa Gösta Serlachiuksen ja Rudolf Waldenin johdolla 1920- ja 1930-luvuilla

Palmqvistin toimiessa yhtiöiden luottoarkkitehtina. Kuudennessa luvussa ”Tehtävänä tehdasyhdyskuntien kaunistaminen” jäsentelen tehdasyhdyskuntien suunnitteluun ja rakennuttamiseen liittyneitä näkemyksiä, esikuvia ja vaikutteita. Tässä luvussa pohdin teoreettiselta kannalta, miten esteettinen hyvinvointi toimii hyvinvointikapitalismin osana ja miten tilaajien maku ja ympäristödeterministinen näkemys tuotiin osaksi suunnittelua ja yhdyskuntien kehittämistä. Luku ”Metsäteollisuuden arkkitehti ja arkkitehtuuri” on koko työn yhteenveto.

Kuva 7. A. Ahlströmin Varkauden tehtaat. Kuva: Museovirasto, historian kuvakokoelma.

2. Tehdasyhdyskuntien rakentamisen historiasta

TÄSSÄ LUVUSSA TARKASTELEN TEHDASYHDYSKUNTIEN historiallisia taustoja Suomen ja muiden Pohjoismaiden lisäksi merkittävissä teollisuusmaissa Iso-Britanniassa, Saksassa ja Yhdysvalloissa, joiden malli on ollut merkittävä Suomen teollistumiselle. Selvitän tässä luvussa, miten metsäteollisuuden tehdasyhdyskunnat syntyivät, niiden historiallista taustaa, kansainvälisiä malleja ja esikuvia sekä rakentamisen ideologioita. Mitkä olivat tehdasyhdyskuntien suunnittelun ja rakentamisen esikuvia? Kuka tai ketkä näitä rakennuttivat, ja mitä yhdyskuntiin rakennettiin? Tarkastelen erityisesti nk. *malliyhdyskuntia*, joiden merkitys suunnittelun ja rakentamisen esikuvina on kiistaton, sillä ne esiintyvät aikalaisteksteissä ja 1900-luvun alun opintomateriaalien kohteina, mutta sittemmin yhä uudelleen tutkimuskirjallisuudessa.

Tehdasyhdyskuntien arkkitehtuurin tutkimus on ollut meillä suhteellisen vähäistä suhteessa muuhun niitä koskevaan tutkimukseen, kuten talous- ja sosiaalihistorialliseen tai tekniikan ja teknologian tutkimukseen. Myös yrityshistoriikit kertovat verrattain vähän tehdasyhdyskuntien rakennusperinnöstä, ja useimmiten arkkitehtuuri näkyy niissäkin vain kuvituksena. Kuitenkin arkkitehtuurin historia avaa teollisen ympäristön suunnitteluun ja rakentamiseen liittyneitä yhteiskunnallisia näkemyksiä ja ajassa kiinni

olleita ideoita. Sen avulla voidaan analysoida niitä tiloja, joissa tuotanto tapahtui ja joissa työntekijät elivät, tai joihin teollisuus investoi huomattavalla tavalla.

Yhden yrityksen ympärille syntyneet tehdasyhdyskunnat eivät ole vain suomalainen tai eurooppalainen ilmiö, vaan niitä syntyi teollistumisen myötä kaikkialle. Kansainvälisesti tarkasteltuna tehdasyhdyskuntien ja -kaupunkien kukoistuskausi ajoittui varhaisen teollistumisen aikakaudelle 1830–1930.¹¹⁵ Suomessa teollisuus synnytti uusia kaupunkeja: yksinomaan metsäteollisuus sai aikaan muutamia kaupunkeja, kuten Kemin ja Kotkan, mutta myös vahvasti joitakin vanhoja kaupunkeja, kuten Viipuria, Oulua ja Poria. Sotien välisen ajan Suomessa väestö asui suurimmaksi osaksi maaseudulla, ja kaupunkien väestö oli esimerkiksi vuonna 1910 vain 15 % koko maan väestöstä. Kaupunkien väestön koko oli suurimmissakin kaupungeissa pitkään alle 10 000 asukasta, ja uudet metsäteollisuusyhdyskunnat olivat väestöltään lähes yhtä suuria kuin pienimmät kaupungit.¹¹⁶ Mänttä ja Myllykoski ovat kaksi niistä metsäteollisuuden synnyttämistä paikkakunnista Suomessa, jotka ovat selvästi syntyneet maaseudulle yhden teollisuudenalan synnyttämänä. Vastaavia esimerkkejä muualla maassa ovat esimerkiksi Jämsänkoski, Kuusankoski ja Äänekoski. Osa yhdyskunnista syntyi

¹¹⁵ Garner (toim.) 1992, 3; Crawford 1995.

¹¹⁶ Kuisma 2006, 529–531.

olemassa olevan asutuksen tai teollisuuden yhteyteen, osa taas vesistön tai metsäisen alueen lähelle neitseelliseen paikkaan. Tarkastelen eräitä metsäteollisuuden ja lähemmin paperiteollisuuden synnyttämiä yhdyskuntia Suomessa, joiden syntyajankohta ajoittui 1800-luvun lopulle, ensimmäinen suuri rakennusvaihe vuosisadan alkuun ja seuraava suurempi uudistus- ja rakennuskausi maailmansotien väliseen aikaan.

Tuon esille tarkemmin käsitteet *paternalismi* ja *hyvinvointikapitalismi*, joiden merkitys yhdyskuntien sosiaalisessa järjestyksessä ja rakentamisessa oli merkittävä, ja jotka liittyivät yhdyskuntien suunnitteluperiaatteisiin. Tarkastelen myös rakennuttajien näkemyksiä ja tavoitteita tehdasyhdyskuntien suunnittelussa.

Teollisuuspiirit nousivat 1900-luvun alkupuolella Suomessa yhteiskunnan hallitsevaksi ryhmäksi eli *eliitiksi*.¹¹⁷ Koska metsäteollisuus oli tuolloin Suomen johtavin teollisuudenala, oli sen piirissä siten eniten taloudellisia mahdollisuuksia rakennuttaa. Rakennuttajien näkemyksien tutkiminen on mielekästä arkkitehtuurin historian tutkimuksen näkökulmasta. Yhtiöt tai niiden johtajat palkkasivat suunnittelijoiksi sopivaa arkkitehtuurikäsitystä noudattavia arkkitehteja suunnittelutehtäviin. Esimerkiksi arkkitehti W. G. Palmqvist edustaa Serlachiuista ja Waldenia puhutellutta suunnittelijaa. Arkkitehtien palkkaamisen tarkoituksena oli kiinnittää nämä työstämään kaupunkikuvan rakennustaiteellista ilmettä.¹¹⁸ Samoin tehdasyhdyskuntien rakennuskannan ulkoasun suunnittelu uskottiin arkkitehtien tehtäväksi. Metsäteollisuusyritysten

rakennuttaman arkkitehtuurin voi ajatella olevan juuri eliitin maun mukaista ja edustavan sitä visuaalisesti. Pohdin myös, millä tavalla suunnitteluun ja rakentamiseen vaikutettiin: olivatko yritysjohtajat mukana määrittelemässä rakennushankkeita ja vaikuttivatko he arkkitehtuurin muotokieleen.

Varhaisen teollisuuden yhdyskunnat

Pohjoismaissa ensimmäiset tehdasyhdyskunnat olivat kaivosteollisuuden muodostamia. Ruotsissa Falun ja Norjassa Røros olivat näistä ensimmäisiä niin kutsuttuja esiteollisia yhdyskuntia.¹¹⁹ Seuraava vaihe teollistumisen saralla oli rautaruukkien perustaminen 1500- ja 1600-luvulla. Niiden perustamisen kautta alkoi Suomessa 1600-luvun alussa varhainen teollistuminen.¹²⁰ Ruukkien perustaminen liittyi raudan ja kuparin teolliseen valmistamiseen. Pohjoismaissa ruukkien suunnittelussa ja rakentamisessa seurattiin yleensä tiettyä mallia: energiaa tarvitsevat masuunit, pajat ja tehdasrakennukset sijoitettiin vesireittien ääreen. Sopivan matkan päähän näistä sijoitettiin ruukin tärkeimmät asuinrakennukset hierarkkisen arvoasteikon yläpäässä olleille työntekijöille kuten sepille. Asuin-korttelit suunniteltiin suorien katujen ja suora-kaiteen muotoisten kortteleiden muodostamina. Ruukin yhteydessä oli yleensä suuri kartanoalue ja usein myös kirkko. Ruukin kartano dominoi yhdyskuntaa. Ruukkien sosiaalisesti erottelevan

117 Kuisma 2006, erit. 496–500; Häggman 2006, 18 ja passim.

118 Salmela 2004, 112–113.

119 Ahnlund – Brunnström 1993, 52–53. Ruotsalaiset taidehistorioitsijat Mats Ahnlund ja Lasse Brunnström ovat tarkastelleet artikkelissaan tehdasyhdyskuntia Ruotsissa ja muissa Pohjoismaissa. Artikkelin on julkaistu myös kansainvälistä kehitystä tarkastelleessa kirjassa *The Company Town: Architecture and Society in the Early Industrial Age* (Garner (toim.) 1992). Pohjoismaisten tehdasyhdyskuntien kehitystä ei ole tietääkseni tarkasteltu kokonaisuutena arkkitehtuurin näkökulmasta muissa julkaisuissa.

120 Ks. Salokorpi 1999. Suomen varhaisimpia rautaruukkeja olivat mm.

Mustion, Billnäsin, Fagervikin, Fiskarsin, Forsbyn ja Orisbergin ruukit.

ja toiminnallisuuden kautta syntyneet suunnittelu-periaatteet olivat elinvoimaisia koko teollistumisen varhaisvaiheen ajan pitkälle 1900-luvulle saakka. Arkkitehtien palkkaaminen oli käytäntö jo ruukkien suunnittelijoina, mm. Fiskarsin ruukin kartanon ja työväen asuntojen suunnittelijoina olivat C. L. Engel ja Carlo Bassi 1800-luvulla.¹²¹

Ruukkien perustamisen jälkeen tehdasyhdyskuntia syntyi lähinnä tekstiiliteollisuuden toimesta, joka oli seuraava teollistumisen aikakaudella syntynyt teollisuuden haara. Suomessa syntyivät näin Forssa ja Tampere ja Ruotsissa Norrköping, jotka olivat samalla moniteollisuuskaupunkeja, eivätkä vain yhteen teollisuuden alaan keskittyneitä paikkoja. Sahateollisuuden voimakas kasvu 1800-luvun puolivälistä lähtien Pohjoismaissa alkoi ensin olemassa olevissa kaupungeissa, mutta merkitsi myös sahateollisuusyhdyskuntien syntyä. On todettu, että samalla tavalla kuin ruukeista aiemmin, muotoutui sahateollisuuden yhdyskunnista tyypillisesti 30–40 vuotta niiden perustamisen jälkeen paperintuotannon yhdyskuntia.¹²² Puunjalostusteollisuus toimi maaseudulla luontevasti kartano- ja ruukkiyhteisöjen perinteiden jatkajana. Metsäteollisuuden ruot-sinkielisten omistajapiirien puheessa käytettiin tehdasyhdyskunnasta vielä maailmansotien välisenä aikana nimitystä ”bruk”, kun esimerkiksi tekstiiliteollisuuden parissa oli jo pitkään käytetty sanaa ”fabrik”.¹²³

Vanhimmat tehdasyhdyskunnat eivät olleet suunniteltuja, vaan ne muodostuivat orgaanisesti teollisuuden ympärille. Tehdasyhdyskuntia ja -kaupunkeja on tyypitelty: esimerkiksi arkki-

tehtuurin historian professori Leland M. Roth on määritellyt neljä erilaista tehdaskaupungin tyyppiä, jotka olivat kehittyneet 1900-luvun alkuun mennessä:

- 1) kaupunki, joka koostui yhtiön insinöörien tai rakennusmestareiden suunnittelemasta ruutukaavasta ja samojen suunnittelijoiden piirtämistä asuintaloista, jotka yhtiö tai paikalliset yrittäjät rakensivat
- 2) asemakaavaltaan arkinen kaupunki, jonka asuintalojen suunnittelijaksi palkattiin paikallinen tai nimekkäämpi arkkitehti, yhtiö rakensi talot
- 3) sekä asemakaavan että asuintalojen suunnitteluun palkattiin ammattilainen, usein nimekäs arkkitehti ja maisema-arkkitehti, talot rakensi yksityinen taho, ei yritys itse
- 4) Kaupunki oli esteettisesti suunniteltu: asuintalot suunnitteli arkkitehti, samoin yhdyskunnan kaavalliseen suunnitteluun palkattiin ammattilainen

Roth nimeää näiden lisäksi viidennen mallin, joka on edellisistä poiketen rakennettu olemassa olevan yhdyskunnan kasvaessa teollisuuden vuoksi ja jossa suunnittelu koski lähinnä uusia, kaupungin toimintojen tarvitsemia julkisia rakennuksia.¹²⁴ Ahnlund ja Brunnström toteavat pohjoismaisia tehdasyhdyskuntia käsittelevässä artikkelissaan, että Rothin malli sopii paremmin Yhdysvaltoihin kuin Skandinaviaan, mutta etenkin mallit 2–4 löytyvät meiltäkin.¹²⁵ Pohjoismaissakin tunnistetaan toki erilaisia tehdasyhdyskunnan

121 Ahnlund – Brunnström 1993, 52–54; Salokorpi 1999, 29–30.

122 Ahnlund – Brunnström 1993, 56, 60–61; Kuisma 2006.

123 Häggman 2006, 189. Häggman viittaa tässä mm. Mänttään, josta käytettiin nimitystä ”Mänttä bruk” historiikissa vuodelta 1928. Gösta Serlachius käytti yleisesti sanaa ”bruk” puhuessaan Mäntän tehdasyhdyskunnasta.

124 Roth 1979, 320–321.

125 Ahnlund – Brunnström 1987, 9–11.

muotoja, kuten ”komplementsamhälle” eli teollisen tuotannon ympärille syntyynyttä yhdyskuntaa täydentävä palveluyhdyskunta.

Englannissa tehdasyhdyskuntia syntyi teollistumisen myötä jo 1700-luvulla. Etenkin malliyhdyskuntien esimerkit syntyivät Iso-Britanniassa. Samoin on katsottu, että valistunut kapitalismi kehittyi ensin Englannissa ja eteni sieltä Manner-Eurooppaan ja Yhdysvaltoihin. Teollinen vallankumous alkoi Englannista noin vuonna 1760 tai 1770, joidenkin taloushistorioitsijoiden näkemyksen mukaan vasta 1800-luvun alussa. Englannin teollisuus oli luonteeltaan urbaania: kaupungeissa tarvittavat markkinat ja työntekijät olivat jo valmiiksi olemassa.¹²⁶ Tekstiiliteollisuus sijoittui pitkälti Pohjois-Englannin kaupunkeihin: Manchesteriin, Liverpooliin ja Leedsiin, mutta niihin kasautuneiden ongelmien takia tehdasyhdyskunnat jo Robert Owenin perustamasta New Lanarkista lähtien nähtiin tavoiteltavina. Ne olivat uudenlaisia sosiaalisia kokeiluja, joiden perustamisideologiaan liittyi monesti utopian tavoittelua.¹²⁷ Saltaire (1851) ja 1800-luvun lopulla perustetut Bournville ja Port Sunlight tulivat tunnetuiksi heti perustamisensa jälkeen, mutta etenkin myöhemmin niihin on viitattu jatkuvasti yhteiskuntatieteissä ja humanistisessa tutkimuksessa. Arkkitehtuurin historiankirjoituksessa ja kaupunkitutkimuksessa nämä varhaiset esikuvat tulevat esille yhä uudelleen.¹²⁸

Toteutuneiden suunnitelmien lisäksi arkkitehtuurin historia tuntee useita ideaalisuunnitelmia, joita ei ole koskaan toteutettu, mutta joiden aatteista jotkut ovat jääneet elämään. Eräs kuuluisimmista toteutumattomista kaupunkisuunnitelmista on La Cité Industrielle, ideaalikaupunki,

joka oli arkkitehti Tony Garnierin jo vuonna 1901 ja 1904 kehrittelemä ja esitelty, mutta vasta vuonna 1917 julkaistu utopistinen kaupunkisuunnitelma. Se oli noin 35 000 asukkaan kaupunki, jonka olemassaolo perustuisi teollisuuteen ja joka olisi järjestetty sosialistisen mallin mukaan. Garnierin suunnitelmassa esiintyi ideoita, jotka sittemmin tulivat modernin kaupunkisuunnittelun tunnusmerkeiksi, kuten toimintojen eriyttäminen toisistaan, liikkuvuuden huomioiminen ja teollisuuden korostaminen.¹²⁹

Arkkitehtuurihistorioissa on usein tuotu esille arkkitehti Ledouxin suunnittelema kuninkaallinen suolakaivos La Saline Arc-et-Senansissa Ranskassa ja sen ympärille rakennettu työväen asutus, jotka ovat peräisin 1700-luvulta. Foucault’n *Tarkkailla ja rangaista* -teos mainitsee Arc-et-Senansin, jonka suunnitteluperiaatteena oli muodostaa arkkitehtuurin avulla kurinpitokoneisto. Suunnitelma edelsi Benthamin tunnettua Panoptikonian, josta Foucault kirjoitti. Englantilaisen filosofi Jeremy Benthamin 1700-luvun lopulla kehittämä vankilan periaatemalli Panoptikonin ideana oli reuna-alueelle sijoitettu kehän muotoinen rakennus ja sen keskelle sijoitettu torni, josta valvoja pystyi kontrolloimaan jokaista selliä. Jokaisessa sellissä oli kaksi ikkunaa: toinen ulospäin, toinen sisäänpäin kohti tornia. Koska valo pääsi sellin läpi, se valaisi tilan niin, että tilaan sijoitettu valvottava oli jatkuvasti vartijan näkyvillä. Hänet nähtiin, mutta hän ei itse näe valvojaa eikä muita vankeja, sillä heidän välissään on seinä.¹³⁰ Myös Arc-et-Senais’n ideana oli tuotantolaitosten sijoittaminen ympyrän muotoon ja avautuen sisäänpäin niin, että keskeltä voitiin hallita ja valvoa toimintaa. Arkkitehtuurin lähtö-

126 Goodman – Chant 1999, 1–3.

127 Gier de 2016.

128 Ks. esim. Hall 2014 (1988); Creese 1966; Frampton 2003 (1980).

129 Wiebenson 1969; ks. erit. liite, jossa Tony Garnierin oma selostus kaupungista, 107–112; Frampton 2003 (1980), 100–104.

130 Foucault 1980 (1975), 236, 273–274.

kohtana oli hierarkkisuus ja geometria.

Ranskasta tunnetaan Schneider-yhtiön perustama Le Creusot -niminen yhdyskunta. Belgiassa oli Le Grand Hornu, joka perustettiin 1800-luvun alkupuolella.¹³¹ Yhdysvaltojen teollistuminen on jaoteltu kahteen vaiheeseen: ensimmäinen teollistumiskausi käsitti tehdaskaupunkien synnyn, erityisesti New Englandin alueella, toinen vaihe taas käsitti amerikkalaisen massatuotannon synnyn. Tehdasyhdyskuntia ja -kaupunkeja alettiin rakentaa 1800-luvulla. Amerikkalaisia tehdasyhdyskuntia oli hyvin erilaisia ja erikokoisia, ja niitä onkin jaoteltu erilaisiin tyypeihin aina tilapäisistä leireistä kaupunkeihin.¹³²

Malliyhdyskunnat

Tutkimukseni kannalta tehdasyhdyskuntien yleisen kehityksen ja erilaisten tyyppien määrittelyä kiinnostavampaa ovat ideat malli- ja ihanneyhdyskunnista, jotka tunnettiin tehdasyhdyskuntien suunnittelussa jo 1800-luvun lopulta saakka.¹³³

Malliyhdyskunnat suunniteltiin ja rakennettiin tietoisesti ja jo niiden perustajat nimesivät rakennuttamansa yhdyskunnat niin. Iso-Britanniaan 1890-luvulla perustettu Bournville esiteltiin yhtiön julkaisemassa vuonna 1906 ilmestyneessä teoksessa nimellä *The Model Village*. Julkaisun tekijäksi on merkitty arkkitehti William Alexander Harvey, joka suunnitteli valtaosan Bournvillen työväen-

asunnoista ja julkisista rakennuksista.¹³⁴ Paternalistinen näkemys työväestön hyvinvoinnista huolehtimisesta oli tyypillistä näille 1800-luvun lopun yhdyskunnille. Myös tehtaan ympäristön kaunistaminen istuttamalla laaja puutarha sen yhteyteen oli yksi mallitehtaan tunnusmerkki.¹³⁵

Yhdyskuntien perustajat halusivat näyttää hyvää esimerkkiä. Malliyhdyskuntiin tutustuttiin opintomatoilla tai kirjallisuuden avulla ja esimerkiksi juuri Bournvillessä vierailijoita kävi 1900-luvun alussa koti- ja ulkomailta. Vierailijoille oli järjestetty yhtiön toimesta opastettu reitti ja mahdollisuus tutustua mallityöväenasuntoon. Yhdyskunnan perustaja ja sen suunnitellut arkkitehti esittelivät ahkerasti hanketta haastateluissa, tapaamalla vierailijoita ja puhumalla erilaisissa seminaareissa.¹³⁶

W. G. Palmqvist teki vuonna 1907 pitkän opintomatkan, jonka eräänä tarkoituksena oli tutustua työväenasuntorakentamiseen. Hän tutustui tuolloin juuri Bournvilleen ja Port Sunlightiin tästä näkökulmasta, ja vierailu tuli vaikuttamaan hänen näkemyksiinsä syvästi. Palmqvist tutustui opintomatallaan erityisesti työväen asuntoihin, sillä se oli kirjattu stipendin ehdoksi. Palmqvistin opintosuunnitelmassa ilmoitettiin, että aiheena oli ”söka åstadkomma en praktisk byggnadstyp för enkla och prisbilliga bostäder förnämligast i städerna och i deras närmaste omgivning för borgerliga och arbetareklassens behof, omfattande såväl bebyggnadet af

131 Esim. Gier de 2016.

132 Ks. Bergeron 2000; Crawford 1995.

133 Meakin 1905. Budgett Meakin oli englantilainen toimittaja, joka tutustui 1900-luvun alussa tehdasyhdyskuntiin Englannissa ja Yhdysvalloissa ja julkaisi kirjan *Model factories and Villages: Ideal Conditions of Labour and Housing* (1905). Kirjan johdannossa hän kirjoittaa: ”seuraavilla sivuilla on esitetty käytännön esimerkein mitä menestyneet liikemiehet ovat nähneet kannattavaksi tehdä työväkensä moraalisen ja sosiaalisen hyvinvoinnin eteen [...] erilaiset teollisuuden parannusohjelmat, joita tässä kuvaillaan, eivät ole teoreettisia suosituksia tai filantrooppien luomuksia, vaan rahanteon ammattilaisten oikeita kokemuksia.” (suomennos JB); Creese 1966.

134 Harvey 1906; Palmqvist omisti kirjasta kopion, joka on hankittu vuonna 1907, MFA, kirjasto.

135 Loader – Skinner 1991, 85.

136 Harrison 1999, 86–87.

Kuva 8. Bournvillen asuintaloja. Kuva: *Folkkalender* 10/1921, 108.

stadskvarter som villaområden samt arbetarebo-städer vid större industriella verk”.¹³⁷

Palmqvist kirjoitti yhdyskunnista lehtiartikkelissa vuonna 1908 opintomatkinsa jälkeen seuraavasti: ”...som de tvänne förnämsta engelska arbetarekolonierna: Port Sunlight nära Liverpool och Bournville vid Birmingham. Huvudanläggningens monumentalitet och detaljernas enkla, pittoreska anordning och överensstämmelse med det hela bära dessa två kolonier allt fortfarande högt över alla senare anläggningar av samma art och grundade på samma principer. Båda hava privat företagsamhet som grund, båda äro fullständigare, friare och mera storartat utvecklade än Bedford Park.”¹³⁸ Palmqvist katsoi, että Englanti oli työväenasuntojen rakentamisen

mallimaa, jossa työväenasuntokysymys oli ratkaistu pitkälti esteettisesti, mutta myös ekonomisesti. Hänen mukaansa sivistysmaissa asuntokysymys nähtiin kokonaisvaltaisesti sivistyksenä, ei vain työväenasiana tai asuntoasiana.

Malliyhdyskunnissa asumisen järjestelyt sekä muut palvelut, kuten koulut, terveydenhuolto ja virkistys oli järjestetty palvelemaan työväen hyvinvointia. Työväen hyvinvointi nähtiin suoraan myös työnantajia palvelevana asiana, vaikka palveluiden järjestämiseen liittyi usein filantrooppisia ajatuksia. Suomessa olivat tunnettuja hyvinvointityöstään juuri mainitut Port Sunlight ja Bournville. Malliyhdyskuntana Suomessa tunnettiin myös Lontoon lähelle rakennettu ensimmäinen puutarha-kaupunki Letchworth ja Hampstead Garden.¹³⁹

137 *Arkitekten* 9/1906, 138: ”saada aikaan käytännöllinen rakennustyyppi yksinkertaisia ja edullisia asuntoja lähinnä kaupunkeihin ja näiden lähiympäristöihin porvari- ja työväenluokan tarpeisiin, laajasti niin kaupunginosiin kuin huvila-alueille sekä työväenasuntoja suuremmille tehdaslaitoksille”. (suomennos JB)

138 Palmqvist 1908a. ”... kuten kaksi ensiluokkaista englantilaista työväen yhdyskuntaa: Port Sunlight Liverpoolin lähellä ja Bournville Birminghamin lähellä. [Teollisuuden] päärakennusten monumentaalisuus ja yksityiskohtien yksinkertainen, pittoreski järjestely ja kaiken yksimielisyys nostavat nämä yhdyskunnat edelleen korkeammalle myöhempien samantyyppisten ja samojen periaatteiden mukaan perustettujen joukossa. Molempien taustalla on yksityinen yrittäjä, molemmat ovat täydellisemmin, vapaammin ja upeammin kehitetyt kuin Bedford Park.” (suomennos JB)

139 Saarinen 1915, 9–18. *Munkkiniemi – Haaga ja Suur-Helsinki* -julkaisussa tuodaan esille Englannin kaupunkirakennustaitteen yhteydessä esikuvina juuri Bournville ja Port Sunlight siinä, miten siellä vastattiin kaupunkien hallitsemattomaan ja nopeaan kasvuun ja erityisesti työväenasuntokysymykseen. Saarinen mainitsee myös Howardin kirjan *To-morrow* ja puutarhakaupunkiajatuksen toteuttamisen käytännössä Letchworthissa ja myöhemmin Hampstead Gardenissa.

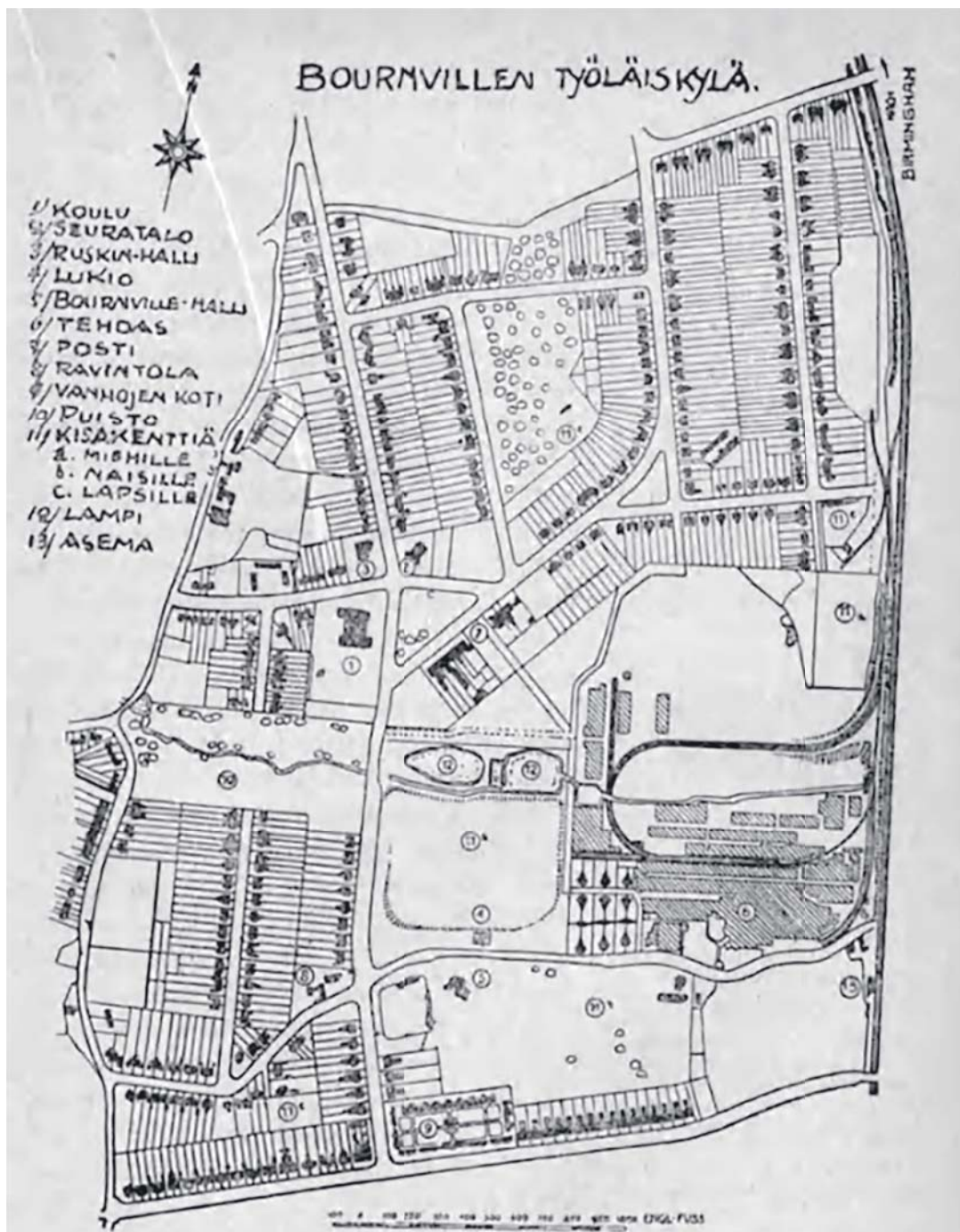

Bild 3. Planritning över arbetarträdgårdskolonin i Bournville.

Byggnaderna äro märkta i svart. Jämför bosättningstätheten med bild 1! I hallarna äro inrymda konsert- och festlokaler. — 1) Skola, 2) samlingslokal, 3) Ruskin-hall, 4) läsesal, 5) Hall Bourneville, 6) fabrikk, 7) postkontor, 8) restauration, 9) de gamlas hem, 10) park, 11) sportplaner: a. för män, b. för kvinnor och c. för barn, 12) damm, 13) station.

Bournville oli Cadburyn suklaatehtailijoiden perustama teollisuusyhdyskunta Birminghamin lähellä. Sen syntyyn vaikuttivat teollisuuskaupunki Birminghamin 1800-luvun elinolosuhteet, erityisesti teollisuuden aiheuttama väestönkasvu ja sen vaikutukset sosiaalisiin oloihin sekä ympäristöön. Birminghamia rakennettiin yksityisten varoin, ja rakentaminen oli lainsäädännön puutteiden vuoksi hallitsematonta. Kun maa kallistui kaupungin keskustassa, alkoivat teollisuuden toimipaikat sijoittua kauemmaksi keskustan ulkopuolelle, jossa maa oli halvempaa.¹⁴⁰ Bournvillen merkitys malliyhdyskuntana on ollut merkittävä, vaikka se ei ollut ensimmäinen kaupungin ulkopuolelle perustettu tehdasyhdyskunta. Bournvilleä markkinoitiin alusta saakka ”tehtaana puutarhassa”. Teollisuus ja sen tuotantolaitokset oli sijoitettu yhdyskunnan keskeiselle paikalle ja ne dominoivat maisemaa. Rakennuttaja George Cadbury oli uskonnoltaan kveekari ja valistunut yrittäjä. Uskonnolla oli merkitystä hänen filantrooppisiin ajatuksiinsa siten, että hän uskoi, että varallisuutta tuli käyttää työntekijöiden olojen parantamiseksi, ja että ihanneyhdyskunta olisi vastaus työväestön moraalien ja fyysisen hyvinvoinnin kehittämiseen. Kuten ajan kaupunkireformistit tyyppillisesti tuolloin, näki Cadburykin maaseudun kaupunkia terveellisempänä ympäristönä työväestölleen.¹⁴¹

Port Sunlight perustettiin 1899–1914 Liverpoolin lähelle Wirraliin Lever-saippuatehtaan työntekijöille. Sen perustaja, William Lever, oli arkkitehtuurista kiinnostunut teollisuusmies. Yhdyskunnan suunnittelutehtäviin palkattiin useampia arkkitehteja, joista William Owen, arkkitehtitoimisto Douglas & Fordham ja Chester,

Grayson & Ould sekä arkkitehti J. J. Talbot vastasivat ensimmäisen vaiheen (1889–1897) suunnittelusta. Suunnittelua ja rakentamista jatkettiin vielä vuodesta 1898 eteenpäin muutamalla vuodella palkkaamalla suunnittelutehtäviin muitakin arkkitehteja edellisten nimien lisäksi. Vuosisadan vaihteessa kylä koostui yli 400 talosta palveluneen. Port Sunlight ei ollut koskaan arkkitehtuurinsa vuoksi pioneeriasemassa samalla tavalla kuin sitä on pidetty edistyksellisenä sosiaalisen hyvinvointityön ja asemakaavoittamisen saralla.¹⁴² Tosin aikalaisarkkitehti Hermann Muthesiuksen kuuluisassa *Das Englische Haus* -kirjasarjassa Port Sunlightin ja Bournvillen arkkitehtuuri nousi esille, koska työväen asunnoissa taiteelliset ja sosiaaliset ratkaisut vaikuttivat työväenluokan elämään vastaavalla tavalla kuin aiemmin keskiluokan asuintaloissa.¹⁴³

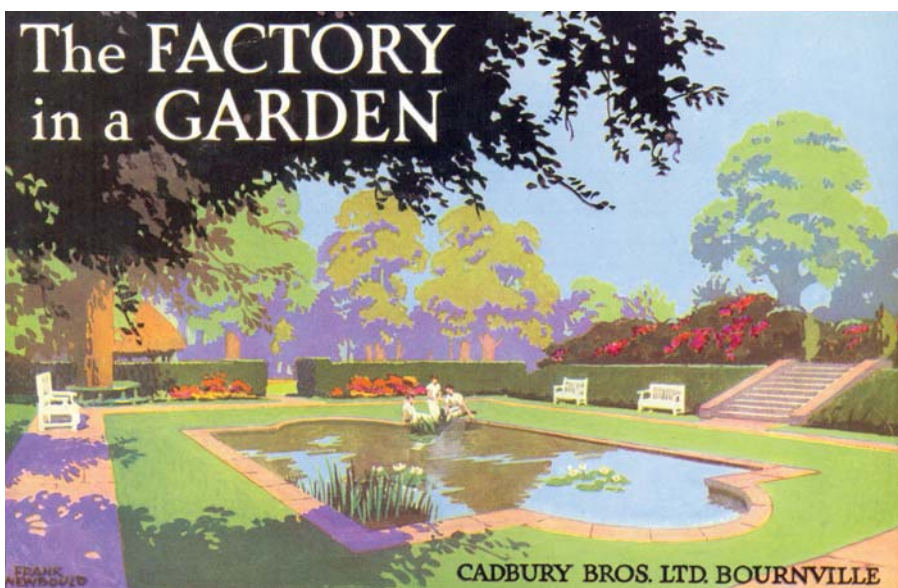
Malliyhdyskuntiin suunnitellut työväenasunnot puutarhoinen ja asuntoalueille sijoitetut puistot ja viheralueet on esitetty monissa kaupunkisuunnittelu- ja arkkitehtuurikirjallisuudessa puutarhakaupunkien synnyn esikuvina. Kun Ebenezer Howard julkaisi vuonna 1898 puutarhakaupunkipamflettinsa *To-morrow: A Peaceful Path to Real Reform* olivat Port Sunlight ja Bournville jo rakennettu. Howardin puutarhakaupungin ajatuksena oli tiivis, mitoitukseltaan noin 32 000 asukkaan kaupunki, jonka maa olisi kollektiivisesti omistettu. Puutarhakaupungin tuli olla huolellisesti suunniteltu ja itse johdettu, paikallinen hyvinvointiyhdyskunta. Tunnettua on Howardin esittämä kolmen magneetin diagrammi: kaupunki – maaseutu – kaupunki-maaseutu. Kaupunki tarjosi mm. työtä ja sosiaalisia mahdollisuuksia, maaseutu taas upean luonnonympäristön, mutta

¹⁴⁰ Harrison 1999, 1–25; ks. myös Dellheim 1987.

¹⁴¹ Harrison 1999, erit. 33–35.

¹⁴² Hubbard – Shippobottom 2005 (1988).

¹⁴³ Muthesius 2007 [1904-05], 199–202. Talot tarjosivat hyvinvoinnin lisäksi taiteellista laatua ekonomisten mahdollisuuksien rajoissa.

Kuva 10. Cadburyn mainoslehtinen ”Factory in the Garden”. Kuva: Amaret Tanner / Alamy Stock Photo.

kumpikaan ei tarjonnut toisen etuja. Howardin ratkaisuna oli liittää nämä kaksi yhteen puutarhakaupunkina.¹⁴⁴ Puutarhakaupunki oli vaihtoehto ylikasvaneelle teollisuuskaupungille mutta samalla myös ratkaisu maaseudun kehittämiseksi. Howardin mukaan sen tuli yhdistää kaupungin ja maaseudun hyvät puolet. Howardin kirjan päivitetty ja uudelleen nimetty versio *Garden Cities of To-morrow* vuonna 1902 nosti puutarhakaupunkiaatteen ympäristöllisen puolen esille sosiaalista reformaatiota voimakkaammin. Näin aate tuotiin esille helpommin vastaanotettavana malliympäristönä eikä malliyhdyskuntana, vaikka Howardin alkuperäisenä aatteena oli sosiaalinen muutos.¹⁴⁵

Port Sunlightilla ja Bournvilleellä oli suuri vaikutus puutarhakaupunkiaatteeseen myös käytännön tasolla, sillä ensimmäinen Garden City Association Conference järjestettiin juuri Bourn-

villessä vuonna 1901. George Cadbury osti osuuden Garden City Pioneer Companystä ja oli sen hallituksessa sekä myöhemmin mukana ensimmäisen puutarhakaupungin Letchworthin perustamisessa vuonna 1903.¹⁴⁶

Suomen ammattilehdissä julkaistiin viime vuosisadan vaihteen jälkeen useita kirjoituksia, joissa mainittiin sekä Bournville että Port Sunlight malliyhdyskuntina. Niihin viitattiin myös työväenkaupunkeina ja huvilakaupunkeina. Asuntojen arkkitehtuuria ja sisätiloja esiteltiin valokuvien ja pohjapiirroksin ja yhdyskuntien asumisen hintatasoa selviteltiin lukijoille. Birger Brunila kirjoitti *Rakennustaito*-lehdessä artikkelissaan ”Asuntokysymyksen kehitys Euroopassa” Bournvillestä ihastuneena, miten kauniisti yhdyskunnat talot olivat suunniteltu ja miten talojen puutarhat ja kaartuvat kadut tarjoavat vaihtelevia näköaloja sekä vielä: ”Huvilakaupunki herättää niin iloisen,

144 Howard 2003 (1898). Howard puhuu paikallisista, itse johdetuista hyvinvointiyhdyskunnista (*welfare states*).

145 Ward (toim.) 1992, 4–5, 28.

146 Harrison 1999, 90–91.

niin voimakkaan ja syvän vaikutelman että ker-
rassaan tekisi mieli jäädä sinne asumaan ikipäi-
viksi.”¹⁴⁷ Yhdyskuntia tarkasteltiin ja esiteltiin
ylipäättään asuntokysymyksen yhteydessä
yleensä hyvin positiiviseen sävyyn.

Ammattilehtien lisäksi englantilaisia yhdys-
kuntia esiteltiin tavallisille lukijoille tarkoite-
tuissa aikakauslehdissä, esimerkiksi *Helsingin
Kaiku* ja *Suomen Urheilulehti* esittelivät sivuil-
laan yhdyskuntia ja niiden hyvinvointitoimintaa.
Ruotsinkielisessä *Nutid*-aikakauslehdessä ilmes-
tyi vuonna 1912 Jenny Markelin-Svenssonin,
ensimmäisen suomalaisen naispuolisen insinöö-
rin ja ammattientarkastajan, kirjoittama artikkeli
”Välfärdsanordningar inom industrin”. Artikkelin
esitteli kattavasti Englannissa ja muissa suurem-
missa teollisuusmaissa viime vuosikymmeninä
herännyttä ”hyvinvointisysteemiä”. Kirjoituksessa
esiteltiin mm. Cadburyn ja sveitsiläisen kenkä-
tehtailijan C. F. Ballyn hyvinvointityötä esimer-
kein: työväenasuntojen lisäksi oli huomiota kiin-
nitetty mm. tehtaiden ilmanvaihtoon ja edullisen
työpaikkaruokailun järjestämiseen.¹⁴⁸

Suomesta löytyi jo 1900-luvun alussa omia
esimerkkejä huvilayhdyskunnista, mutta ne oli-
vat rakennettu ylemmälle ja keskiluokalle. Laura
Kolbe on kirjoittanut Kulosaari-tutkimuksessaan,
että Helsingissä niin kutsuttujen maayhtiöiden
perustaminen vuosina 1906–1907 on nähtävä
yhteiskunnallisen murroksen seurauksena, kau-
punkien kasvun ja toisaalta työväenluokan akti-
voitumisen ja näitä seuranneiden ongelmien rat-
kaisuna. AB Boxbacka ja AB Brändö Villastad

perustettiin vuonna 1907. Ensimmäinen pääkau-
punkiseudulle perustettu maayhtiö oli AB Park-
stad-Vanda-Puistokylä Oy (1906). Jo vuonna 1895
oli perustettu AB M. G. Stenius, jonka tavoitteena
oli perheyhtiön puutarhatoiminnan harjoittami-
nen Haagassa, mutta 1900-luvun alussa myös
Haagan huvilakaupungin perustaminen. Näiden
eurooppalaisina malleina olivat mm. Lontoossa,
Berliinissä ja Tukholmassa perustetut huvilayh-
dyskunnat.¹⁴⁹ 1920-luvun alussa asutopulaa lie-
vittämään rakennettu Puu-Käpylä esiteltiin sen
valmistumisen jälkeen *Arkkitehti*-lehdessä puu-
tarhakaupunkina ja puutarhaesikaupunkina.¹⁵⁰

Myös saksalaisten teollisuusyhtiöiden hyvin-
vointityö ja työväenasunnot olivat esillä Suomessa
1900-luvun alusta lähtien. Saksassa terästä, aseita
ja ammuksia valmistanut Kruppin perheyhtiö
Friedrich Krupp AG rakennutti työväenasuntoja
Essenissä, Ruhrin teollisuusalueella 1800-luvun
alkupuolelta lähtien. Alueista muodostui pieniä
yhdyskuntia viheralueineen, joissa oli kylämäiset
kadut ja mökkimäisiä, pittoreskeja taloja. Talojen
esikuvana oli englantilainen mökki (cottage),
mutta Krupp oli itse kiinnostunut myös Carl
Larssonin kirjoituksista ja piirroksista.¹⁵¹ Krup-
pia on pidetty yhtenä hyvinvointityön edelläkä-
vijänä teollisuustyöntekijöiden parissa, etenkin
yhtiön työväenasuntorakentamisesta on kirjai-
tettu paljon.¹⁵² Fried. Kruppin rakennuttamat
vanhemmat Althenhof- ja Alfredshof- sekä myö-
hemmin valmistunut, Kruppin lesken rakennut-
tama Margarethenhöfe-niminen asuinalue koos-
tuivat pääosin matalista, kahden tai useamman

147 Brunila 1909; Strengell 1911; Arbetarebostadsfrågan-- . *TiFF* 3/1903, 87–89.

Artikkeli perustui *The Studio* -aikakauslehden artikkeliin numerossa xxiv.

148 Markelin-Svensson 1912.

149 Kolbe 1988, 19, 33–34. Maayhtiöiden perustamisen taustalla oli usko yksityisyrittelijäisyyteen. Perustajat olivat
yleensä ruotsinkielisiä, kaupunkien uuteen keskiluokkaan kuuluvia sekä pääoman (pankinjohtajat, kauppiaat),
rakentajien (arkkitehdit, insinöörit) että idealismin edustajia (arkkitehdit, yliopistomiehet).

150 Käpylän puutarhakaupunki. *Arkkitehti* 11/1924, 143–146.

151 Lane 2000, 146.

152 James 2012, erit. 17.

perheen taloista. Talot oli sijoitettu joko neliönmuotoisen korttelin kadunvastaiselle sivulle niin, että korttelin keskelle muodostui iso puistomainen piha, joka oli jaettu palstoihin tai yhteispihaan tai yksi talo tontille niin, että sen molemmin puolin jäi piha-alue. Asukastiheydeltään asuinalueet olivat väljästi rakennettuja.¹⁵³ Margarethenhöfeä (1912) on pidetty esimerkillisenä saksalaisena versiona puutarhakaupungista.¹⁵⁴ 1900-luvun alusta Saksasta tunnettiin muitakin malliyhdyskuntia, mm. Hellerau Dresdenin lähellä, joka oli Saksan ensimmäinen puutarhakaupunki. Sen sijoittuminen Dresdner Werkstätten -huonekalutehtaan uuden tuotantolaitoksen

lähelle ei ollut sattumaa, vaan yhdyskunnan perustaminen vuonna 1909 oli tehtailija Karl Schmidt-Helleraun vastaus työväen asunokysymykseen.¹⁵⁵

Yhtenä Palmqvistin opintomatkakohteena oli Saksa, josta hän kirjoitti matkasuunnitelmassa: ”där flera mönstergilla kolonier för mindre bostäder äro utförda eller som bäst under arbete”, nimeltä mainiten Fried. Kruppin rakennuttamat työväenasunnot Essenissä. Kruppin asuinalueet olivat Suomessa jo 1900-luvun alkupuolella yleisesti tunnetut, ne olivat esillä mm. Eliel Saarisen Munkkiniemi–Haaga-suunnitelman julkaisussa vuonna 1915.¹⁵⁶

Kuva 11. Puutarhakaupunki Hellerau, Dresden. Kuva: Harvard Art Museum.

153 Bolz 2010, erit. 94.

154 Hall 2014 (1988), 126.

155 Campbell 1978, 19–20. Koko huonekalutehdas muodostui mallitehtaaksi yhdyskunnan ohella.

156 Det nya statsstipendiet för arkitekter. *Arkitekten* 9/1906, 138; Saarinen (jne) 1915, 84–85. Julkaisussa esitellään valokuvat Kruppin työsiirtolasta ja asuinrakennuksesta sekä Emscher-Lippen asemakaava.

Myös Yhdysvallat teollistui nopeasti 1800-luvun puolivälin jälkeen, ja työväen asuminen ja hyvinvointi vaativat työnantajilta toimenpiteitä. Margaret Crawford on kirjoittanut uuden tehdaskaupungin projektista Yhdysvalloissa, johon liittyi urbanismin ja teollisuuden aiheuttamien ongelmien ratkaiseminen yhdessä reformistien ja suunnittelun ammattilaisten kanssa. Kaupunkisuunnittelijat, arkkitehdit ja maisema-arkkitehdit ottivat uuden tehdaskaupungin suunnitteluun liittyvän professionalismin omakseen. Tosin hekin olivat riippuvaisia varakkaista henkilöistä ja yhtiöistä asiakkaina.¹⁵⁷ Myös Yhdysvalloissa puutarhakaupunkiaate ja suunnitellut teollisuusyhdyskunnat nähtiin ratkaisuna kaupungistumisesta johtuviin ongelmiin, ja eurooppalaiset mallit, etenkin Port Sunlight ja Bournville sekä etenkin Iso-Britannian ensimmäinen puutarhakaupunki Letchworth, toimivat suunnittelun esikuvina. Amerikkalainen puutarhakaupunkiyhdistys, the Garden City Association of America, perustettiin vuonna 1906.¹⁵⁸ Ensimmäinen teollinen lähiö eli uusi teollisuuskaupunki oli Indian Hill, joka perustettiin Worcesteriin, Massachusettsiin 1915. Se oli hiomatarvikkeita valmistaneen Norton-yhtiön rakennuttama ja arkkitehti Grosvenor Atterburyn suunnittelema mallikaupunki, jonka suunnitteluperiaatteena oli yhtiön kattava hyvinvointityö. Kaupungin siirtomaatyylliset asuin talot, puilla reunustetut kadut ja tori muodostivat viehättävän ja kuvauksellisen kokonaisuuden. Kokonaisuus edusti vakautta ja perinteisiä amerikkalaisia arvoja. Samalla pyrkimyksenä oli luoda amerikkalainen versio puutarhakaupungista.¹⁵⁹

Pohjois-amerikkalaisista malliyhdyskunnista tunnetuin on Pullman. Chicagolainen teollisuus-

mies George Pullman aloitti 1880 yhtiönsä Pullman Palace Car Companyn uuden teollisuuskaupungin suunnittelun. Epävakaat työntekijäsuhteet olivat ongelma Pullmanille erityisesti lakkojen vuoksi, joiden merkitys teollisessa tuotannossa on merkittävä. Pullman perusti ongelmia välttääkseen Chicagon ulkopuolelle mallitehdasyhdyskunnan, joka nimettiin hänen mukaansa. Rationaalinen ja esteettinen urbaani ympäristö korvasi Chicagon tuhoisat vaikutteet. Pullman lainasi ajankohdan hyvinvointikapitalismin ajatuksia järjestäen yhdyskuntaan laajan hyvinvointiohjelman, johon kuului mm. tapaturmavakuutus, yhtiön lääkäri, laadukkaat koulut, urheiluklubit sekä sosiaalisia ja kasvattavia kerhoja. Vuoteen 1893 mennessä Pullman oli kasvanut 12 600 asukkaan kaupungiksi ja oli Yhdysvaltojen suurin ja tunnetuin teollisuuskaupunki. Pullman-lakon (1894) vuoksi tunnettu nimi tuli sittemmin symbolisoimaan hyvinvoinnin nimissä toteutettua, mutta liian pitkälle mennyttä paternalismia ja kontrollia. Toisaalta kaupunkireformistit ja muut asiantuntijat näkivät monet Pullmanin ideat oikeina: kattava asemakaavoitus ja suunnittelu parantaisivat tehdaskaupunkien elinolosuhteita. Hyvin suunniteltu ympäristö palvelisi sekä yritystä että työväkeä. Pullmanin vikana oli ollut heidän mielestään liiallinen ja vanhanaikainen paternalismi, ja lakko oli osoitus siitä, ettei henkilökohtainen kontrolli suuressa tehdasyhdyskunnassa ollut enää mahdollista. Pullmanin lakko ei merkinnyt mallitehdaskaupunkien kuoliniskua, vaan aloitti uuden jakson niiden kehityksessä.¹⁶⁰

Pohjoismaiden ensimmäinen, kansainvälistikin merkittävä malliyhdyskunta oli Pohjois-Ruotsiin perustettu Kiirunan kaivosyhdys-

157 Crawford 1995, 61–67.

158 Ibid. 70–75.

159 Ibid. 101–116.

160 Ahnlund – Brunnström 1987; Crawford 1995, erit. 37–45.

Kuva 12. Kiiruna. Kuva: Torsten Dahllöf, n. 1920–1949/Riksantikvarieämbetet.

kunta.¹⁶¹ Kiirunan rakentamisesta tuli kansallinen projekti, jota lehdistö seurasi tarkasti. Valtio säännösteli maan ostamista, ja yhtiö sai ostaa maata vain niin paljon kuin yhdyskunnan rakentaminen vaati, muu jäi valtiolle. Valtio myi tontteja yksityisille, ja Kiirunasta muodostui niin kutsuttu kaksoisyhdyskunta (komplementsamhälle), jossa teollisuus ja palveluyhdyskunta muodostivat kiinteän siteen toisiinsa. Kiiruna muodostettiin kahdesta alueesta, joiden rakentamattomalle maalle suunniteltiin asemakaavat lähtökohtanaan ympäröivä maisema. Suunnittelun lähtökohtana olivat Camillo Sitten ajatukset, mutta myös amerikkalaisen maisema-arkkitehdin Fredrik Law Olmstedin vaikutus näkyi. Ideat

tulivat yhtiön johtajalta, Hjalmar Lindbohmilta (1855–1926), joka oli saanut vaikutteita Euroopan ja Amerikan matkoiltaan, mm. Olmstedin suunnittelema Chicagon Riverside -huvilayhdyskunta oli ollut suunnittelun esikuvana. Kiirunan pääarkkitehtina toimi Gustaf Wickman ja kaavoittajana Per O. Hallman. Wickman suunnitteli Kiirunaan homogeenisen rakennuskannan työväenasunnoista kirkkoon.¹⁶² Rakennusten julkisivumateriaalina oli pääasiassa puu ja talot oli maalattu värisuunnitelman mukaan. Kiirunan pääarkkitehti Wickman suunnitteli tilauksesta myös Outokumpu Oy:lle muutaman työväenasunnon Outokummun kaivosyhdyskuntaan.¹⁶³ On mahdollista, että Outokummun toimitusjohtaja Eero

¹⁶¹ Brunnström 1981a, erit. 60–66, 70–73. Taidehistorioitsija Lasse Brunnströmin kaksiosainen väitöskirja Kiirunan yhdyskunnasta on perinpohjainen tutkimus sen suunnittelusta, esikuvista ja rakentamisesta viime vuosisadan alussa.

Toinen osa käsittelee Kiirunan rakennuskantaa rakennuskohtaisesti, ks. Brunnström 1981b.

¹⁶² Ahnlund – Brunnström 1993, 62–63.

¹⁶³ Piiparinen 2008, 32.

Mäkinen oli Hjalmar Lindbohmin tuttava, olihan teollisuudenala heille yhteinen, ja sai sitä kautta kontaktin arkkitehti Wickmaniin.

Sosiaaliset verkostot, opintomatkat, kirjallisuus, lehdet ja näyttelyt välittivät tietoa malliyhdyskunnista maasta toiseen, ja esimerkkikoh-teisiin käytiin paikan päällä tutustumassa. Esimerkiksi Kruppin tehtaajien ja työväenasuntoalueet olivat 1900-luvun alussa tunnetut Pohjoismaissa ja niihin käytiin tutustumassa opintomatoilla.¹⁶⁴ Esimerkiksi Kiurun kaivosyhtiö LKAB:n (Luosavaara-Kiurunavaara Aktiebolag) johtaja Hjalmar Lundbohm vieraili siellä liityen Kiurun kaivosyhdyskunnan perustamiseen.¹⁶⁵ Ruotsalainen kirjailija ja historioitsija Eskil Olán kirjoitti *Varia*-aikakauslehteen kaksi pitkää artikkelia Kruppin toiminnasta: yhden teollisuustoiminnasta ja toisen koskien lähinnä Kruppin asutustoimintaa.¹⁶⁶ Ruotsalaislehden artikkelit ilmestyivät suomennettuina *Suomen teollisuuslehdessä* 1906.¹⁶⁷ Vuonna 1908 julkaistu Palmqvistin kirjoitus opintomatkaansa Esseniin Kruppin työväenasuntoihin tutustumaan muistutti Olánin artikkelia siinä, että molemmat kokivat vierailun Kruppin teollisuusalueella voimakkaasti ja olivat vaikuttuneita teollisen toiminnan mittakaavasta. Palmqvist kuvaili *Arkitekten*-lehden kirjoittamassaan artikkelissa vuonna 1908 teollisuusympäristöä näin: ”...dessa anläggningar voro de första ordentligt imponerande, jag någon sin sett, kanske

också att dagen var synnerligen vacker med hög himmel och värme och solsken, och att de stora ogenomträngliga rökmolnen desto starkare togo ut sin rätt: kontrasten mellan det fria och det budna var större, och det hamrade bullret höjde sig högre vida omkring i den klara luften.”¹⁶⁸

Vaikka Palmqvist oli vaikuttunut Kruppin teollisen tuotannon mittakaavasta ja yhtiön hyväntekeväisyydestä mm. työväenasuntojen rakentamisen suhteen, hän näki etenkin asuntorakentamisen osalta kritisoitavaakin. Asuntoalue oli suunniteltu tarkoituksenmukaisiksi, mutta hänen mielestään niiden arkkitehtuuri oli vanhanaikaista eikä niitä voinut verrata parhaimpiin ja modernimpiin esimerkkeihin kuten Bournvilleen ja Port Sunlightiin. Palmqvist totesi kirjoituksessaan vielä, että työväenasuntojen suunnittelussa esteettinen puoli jää usein huomiotta, sillä ajatellaan, että käytännölliset ja hygieeniset parannukset ovat riittäviä. Hänen mukaansa nämä ovatkin suunnittelussa ensisijaisia seikkoja, mutta asunnoissa pitäisi kuitenkin tuntua kodikkaalta, eikä siltä, että koti on vuokrattu yhtiöltä. Asunto, jossa työnantaja antaa valtansa näkyä kaikkialla, ei ole koti. ”Steget från det enkla borgarehemmet er ej långt till arbetarebostaden. Det som tidigare gjorts för höjandet av proletariatets levnadsvillkor, dess sedliga uppfostran och allmänbildning likaväl som dess sundhet, hade varit mera anade än klartänkta försök från arbetsgivarnes sida,

164 *Der Krupp'sche Kleinwohnungsbau* 1917. Arkkitehtuurimuseon kirjastossa oleva julkaisu on arkkitehti Akseli Toivosen omistama ja mahdollisesti hankittu juuri Toivosen opintomatalla Saksaan. Myös Eliel Saarisen *Munkkiniemi – Haaga ja Suur-Helsinki* -julkaisussa vuodelta 1915 tuodaan esille Kruppin työväenasunnnot.

165 Ahnlund – Brunnström 1993, 52.

166 Olán 1904.

167 Fried. Krupp & Co. - A.E.T. Olan *Varia*-lehdessä. *Suomen teollisuuslehti* 11/1906, 83–86 ja 12/1906, 91–92.

168 Palmqvist 1908b: ”...nämä [tuotanto]laitokset olivat ensimmäiset kunnolla vaikuttavat, jotka olen koskaan nähnyt, ehkä siksi, että päivä oli todella kaunis korkeine taivaineen ja lämmössä ja auringonpaisteessa, ja siksi nuo suuret, läpitunkemattomat nokipilvet sitä voimakkaammin toivat esiin: kontrasti vapaan ja sidotun välillä oli suuri, ja hikkaava meteli voimistui raikkaassa ilmassa”. (suomennos JB)

ingalunda alltid avpassade föremålen från deras ståndpunkt sett och därför oftast slående fel”.¹⁶⁹ Paternalismin, isällisen vallan, ei siis tullut näkyä selvästi työntekijöille, joiden holhoaminen oli ollut monessa yhdyskunnassa teollistumisen varhaisvaiheessa silmiinpistävää.

Hyvinvointikapitalismi nähtiin yhtiöiden taholta keinona saavuttaa ihanneyhdyskunta, jossa työntekijöiden elinolot olivat tyydyttävät ja työn jatkuvuus taattu. Katsottiin, että yhteiskuntakäsitystä tukevia harrastuksia ja virikkeitä tuli olla runsaasti tarjolla. Hyvinvointi oli tavoiteltavaa työntekijöiden olojen kannalta ja niiden parantamiseksi, mutta kapitalismi-loppuinen sana toki viittaa siihen, ettei kyseessä ollut hyväntekeväisyys, vaan työntekijöiden olojen parantamisella tähdättiin työvoiman pysyvyyteen, mutta samalla myös sen kontrollointiin.

Paternalismista hyvinvointikapitalismiin

Ensimmäisen maailmansodan ja etenkin sisällissodan jälkeen metsäteollisuuden tehdaspaikkakunnilla nähtiin työrauhan turvaaminen ja sosiaalisen hyvinvoinnin parannukset välttämättömyyksinä, joihin yritysten oli investoitava. Kasvava teollisuudenhaara tarvitsi osaavaa, tervettä ja tyytyväistä työntekijävoimaa, joka kannatti sitouttaa paikkakunnalle ja yritykseen. Asumisolosuhteiden järjestäminen oli tästä syystä teollisuusyhtiöille tärkeä kysymys ratkaistavaksi kyseisenä aikana. Teollisuusyhtiöiden 1920-luvun alusta

Suomessa harjoittaman huoltotyön tärkein tavoite oli työn tuottavuuden kasvattaminen.

Iso-Britanniassa hyvän työympäristön ja ravinnon oli todettu vaikuttavan positiivisesti työntekijän terveyteen ja tehokkuuteen.¹⁷⁰ Yhdysvalloissa hyvinvointikapitalismia on kutsuttu myös nimillä teollinen parantaminen (*industrial betterment*) tai tehtaan hyvinvointityö (*factory welfare work*). Sen katsotaan alkaneen 1880-luvulla ja loppuneen suureen lamaan 1930-luvulla. Hyvinvointikapitalismin loppu voidaan Yhdysvalloissa ajallisesti määritellä melko tarkasti, sillä lama johti siihen, ettei työnantajien enää tarvinnut antaa työpaikan lisäksi muuta työntekijöilleen. Valtaavan työttömyyden seurauksena työntekijöitä oli saatavilla ja he olivat lojaaleja. Toinen syy oli se, että lama vaati työnantajilta säästöjä, ja hyvinvointiohjelmat oli helppo poistaa.¹⁷¹

Malliyhdyskuntien rakentamiseen liittynyt hyvinvointikapitalismi ja työväen olojen parantaminen on ollut myös kriittisen tarkastelun kohteena. Tutkimuksissa on havaittu, että yritysten tarjoamat parannukset erilaisten rakennusten, terveystalveluiden, ympäristön kaunistamisen tai koulutuksen tarjoamisena saattoivat näyttäytyä työväestölle vain uusina keinoina holhota heitä. William Littmann on tarkastellut artikkeleissaan ”Designing Obedience: The Architecture and Landscape of Welfare Capitalism, 1880–1930” hyvinvointikapitalismin teollisuusjohtajien uskoa arkkitehtuurin korjaavaan voimaan. Heillä oli reformistien kanssa yhtenevät ajatukset ympäristön vaikutuksesta työväen moraaliin. Teollisuusyritysten johto uskoi, että monet hyvinvointikapitalismin tavoitteet saavutetaan, kun työväki

169 Palmqvist 1908b: ”Askel yksinkertaisesta porvariskodista ei ole pitkä työväenasuntoon. Se, mitä aiemmin on tehty proletariaatin asuinolosuhteiden parantamiseksi, heidän hengellisen kasvatuksensa ja yleissivistyksensä aivan kuten heidän terveytensä, on ollut aavistetumpi kuin kirkkaasti ajateltu yritys työnantajan puolelta, ei aina sopiva kohde heidän näkökulmastaan ja siksi usein silmiinpistävän väärä.” (suomennos JB)

170 Loader – Skinner 1991, 84.

171 Biggs 1996, 64, 75.

saadaan arvostamaan ylemmän ja keskiluokan arkkitehtuurimakua, sisustuksia ja käytöstapoja vapaa-ajan aktiviteeteissa. Tämän vuoksi yritykset investoivat huomattavasti tehdasalueiden ruokaloihin, urheilufasiliteetteihin ja muihin vapaa-ajan toivottaviin harrastusmuotoihin, kuten kirjastoihin ja musiikkiharrastukseen. Työväestö ei kuitenkaan ottanut näitä uusia rakennuksia ja tiloja välttämättä omakseen tai käyttänyt niitä toivotulla tavalla. Tietyt tilat ja toiminnot koettiin vieraina, eikä niitä käytetty.¹⁷² Työntekijät saattoivat myös korvata työnantajan rakentaman hyvinvointipalvelun, kuten esimerkiksi kirjaston, järjestämällä sen toiminnan itse tai välttämällä subventoitujen aterioiden syömistä.¹⁷³

Littmann on kirjoittanut siitä, miten työntekijät oikeasti käyttivät ja hahmottivat hyvinvointiin liittyviä rakennuksia. Monien rakennusten käyttäjiksi muodostui lähinnä virkailijakunta, vaikka ne oli suunniteltu koko työväkeä varten. Vaikka henkilöstölehdissä uusia rakennuksia ja yhtiöiden rakennuttamia puistoja esiteltiin koko työntekijäkaartin käyttämänä, saattoi todellisuus olla toinen.¹⁷⁴ Työväelle rakennetut tilat aiheuttivat käyttäjissä epäilyä siitä, että niiden rakennuttaja on käyttänyt arkkitehtuurin suhteen implisiittisesti valtaansa, sillä useimmat tilat ja niiden toiminnot edellyttivät käyttäjältä tietynlaista olemista ja kuuliaisuutta. Toisaalta tilojen toiminnot tai palvelut saattoivat olla senkaltaisia, että ne eivät kuuluneet työntekijöiden elämäntyyliin ylipäätään.

Foucault'n mukaan valtasuhteita on kaikkialla ja niiden tutkiminen on olennaista, ei välttämättä tutkiminen sinänsä. Hän on todennut kirjoituksissaan vallasta, että valta on olemassa, kun sitä käytetään

eikä tämä vaadi toisen osapuolen suostumusta.¹⁷⁵ Valta on intentionaalista ja ei-subjektiivista eikä ole olennaista tutkia kuka sitä harjoittaa, vaan miten sitä harjoitetaan. Työntekijöille yhtiön valta näkyi teollisuuslaitoksissa Foucaultin tarkoittamassa tilan jaottelun merkityksessä. Se periytyi jo tehtaiden synnyn alkua ajoilta lähtien, jolloin tehtaasta muotoutui tuotantokoneisto. Työntekijöiden ja työsuoritusten tarkkailu oli siinä työnantajalle olennaista. Arkkitehtuurin tilajako muotoutui sekä tuotannon eri vaiheiden että työntekijöiden valvonnan ja arvioinnin kautta. Arkkitehtuuria voitiin käyttää taloudellisten ja poliittisten tarkoitusten tilalliseen määrittelyyn, jolloin tilasta tuli toiminnallisesti ja tarkoituksenmukaisesti määritelty.¹⁷⁶ Tehdasyhdyskunnissa myös tilojen ja pihojen avoimuus ja pienen yhteisön normit ja koodit toimivat tarkkailun apukeinoina.

Kruppin rakennuttamien työväenasuntojen väitettyä edistyksekkyyttä on tarkasteltu kriittisesti, esimerkiksi siitä näkökulmasta, että vaikka yhtiö esitti rakentavansa työväenasuntoja koko työväestölleen, pääsi työntekijöistä vain muutama prosentti asumaan julkisuudessa esiteltyihin yhdenperheen työväenasuntoihin ja jonotus niihin kesti vuosia. Useimmat työntekijät joutuivat asumaan edelleen työväen kasarmeissa. Kruppin investointi vierailupolitiikkaan on nähty olennaisena syynä siihen, että työväenasuntoja käytiin katsomassa ja ne toimivat malleina muissa maissa – syynä ei siis olisi ollut pelkästään niiden edistyneisyys. Kruppin työväenasuntoalueiden luonnettimista puutarhakaupunkiaatteen yhtenä mallina on kritisoitu myös, sillä Howardin kirjassaan

172 Littmann 1998.

173 Biggs 1996, 74. Vaikka hyvinvointipalveluihin suhtauduttiin Suomessakin epäilevästi, ei työväestöllä olisi ollut 1920-luvulla varaa omien kirjojen ostamiseen.

174 Littmann 1998, 89, 99.

175 Arkkitehtuurin *valta*-käsitteestä ks. erit. Foucault 2000; myös Markus & Cameron 2001, 68–69.

176 Foucault 1980 (1975), 198–199; ks. myös Foucault 1980, 148–149.

kehittelemä puutarhakaupungin itsehallintomalli oli aivan toinen kuin työväenasuntoalueiden, jotka rakennettiin lähelle teollisuutta ja työpaikkoja.¹⁷⁷

Suomessa yhtiöiden harjoittamat hyvinvointitoimet jatkuivat huomattavasti pidempään kuin esimerkiksi Yhdysvalloissa ja niiden on todettu olleen esikuvana koko hyvinvointiyhteiskunnan projektille. Meillä tehdasyhdyskuntien hyvinvointityöllä haluttiin vastata siihen, ettei vuoden 1918 kaltainen tilanne uusiutuisi. Olosuhteiden parantamisella tähdättiin siihen, että tarvetta kapinointiin ei enää olisi. Sosiaalinen huoltotyö tarkoitti esimerkiksi sairaanhoidon järjestämistä: oli yleistä, että tehdas palkkasi yhdyskuntaan omalla kustannuksellaan hoitajan, ja joskus määrätarkastuksia tekevän lääkärinkin. Tehtaat perustivat kirjastoja ja järjestivät tai antoivat tiloja kulttuuriharrastusten ja sivistystyön järjestäjille, yhdistyksille ja seuroille. Myös urheiluharrastuksia tuettiin.

Kymiyhtiön konttoripäällikkö Julius Polin kirjoitti vuonna 1933 paksun teoksen Kymiyhtiön sivistyksellisestä ja yhteiskunnallisesta toiminnasta. Yhtiön 60-vuotispäivään sopivasti ajoittunut julkaisu kertoi yhtiön toiminnasta koulutuksen järjestäjänä, kirjastojen rakennuttajana, maa- ja metsätalouden toimijana, kulkuteiden ja raideliikenteen rakentajana, sähkön ja puhelinyhteyden perustajana sekä yhteiskunnallisten tarpeiden tyydyttäjänä niin kirkon, terveydenhoidon ja palokunnan ja poliisin kautta sekä rakennuttamalla asuntoja yhdyskuntiin.¹⁷⁸

Kaj Raiskio on selvittänyt, miten työntekijöiden suhtautuminen palkan lisäksi saatuihin etuihin kuitenkin vaihteli. Etenkin kommunistit vastus-

tivat huoltotyötä, sillä sen katsottiin synnyttävän työntekijöissä empatiaa työnantajaa kohtaan ja heikentävän näiden itsenäistä ajattelua. Tämä taas nähtiin keinona estää työnantajasopimusten syntyminen.¹⁷⁹ Yhtyneet Paperitehtaat Oy pyrki erilaisin toimenpitein parantamaan työoloista johtuvaa levottomuutta ja paternalismista juontuneiden, vanhakantaisten käskysuhteiden aiheuttamaa työntekijöiden vieraantumista. Keinoina olivat mm. palkkausjärjestelmän muutokset, työn rationalisointi ja työnjohtamisen tehostaminen, mutta myös työn kuormittavuuden vähentäminen muilla keinoilla. Raiskion mukaan esimerkiksi Yhtyneiden isännöitsijöiden kokouksen yhteydessä 1937 keskusteltiin puku-, ruokailu-, wc- ja pesuhuoneiden hankkimisesta tehtaiden osastoille, joka merkitsi parannuksia työntekijöiden työ- mukavuuteen ja -hygieniaan.¹⁸⁰ Monenlaisia edistystoimenpiteitä siis tehtiin hyvinvoinnin nimissä.

Sotien välisen ajan sosiaalisella ja poliittisella kontekstilla oli merkittävä vaikutus suomalaiseen kaupunkisuunnitteluun: ensinnäkin sisällissodan seurauksilla oli pitkät ja traagiset jäljet puunjalostuspaikkakunnilla. Asumisen järjestäminen oli teollisuusyhtiöille tärkeä ratkaistava ongelma Suomen itsenäistymisen jälkeen pitkälle 1920-luvulle. Myös kaupungistuminen vaikutti merkittäväällä tavalla asutuspulaan myös tehdasyhdyskunnissa, joihin muutettiin maaseudulta. Sosiaalipolitiikan professori Kyösti Urponen on todennut, että tehdasyhdyskuntia rakentaneet yhtiöt olivat tärkeässä osassa toteuttamassa sosiaalipolitiikkaa maailmansotien välisessä Suomessa. Toisaalta yhtiöillä oli valta muotoilla sosiaalihuolto pitkälti

177 Bolz 2010, 102. Bolz toteaa, että Kruppin paternalistiset tavoitteet työväenasuntojen rakentamisessa erosivat täysin Howardin esittämästä puutarhakaupunki-ideasta. Aiempi tutkimus on kuitenkin esittänyt mm. Kruppin merkityksen puutarhakaupunkiaatteen yhtenä esikuvana Saksassa ennen Howardin kirjaa.

178 Polin 1932.

179 Raiskio 2012, 130–131.

180 Ibid. 133.

haluamallaan tavalla, ja esimerkiksi tehtaan omistamat asunnot tai huoltokassa rajoittivat työntekijöiden liikkumista pois paikkakunnalta sitomalla heidät näistä riippuvaisiksi.¹⁸¹

Kun Suomen ensimmäinen asuntokongressi järjestettiin muutama kuukausi ennen sisällissodan puhkeamista, esiteltiin siellä useita teollisuuden teettämiä asemakaava- ja työväenasuonsuunnitelmia ja asuntokysymys oli esillä kattavasti. Ensimmäisen maailmansodan merkitys tunnistettiin Suomessa, mutta se ei kuitenkaan ollut ainoa selitys asuntopulalle, vaan ongelman juuret olivat syvemmällä. Arkkitehtien sosiaalinen vastuu nousi asuntokongressin myötä esille, eikä asuntopulaa nähty enää yksinomaan luokkakysymyksenä, vaan koko yhteiskuntaa koskettavana ongelmana, johon arkkitehtien tulisi vastata.¹⁸² Maailmasotien välisenä aikana yhtiöt rakennuttivatkin tuotantolaitosten lisäksi yhdyskuntiin erityisesti asuntoja. Niiden lisäksi rakennettiin palveluja työntekijöille, kuten kouluja ja sairaaloita sekä niiden lisäksi julkisia rakennuksia kuten seurataloja, kirkkoja ja kirjastoja. Metsäteollisuuden nopea kasvu tarkoitti myös erityistä panostamista tuotantolaitoksien rakentamiseen, niin tehdasrakennusten kuin niiden tarvitsemien sähköntuotantoon tarvittavien voimalaitostenkin osalta.

Metsäteollisuuden tehdaspaikkakunnat Suomessa

Suomessa metsäteollisuuden vaikutuksesta tai sen suoraan perustamina syntyi useita tehdasyhdyskuntia. Monet niistä itsenäistyivät 1910- ja 1920-

luvulla taajaväkisiksi yhdyskunniksi niitä ympäröivistä maalaiskunnista.

Senaatti oli antanut jo vuonna 1898 asetuksen taajaväkisistä yhdyskunnista, joka tarkoitti mahdollisuutta järjestää pitäjän hallinto niin, että sen osalle voitiin antaa oma rakennusjärjestys ja terveydenhoitosääntö. Lain mukaan taajaväkinen yhdyskunta oli maalaiskuntaan kuuluva asutuskeskus, jolla oli rajoitettu itsehallinto-oikeus.¹⁸³

Metsäteollisuus alkoi Suomessa paperinvalmistusteollisuutena vuonna 1667 Pohjan pitäjässä. Paperin teko oli tuolloin vielä suurimmaksi osaksi käsityötä ennen kuin ensimmäinen paperikone keksittiin 1800-luvun alussa. Ensimmäinen suomalainen paperikone aloitti toimintansa 1842 Frencellin paperitehtaassa Tampereella. Suomessa toimi vuonna 1885 yhteensä 11 paperitehdasta, vuonna 1920 niitä oli reilusti puolet enemmän eli 28. Sulfaatti- ja sulfiittiprosessit paperinvalmistuksessa kehitettiin molemmat 1870-luvulla. Raaka-aineen kehitys lumpusta selluun teki paperinvalmistuksesta halvempaa ja teki mahdolliseksi varioida paperilaatuja.¹⁸⁴

Varhaista paperinvalmistusteollisuutta oli mm. Kyröskoskella Pirkanmaalla, jonne oli perustettu paperiruukki vuonna 1878 ja Jyväskylän Kankaan paperiruukilla, joka oli perustettu vuonna 1874 sekä Äänekoskella Keski-Suomessa. Kymenlaakso muodosti 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa merkittävän pahvi- ja paperiteollisuuden tuotantoalueen. Kymin ja Kuusankosken paperitehtaat perustettiin vuonna 1872 ja Voikkaan paperitehdas vuonna 1897 Kymijoen varteen. Kymin Osakeyhtiön rakennuttamat tehdasyhdyskunnat Kuusankoski ja

181 Urponen 2017 (1994), 184–185.

182 Salmela 2004, erit. 30–31.

183 Kervanto Nevanlinna 2014, 64, 83.

184 Michelsen 1986, 97–98. Sulfaattimenetelmäksi kutsutaan sellun valmistuksen tapaa, jossa puuhakkeista tehdään sellua valkolipeän avulla korkeassa lämpötiloissa. Raaka-aineena käytetään kuorittua puuta, yleensä mäntyä.

Sulfiittimenetelmän sellun raaka-aineena on kuusipuu.

Kuva 13. Kymmenen tehtaat, Kymi. Museovirasto, historian kuvakokoelma/Roos.

Voikkaa, jossa oli useita nimekkäiden arkkitehtien suunnittelempia tehdas- ja muita rakennuksia, rakentuivat yhtiöiden toimesta 1900-luvun alusta lähtien. Vuodesta 1934, Einar Ahlmanin johtajakaudella, Kymi Osakeyhtiö kasvoi suuryhtiöksi tytäryhtiöineen ja siitä ryhdyttiin käyttämään nimitystä yhtymä.¹⁸⁵

Paperiteollisuus sijoittui Suomessa rannikolle, hyvien kuljetusyhteyksien ääreen ja usein olemassa olevien sahalaistosten lähelle sekä sisämaa-

han raaka-aineen läheisyyteen. Rautatieverkon kehittyminen teki mahdolliseksi kuljetukset sisämaasta. Maaseudulle syntyneet uudet metsäteollisuuden yhdyskunnat edustivat tavallaan kaupungistumista, vaikka ne eivät hallinnollisista syistä kohottaneet tilastoissa Suomen alhaista kaupunkimaistumisastetta.¹⁸⁶

¹⁸⁵ Ahvenainen, 1972; Kymin tehdasyhdyskuntien rakennusperinnöstä, ks. Wasastjernan kolmiosainen teossarja 2015.

¹⁸⁶ Kuisma 2006, 529–531.

Suomen suurimmat metsäteollisuuspaikkakunnat vuonna 1927:

paikkakunta	asukasluku	metsäyhtiö
Kuusankoski-Voikkaa	1 2713	Kymin Osakeyhtiö
Nokia	5 685	Nokia Aktiebolag
Valkeakoski	3 845	Yhtyneet Paperitehtaat Oy
Tainionkoski	3 000	Osakeyhtiö Tornator
Inkeroinen	2 600	Oy Tampella Ab
Mänttä	2 495	G. A. Serlachius Oy
Varkaus	2 260	A. Ahlström Oy
Simpele	2 197	Yhtyneet Paperitehtaat Oy
Kaukaa	1 944	Kaukaan Tehdas Oy
Enso	1 837	Enso-Gutzeit Oy
Myllykoski	1 700	Yhtyneet Paperitehtaat Oy
Jämsänkoski	1 500	Yhtyneet Paperitehtaat Oy

Taulukon tiedot paikkakunnista ja asukkaista: Häggman 2006, 187. Tiedot paikkakuntien suurimmista metsäteollisuusyrityksistä on kerätty mm. yhtiöiden ja paikkakuntien historiikeista, ks. lähdeluettelo.

Noormarkun ja Kauttuan ruukkien sekä saha-teollisuuden kautta suuryritykseksi muodostunut Ahlström on esimerkki suomalaisesta perheyhtiöstä, joka laajensi jatkuvasti toimintaansa eri paikkakunnilla ja investoi huomattavasti tuotantolaitosten rakentamiseen kuten Varkauden sulfiittiselutehtaaseen ja paperitehtaaseen.

1930-luvun lopulla yhtiö rakennutti oman Teollisuuspalatsi-nimisen ja Savoy-ravintolastaan tunnetun pääkonttori- ja liikerakennuksen Helsinkiin Eteläesplanadin varrelle. Aiemmin yhtiö oli rakentanut pääkonttorin Noormarkkuun 1915 ja oman pääkonttorin Karhulan osakeyhtiölle 1903 sekä uuden konttori- ja tehdasrakennuksen 1940-luvun lopulla.¹⁸⁷ Kotkassa sijaitsevan Sunilan sulfaattiseluloosatehdas oli vuonna 1938 Kymenlaakson suurteollisuusyritysten yhdessä rakennuttama teollisuuslaitos ja sen myötä syntynyt yhdyskunta. Sen perustivat Kymijoen varrella toimivat

suuryhtiöt Kymi, Yhtyneet Paperitehtaat (Myllykosken tehtaat), Enso-Gutzeit ja Tampereen Pelvola ja Rautatehdas (Tampella).

Suomen valtio tuli metsäteollisuusyrityksen omistajaksi, kun se vuonna 1918 osti Enson osakeenemmistön. Valtion ryhtyminen metsäteollisuuden suuryrityksen omistajaksi liittyi ajan käsityksiin itsenäisen Suomen metsävarojen turvaamisesta ja huoleen ulkomaisten ostajien markkinoiden valtaamisesta. Paine Gutzeitin hankkimiseen tuli Saksan valtion taholta, joka Suomen kanssa tehdyn kauppasopimuksen jälkeen halusi vaikuttaa talouspoliittisiin kysymyksiin. Taustalla oli myös pelko muiden länsimaiden pääomien tulosta Suomen markkinoille. Suomen talouselämässä valtiolliseen yritystoimintaan suhtautuminen erotti fennomaanit ja ruotsinkielisen suurpääoman.¹⁸⁸ Vuodesta 1925 lähtien yritys toimi nimellä Enso-Gutzeit Oy, ja yhtiöllä oli tehtaat

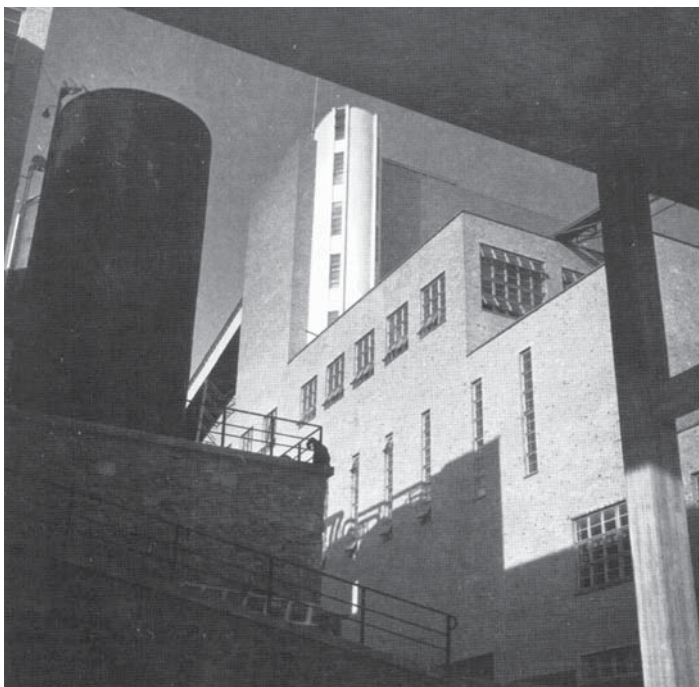
¹⁸⁷ Schybergson 1992.

¹⁸⁸ Kuisma 2006, 641–647, 648–649.

Ensossa ja Kotkassa. Enso-Gutzeitin suuri laajenemiskausi oli 1930-luvulla, jolloin yhtiö rakensi Imatralla Kaukopään tehtaan ja asuinalueen. Arkkitehti Väinö Vähäkallio toimi Kaukopään tehdasrakennusten, asuntojen ja asemakaavan suunnittelijana. Aino Niskanen on luonnehtinut Kaukopään teollisuusrakennuksen arkkitehtuuria sulfaattitehtaan prosessia seuraavaksi ja ilmeeltään voimakkaan ekspressiiviseksi. Hän toteaa myös, että Kaukopään ja hieman myöhemmin valmistuneen Sunilan vertailu on kiinnostavaa, sillä molemmat ovat ”kehyksiä osittain samojen insinöörien luomille toimintakaavioille”.¹⁸⁹ Toimiminen valtion tai yksityisen metsäyhtiön arkkitehtina ei eronnut työtehtävänä.

Kuva 14. Kaukopään tehtaait, Imatra. Kuva: Aarne Pietinen 1935 / Museovirasto, historian kuvakokoelma.

Kuva 15. Sunilan tehtaait, Kotka.
Kuva: kirjasta Korvenmaa, Pekka 2004 (toim.). *Alvar Aalto architect: Volume 7, Sunila 1936–54.*

¹⁸⁹ Niskanen 2005, 238–244.

Teollisuusyhtiöt rakentamisen tilaajina ja määrittäjinä

*”Jag har aldrig förstått att förhållandet mellan en arkitekt och en byggherre är det, att arkitekten får göra precis hur han vill och byggherren har ingenting att säga. Det är ju byggherren som bygger, och det finnes även byggherrar som veta vad de vilja, och då får arkitekten lov att rätta sig efter deras önskingar.”*¹⁹⁰

Arkkitehtuuria on tutkittu melko vähän tilaajien näkökulmista käsin, vaikka monissa arkkitehti-monografioissa on sivuttu aihetta.¹⁹¹ Yleensä arkkitehtuuri nähdään niissä taiteellisena prosessina, joka on tavallaan autonomista ja siten irrallaan rakentamisen konkreettisuudesta.

Käytän tutkimuksessa käsitettä *tilaaja*, jolla tarkoitan teollisuusyritystä. Yhtiötä edusti sen ylin johto (hallitus/johtokunta), mutta maailmansotien välisenä aikana käytännössä usein yrityksen johtaja. Myös yli-insinöörit osallistuivat suunnitteluun ja tilaamiseen mm. tilaohjelmien ja prosessikaavioiden laatimisella tai teknisellä osaamisellaan. Aino Niskanen on todennut, miten teollisuuslaitosten suunnitteluprosessiin liittyviä asianosaisia on suuri määrä: näistä merkittävimpiä ovat yhtiön osakkeenomistajat, yhtiön ylin johto ja tehtaan operatiivinen johto sekä arkkitehdit ja muut suunnittelijat.¹⁹² Tuija Mikkonen on esittänyt väitöskirjassaan sekä sanallisesti että kaaviona tuotantolaitoksen

suunnitteluun osallistuvat osalliset ja osatekijät teollisuudessa toisen maailmansodan jälkeen.¹⁹³ Tässä yhteydessä tilaajalla tarkoitetaan pääsääntöisesti yrityksen johtajaa, joka edusti yritystään. GAS:in ja Yhtyneet Paperitehtaat Oy:n johtajat Serlachius ja Walden valmistelivat yhtiöidensä suuromistajina ja hallituksen puheenjohtajina rakennushankkeita melko itsevaltaisesti. Käytännössä he esittivät valmiin ehdotuksen yhtiön hallitukselle, joka näyttää yleensä suoraan hyväksyneen esitykset. Osallisten määrä tuotantolaitosten suunnitteluprosessissa kasvoi merkittävästi vasta toisen maailmansodan jälkeen teknologian kehittyttyä ja suunnittelukentällä tapahtuneen eri asiantuntijoiden erikoistumisen seurauksena.

Maaseudulle 1800-luvun loppupuolella syntyneet paperiteollisuuden yhdyskunnat ja niiden patruunat toimivat luontevasti vuosisataisen kartano- ja ruukkiyhteisön patriarkaalisen perinteen pohjalta myös arkkitehtien palkkaamisen osalta.¹⁹⁴ 1970-luvun rakennusinventoinnissa todettiin, että 1930-luvun lopulle asti tehdasyhdyskunnissa näkyi selvä, omaksi ryhmäkseen erottuva teollisuusalueiden arkkitehtuuri, jossa ”on havaittavissa pyrkimystä idylliseen ja dekoraatiiviseen rakentamiseen” että yhdyskunnat, etenkin niiden asuinalueet, ovat perinteisen ruukin rakentamistavan mukaisia.¹⁹⁵ Tällä tarkoitettiin, että tehtaiden työväestölle on rakennettu eritasoisia, asukkaiden virka-asemaa ilmaisevia asuntoja, joiden sijoittelu oli hierarkkisuuden sanelemaa. Traditio jatkui 1900-luvun alussa, eivätkä metsäteollisuusyritysten johtajien ja arkkitehtien

190 Gösta Serlachiuksen kirje Jarl Eklundille 13.4.1939: ”En ole koskaan ymmärtänyt, että arkkitehdin ja rakennuttajan välinen suhde on sellainen, että arkkitehti voi tehdä miten hän haluaa ja tilaajalla ei ole siihen sanottavaa. Kuitenkin rakennuttaja rakentaa, ja on olemassa myös rakennuttajia, jotka tietävät, mitä he haluavat, ja silloin saa arkkitehti luvan mukautua heidän toiveisiinsa.” GSTR. (suomennos JB)

191 Rudberg 2008.

192 Niskanen 2005, 211.

193 Mikkonen 2005, 24–25.

194 Tästä esim. Vikström 1991, 23–32, 159–160

195 Knapas 1971, 13.

väliset kiinteät suhteet eivät olleet epätavallisia maailmansotien välisen ajan Suomessa. Yksi suurrakennuttajista oli A. Ahlström Oy:n johtaja Walter Ahlström, joka rakennutti asuntonsa Havulinna Noormarkkuun. Hän rakennutti Kauttuan paperitehtaan sekä Varkauden ja Karhulan tehtaot hankittuaan Ahlströmin omistukseen paikkakunnille useita teollisuusrakennuksia.¹⁹⁶

Johtajat palkkasivat oman aikansa merkittävimpiä arkkitehteja ja taiteilijoita suunnittelemaan sekä kaunistamaan omien tehdasyhdyskuntiansa ilmettä. Kymiyhtiöiden Rudolf Elfving sekä johtajat Hackman, Ruth, Idestam, Björnberg, Wolff, Ramsay, Standertskjöld ja Dahlström edustivat industrialisteja, jotka olivat aikansa rikkaimpia miehiä Suomessa ja jotka käyttivät varallisuuttaan edellä mainitulla tavalla. Markku Kuisman mukaan kaukaa viisaat liikemiehet hankkivat omaan ja yhtiönsä omistukseensa myös kivitaloja ja muita kiinteistöjä sekä sijoittivat maahan, maataloihin ja metsiin.¹⁹⁷ Monet teollisuuden johtohenkilöt sijoittivat myös taiteeseen ja keräsivät sitä, toiset tukivat tiedettä ja kulttuuria. Esimerkiksi tamperelainen kenkätehtailija Emil Aaltonen perusti nimeään kantaneen säätiön, jonka pääomaksi hän lahjoitti 1930-luvun lopulla 10 miljoonan markan arvopaperit ja kartutti sen jälkeenkin säätiön omaisuutta niin, että sen pääoma oli vuonna 1947 jo yli 100 miljoonaa markkaa. Aaltonen oli myös taiteen keräilijä.¹⁹⁸ Jo 1800-luvun loppupuolella oli Antti Ahlström lahjoittanut elinaikanaan noin kolme prosenttia omaisuutensa arvosta yleishyödyllisiin tarkoituksiin: lahjoituksia saivat etenkin kansakoulu ja kansansivistystyö.¹⁹⁹

Lähes kaikki metsäteollisuuden parissa toimineet johtajat olivat miehiä, joten Säynätsalossa Parviaisen tehtaita 1925–1936 johtanut Hanna Parviainen oli heidän joukossaan poikkeus. Parviainen palkkasi arkkitehti Wivi Lönnin suunnittelemaan yhdyskuntaa. Hanna Parviainen seurasi sukunsa ajatuksia ja pyrki parantamaan yhdyskunnan olosuhteita toimien hyvinvointikapitalismia edustaneella tavalla. Parviaisen yhtiö omisti kaikki kunnan maat ja suku tunsu velvoitteita työväkeänsä kohtaan: yhtiö tarjosi työläisille monia palveluja, jotka myöhemmin tulivat kunnan hoidettaviksi.²⁰⁰

Pekka Korvenmaa on kirjoittanut Alvar Aallon ja Harry Gullichsenin välisestä tilaajasuhteesta. Gullichsen oli Ahlströmin suuryrityksen johtaja. Ahlström Oy oli 1800-luvulla lopulla kasvanut yhdeksi Suomen suurimmista puuteollisuus- ja paperintuottajista. Harry Gullichsenista (1902–1954) tuli yhtiön johtaja vuonna 1932, Walter Ahlströmin kuoleman jälkeen. Ahlström Oy:n omistama Kauttuan tehdasyhdyskunta oli vanha ruukkiyhdyskunta, jota oli kehitetty 1900-luvun alkupuolella paperiteollisuuden yhdyskuntana. Vuonna 1937 paperiteollisuuden noususuhdanteen aikana yhtiö päätti rakentaa Kauttuan paperitehtaan ja asuntoalueen.²⁰¹ Suunnittelijaksi valittiin Aalto, joka oli 1930-luvun alussa jo etabloitunut arkkitehti. Harry Gullichsen ja tämän vaimo Maire eivät edustaneet ajatusmaailmaltaan ajalleen tyypillistä teollisuusporvaristoa, eivätkä he olleet 1930-luvun omistavan luokan edustajina tyypillisiä makunsa suhteen. Harry Gullichsen ajoi voimakkaasti yritysjohdon roolia Suomen modernisoitumisprosessissa, Maire Gullichsen

196 Grahn 2014; Schybergson 1992.

197 Kuisma 2006, 393, 450–451.

198 Häggman 2006, 178–180; Kallenautio 1997.

199 Schybergson 1992, 72–73.

200 Suominen-Kokkonen 1993, 97–107.

201 Korvenmaa 1989.

taas oli kiinnostunut modernista maalaustaiteesta ja taideteollisuudesta. Korvenmaa kirjoittaa, miten Harry oli vierailut vuoden 1930 Tukholman näytelyssä, joka sai hänet kiinnostumaan uudesta esteettis-funktionaalisesta yksityisen ympäristön uudistamisesta kuin myös funktionalistisesta arkkitehtuurikäsitteestä ylipäätään. Aalto palkattiin suunnittelemaan Kauttua juuri nämä uudistusnäkökulmat mielessä: rakentamisen tuli uudistaa yhdyskuntaa täysin modernilla, kansainvälistä funktionalismia edustavalla tavalla, arkkitehdin ja tilaajan yhteistyössä. Toisaalta Kauttua piti toimia yhtiön laboratoriona tulevaisuutta silmällä pitäen. Aallon suunnitelmat valmistuivat vuonna 1938. Aallolle suunnittelutyö merkitsi samalla mahdollisuutta testata ideoita. Aallon toimistossa oli hieman aikaisemmin aloitettu jo Sunilan suunnittelu ja myös Inkeröiden teollisuusyhdyskunnan suunnittelu oli työn alla. Etenkin Sunilan suunnitelmat vaikuttivat myös Kauttua suunnitteluun. Kauttuaan suunnitellut lukuisat kaavaehdotukset ja erilaiset asuintalot eivät lopulta kaikki toteutuneet. Tunnetuin valmistuneista on vuonna 1938 rakennettu mallitalo eli terassitalo. Aallon ja Gullichsenien yhteistyö jatkui Noormarkkuun rakennetun Gullichsenien Villa Mairean suunnittelutehtävänä. Korvenmaa on kuvannut Aallon ja Gullichsenin suhdetta tiiviinä, jopa tietyllä tavalla mesenaattisuhteena, vaikka Gullichsen ei vaikuttanutkaan Aaltoon suunnittelun formaalilla tasolla.²⁰²

Vastaavia esimerkkejä teollisuusjohtajien ja arkkitehtien yhteistyöstä maailmansotien välisenä aikana löytyy muulta Pohjoismaista, esimerkiksi Ruotsissa jo edellä mainittu Kiirunan suunnittelu sekä johtaja Frans Kempen metsäteollisuusyrityksen Mo och Domsjö AB:n Norrbyskärin ja

useiden rakennusten suunnittelijan, arkkitehti Kasper Salinin välinen arkkitehti-tilaaja-suhde. Uumajan eteläpuolella saarella sijaitseva Norrbyskär oli varhaisempi esimerkki sahateollisuuden ideaaliyhdyskunnasta, jossa suunnittelun ja rakentamisen ambitiot olivat korkeammalla kuin monilla muilla paikkakunnilla. Tukholman näytelyssä oli 1897 esillä sahateollisuuden ihanneyhdyskunnan pienoismalli, jonka periaatteet tulivat osin juuri Norrbyskäristä, mutta olosuhteet olivat Norrlannissa hyvin samankaltaiset myös muissa sahateollisuuden yhdyskunnissa.²⁰³

Pohjois-Ruotsissa Skellefteån lähelle perustetun kaivosyrityksen Bolidenin johtaja Oscar Falkman palkkasi arkkitehti John Åkerlundin tehdasyhdyskunnan suunnittelijaksi. Åkerlund toimi arkkitehtina 1920- ja 1930-luvuilla ja sai vastaperustetussa tehdasyhdyskunnassa suunnitella kattavasti ja jokaisen detaljin. Åkerlund oli tutustunut Kruppin työväenasuntoihin, ja asuntosuunnittelu oli hänelle ammatillisesti tärkeä asia, sillä hän oli julkaissut työväenasuntojen suunnittelusta kirjan *Arbetarebostäder vid industriella verk* vuonna 1917. Åkerlundin suunnittelua kuvaa hänen ajatuksensa siitä, että paikallinen pitkäaikainen rakennustraditio tulee huomioida. Itse hän otti sen huomioon suunnittelussaan rakennusten suhteiden ja yksinkertaisten muotojen avulla sekä klassiseen muotokieleen nojautuen.²⁰⁴ Toisin kuin Palmqvist, Åkerlund ei suunnitellut varsinaisia tehdasrakennuksia, vaan hänen suunnittelutehtävänsä käsittivät yhdyskunnan asumiseen ja yhdyskunnan toimintoihin liittyviä rakennuksia.

202 Korvenmaa 1989, 89–97; Korvenmaa on tutkinut Aaltoa myös Sunilan suunnittelutehtäviin liittyen, ks. Korvenmaa (toim.) 2004.

203 Ahnlund 1978, erit. 50–51.

204 Hultén 2004, erit. 208–231. Palmqvistin kirjaston kirjojen joukossa oli myös Åkerlundin kirja. MFA, kirjasto.

Vaikuttajien verkostot

Suunnitteluun ja rakennuttamiseen liittyvät sosiaaliset verkostot eivät olleet vain kahdenvälisiä, arkkitehti–tilaaja-suhteita, vaan on tärkeää huomata ja tarkastella laajemmin niitä teollisuuden ja tässä tapauksessa metsäteollisuuden piirin verkostoja, joiden kautta yksittäiset metsäpatruunat vaihtoivat kokemuksiaan mm. tehtailtaan ja matkoiltaan. Suomen metsäteollisuus oli hyvin järjestäytynyt vienti- ja työnantajajärjestöihin: vuonna 1918 perustettiin Suomen Puunjalostusteollisuuden Keskusliitto, joka oli laajan teollisuudenalan vientijärjestö. Samaan aikaan perustettiin myös Suomen Paperitehtaitten Yhdistys Gösta Serlachiuksen aloitteesta. Yhdistyksen tavoitteena oli olla paperinventisyyndikaatti eli organisoida Suomen paperiteollisuuden kartellitoimintaa. Vuonna 1921 yhdistys organisoiti itsensä vielä kol-

meksi yhdistykseksi: Suomen Paperitehtaitten Yhdistykseksi, Suomen Paperikonttoriksi ja Suomen Paperiliitoksi.²⁰⁵ Yhdistysten jäseniä ja etenkin päättävässä asemassa olleita henkilöitä tarkastelemalla voi todeta, että niissä esiintyvät nimet ovat toistuvia, ja organisaatiot ja verkostot olivat alkuvuosina usein päällekkäisiä. Yhteistä näille metsäteollisuutta edustaneille verkostoille oli näkemys siitä, että Suomesta oli rakennettava moderni teollisuusmaa, jonka valtiovalta ymmärtäisi suurteollisuuden intressejä. He vastustivat kasvavaa talouselämän valtiojohtoisuutta ja nk. ”valtiososialismia”. Niiden sijaan yksityisyritysmistä tuli tukea. Katsottiin, että puoluepolitiikka oli paras tapa vaikuttaa. Tosin metsäteollisuuden parissa poliittinen yksimielisyys ei ollut selvää, vaikka kokoomus olikin elinkeinoelämän läheisin puolue. Ongelmana oli pitkään kielikysymys, sillä

Kuva 16. Suomen Paperitehtaitten yhdistyksen lounas 1937. Kuvassa takarivissä toinen vasemmalta Rudolf Walden ja etualalla Gösta Serlachius toinen vasemmalta. Kuva: gstrs.

metsäteollisuuden eliitin valtakieli oli ruotsi.²⁰⁶ Metsäteollisuuden johtohenkilöillä, kuten Waldenilla ja Serlachiuksella, oli huomattavasti epävirallista vaikutusvaltaa. Se syntyi mm. yhteydestä Mannerheimiin, suojeluskuntajärjestöön ja armeijaan.²⁰⁷

Niklas Stenlås on tutkinut yritysjohdon, eliitin, sosiaalisia verkostoja ja niiden käytäntöjä Ruotsissa. Verkostojen ylläpitäminen oli tärkeässä roolissa niin työ- kuin yksityiselämässäkin, ja usein näitä ei voinut edes erottaa toisistaan. Yksi tapa ylläpitää suhteita oli kirjeenvaihto, jota yritysjohtajat harjoittivat jatkuvasti muutenkin yhtiön asioiden hoidossa. Samalla voitiin keskustella vaikkapa arkaluontoisemmista asioista tai asioista, joita kokouksissa ei tuotu esille. Kirjeenvaihdossa käytettiin intimitettiin ja epäformaalisuuden merkkinä usein puhuttelua ”Broder” tai ”Bäste broder”, lyhennyksenä ”B.B.” sekä sinuttelua normaalin formaalin teittittelyn sijaan. Tällä tavoin markkeerattiin sosiaalisia koodeja, joissa titteleitä ei tarvittu ja kirjeen välittämä yhteys oli henkilökohtainen. Henkilökohtaisuus saattoi välittyä myös terveisinä perheenjäsenille tai merkkipäivien huomioimisena. Verkostoja ylläpidettiin sosiaalisissa kanssakäymisissä, myös työn ulkopuolella, kuten yhdistyksissä, klubeissa ja muissa sosiaalisissa tapaamisissa tai kulttuuriyhteyksissä sekä tietenkin yksityisillä kutsuilla ja päivällisillä toistensa luona.²⁰⁸ Tavat tulevat esille myös tutkimukseni lähdeaineistossa, lähinnä kirjeenvaihdossa,

jossa edellä mainitut puhuttelutavat ja verkostojen tapaamiset esiintyvät tyypillisinä. Yritysjohtajien habitus yhdisti heitä monin tavoin.

Suomen Puunjalostusteollisuuden Työnantajaliitto ja Suomen Työnantajain Keskusliitto olivat ne verkostot, joiden piirissä keskusteltiin työväen asemasta, lainsäädännöstä, palkkausasioista ja työväen hyvinvoinnin parannustoimenpiteistä. Tämän tutkimuksen puitteissa ei ole ollut mahdollista tutkia näiden verkostojen säilyneitä kokouspöytäkirjoja tai muuta vastaavaa asiakirjaineistoa. Niiden avulla olisi mahdollista saada kokonaiskuva metsäteollisuuden rakennuttamiin liittyvistä keskusteluista, vaikutteista ja työnantajapolitiikasta tai siitä, keskusteltiin arkkitehtuurista ylipäättään näissä yhteyksissä. On kuitenkin oletettavaa, että yhteistyö ja verkostot vaikuttivat olennaisesti kokemuksen ja näkemysten vaihdossa sekä ”oman” yhdyskunnan esittelyssä verkostoille. Yritysjohtajat vierailivat tehdaspaikkakunnilla, mutta myös insinöörit, metsänhoitajat ja ylemmät toimihenkilöt tekivät niihin vierailuja.²⁰⁹ Kari Teräksen mukaan sosiaalisen pääoman käyttö ja resurssit, joita toimijat voivat saada käyttöönsä sosiaalisessa vuorovaikutuksessa toistensa kanssa, avaa heille uusia toiminta-avaruuksia.²¹⁰ Myös taloushistorioitsija Jan Glete on tutkimuksessaan *Ägande och industriell omvandling*, joka käsittelee metsäteollisuuden omistajaryhmiä 1850–1950, todennut, että omistajien verkosto on strategisesti tärkeä

206 Häggman 2006, 39–47. Valtion roolista poliittisena ja taloudellisena toimijana metsäteollisuudessa ks. Parpola – Åberg 2009 sekä Siltala 2018.

207 Häggman 2006, 18.

208 Stenlås 1998, erit. 258–292.

209 Myllykosken tehtaat mielenkiinnon kohteena. *Työn äärestä* 9/1934, 23. Luettelon alussa kirjoitettiin:

”Tämän vuoden kuluessa on Myllykoskella käynyt melkein joka päivä vieraita niin kotimaasta kuin ulkomailta.”

Lehdissä myös listattiin tärkeät vierailijat nimien ja päivämäärien tarkkuudella.

210 Keskinen – Teräs (toim.) 2008, 10.

osa heidän kompetenssiaan ja keskeistä heidän menestykselleen.²¹¹ Susanna Fellmanin mukaan opintomatkat olivat yritysjohdolle tärkeitä. Esimerkiksi Gösta Serlachius matkusti paljon ja keräsi samalla erilaista materiaalia matkoiltaan, jota lähetti työntekijöilleen. Hän myös seurasi useita ammatti- ja yritysjulkaisuja.²¹² Tärkein verkosto tehdasyhdyskuntien rakennustehtävien käytännön suunnittelussa, mutta myös ideoiden ja mallien välittämisessä yritysjohdolle olivat arkkitehdit ja insinöörit. Osaavien ammattilaisten palkkaaminen oli olennaista yrityksen tulokselle, mutta myös yrityksen ilmeelle, jota luotiin arkkitehtuurin keinoin.

211 Glete 1987, 29.

212 Fellman 2000a; 2007, 198.

3. W. G. Palmqvist – teollisuuden luottoarkkitehti

WÄINÖ GUSTAF ELI W. G. PALMQVISTIN (1882–1964) noin 60 vuotta kestänyttä ammatillista uraa²¹³ on jo itsessään kiinnostavaa tutkia esimerkiksi suunnittelutöissä vuosikymmenten aikana tapahtuneiden tyyli-vaihteluiden ja tämän arkkitehtuurinäkemyskehittymisen kautta. 1900-luvun alkupuolen poliittiset, taloudelliset ja kulttuuriset muutokset ja niiden vaikutus arkkitehtuuriin ovat mielenkiintoisia lähtökohtia arkkitehdin uran tutkimisessa. Tutkimuksessani keskityn kuitenkin tarkastelemaan arkkitehdin toimintaa kahden tehdasyhdyskunnan suunnittelutehtävissä ja yhteistyötä niiden tilaajien kanssa. Tutkin Palmqvistin kautta toimijaa, joka oli merkittävässä roolissa suunnittelemassa metsäteollisuuden tehdasyhdyskuntia 1920- ja 1930-luvuilla.

Arkkitehtuurin historiankirjoituksessa ja -tutkimuksessa W. G. Palmqvist on profiloitunut teollisuusarkkitehdiksi²¹⁴ ja teollisuusyritysten työväen asuntojen suunnittelijaksi. Palmqvistin työluettelo todistaa saman asian konkreettisesti: valtaosa suunnittelutehtävistä on eri teollisuusyrityksille tehtyjä suunnittelutöitä. Teollisuus oli selvästi Palmqvistin tärkein asiakas. Hän

suunnitteli useille suurille teollisuusyrityksille eri teollisuuden aloilla, joten pelkästään metsäteollisuuden arkkitehdiksi Palmqvistia ei voi profiloida. Metsäteollisuuden yritykset muodostavat kuitenkin suurimman toimeksiantajaryhmän, joka palkkasi Palmqvistin arkkitehdiksi.

Taidehistorian alan tutkimuksissa monet muutkin arkkitehdit ovat jo elinaikanaan tai myöhemmin määritelty tietyn tyyppisten rakennustehtävien suunnittelijoiksi. Muita teollisuusarkkitehdeiksi ainakin osittain profiloituneita arkkitehteja ovat Thomén veljekset Valter (1874–1918) ja Ivar (1882–1918), Selim A. Lindqvist (1867–1939), Birger Federley (1874–1935), Bertel Liljequist (1885–1954), Väinö Vähäkallio (1886–1959) ja Erkki Huttunen (1901–1956). Tässä tutkimuksessa esille tuleva arkkitehti Jarl Eklund on usein tyypitelty kartanoiden ja eliitin asuintalojen suunnittelijaksi.²¹⁵ Pekka Korvenmaa on Lars Sonck -tutkimuksessaan todennut, että arkkitehdin varhaiset kirkkoarkkitehtuurikilpailujen voitot Turussa ja Tampereella määrittivät Sonckin uran alkua merkittävästi. Tämä näkyi toimiston varhaisissa mainosilmoituksissa, joissa kirkot mainittiin toimiston erikoisalaksi.²¹⁶ Eija Rauske

213 Palmqvist valmistui arkkitehdiksi vuonna 1905, mutta aloitti työt jo 1903 Gustaf Nyströmin arkkitehtitoimistossa.

Viimeisen työnsä hän teki vuonna 1964, joten ura kesti tarkalleen 61 vuotta.

214 Nikula 1990, 86–153. Riitta Nikulan laatima artikkeli Rakennustaitteen 1920- ja 1930-luku teoksessa *Ars – Suomen taide 5* määritteli Palmqvistin tämän tuotannon kautta juuri teollisuusarkkitehdiksi ja artikkeliin on sittemmin viitattu Palmqvistia koskevissa teksteissä.

215 Nikula 1990; Tuomi 2003.

216 Korvenmaa 1991, 13–25.

on tutkimuksessaan arkkitehtuuritoimisto Usko Nyström – Petrelius – Penttilä tarkastellut toimistossa suunniteltuja asuinkerrostaloja Helsingissä, jotka olivat toimiston keskeisin rakennustehtävä 1895–1908.²¹⁷

Palmqvistin toteutuneet suunnittelutehtävät on ollut helppoa jäljittää vuoteen 1943 saakka hänen itse laatimansa työluettelon mukaan, joka on liitteenä 1. Lisätietoja Palmqvistin suunnittelutehtävistä on löytynyt erityisesti erilaisista inventoinneista ja rakennushistoriaselvityksistä sekä tärkeimmästä aineistosta eli Palmqvistin piirustusarkistosta Arkkitehtuurimuseossa.

Kuva 17. Kuva: W. G. Palmqvistin suvun valokuva-albumista.

Opinnot ja opintomatkat

W. G. Palmqvist aloitti arkkitehdin opintonsa vuonna 1901 Polyteknillisessä opistossa Helsingissä. Samalla vuosikurssilla aloitti hänen kanssaan 18 opiskelijaa, joista noin puolet valmistui arkkitehdeiksi. Palmqvistin kanssa samalla vuosikurssilla opiskelivat mm. Birger Brunila, Thure Hellström, Jalmari Kekkonen, Thor Lagerroos, Toivo Paatola (ent. Packalin), Einar Sjöström, Alarik Tavastjerna ja Paavo Uotila.²¹⁸ Palmqvist valmistui arkkitehdiksi 1905. Vuonna 1910 arkkitehteja oli koko maassa noin 180. Ritva Wäre on todennut, että arkkitehtien määrän kaksinkertaistuminen lyhyessä ajassa oli epäilemättä yksi selitys arkkitehtuurin kentän dynaamisuudelle

viime vuosisadan alussa.²¹⁹ Toisaalta arkkitehtien tarve kasvoi uusien suunnittelutehtävien myötä ja myös niiden laajuuden kasvaessa.

Arkkitehtien koulutus oli alkanut Suomessa Polyteknillisessä koulussa vuonna 1872. Se muutui Polyteknilliseksi opistoksi vuonna 1879. Koulutuksen taso nousi, kun pääsyvaatimukseksi tuli vuonna 1886 ylioppilastutkinto tai lukion oppimäärä. Polyteknisen opiston arkkitehdin tutkinnon suoritti kaikkiaan 181 opiskelijaa.²²⁰ Vuonna 1908 Polyteknillinen opisto muuttui Teknilliseksi korkeakouluksi. Useissa aiemmissa tutkimuksissa on käyty läpi Polyteknisen opiston arkkitehtuurin opetusta ja opettajia.²²¹

217 Rauske 2004.

218 Heiniö 1918, 216–220; Ansioluettelossaan 1943 Palmqvist mainitsee suorittaneensa opinnot loppuun jo vuonna 1904, mutta ”ryssän laitonta asevelvollisuuskutsuntaa vastaan tehdyn opintolakon vuoksi päästötodistus saatu vuotta myöhemmin”, ks. liite 1.

219 Wäre 1992, 54.

220 Härö 1992, 213–214.

221 Ks. esimerkiksi Korvenmaa 1991; Suominen-Kokkonen 1992; Wäre 1992.

Palmqvistin opintojen aikana (1901–1905) Polyteknillisen opiston professorina toiminut arkkitehti Gustaf Nyström opetti arkkitehtuuria ja taidehistoriaa. Nyström käsitti arkkitehtuurin taiteenlajina: rakennusten tuli ilmaista kauneutta ja harmoniaa. Hänen mukaansa taiteen tärkein päämäärä oli kehittää ja jalostaa ihmismieltä. Vain silloin kun taide tekee niin, se oli Nyströmille ”Taidetta” ja sitä voitiin kutsua kauniiksi. Arkkitehtuuri nähtiin kuvataiteiden ylimpänä edustajana. Nyströmin tekstien välityksellä hän näyttäytyi klassisen doktriinin tradition edustajana.²²²

Palmqvistin kurssitoveri, arkkitehti Birger Brunila suhtautui opetukseen jälkikäteen kriittisesti kuvailemalla muistelmissaan, miten heidän osastollaan opetti vain kolme tavallista opettajaa. Klassista arkkitehtuuria opetti Usko Nyström, rakennustekniikkaa Onni Törnqvist ja rakennuskonstruktioita ja renessanssin arkkitehtuuria opetti professori Gustaf Nyström. Vaikka Brunila katsoi opettajiensa olleen osaavia, tuntui kuitenkin siltä, ettei opetus ollut tarpeeksi perusteellista. Opiskeluaika oli lyhyt ja opetussuunnitelma pinnallinen. Brunila mainitsi muistelmissaan joitain opiskelijatovereitaan, mm. musiikista kiinnostuneen Carl Lindgrenin, taiteellisesti lahjakkaan Einar Sjöströmin ja avoimen Wäinö Palmqvistin.²²³ Pieni arkkitehtiopiskelijoiden joukko hioutui yhteen yhteisen piirustussalin pöytien ääressä.

1900-luvun arkkitehtien koulutuksesta kertovat Palmqvistin säilyneiden koulutöiden joukossa kapiteeliharjoitelmat, joiden avulla opiskeltiin arkkitehtuurin klassismin ”kielioppia” opettelemalla antiikin pylväsjärjestelmiä. Kaikki säilyneet

kouluaiikaiset työt on toteutettu taidokkaasti ja Palmqvistin erinomainen piirustustaito tulee niissä näkyviin. Säilyneiden töiden joukossa on luonnos art nouveau -henkistä, paviljonkimaista ulkoravintolaa varten, asuinkerrostalosuunnitelma (1903), jonka julkisivu on esitetty muuratavaksi luonnonkivistä tuolloin ajanmukaisella nk. *squared rubble* -tekniikalla (kuva 18), ehdotus näyttelypaviljongiksi (1903) ja kaupungintalosuunnitelma (kuva 19) pieneen kaupunkiin (1904), jossa näkyy selvästi rakenteilla olleen ja 1905 valmistuneen, arkkitehti Martin Nyropin suunnitteleman Kööpenhaminan raatihuoneen ja sen tornin vaikutus suunnitteluun.²²⁴ Brunilan muistelmateoksen mukaan kaupungintalo oli kurssilaisten diplomityö.²²⁵

Opintomatkat olivat tyypillisiä arkkitehtien koulutukselle ja ammatilliselle kehitykselle 1900-luvun alussa. Ne olivat usein pitkiä ja perusteellisia ja suuntautuivat yleensä Pohjoismaihin ja Itämeren maiden kaupunkeihin.²²⁶ Arkkitehdit eivät olleet ainoita asiantuntijoita, joille opintomatkat olivat oleellisia uusien innovaatioiden ja esimerkkien omaksumisessa, vaan jo 1800-luvun lopulla Suomesta käytiin Euroopassa asiantuntemusta hankkimassa mm. lääkärin, opettajien ja insinöörien opintomatoilla.²²⁷ Arkkitehtien professioon kuului verrattain yleisesti opintojen täydentäminen ulkomailla tai työskentely ulkomailla arkkitehtitoimistossa. Monilla arkkitehteilla oli suoria kontakteja ulkomaisiin arkkitehteihin, ja muutamat nuoret arkkitehdit pyrkivät 1900-luvun alussa määrätietoisesti ulkomaille tunnettujen arkkitehtien palvelukseen, esimerkiksi

222 Lukkarinen 1989, 31, 46. Lukkarinen käyttää väitöskirjassaan aineistona

arkkitehti Lars Sonckin muistiinpanoja Nyströmin luennoilta vuonna 1891.

223 Brunila 1966, 43: Brunila luonnehtii Palmqvistia: ”*den frspråkiga Wäinö Palmqvist*”.

224 Palmqvistin koulutyöt, MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

225 Brunila 1966, kuvaliite: Förf:s diplomarbete år 1905.

226 Tuomi et al. 1999.

227 Hietala 1992.

Kuva 18. Palmqvistin koulutyo: asuinrakennus 1903. Kuva: MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

arkkitehti Sigurd Frosterus työskenteli vuoden belgialaisen arkkitehdin, Henry van de Velden arkkitehtitoimistossa Saksassa.²²⁸ Kansainväliset konferenssit olivat arkkitehtien kansainvälisen yhteistyön tärkein foorumi, samoin maailmannäyttelyt mm. Lontoossa, Pariisissa ja Brysselissä kuuluivat monen arkkitehdin vierailukohteisiin. Palmqvist toimi Pietarissa vuonna 1908 järjestetyn yleisen teollisuusnäyttelyn Suomen taide- teollisuus- ja arkkitehtuuriosaston komissaarina,

tai ”komissarina” kuten Palmqvist itse asian ilmaisi ja Berliinissä järjestetyn kansainvälisen matkailunäyttelyn Suomen osaston komissaarina vuonna 1911.²²⁹

W.G. Palmqvist sai vuonna 1906 valtion arkkitehtistipendin, joka jaettiin ensimmäistä kertaa²³⁰. Stipendi oli arvoltaan 3 000 markkaa (nykyrahassa noin 12 710 euroa²³¹). Palmqvist matkusti seuraavana vuonna yhdeksän kuukautta kestäneelle opintomatkalle, jonka aikana hän kävi Venäjällä

228 Wäre 1992, 56–60.

229 Palmqvistin työluettelo, liite 1; Turistutställningen i Berlin. *HBL* 29.9.1910, 6. Näyttelykomiteaan kuulunut Palmqvist matkusti Berliinin valitsemaan näyttelypaikkaa yhdessä kapteeni Hultinin ja arkkitehti Jac. Ahrenbergin kanssa 1910. Palmqvist myös vastasi näyttelyosaston suunnittelusta.

230 Det nya statsstipendiet för arkitekter. *Arkitekten* 9/1906, 138; Årets arkitektstipendium. *HBL* 7.11.1906, 4. Muut stipendia hakenneet arkkitehdit olivat Väinö Keinänen, Alarik Tawaststjerna ja Walter Thomé. Arkkitehtiklubi anoi senaatilta stipendia, joka myönnettäisiin vuosittain nuorelle arkkitehdille. Senaatin ehtona oli, että matkan yhteydessä tulisi tutkia tapoja saada sopivia ja halpoja asuntoja. Arkkitehtiklubin ehtona oli se, että stipendiaatti esittelee matkan tuloksia.

231 Suomen Pankin rahanarvolaskuri, <http://apps.rahamuseo.fi/rahanarvolaskin#FIN> (17.2.2018).

Kuva 19. Palmqvistin koulutyö: kaupungintalo pieneen kaupunkiin 1904. Kuva: MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

mm. Pietarissa ja Varsovassa, Itävalta-Unkarissa ainakin Wienissä ja Budapestissä, Italiassa, Saksassa, Hollannissa ja Iso-Britannian suurimmissa kaupungeissa, Ranskassa ja Tanskassa. Opintomatkan tarkoituksena oli Palmqvistin suunnitelman mukaan tutustua erityisesti tehdastyöväestön asunto-oloihin, ja hän vieraili matkallaan Ruhrin alueella, jossa tutustui Kruppin rakennuttamiin työväenasuntoihin sekä Englannissa tutustuen tehdasyhdyskuntiin.

Vuonna 1908 Palmqvist kirjoitti matkallaan saamistaan vaikutelmista *Arkkitehti*-lehdessä.²³² Hän oli vaikuttunut Kruppin teollisuuslaitosten mittakaavasta, sillä vastaavaa suurteollisuutta ei ollut Suomessa. Saksassa nähtyjä työväenasuntoja enemmän hän piti Englannissa näkemistään asunnoista ja kirjoitti niistä 1908 innoittuneen artikkeliin *Argus*-nimiseen kulttuurilehteen. Palmqvist vieraili malliyhdyskuntina tunnetuissa Port Sunlightissa lähellä Liverpoolia ja Bourn-

232 Palmqvist 1908b.

villessä Birminghamin lähellä. Saippuatehtailija William Leverin perustaman Port Sunlightin suunnitteluun oli osallistunut useita nuoria arkkitehteja, kun taas Cadburyn suklaatehtailijoiden rakennuttama Bournville oli yksin arkkitehti William Alexander Harveyn suunnittelema. Jälkimmäinen ihastutti Palmqvistia, sillä vaikka alue koostui työväen tyypitaloista, arkkitehdin taitava ryhmittely ja maastoon sijoittelu vaikuttivat syvästi vierailijaan. Palmqvist totesi yhteenvetona, että Englannissa tehty reformityö työväen aseman parantamiseksi oli korkeatasoista. Hän näki sen olevan seurausta voimakkaan teollistumisen aiheuttamien ongelmien suuruudesta.²³³ Teollisuuden harjoittama hyvinvointitoiminta tuli Palmqvistille tutuksi opintomatkan aikana ja vaikutti merkittävästi hänen toimeksiantoihinsa myöhemmin. Palmqvist teki opintomatkvoja ulkomaille myöhemminkin, ainakin vuosina 1910, 1912, 1924, 1929, 1931 ja 1933. Tosin matkat Pohjoismaihin, Saksaan ja Ranskaan olivat Palmqvistin itse Safaan laatiman nimikirjan mukaan ”turistiluontoisia”, mutta arkkitehtien tapaan hän kävi todennäköisesti tutustumassa myös arkkitehtuurikohteisiin. Opintomatkojen ohella arkkitehtuuri- ja kaupunkisuunnittelukirjallisuus ja ammattilehdet ja -kirjallisuus olivat mahdollisuus tutustua ajan-kohtaisiin asioihin ja suunnitteluperiaatteisiin. Kotimaisten ammattilehtien seuraaminen kuului arkkitehtien oman ammattitaidon ylläpitämiseen.

Arkkitehdin koulutus on ollut väylä arkkitehtien professionalisoitumiseen. Koulutuksen ja ammattiliiton jäsenyyden ohella etenkin yksityisarkkitehtien oli tärkeää profiloida itsensä ammatillisiksi ja liikemiehiksi, jotta oma suunnittelukokemus ja luotettavuus liikeasioissa välittyivät

asiakkaille.²³⁴ Arkkitehdin professioon liittyy kiinteästi ajatus ammatti-identiteetistä, jonka erityispiirteet muodostavat arkkitehdin habituksen.²³⁵ Arkkitehtien identiteetti muodostui jo 1900-luvun alkupuolella korkeakoulutuksesta, jota käytettiin käytännön työssä mutta osin myös implisiittisesti. Reyner Banham on viitannut arkkitehtien kykyyn osata piirtää legitimoinnin perusteena: toisin sanoen kaikki osaavat rakentaa, mutta vain arkkitehdit piirtävät. Tämä kyky onkin pitänyt yllä kentän autonomiaa ja arkkitehdin habitusta.²³⁶ Tutkimusaineistoni perusteella näyttää, että Palmqvistilla oli selkeä arkkitehdin habitus, jonka ymmärrän tässä bourdieuläisittäin yksilön elämäntapana (*lifestyle*). Hänellä oli vahva arkkitehdin rooli, jonka normeja ja koodeja hän noudatti. 1900-luvun alussa arkkitehdin toimessa oli tärkeää kyetä esittämään ajatuksensa tilaajille taiteellisesti, mutta samalla havainnollisesti. Tässä olivat apuna Palmqvistin erinomainen piirustuskyky ja etenkin taitavasti mutta myös näyttävästi laaditut perspektiivipiirustukset. Palmqvist oli olemukseltaan karismaattinen ja vakuuttava: taito liikkua erilaisissa piireissä varmasti edisti kontaktien syntymistä ja tilausten saamista. Myös kyky verkostoitua oli olennaista menestyvän arkkitehtitoimiston pitämiselle. Kahdessa 1910-luvulta peräisin olevassa karikatyyrissä Palmqvist on piirretty pitkänä ja hoikkana, ryhdikkäänä ja hyvin pukeutuneena hahmona, *Fyren*-lehden pilakuvassa Palmqvistin käteen on piirretty lisäksi tukko seteleitä – kenties viitaten arkkitehdin sujuviin liiketoimiin?²³⁷

233 Palmqvist 1908a, 4–5.

234 Viljo 1985, 11.

235 Hagelqvist 2010, 215.

236 Albertsen 1998, artikkelissa viittaus Banhamiin.

237 Medsnillen. *Fyren* 19.11.1910, 4; Silhuetter från Konstnärsgilletts vårmöte. *HBL* 28.5.1914, 7.

Kuva 20. Palmqvist ja Brunila yhteisessä toimistossaan 1905. Kuvassa vasemmalla Palmqvist ja oikealla Birger Brunila. Kuva: MFA.

Ura yksityisarkkitehtina

Arkkitehtiopiskelijat työskentelivät tyypillisesti yksityisarkkitehtien toimistoissa 1900-luvun alussa sekä opintojensa aikana kesäisin yksityisarkkitehtien toimistoissa että jonkin aikaa valmistumisensa jälkeen. Palmqvist työskenteli opintojensa aikana professorinsa Gustaf Nyströmin toimistossa vuosina 1903–1905 sekä vielä valmistumisensa jälkeen vuosina 1905–1907. Myös opiskelijatoveri Birger Brunila työskenteli vuosina 1905–1907 eri aikoja professori Gustaf Nyströmin arkkitehtitoimistossa. Yhteinen toimisto W.G. Palmqvist & B. Brunila toimi vuosina 1906–1908. Brunilalla ja Palmqvistillä oli oma toimistohuone

ja ainakin vuonna 1907–1908 toimisto sijaitsi osoitteessa Hietalahdenranta 13.²³⁸

He suunnittelivat yhdessä sanomalehti *Työmiehen* konttori- ja painotalon Siltasaareen osoitteeseen Sirkuskatu 3 (nykyään Paasivuorenkatu, rakennus purettiin 1970-luvulla) sekä asuinkerrostalo Ylängön Kallioon, osoitteessa Viides linja 12.²³⁹ Tyylillisesti molemmat asuintalot edustivat jugendia.

Brunila ja Palmqvist osallistuivat yhteistyönsä aikana yhdessä arkkitehtikilpailuihin mutta ilman mainittavaa menestystä. Brunilan ja Palmqvistin viimeinen yhteinen työtehtävä oli 1908 Pukinmäen huvilayhdyskunnan AB Boxbackan asemakaava Oulunkylän ja Malmin asemien välisen rautatie-

238 Adress- och yrkeskalender för Helsingfors jämte förorter 1907–1908, 519.

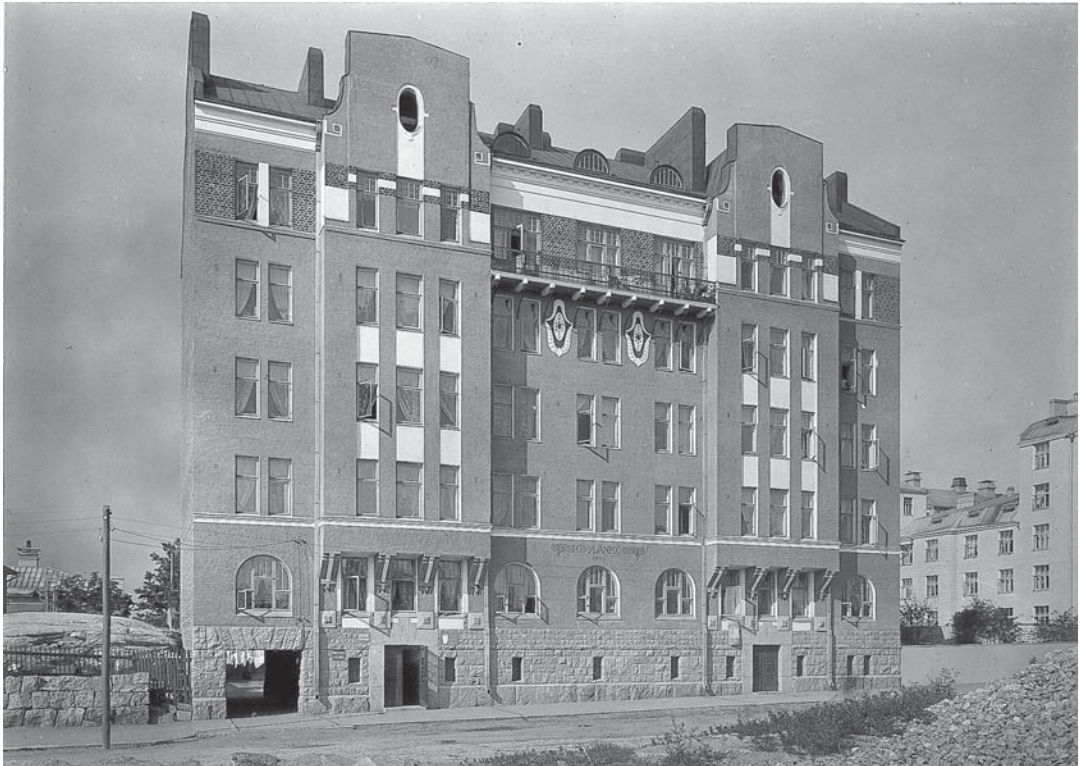
239 Palmqvist & Brunila piirustukset, MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

linjan ympäristöön.²⁴⁰ Birger Brunila oli vuodesta 1908 lähtien AB Boxbackan osakkaana, ja ehdotus Pukinmäen ensimmäiseksi rakennussuunnitelmaksi tilattiin arkkitehdeilta Brunila & Palmqvist. Pukinmäen kaava esitti yhdyskunnan teiden linjaukset, puistojen sijoittumisen, mutta myös paikat torille, tennis- ja urheilukentille ja lasten leikkikentille. Brunila suunnitteli Pukinmäkeen myös huvilarakennuksia, ja myöhemmin olleessaan jo Helsingin kaupungin asemakaava-arkkitehtina laati Pukinmäen asemakaavaehdotuksen vuonna 1924, joka vahvisti alueen maankäytön.

Suomalaiset huvilayhdyskunnat oli suunnattu kaupunkien uudelle keskiluokalle, niin myös Pukinmäki, jossa ideana oli kaavoittaa 557 hehtaarin maa-alueelle junaradan pohjoispuolelle suurempia tontteja ruotsinkieliselle keskiluokalle ja radan eteläpuolelle, Savelan alueelle pienempiä tontteja suomenkieliselle työväestölle. Tontit kuitenkin lohkottiin ostajien toiveiden mukaan. Yhtiön osakkeet siirtyivät vuonna 1917 kaupalla Helsingin kaupungille.²⁴¹ Pukinmäen asemakaavan suunnitteluun osallistuminen vaikutti Palmqvistin uraan tehdasyhdyskuntien kaavasunnittelussa, joiden tehtävien parissa hän aloitti 1910-luvun lopulla.

240 Brunila 1966, 59–60, 78; Palmqvist & Brunila: Plan över Boxbacka villasamhälle (H.fors i Juni 1908), piirustus 013/8, MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

241 Tuomisto – Rekola 1995, erit. 59–62.

Kuva 21. Palmqvist & Brunila: As Oy Ylänkö, Viides linja 12, Helsinki. Kuva: MFA.

Kuva 22. Ostrobotnian talo, Etu-Töölö. Kuva: Eric Sundström/HKM.

Vuosina 1908–1909 Palmqvist työskenteli jaksoittain Armas Lindgrenin ja Lars Sonckin toimitoissa.²⁴² Palmqvist ja toinen hänen kurssitoverinsa, arkkitehti Einar Sjöström, perustivat yhteisen arkkitehtitoimiston vuonna 1910. Toimisto sijaitsi ensin osoitteessa Erottaja 2 ja vuodesta 1916 osoitteessa Korkeavuorenkatu 36, Korkeavuorenkadun ja Eteläesplanadin kulmassa, vanhassa Brondan talossa.²⁴³ Sjöström ja Palmqvist osallistuivat

yhdessä moniin arkkitehtikilpailuihin, joissa he sijoittuivat hyvin ja saivat useita palkintoja erityisesti vuosina 1910–1914. Arkkitehtuurikilpailuihin osallistuminen oli keino etabloitua uralla ja saada asema arkkitehtuurin kentällä, mutta ensisijaisesti se oli keino saada toimeksiantoja. Palmqvist ja Sjöström osallistuivat mm. Eduskuntatalon rakentamisesta Tähtitornimäelle käytyyn kilpailuun 1908 ehdotuksella ”Sargon”. Kilpailupöytäkirjan

²⁴² Palmqvistin työluettelo, liite 1; Nikula 1988, 46; Riitta Nikula mainitsee Palmqvistin signeeraanneen ainakin Hämeenlinnan valmistuneen Enok Rytkösen talon piirustukset vuonna 1910 Armas Lindgrenin toimesta.

²⁴³ *Adress- och yrkeskalender för Helsingfors jämte förorter 1916–1917*, 687.

mukaan ehdotus sijoitettiin alempaan kahdesta luokasta.²⁴⁴

Vuonna 1910 Palmqvist osallistui Einar Sjöströmin kanssa kahteen kilpailuun: A. B. Huberin liikepalatsikilpailuun²⁴⁵ ja Ostrobotnian, pohjalaisten osakuntien osakuntatalon kilpailuun²⁴⁶, jonka he myöhemmin myös toteuttivat saatuaan kilpailussa kolme ensimmäistä palkintoa. Ostrobotnian kilpailuehdotuksien tekijäksi oli merkitty Palmqvist, mutta talon suunnittelu tehtiin toimiston Palmqvist & Sjöström nimissä.

Tampereen Kalevankankaan hautausmaan kappelin suunnittelukilpailu vuonna 1912 johti rakennuksen toteuttamiseen. Palmqvist ja Sjöström voittivat kilpailun ehdotuksellaan ”Integer Vitae” ja kappeli valmistui vuonna 1913.²⁴⁷ He osallistuivat myös mm. vuonna 1913 järjestettyyn arkkitehtikilpailuun Helsingin kaupungintalosta. Palmqvistin ja Sjöströmin jättivät kilpailuun kaksi ehdotusta, joista ”Salut” palkittiin kuudennella sijalla. Ehdotuksen julkisivujen arkkitehtuuria pidettiin onnistuneena, ja sitä ja etenkin tornia kiiteltiin muodonannon varmuudesta. Kritiikki kohdistui sisätiloihin.²⁴⁸ Ehdotuksen Senaattorin puoleinen julkisivu oli ilmeeltään hyvin uusklassinen mutta Kauppatorin suuntaan koristeellisempi ja viittasi tyylillisesti renessanssipalatsien suuntaan. Useamman kilpailuehdotuksen jättäminen ei ollut ainutlaatuisia, vaan Palmqvist ja Sjöström jättivät muihinkin arkkitehtikilpailuihin kaksi tai jopa useamman ehdotuksen. Näin toimivat myös muut arkkitehdit.

Arkkitehdit Palmqvist & Sjöström suunnittelivat Helsingin keskustaan Mikonkadulle valmistuneet Oy Aatran ja Lackmanin liiketalo (1912–1913). Mercatorin liike- ja asuintalo Yrjönkadulle valmistui vuonna 1912. Lisäksi toimistossa suunniteltiin asuinkerrostaloja, pienempiä asuintaloja ja huviloita sekä teollisuuslaitos Pietariin. Einar Sjöström kuoli nuorena²⁴⁹, mutta yhteinen toimisto oli sitä ennen jo lopetettu. Kilpailuihin osallistuminen väheni viimeistään, kun Palmqvist perusti oman arkkitehtitoimistonsa vuonna 1919.

Kuva 23. Kalevankankaan hautausmaan kappeli, Tampere. Kuva: MFA.

244 *Arkitekten* 2/1908, 13.

245 *Arkkitehti* 7/1910, 105–111.

246 *Arkkitehti* 8/1910, 128–136.

247 Jaakola – Leskinen 1998, 196. Kappelia laajennettiin vuonna 1967 ja tuolloin se muutettiin krematorioksi.

Vuonna 1984 kappelia laajennettiin toisella salilla.

248 *Arkkitehti* 5/1913, 67–87.

249 Einar Sjöström. *Arkkitehti* 6/1923, 81.

Kuva 24. Palmqvist & Sjöström: Lackmanin liiketalo, Mikonkatu 11, Helsinki. Kuva: Eric Sundström / HKM.

Palmqvist suunnitteli jo yhteisen toimiston aikana omissa nimissään Mänttään G. A. Serlachiuksen virkailijoiden ja työväen asuntoja (1917–1920) sekä Rudolf Waldenin omistaman Sysmän Rapalan kartanon päärakennuksen kunnostuksen, tilanhoitajan asunnon uudistamisen ja työväen asuntoja. Tuolloin hän oli jo tutustunut Gösta Serlachiukseen ja Waldeniin, joiden palkkaamana Palmqvist tuli seuraavina vuosikymmeninä työskentelemään näiden johtamien yhtiöiden rakennustehtävien kanssa.

Palmqvist perusti oman toimistonsa vuonna 1919. Se toimi samassa osoitteessa Korkeavuorenkatu 36:ssa kuin Palmqvistin ja Sjöströmin toimisto aiemmin.²⁵⁰ Toimisto muutti osoitteeseen

Bulevardi 5, johon valmistui Palmqvistin suunnittelema asuin- ja liikeyröstöalo vuonna 1924. Palmqvist oli mukana perustamassa asunto-osakeyhtiötä ja mukana taloyhtiön johtokunnassa ja kiinteistön toimitusjohtajana vuodesta 1940 lähtien.²⁵¹ Palmqvistin perheen asunto oli saman talon 7. kerroksessa. Toimisto sijaitsi ensin erillisessä osassa Bulevardi 5:n tornissa, mutta sodan jälkeen säännöstelyn takia Palmqvist luopui toimistopuolesta ja siirtyi työskentelemään asuntonsa saliin. Palmqvistin tyttären mukaan Palmqvist teki toimistossaan pitkiä päiviä ja kävi vain kahvi- ja ruokatauoilla kodin puolella. Hän työskenteli aina valkoinen työtakki päällään, jonka hän vaihtoi kodin puolella pikkutakkiin.²⁵² Sukulaiset

²⁵⁰ *Adress- och yrkeskalender för Helsingfors jämte förorter 1919–1921*, 669.

²⁵¹ Palmqvistin työluettelo, ks. liite 1.

²⁵² Mai ja Kai Peltosen haastattelu 19.5.2010, MFA, piirustusarkisto.

ovat muistelleet, että W. G. teki töitä jatkuvasti aamusta iltaan ja kesät talvet. Toimistossa työskenteli yleensä kaksi piirtäjää ja enimmilläänkin heitä oli vain kolme työntekijää Palmqvistin lisäksi. Pitkäaikaisin avustaja oli Alfred Trudee, joka toimi piirtäjänä. Palmqvistin poika, Kai Palmqvist, työskenteli isänsä toimistossa vuosina 1947–1957. Palmqvist itse työskenteli arkkitehtina kuolemaansa saakka.²⁵³

Tehdasyhdyskuntien toimeksiannot

Palmqvistin suurin toimeksiantaja oli teollisuus. Suurin osa toimeksiannoista tuli metsäteollisuudelta, mutta myös muut teollisuusyritykset, kuten valtion omistama Outokumpu, palkkasivat Palmqvistin arkkitehdiksi moniin tehtäviin. Työluettelossaan Palmqvist on jaotellut työtehtävät Helsinkiin, maaseutukaupunkeihin, kauppaloihin ja taajaväkiin yhdyskuntiin ja maaseudulle tehtyinä suunnittelutöinä. 1900-luvun alussa teollisuuskaupungeissa ja maaseudulla erosi rakennustensa suhteen toisistaan siten, että kaupungeissa teollisuus sijoittui enimmäkseen jo olemassa olevaan kaupunkirakenteeseen. Maaseudulla tuotantolaitoksen muokkasivat maisemaa usein voimakkaasti, kun tehdasyhdyskunnista kehittyi uusine tuotantolaitoksineen, työväen asuntoineen ja muine yhtiöiden rakennuttamina rakennuksina verrattain nopeasti maaseudun taajamia.

Yksi varhaisempia toimeksiantoja, joita Palmqvist sai oman toimistonsa suunniteltavaksi, oli Jyväskylään valmistunut Kankaan paperitehtaan

asemakaava ja rakennukset.²⁵⁴ Työluettelossaan Palmqvist on merkinnyt Jyväskylän maaseutukaupungiksi²⁵⁵, sillä Kankaan tehtaat sijaitsivat Jyväskylän läheisyydessä, Tourujoen varressa. Nykyään ne sijaitsevat noin kilometrin päässä kaupungin ydinkeskustasta. Gösta Serlachius toimi Kankaan paperitehtaan isännöitsijänä 1900-luvun alussa ja oli mukana pelastamassa sen uhkaavalta konkurssilta. Myöhemmin Serlachius jatkoi yhtiön hallituksessa. Kankaan paperitehdas tuli vuonna 1918 G. A. Serlachius Oy:n enemmistöomistukseen, ja suunnittelija palkattiin Gösta Serlachiuksen ehdotuksesta. Serlachius palkkasi ensin Eliel Saarisen laatimaan asemakaavan, jossa tämä hyödynsi Palmqvistin ja arkkitehti Hilding Ekelundin vuonna 1919 laatimaa kaavaa. Saarisen asemakaavaa ei kuitenkaan vahvistettu. Palmqvistin teki vielä 1926–1927 asemakaavan tehdasalueelle, jota sitäkin ei vahvistettu, mutta käytettiin kuitenkin ohjeellisesti työväen asuntojen sijoittamisen karttana.²⁵⁶ Palmqvistin suunnitelmien mukaan alueelle toteutettiin tehtaiden uusimis- ja laajennustyö (1920–1935), joka käsitti paperitehdassalit, konepajan, kattilakeskuksen, vesivoimalaitoksen, virkailijoiden ja työväen asuntoja ja maatalousrakennuksia.²⁵⁷ Tuotantolaitokset olivat julkisivuiltaan punatiilistä muuratut ja muotokielettään yksinkertaista klassismia.

Lauritsalan tehdasyhdyskunta on esimerkki taajaväkisen yhdyskunnan suunnittelutehtävistä. Yhdyskunta syntyi Kaukaan tehtaan ympärille 1800-luvun lopulla ja on nykyään osa Lappeenrantaa. Kaukaan Tehdas Osakeyhtiö perusti Lauritsalaan lankarullatehtaan 1892. Tehdas paloi

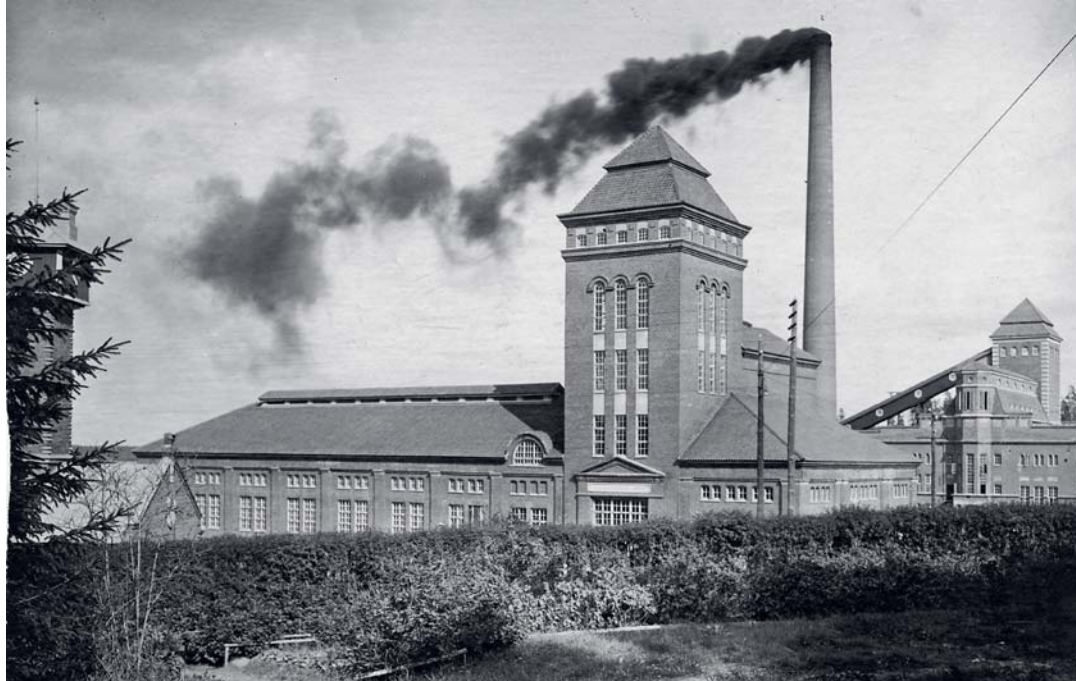
253 Rakennustaiteen seuran arkkitehtihaastattelut 3.7.1987 Kai Palmqvist, MFA.

254 Ahvenainen 1975; Silén 2011.

255 Ks. Palmqvistin työluettelo, liite 1.

256 Hausen et al. 1990, 332; Silén 2011, 117–118.

257 Palmqvistin työluettelo, ks. liite 1.

Kuva 25. Spriitehdas, Kaukaan tehtaas, Lauritsala. Kuva: MFA.

1898 ja rakennettiin uudelleen vuonna 1900 arkkitehti Selim A. Lindqvistin suunnitelmin.²⁵⁸ Lankarullatehtaan jätemateriaalia ryhdyttiin käyttämään hyödyksi perustetussa selluloosatehtaassa ja tuotantoa laajennettiin muutama vuosikymmen myöhemmin, kun tehdasalueelle rakennettiin vaneritehdas. Jo vuonna 1916 Kaukas hankki omistukseensa Lauritsalan sahan.²⁵⁹ Palmqvist palkattiin Kaukaan suunnittelijaksi 1919. Hänen palkkaamiseensa vaikutti tehtaan isännöitsijä, diplomi-insinööri Henrik Cronström, jonka kanssa Palmqvist toimi yhteistyössä aina 1940-luvun alkupuolelle saakka.²⁶⁰ Vuosien aikana Palmqvist suunnitteli Kaukaan tehtaalle konttorirakennuksen, työväenasuntoja, virkailija-asuntoja isännöitsijälle ja insinööreille, tehtaan sairaalan ja näiden lisäksi tehtaalle useita tuotantorakennuksia, mm. sulfiitti-spriitehtaan ja pumppuhuoneen, uuden faneeritehtaan sekä rakennushankkeita koko 1930-luvun ajan. Kaukaalle val-

mistui myös klubi- ja seuratalo vuonna 1938. Palmqvist suunnitteli myös Lauritsalan sahan tehdasrakennuksia ja työnjohtajien ja työväen asuntoja. Cronströmin ja Palmqvistin pitkäaikainen yhteistyö merkitsi arkkitehtonisesti yhtenäisen tuotantoalueen suunnittelua ja rakentamista. Tilaajan ja arkkitehdin yhteistyö ja yhtenevä näkemys arkkitehtuurista vaikuttivat merkittävästi tehdasympäristön toteutuneeseen visuaaliseen ilmeeseen.

Moniteollisuuskeskittymä Nokian tehdasyhdyskunta oli taajaväkinen yhdyskunta Pirkamaalla. Se sai alkunsa 1868 perustetun puuhionmon ja hieman myöhemmin aloitetun paperinvalmistuksen kautta. Suomen Gummitehdas Osakeyhtiö perustettiin vuonna 1898, ja yritys siirtyi Nokialle vuonna 1904.²⁶¹ Palmqvistin arkkitehtuuri oli näkyvässä roolissa yhdyskunnan tehdasrakennuksissa ja työväenasunnoissa 1920- ja 1930-luvuilla. Hän suunnitteli yritykselle

258 Myrén 2000.

259 Standertskjöld – Pipping 1973.

260 Ibid, 242; Kuivalainen 1999.

261 Hoving 1948.

Kuva 26. Kaukaan tehtaiden virkailijakerho, Lauritsala.
Kuva: Lappeenrannan museot.

kumitehtaan kalossitehtaan, isännöitsijän talon, aiemmin rakennettujen tehdasrakennusten uudistuksia sekä höyryvoimalaitoksen vuosina 1921–30. Näiden lisäksi hän suunnitteli Nokialle tehtaan virkailijoiden ja työväenasuntoja 1920-luvun alussa sekä yhtiön toimitusjohtaja Eduard Polónin aloitteesta Kerholan, kokoontumistalon, joka valmistui vuonna 1930. Vielä 1940-luvulla Palmqvist suunnitteli Nokian kumitehtaalle erityyppisiä mestarien ja työväenasuntoja sekä uuden autokumitehtaan.²⁶²

Työt Nokialla poikivat toimeksiannon myös Suomen Gummitehdas Oy:n toiselle paikkakunnalle, Keravan Saviolle, jonne osa Nokian toiminoista siirrettiin 1930-luvun puolivälissä. Teollisuus sijoittui entisiin tiilitehtaan ja sittemmin nahkatehtaan tuotantolaitoksiin. Palmqvistin suunnittelutyöt 1930-luvun lopulta 1940-luvun alkuun pitivät sisällään tehtaan virkailijoiden ja työväen asuntoja sekä kumitehtaan rakennusten laajennuksia ja lisärakennuksia ja uuden tehdas- ja keskusvarastorakennuksen.²⁶³

Kotimaisten metsäteollisuus- ja puunjalostus-yhtiöiden lisäksi Palmqvistin työluettelossa on yksi ulkomaalainen yritys, jolta hän sai toimeksi-antoja. Saksalainen 1880-luvulla perustettu metsäteollisuusyritys Waldhof tuli Suomen markkinoille 1920-luvulla, kun Saksan teollisuus pyrki määrätietoisesti kohti itää sekä markkinoiden että raaka-aineen hankinnassa. Waldhofin maahantulon mahdollisti itse asiassa sen kilpailija, sillä Gösta Serlachius myi Waldhofille omistamansa Syskyjärven tilan ja sillä sijainneen, mutta toimintansa lopettaneen sahan Karjalassa, vaikka kiinteistökauppojen teko oli Viipurin läänissä kielletty ulkomaalaisilta.²⁶⁴ Käkisalmeista maata hankkinut yhtiö rakennutti sinne paperitehtaan. Palmqvist suunnitteli vuonna 1929 tehdasalueen asutus-suunnitelman ja asemakaavan sekä työväen ja virkailijoiden asuntoja sekä yhdyskunnan toimintaan liittyneitä, tehtaan rakennuttamia huoltolaitoksia kuten paloaseman, autokeskuksen ja ensi-apuaseman.²⁶⁵ Tehtaan alue jäi Neuvostoliitolle luovutetulle alueelle ja rakennukset tuhoutuivat jatkosodan aikana.

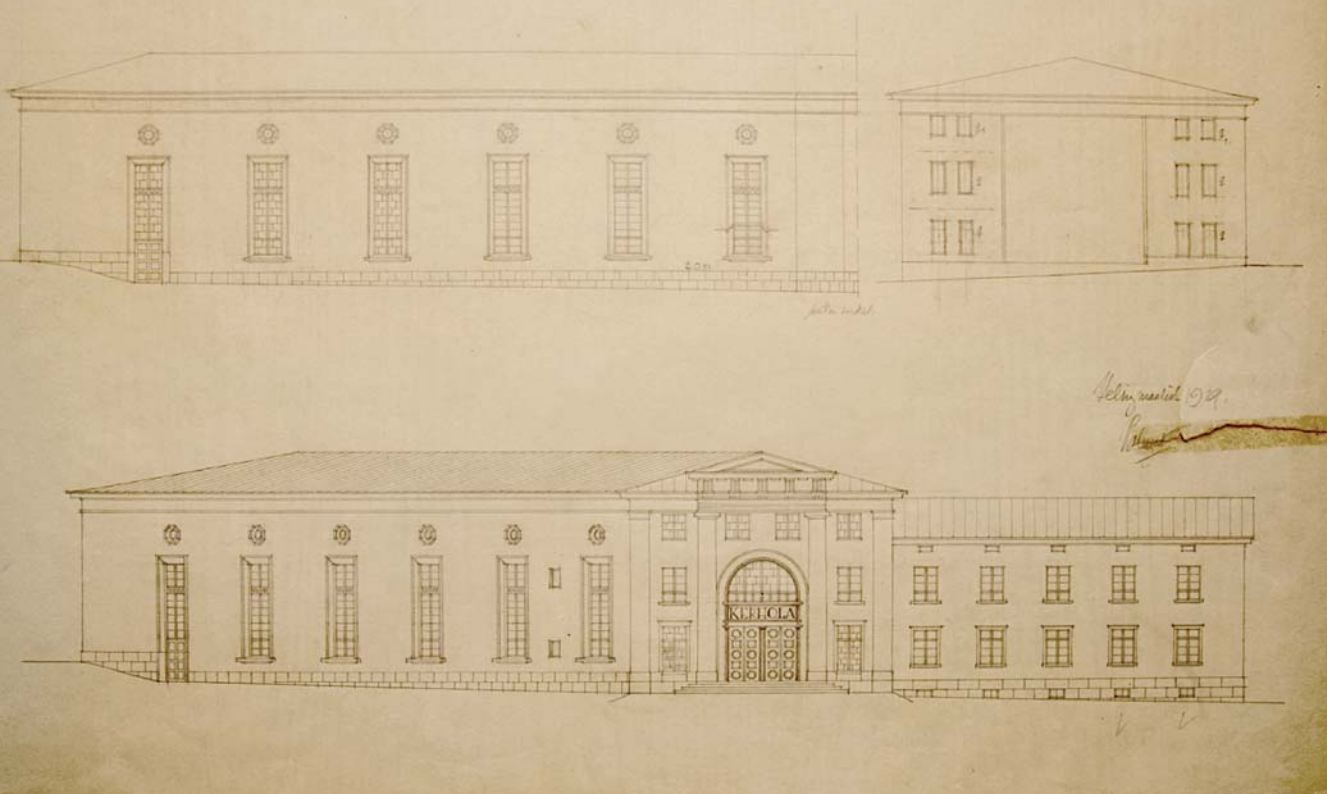
Metsäteollisuuden antamien toimeksiantojen ohella Palmqvist suunnitteli valtion omistamalle Outokumpu Oy:lle yhtiön eri paikkakunnille. Nämä suunnittelutyöt Palmqvist luokitteli maa-seudulle tehdyiksi. Palmqvist oli Outokumpu Oy:n toimitusjohtaja Eero Mäkisen tuttava ja sai suunniteltavakseen huomattavan määrän Outokummun rakennustehtäviä eri tehdaspaikkakunnilla. Mäkinen toimi Outokummun johtajana 1921–1953. Yhtiö valtiollistettiin 1925, ja se toimi valtion liikelaitoksena 1925–1932. Mäkinen oli johtajana patruunamainen, ja häntä luonnehdittiin Outokummun historiikissa seuraavasti: ”Vuosien

262 Palmqvistin työluettelo, liite 1.

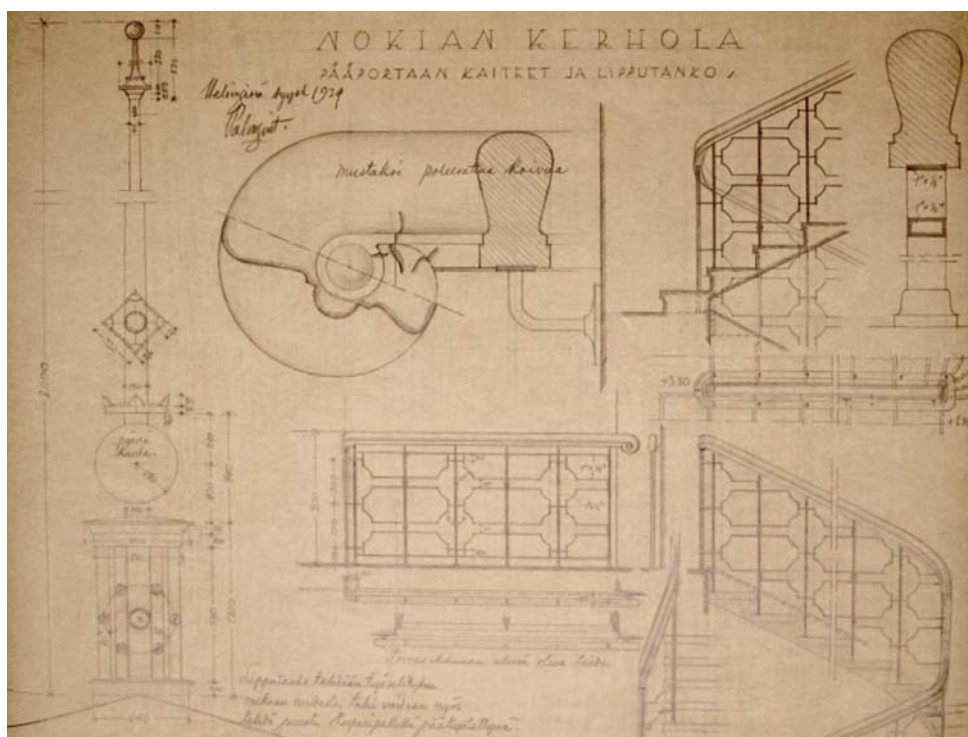
263 Arkkitehtitoimisto Arkit Oy 2014.

264 Häggman 2006, 86–91.

265 Palmqvistin piirustukset Waldhofin tehtaiden rakennuksia varten, päivätty 1929–1930, MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

Kuva 27. Palmqvist: Suomen Gummitehdas Oy:n Kerhola, Nokia, päivätty maaliskuussa 1929. Kuva: MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

Kuva 28. Palmqvist: Kerholan sisätilojen detaljiirustus, päivätty syyskuussa 1929.
Kuva: MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

1921–53 välisenä aikana Outokummun toiminnassa tapahtuu tuskin mitään, jossa Mäkinen ei olisi ollut aloitteentekijänä, kehittäjänä ja toteuttajana. [...] Hän syventyi toiminnan jokaiseen yksityiskohtaan, olipa sitten kysymys tuotannon laajentamisesta tai teknillisistä ratkaisuista.”²⁶⁶

Outokummun kuparimalmikaivoksen perustaminen 1910-luvulla ja erityisesti kaivoksen ja kuparitehtaan suurtuotantovaihe 1920-luvun lopulla tuotti ympärilleen vastaavanlaisen tehdasyhdyskunnan kuin mitä metsäteollisuus samaan aikaan ja 1930-luvun aikana rakensi Suomessa. Palmqvist toimi Outokummun luottoarkkitehtina pitkään. Mäkisen tuttava, arkkitehti Uno Ullberg suunnitteli Outokumpuun ensimmäisen asemakaavan ja rakennuksia, mutta hänen uransa Viipurin kaupunginarkkitehtina 1932–1936 ja sitten Lääkintöhallituksen arkkitehtina vuodesta 1936²⁶⁷ eivät mahdollistaneet niin suurta omistautumismahdollisuutta Outokummun eri paikkakuntien rakennushankkeille kuin tilaaja tarvitsi.

Palmqvist suunnitteli Outokummun kaivostyhdyskuntaan hieman yli vuosikymmenen aikana vanhan kaivosalueen ympärille kaivostoiminnan vaatimat rakennukset vuosina 1926–1928 ja murskaamot ja kiisunkuivauslaitokset (1933–1934). Suunnittelutyöt jatkuivat 1930-luvun mittaan mm. huoltokeskuksen, kokous- ja voimistelusalin, kaivosinsinöörin ja konttoripäällikön asuinrakennusten sekä Uuden Mökkivaaran kaivoksen rakennussuunnitteluna. Palmqvist piirsi myös asutusalueiden asemakaavoja (1939–1942).²⁶⁸ Erityisesti kaivostoiminnan rakennukset Outokummun ”kummulla” ja sen rinteeseen sijoittuen muodostivat maisemassa hallitsevan ja monu-

Kuva 29. Outokummun kaivos. Kuva: Kaarlo Lindberg 1929–1930 / Museovirasto, historian kuvakokoelma.

mentaalisen kokonaisuuden. Tehdasyhdyskunnan tarpeisiin tilattiin piirustukset myös virkailija- ja työväenasuntoja varten sekä yhtiön pääjohtajan Eero Mäkisen uuden asuintalon piirustukset tulipalossa tuhoutuneen asuintalon tilalle. Mäkisen asuintalo, Sänkivaara (1939), vertautuu muihin asuin- ja edustushuviloihin, joita yritykset rakennuttivat 1930-luvulla ylimmälle johdolle. Kaivoksen ja liikekeskustan väliin rakennettu Sänkivaara sijoitettiin mäen päälle, joten sillä oli dominoiva asema ympäristössään. Palmqvist suunnitteli lisäksi Outokumpuun yhtiön rakennuttaman Yläsaunan, joka oli yhdistetty sauna, pesula ja kokoontumistalo, sairaalan ja paloaseman. Toisaalta Palmqvist sai suunniteltavakseen myös torikauppakojut (1937), joten yhtiö näki koko yhdyskunnan esteettisen ilmeen tärkeänä. 1950-luvun alussa Palmqvist piirsi paikkakunnalle vielä seuratalon, mutta rakennusta ei toteutettu. Kun johtaja Eero Mäkinen muutti Helsinkiin, suunnitteli Palmqvist hänen asuintalonsa, joka valmistui Munkkiniemeen vuonna 1949.²⁶⁹

²⁶⁶ Annala 1960, 470; Kuisma 1985, 50, 60, 64, 112–113.

²⁶⁷ Henttonen 2007. Arkkitehti Uno Ullbergin esittely Kansallisbiografiassa, ks. <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilö/4148> (6.2.2018).

²⁶⁸ Palmqvistin työluettelo, liite 1.

²⁶⁹ Hackzell 2001, 133. Mäkisen asuintalo valmistui osoitteeseen Munkkiniemenranta 35 tontille, jonka Palmqvist omisti ja myi Mäkiselle.

Kuva 30. Outokummun kaivos, Outokummun kaivoksen suuaukko. Kuva: Albin Aaltonen / Lappeenrannan museot.

Outokummun kaivoksen menestys johti yrityksen kasvuun suurteollisuusyhtiöksi, mikä näkyi eri puolille Suomea rakennettuina tehtaina, joissa kuparia valmistettiin ja jalostettiin. Ensin rakennettiin Imatralle kupari- ja rikkidioksiditehtaat, jotka saivat voimansa Imatran voimalaitoksesta.²⁷⁰ Palmqvist palkattiin suunnittelijaksi näihin kohteisiin ja hän piirsi Imatran Outokumpu Oy:n kuparitehtaan asemakaavan tehdas- ja asutusalueille (1934–1935) ja suunnitteli kuparitehtaan kaikki tehdasrakennukset (1934–1935). Näiden lisäksi valmistui sauna-pesulaitos, palokalusto, autokeskus, pumppuhuone (1935) sekä konttori ja huoltorakennus ja laboratorio (1934–1935). Palmqvist piirsi myös tehtaan johtajan ja virkamiesten asunnot sekä erityyppisiä työnjohtajien ja työväenasuntoja sekä yhtiön rakennuttaman kerholan Honkapirtin, joka valmistui vuonna 1939.²⁷¹

1930-luvun lopulla rakennettiin Poriin taloudellisen puolustusvalmiuden nostamiseksi Outokummun metallitehdas, jonka Palmqvist suunnitteli. Hän piirsi myös tehdasalueen asemakaavan, konttori- ja huoltorakennukset, työnjohtajien ja työväen asuntoja sekä laboratoriorakennuksen. Palmqvist jatkoi suunnittelua Outokummulle mm. Haapajärvelle, jonne hän piirsi uuden kaivoksen asutusalueen asemakaava vuonna 1940. Nivalaan valmistuivat Outokumpu Oy: Makolan kaivoksen alueen tehtaitten ja asutuksen asemakaava (1940) sekä kaikki teollisuusrakennukset 1940-luvun alussa. Outokumpu Oy rakennutti Ylöjärvelle uuden kaivoksen, jonka rakennuksia Palmqvist suunnitteli 1940-luvun alussa.²⁷²

Palmqvist toimi Outokumpu Oy:n luottoarkkitehtina aina 1920-luvun puolivälistä 1950-luvun alkuun. Outokummun rakennuttamistoiminta

²⁷⁰ Kuisma 1985.

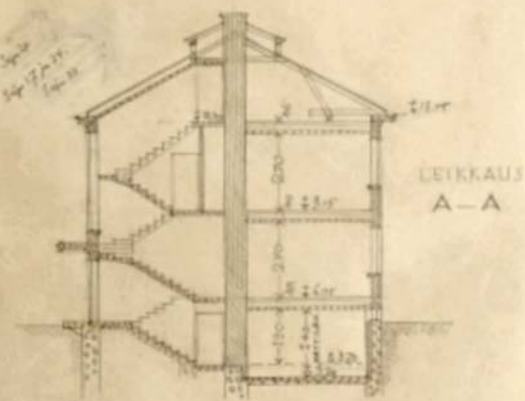
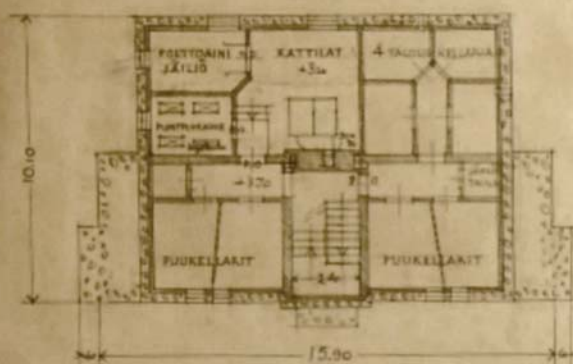
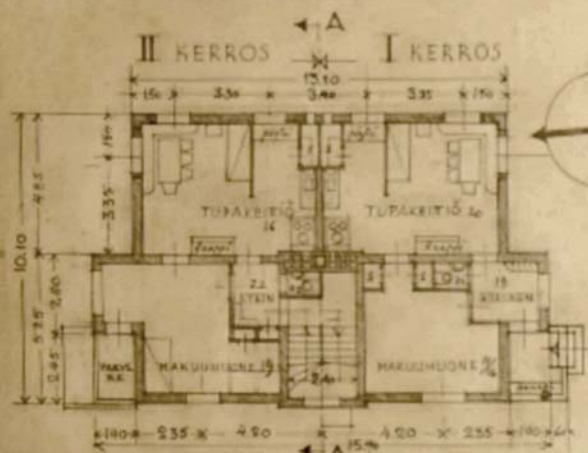
²⁷¹ Palmqvistin työluettelo, ks. liite 1.

²⁷² Ibid.

G₁ kaksinkertainen kivi 16 G₂ viidestäin kivi 21. Kattokorot ikkunapielit päältä ym. Suoja 20
 Ulkoseinät ja ovet G₁ kivi 8 G₂ kivi 3. Viipolat kivi 11. Määrätyt kivet. Kattokorot alla G₁ kivi 17, G₂ 24.
 Sisäovet kivi 7. Seinäkivet ja laatat kivi 20. Kattokorot kivi 20.

RAKENNUKSEN KUUTIO

1380 m³

1:100.

W. G. PALMQVIST
 OUTOKUMPU OY
 TYÖVÄEN ASUINTALO G

Kuva 31. Palmqvist: Outokumpu Oy, Pori, tehtaan mestariasunnnot vuonna 1939. Kuva: MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

johtaja Eero Mäkisen aikana ja tämän johdolla vertautuu muihin malliyhdyskuntiin Euroopassa: suunnitelmallisessa rakentamisessa näkyi hyvinvointikapitalismi. Työväenasunnot ja yhdyskuntaan rakennetut palvelut olivat osa sitä, ja niiden rakentamisen tavoitteena saada paikkakunnalla pysyvä työntekijäjoukko.

Palmqvistin kirjeenvaihdosta voi päätellä, että hän tunsii tehtaiden prosessit. Teollisuusyrityksille suunnittelu käsitti tuotannosta riippumatta lähinnä julkisivut ja pohjat, jotka olivat mahdollisimman avoimia ja muunneltavia. Tutkimusaineistoni perusteella näyttää siltä, että arkkitehtien tehtävä tehdasyhdyskuntien suunnittelussa oli kokonaisvaltainen. Palmqvist esitti tilaajille itse ehdotuksia ja hänelle esiteltiin ideoita rakennusten halutuksi ilmeeksi. Erityisesti rakennusten julkisivujen detaljointiin kiinnitettiin suurta huomiota, samoin tehdasrakennusten arkkitehtoniseen ilmeeseen, jotta ne sopivat aiemmin valmistuneiden rakennusten jatkoksi tehdasympäristöön. Luottoarkkitehdin palkkaaminen mahdollisti tuotantoalueen yhdenmukaisen ilmeen saavuttamisen.

Tehdasyhdyskuntien eri rakennustehtävät

Arkkitehdin toimeksiannot tehdasyhdyskunnissa sisälsivät maankäytön suunnittelua ja erilaisia rakennustyyppejä tuotantorakennusten ohella. Tarkastelen seuraavassa näitä tarkemmin tyypeittäin jaoteltuina.

ASEMAKAAVAT. Jo 1900-luvun alkuvuosikymmeninä teollisuusyhtiöt olivat alkaneet kaavoittaa omia maa-alueitaan, ja tämä tärkeä työ nostettiin esille ensimmäisessä suomalaisessa asuntokon-

gressissa.²⁷³ Ennen ensimmäisen asemakaavalain (1932) voimaantuloa Suomessa kaupunkien rakentaminen perustui vuonna 1856 annettuun keisarilliseen asetukseen. Kaupunkien kaavoituskäytäntö kehittyikin varsinaisen lainsäädännön ulkopuolella mm. kaupunkien rakennusjärjestysten puitteissa ja yleiseksi käytännöksi vakiintui, että kaupunkeja tuli rakentaa vahvistetun asemakaavan mukaan.²⁷⁴

Palmqvistin työluettelon mukaan hän suunnitteli monille teollisuusyrityksille asemakaavoja niiden maa-alueille, sillä yhtiöiden kaupunkien ulkopuolella sijainneet maa-alueet eivät olleet kaavoitettuja. Palmqvistin kaavallisten suunnittelutöiden joukkoon kuului kymmeniä sekä pienempiä asuinalueen kaavoja että laajempia tehdasalueiden ja koko yhdyskunnan asemakaavasuunnitelmia.²⁷⁵

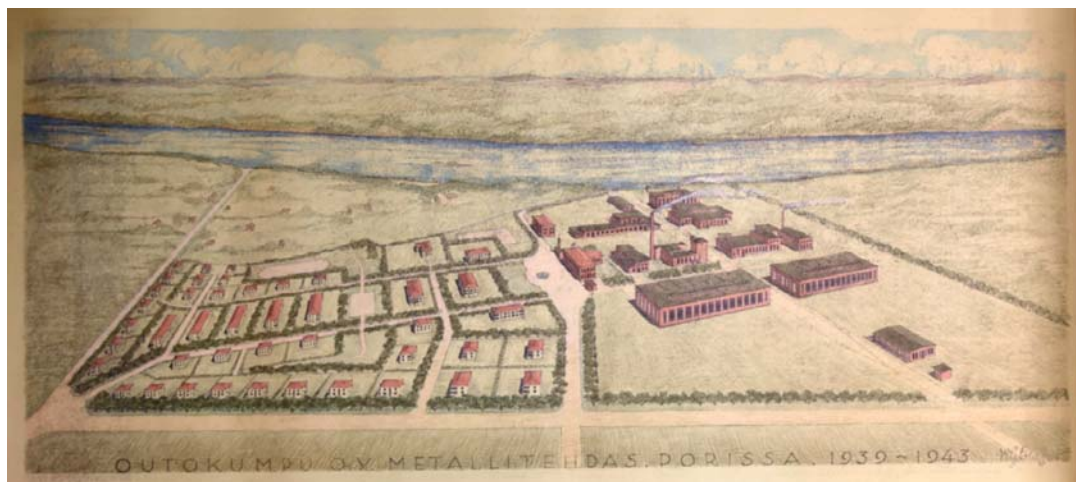
Esimerkki tyyppillisestä toimeksiannosta on Outokummun Imatralle rakennuttama Kuparin työväenalue. Se oli yksi yhtiön omistamista maa-alueista, jonne Palmqvist suunnitteli ensin asemakaavan ja sitten työväenasuntojen piirustukset yhtiön hankittua maata tehdas- ja asuntoaluetta varten vuonna 1932. Kaavoitettu alue muodostui ruutukaavamaisesti asetelluista kahdeksasta korttelista, joihin sijoitettiin pääasiassa asuintaloja. Alueella oli myös muutama korkeampi asuinkerrostalo. Jokaiseen omakotitaloon kuului oma puutarha, ja näiden lisäksi alueella oli yhteisiä puistomaisia alueita kuten pelikenttä lapsille, tenniskenttä ja uimaranta puistoihin.²⁷⁶ Toinen merkittävä Outokummun kaavahanke ja asuinrakennusten suunnittelualue oli Porin Kuparin alue, jonne Palmqvist piirsi asemakaavan, tehtaan asuntoalueen ja tehdasrakennuksia 1938–1945. Asuntoalue sijoitettiin aivan tehdasalueen vie-

273 Meurman 2010 (1917).

274 Nikula 1981, 150–151.

275 Palmqvistin työluettelo, liite 1.

276 Moilanen 1996.

Kuva 32. Palmqvist: Outokumpu Oy, Pori, perspektiivipiirustus 1939. Kuva: MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

reen.²⁷⁷ Palmqvistin suunnitelmissa tehdasalue on sijoitettu omaksi kokonaisuudekseen laajalle viherkentälle, jota rajaa matala pensasaita. Ideana on selvästi ollut sijoittaa tehdas puutarhaan. Tehdasalueen tuotantolaitokset ja myös konttori ja laboratorio ovat punatiilisiä rakennuksia. Niiden vastakohtana asuinalueen talot hohtavat perspektiivikuvassa valkoisina ja punakattoisina. Talojen tontteja rajaavat pensasaidat. Asuintalojen koosta voi päätellä niiden keskinäisen hierarkian, mutta visuaalisesti yhtenäinen asuinalue on tarkoitettu sekä virkailijoille että työväestölle.

Palmqvistin tehdasyhdyskuntiin laatimat asema- tai osayleiskaavat noudattelevat usein juuri edellä esitettyjä periaatteita: asuinkorttelit on sijoitettu ruutukaavaan tai ruutukaavamaisesti mutta maaston muotoja noudatellen. Useimmilla tehdaspaikkakunnilla työväen asuinnot ovat joko yhden perheen tai kahden perheen asuintaloja. Ne on tyypillisesti sijoitettu niin, että kullakin asunnolla oli oma piha-alueensa. Tonttien kokoon vaikutti ajan sosiaalinen hierarkia, joka ei ollut

arkkitehdin suunnittelema, vaan kiinnittyi maailmansotien välisen ajan arvoihin: tärkeimmät työntekijät, kuten mestarit ja virkailijat, saivat suuremmat ja paremmat tontit ja talot yhdyskunnassa. Palmqvist laati sekä yhdyskunnan kokonaissuunnitelman tehdasyhtiön laskuun tai monessa tapauksessa erillisen tuotantolaitoksia koskevan kaavan ja erikseen asutusta koskevat kaavat. Kaavoissa näkyi teollisuusyhtiöiden suunnitelmallisuus kasvun suhteen, esimerkiksi Lauritsalan saha-alueen asemapiirroksessa 1923 on piirretty selväpiirteisimminkin näkyviin ne asuintontit, jotka voidaan rakentaa ensin ja loput jätettiin reserviksi mahdollisen kasvun varalle.²⁷⁸

ASUINTALOT. Tehdasyhdyskuntiin suunnitellut asuintalot työntekijöille muodostavat suuren osan Palmqvistin toimeksiantoja. Pääsääntöisesti ne olivat omakotitaloja tai paritaloja sekä muutamissa tapauksissa useamman perheen kaksikerroksisia asuintaloja. Suurin osa työväen asuintaloista oli hirsi- tai puurakenteisia pientaloja.

277 Putkonen 2005; Palmqvistin asemapiirros ja perspektiivipiirros Outokumpu Oy:n Porin metallitehdasta varten, päivätty 1943, MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

278 Palmqvistin asemapiirros Lauritsalan saha-alueelle 1923, muutettu 1926, MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

Kuva 33. Outokummun Kuparin alueen asuintalot, Imatra. Kuva: Lappeenrannan museot.

Mestareille, virkailijoille, isännöitsijöille ja johtajille valmistui myös kivitaloja. Monessa tapauksessa Palmqvist laati eri tyyppisiä asuintalosta, jolloin esimerkiksi yhtiön oman hierarkian mukaan talojen tilat ja koko poikkesivat toisistaan, mutta talojen ulkoasu oli yhtenäinen.

TUOTANTOLAITOKSET. Teollisuuden keskeinen toimeksianto olivat erilaiset tuotantolaitokset. Vaikka arkkitehtisuunnittelu keskittyi lähinnä julkisivuihin, arkkitehti oli tunnettava riittävästi tuotannon prosesseja. Lisäksi arkkitehti tunsikin rakennusjärjestelmät, vaikka teollisuusrakennusten suunnitteluun osallistui aina rakennesuunnittelija. Palmqvist teki yhteistyötä mm. Osakeyhtiö Kreuger & Tollin kanssa, joka oli Ruotsissa perustettu rakennusyritys ja toimi 1909 lähtien myös Suomessa. Yritys urakoi erityisesti teräsbetonirakenteita. Useimmat tehdasrakennukset olivat pilari-palkki-systeemiin perustuvia, eivät enää massiivitiilestä muurattuja. Näin saavutettiin mahdollisimman avoimia tiloja, jotka olivat muuntelu-

kelpoisia.²⁷⁹ Palmqvist on monessa tapauksessa merkinnyt pohjapiirrokseseen vain tekstin ”arbets-sal” ja tila on mahdollisimman avoin teollista toimintaa varten. Toiset rakennukset olivat enemmän kuoria toiminnalle, sillä koneiden ja laitteiden koko ja sijoittelu määrittivät rakennuksen pohjan, koon ja rakenteiden tarvittavan kantokyvyn.

SEURATALOT JA KOKOONTUMISTILAT. Lähes kaikki teollisuusyritykset, joille Palmqvist suunnitteli, rakennuttivat tai vähintään rahoittivat tehdasyhdyskuntiinsa erilaisia seurataloja ja ”kerholoita”. Mallit tulivat Suomeen suuremmista teollisuusmaista, joissa oli tyypillistä rakentaa yhdyskuntiin paikallisen sosiaalisen elämän keskuksia. Englantilaisissa yhdyskunnissa nämä tunnettiin nimellä ”clubhouse” ja Saksassa ”Volks-haus”. Ne olivat toisin sanoen kerhorakennuksia, joiden tehtäviin liittyivät paikallisen yhteenkuuluvuuden tunteen kasvattaminen, mutta myös patrioottiset päämäärät ja vapaa-ajan harrastusten kontrollointi. Yhdyskunnan tärkeät kasvatuksen ja kokoontumisen tilat näkyivät jo 1800-luvulla esimerkiksi Kruppilla Saksan Essenissä sekä Bournvillessä ja Port Sunlightissä Englannissa.²⁸⁰ Suomessa monille paikkakunnille oli rakennettu jo ennen seurataloa työväentalo, jonka kanssa yhtiöiden rakennuttamat vapaa-ajantalot kilpailivat työväen vapaa-ajan vietosta. Tehdasyhtiön tavoitteena oli ohjata työväkeään hyvän ja kasvattavan toiminnan ja harrastusten pariin, pois työväentaloilla tapahtuvasta ”agitoinnista”. Jussi Koivuniemi on Nokian tehdasyhdyskuntaa tarkastelevassa tutkimuksessaan tuonut esiin, miten Nokian Kumiyhtiön vuonna 1930 rakennuttama Kerhola oli työväestölle rakennettu vapaa-ajantalo, jonka ”rakentamisen perustana oli työnantajan

²⁷⁹ Ks. Brunnström 1990 tehdasrakennusten pohjakaavan suunnittelusta ja rakenteista, 26–32.

²⁸⁰ Kolbe 1988, 52.

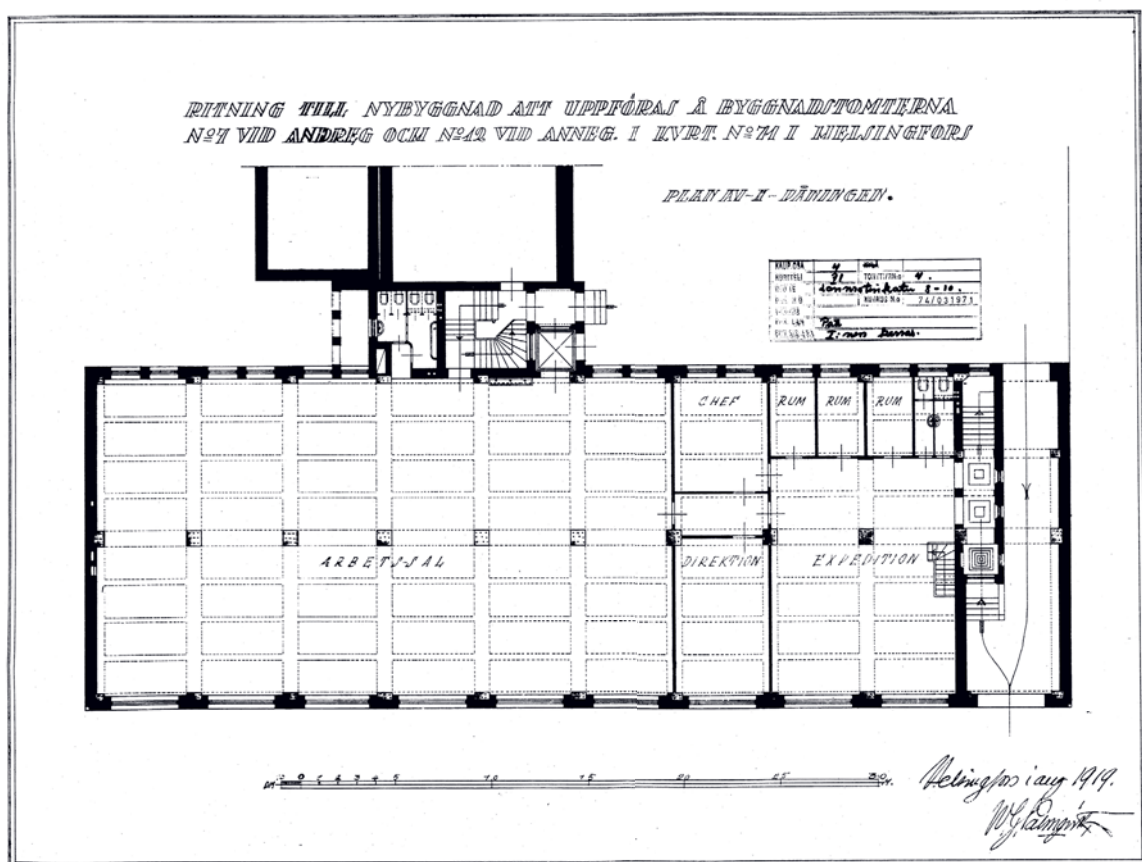
pyrkimys vakauttaa työyhteisö työväen asennekasvatuksen kautta.”²⁸¹

Palmqvistin suunnittelemiin ja yhtiöiden rakennuttamiin seurataloihin kuuluvat esimerkiksi edellä mainittu Nokian Gummitehdas Oy:n rakennuttama Kerhola (1929–1930), metsäteollisuusyhtiö Wilh. Schauman Oy:n rakennuttama kerhotalo Jyväskylässä (1938), Outokummun tehtaan rakennuttama kerho- ja juhlatalo Honkapiirtti (1938–1939) Imatralla, seura- ja kerhotalo Ilveslinna (1936–1937) Jämsänkoskella, Kaukas

Oy:n klubi- ja seuratalo Lauritsalassa sekä Yhtyneiden rakennuttamat seuratalot Myllykoskella ja Simpeleellä.²⁸² Palmqvistin suunnitteleminen kerhotalojen yhteisiin arkkitehtuuripiirteisiin kuuluivat rakennuksen edustavuus: usein jo rakennukselle valittu tontti sijaitsi yhdyskunnan keskeisellä paikalla ja talon olemus oli monumentaalinen. Talo oli useimmissa tapauksissa kivirakennus ja tyylliltään klassistinen. Ilveslinnan ja Myllykosken kerhotalot olivat Yhtyneiden rakennuttamat. Yhteistä kaikille Palmqvistin suunnitteleminen

281 Koivuniemi 2000, 220.

282 Palmqvistin työluettelo, liite 1.

Kuva 34. Esimerkki tehdasrakennuksen pohjapiirroksesta 1919. Kuva: HRVVA.

seurataloille oli niiden mahtava koko yhdyskuntien muuhun rakennuskantaan verrattuna. Vastavalmistunut rakennus erottui valmistumisajan kohtana otetuissa valokuvissa kokonsa, edustavuutensa ja arkkitehtuurinsa tähden. Yhteistä seuratalojen tiloille oli niistä löytyvä suuri juhlasali näyttämöineen, ravintola tai kahvila ja kokoushuoneet, joita eri yhdistykset ja seurat saattoivat käyttää kokoontumistarkoituksiinsa. Monissa kyseisissä rakennuksissa oli majoitustilaa yhtiön vieraille. Niissä oli usein myös erillinen mestari-kerho ja oli paikkaa monissa urheilutilojakin, esimerkiksi painia varten tai ampumarata rakennuksen kellarissa.

KIRKOT. Palmqvist suunnitteli teollisuuspaikkakunnille myös kirkkoja, jotka olivat monessa tapauksessa tehtaan rahoittamia. Kirkko oli yhdyskunnissa niiden hengellisen elämän keskus ja kirkon vihkiminen paikkakunnalla suuri tapahtuma. Mäntän kirkko valmistui vuonna 1926, tosin kirkon suunnittelusta oli julistettu suunnittelukilpailu G. A. Serlachiuksen toimesta jo vuonna 1916.²⁸³ Yhtyneet Paperitehtaat Oy:n rakennuttama Jämsänkosken kirkko valmistui Palmqvistin suunnitelmin vuonna 1935, ja seuraavana vuonna valmistui Myllykosken seurakunnan kirkko, jonka suunnitelmien lähtökohdaksi otettiin Jämsänkosken kirkon pohja- ja leikkauspiirustukset. Palmqvist teki vuonna 1940 asemakaavaluonnoksen Valkeakosken kirkon ja pappilan paikaksi Yhtyneitten toimeksiannosta ja 1941 valmistuivat luonnokset kirkoksi, mutta toisen maailmansodan

seurauksena kirkko jäi toteutumatta.²⁸⁴ Hän suunnitteli myös Outokummun kirkon (1942–1943), mutta tämäkin rakennus jäi toteutumatta. Tehdas-yhdyskuntiin suunniteltujen kirkkojen lisäksi Palmqvist suunnitteli kirkon Kalajoelle (1931) ja Padasjoelle (1928) sekä Someron kirkon uudistamisen (1935). Palmqvistin piirustusarkistossa on tunnistettujen kirkkosuunnitelmien lisäksi useita kirkkoluonnoksia, joista suurin osa on todennäköisesti lähetetty eri arkkitehtikilpailuihin.²⁸⁵ Kilpailuun viittaa piirustuksiin merkitty nimi-merkki.

KOULUT. Palmqvist suunnitteli uransa aikana joitakin koulurakennuksia, pääasiassa tehdaspaikkakunnille ja yhtiöiden rahoittamina. Mänttään hän suunnitteli kansakoulun ja Gas:in rahoittaman ammattikoulun. Myös muilla metsäteollisuuden paikkakunnilla omien ammattikoulujen perustaminen oli tavallista.²⁸⁶ Puunjalostusteollisuuden Työnantajaliitossa oli päätetty, että ammattikouluja olisi hyvä perustaa tehdaspaikkakunnille, kuten Valkeakoskelle, Kymintehtaalle, Mänttään ja Enso-Gutzeitille. Ammattikoulujen perustamisen taustana oli konkreettinen pelko siitä, että lakkotilanteissa puunjalostusteollisuuden haavoittuvin kohta olisivat korjauspajat, joissa pieni ammattitaitoinen työntekijäjoukko saattoi lamauttaa koko tehtaan toiminnan. Omissa kouluissa oppilaat saisivat sopivamman ammattikoulutuksen kuin yhdessä erillisessä koulussa.²⁸⁷ Yhtiöiden omien ammattikoulujen perustamisen jälkeen esimerkiksi Yhtyneet Paperitehtaat Oy

283 Pöykkö 1993.

284 Kivimäki 1989. Kivimäen gradussa tarkasteltiin Yhtyneiden rakennuttamia kirkkoja ja seurakuntataloja Rudolf Waldenin kaudella. Näissä rakennuksissa Waldenin vaikutus ja toiminta ilmenevät Kivimäen mukaan säilyneen kirjeenvaihdon perusteella parhaiten.

285 Tunnistamattomia kirkkosuunnitelmia, MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

286 Häggman 2006, 211. Työnantajat laativat ammattikoulutuksen yhtenäistämiseksi erillisen yhteistyösopimuksen, jossa olivat mukana puunjalostusteollisuutta edustaen myös Serlachius ja Walden.

287 Autio – Nordberg 1980, 334–335.

Kuva 35. Jämsänkosken kirkko. Kuva: UPMKA.

koulutti työväkeä omissa ammattikouluissaan ja suosi työhönottopolitiikassaan oman koulun käyneitä ammattimiehiä. Palmqvist piirsi Yhtyneiden ammattikoulun Lotilan Valkeakoskelle. Oppilaat asuivat viereisessä Lotilan kartanossa.²⁸⁸ Palmqvist suunnitteli myös Kemiöön ammattikoulun, jonka rahoittamisessa oli mukana Amos Anderson.²⁸⁹ Ammattikoulujen lisäksi Palmqvist suunnitteli muutamia kansakouluja mm. Loviisaan (1941, ei toteutunut), Lauritsalaan (1930), Myllykoskelle (1929) sekä Outokumpu Oy:n rakennuttamina Ylöjärvelle ja Nivalaan 1940-luvun alussa.²⁹⁰

URHEILURAKENNUKSET. Tehdasyhdyskunnissa urheilu kuului oleellisesti yhtiöiden tukemiin vapaa-ajan harrastuksiin, tosin urheiluseuran ja -lajin tuli olla poliittisesti oikeanlainen. Etenkin 1920-luvulla kilpailevien urheiluseurojen synty ja vastakkainasettelu kuulumisessa kattojärjestö SVUL:iin tai TUL:iin oli erityisen näkyvää. Teollisuusyritykset tukivat 1920- ja 1930-luvuilla tehdaspaikkakunnillaan työntekijöiden kuulumista porvarillisiin urheiluseuroihin.²⁹¹ Yhtyneet Paperitehtaat suosi ja tuki jalkapalloa sekä ammuntaa ja järjesti hiihto- ja yleisurheilukilpailuja. Palmqvistin työluetteloon on merkitty Jämsänkosken

288 Yhtyneet Paperitehtaat – Valkeakoski konsernin Oppilaskoulu. *Työn äärestä* 3/1931, 12.

289 Palmqvistin piirustukset Manliga yrkesskolan, päivätty 1951, MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

Myös Palmqvistin Kemiöön suunnittelema Vrethalla Husmoderskola sai rahoitusta Andersonilta.

290 Palmqvistin työluettelo, liite 1.

291 Ks. esim. Yhtyneet Paperitehtaat Oy:n toiminnasta Raiskio 2012, 160–162. Raiskio viittaa tutkimuksessaan edelleen Seppo Hentilään, joka on tutkinut työväenurheilua teoksessaan *Suomen työläisurheilun historia I. Työväen urheiluliitto 1919–1944* (1982).

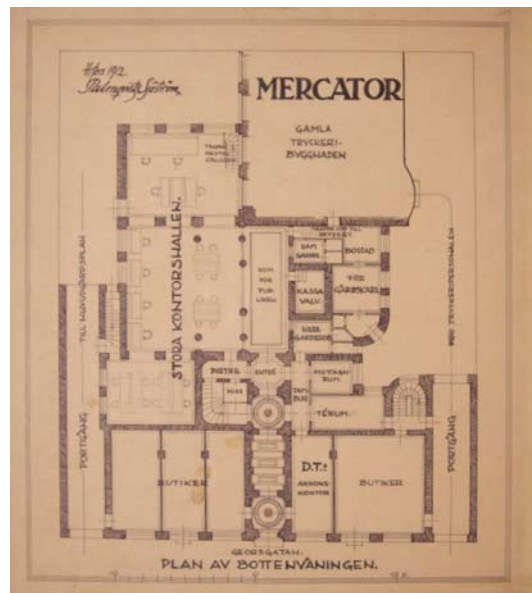
uimalaitos ja muita urheilurakennuksia paikkakunnalle. Myös G. A. Serlachius Oy tuki työntekijöiden liikuntaharrastuksia. Palmqvist suunnitteli Mänttään uimalaitoksen sekä Gösta Serlachiuksen tilauksesta Vuorenmaja-nimisen hiihtotuvan Mäntänvuorelle. Palmqvist saattoi suunnitella muillekin paikkakunnille vastaavia rakennuksia, mutta kenties näiden rakennusten toissijaisen merkityksen tai vähäisen arkkitehtonisen arvon vuoksi Palmqvist ei ole niitä merkinnyt työlueteloonsa.

Teollisuusrakentamisen toimeksiannot kaupunkieihin

Palmqvist jaotteli työluettelossaan toimeksiannot nimeten Helsingin kaupungiksi ja muut paikkakunnat maaseutukaupungeiksi. Kaupunkien asukasluku oli Helsinkiä lukuun ottamatta muissa kaupungeissa vielä vaatimaton: vuonna 1920 Turussa oli asukkaita noin 58 000, Tampereella alle 50 000 ja Viipurissa hieman yli 30 000.²⁹² Helsingissä 1850-luvulla alkanut teollinen murros muutti käsityöläis- ja kauppakaupungin teollisuuskaupungiksi. Asemakaavoituksessa oli jo Helsingin palon 1808 ja sen jälkeisen uudelleenrakennustyön yhteydessä huomioitu teollisuuden edellytykset toimia kasvavassa kaupungissa. Isot ja palo-vaaralliset tehtaat tuli sijoittaa kaupungin ulkopuolelle tai kaupungin sisällä sellaiseen paikkaan, jossa niiden ympärille jäi tilaa.²⁹³ Kasvavassa kaupungissa kantakaupungin teollisuustonteista alkoi tulla pulaa jo 1910-luvulla ja uusia teollisuudelle kaavoitettuja tontteja suunniteltiin mm. Vallilaan, 1920-luvulla Salmisaareen ja 1940-luvulla

Hermannin – Toukolanrannan alueelle.²⁹⁴ Pien-teollisuus sijoittui Helsingissä ympäri kaupunkia.

Ennen kuin Palmqvist aloitti suunnittelutehtävät tehdasyhdyskunnissa, hän oli jo piirtänyt joitakin teollisuusrakennuksia Helsinkiin. Ensimmäinen suunnittelutehtävä Helsingissä oli Mercator-nimisen aikakauslehden kirjapaino, joka valmistui vuonna 1908 Yrjönkadulle. Tilajana oli liikemies Amos Anderson, joka oli vuonna 1906 perustanut liike-elämään ja talousasioihin keskittyneen Mercatorin. Nelikerroksinen kirjapaino ja lehden toimitalo valmistuivat tontin sisäosaan osoitteessa Yrjönkatu 27. Koko tontille laadittiin jo tuolloin käyttösuunnitelma rakentamista varten, ja kadunvarsirakennus rakennettiin sen mukaisesti vuonna 1914.²⁹⁵

Kuva 36. Pohjapiirustus, Mercatorin asuin- ja liiketalo, Yrjönkatu, Helsinki. Kuva: MFA.

292 Suomen tilastollinen vuosikirja 1939, taulukko 13: Kaupunkien, kauppalain ja taajaväkisten yhdyskuntain väkiluku vuonna 1815–1939.

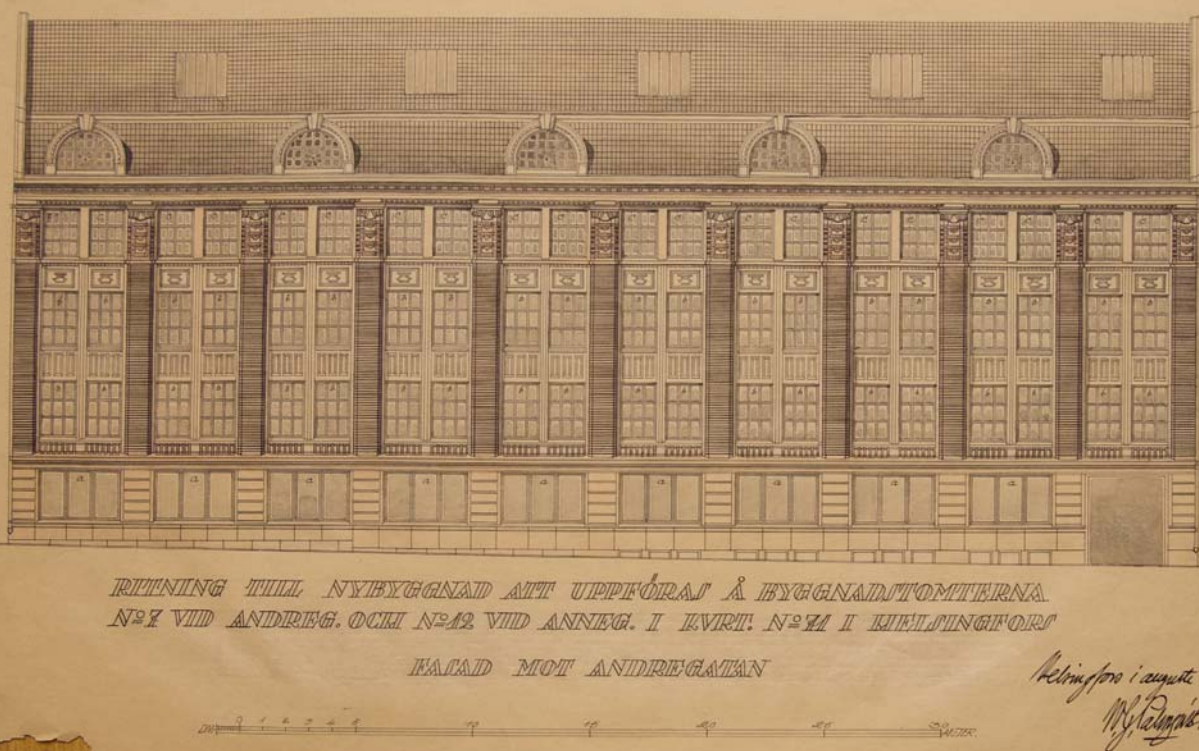
293 Åström 1957, 77.

294 Hakkarainen – Putkonen v1995, 93–95.

295 Valmistuneen rakennuksen esittely: *Arkitekten* 4/1909, 77–78, 104–105; *Arkitekten* 2/1914, 14.

Kuva 37. Mercatorin asuin- ja liikeytalo. Kuva: Eric Sundström/НКМ.

38. Julkisivupiirros. Tilgmannin kirjapaino, Helsinki. Kuva: MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

Toinen Andersonin rakennuttama teollisuustalo, jonka suunnittelijana Palmqvist toimi, oli Tilgmannin kirjapaino. Amos Anderson laajensi kirjapainoihin liittyvää omistustaan vuonna 1916, jolloin hän osti Oy Tilgmann Ab:n osakkeita ja liitti 1918 yhteen Tilgmannin ja viisi muuta suurehkoa kirjapainoyritystä.²⁹⁶ Suuryritys, jonka nimeksi tuli Ab. F. Tilgmann Oy, sai hallitsevan aseman kivipainoalalla ja huomattavan aseman myös kirjapainoalalla. Laajentuneen yhtiön johto ryhtyi heti rakennuttamaan uutta, suurtuotantoon soveltuvaa tehdas- ja toimitaloa. Yrityksellä oli tuolloin jo vanha painotalo 1870-luvulta Antinkadun (nyk. Lönnrotinkadun) ja Annan-

kadun kulmatontilla.²⁹⁷ Palmqvistin Lönnrotin-kadulle suunnitteleman uudisrakennuksen rakennuspiirustukset on päivätty 1919–1920.²⁹⁸ Rakennuksen julkisivuun on kirjattu valmistumisvuosiksi 1919–1920, joten Palmqvist teki suunnittelua osin rakentamisen kanssa samaan aikaan. Viisikerroksisen talon kaikki kerrokset oli varattu painosaleiksi (piirustuksissa ”arbetssal”). Ulkoseinien ja rakennuksen keskellä kulkeneet betonipilarit toimivat kantavana rakenteena ja runko muodostui pilari-, palkki- ja laattarakenteesta. Kaupunkikuvassa Tilgmannin painotalo paljastui teollisuusrakennukseksi julkisivuiltaan vain asuinkerrostaloa tiheämmän ikkunarivistön

²⁹⁶ Ström 1969, 36–40.

²⁹⁷ Arkkitehtitoimisto Okulus 2017. Okuluksen laatima rakennushistoriaselvitys avaa Tilgmannin painotalon suunnittelu- ja rakennusvaiheita perinpohjaisesti.

²⁹⁸ Palmqvistin rakennuspiirustukset 1919–1920, HRVVA.

Kuva 39. Tilgmann Oy:n kirjapaino. Kuva: Eric Sundström 1928/HKM.

perusteella ja oli siten tyypillinen kaupungin rakennettuun ympäristöön sovitettu teollisuusrakennus.

Tilgmannin kirjapaino- ja toimitaloa laajennettiin 1930-luvun lopulla, jolloin Palmqvist palkattiin jälleen suunnittelijaksi. Laajennusosa valmistui Lönnrotinkadun rakennuksen laajennuksena Annankadun puolelle vuonna 1938. Laajennus oli vanhan osan kanssa yhteneväinen, piirustuksissa ero vanhaan osaan näkyi ikkuna-aukoksissa ja ikkunoiden puitteissa: vanhan osan ikkunat olivat yhdeksänruutuiset, uuden osan ikkunat yksinkertaisemmat ja suuremmat. Uusi osa on muodoltaan rationalistisempi kuin vanha, sillä Palmqvist karsi siitä pois koristeellisuutta.²⁹⁹

Kokonaisuuden viimeinen laajennusosa valmistui 1952 Annankadun puolelle.³⁰⁰ Laajennus Annankadulle yhtenäisti koko julkisivun. Tilgmannin kirjapainon punatiilinen rakennus edusti Palmqvistille arkkitehtuurinäkemykselle ominaista tyyliä: rakennus symboloi olemuksellaan yhtiön vakautta ja sen asemaa suurena toimijana. Rakennuksen julkisivuissa näkyivät historistiset, jopa romanttiset koristeaiheet.

Tilgmannin kirjapainon pitkä julkisivu Annankadulla ja Palmqvistin suunnittelema asuinkerrostalo Bulevardi 5 – Annankatu 16 muodostavat yhdessä korttelinmittaisen punatiilisen fasadin Vanhaan kirkkopuistoon avautuen.

Palmqvist suunnitteli Tilgmannin kirjapainon

²⁹⁹ Palmqvistin rakennuspiirustukset 1937, HRVVA.

³⁰⁰ Palmqvistin asemapiirros ja rakennuspiirustukset laajennusta varten 1950. HRVVA.

Kuva 40. Tilgmann Oy:n kirjapainon laajennus Annankadun suuntaan. Kuva: Foto Roos/HKM.

ensimmäisen rakennusvaiheen kanssa samaan aikaan myös toista teollisuustaloa Helsinkiin, joka, kuten Tilgmannin toimitalokin, laajeni vuosien mittaan ja tässä tapauksessa koko korttelin käsittäväksi rakennukseksi. Finska Kabelfabriken Aktiebolag – Suomen Kaapelitehdas Osakeyhtiö perustettiin vuonna 1917. Seuraavan vuoden yhtiökokouksessa päätettiin ostaa kiinteistöyhtiö Oy Telakkakatu 7:n kaikki osakkeet, jolloin Kaapelitehdas sai haltuunsa Merimiehenkatu 38:n, Telakkakatu 9:n, Telakkakatu 7:n ja Perämiehenkatu 10 muodostaman Kivitasku-nimisen korttelin osan Punavuorella. Vuoden 1919 alussa yhtiön hallitus päätti julistaa kutsukilpailun arkkitehteille kuusikerroksisen tehdasrakennuksen suunnitteluun. Palkintolautakunta antoi ensimmäisen

palkinnon arkkitehti Valter Jungille, mutta rakennus toteutettiin Palmqvistin piirustusten mukaan.³⁰¹ Palmqvist allekirjoitti vuonna 1919 ensimmäiset Kaapelitaloa koskevat piirustukset, jotka käsittivät Telakkakadun ja Merimiehenkadun kulmatontille viisikerroksisen ja tässä vaiheessa säterikattoisen rakennuksen. Rakennuksen muutospirroksissa 1920 kattomuoto vaihtui mansardikatoksi.³⁰² Rakennustyöt edistyivät nopeasti, syyskuussa 1919 oli suunnitelmien mukaan ehditty kahteen kerrokseen. Kiinteistöyhtiö Telakkakatu 7 osti vuoden 1919 aikana korttelin 119 viimeiset jäljellä olevat tontit ja tuli koko korttelin 119 omistajaksi. Uudisrakennustoiminta jatkui vielä vuoden 1920 aikana, ja rakennus nousi harjakorkeuteen vuoden lopulla. Tehdas aloitti täysipäimäisen toiminnan vuoden 1922 alusta.³⁰³

Yrityksen johto tuntui varautuneen Kaapelitehtaan kasvuun hyvissä ajoin hankkimalla koko korttelin omistukseensa, vaikka tiloiksi olisi tuolloin riittänyt vielä Telakkakadun kaksi ensimmäistä kerrosta. Koko rakennuskokonaisuus täytti lopulta korttelin, kun se rakennettiin neljän kulmatontin eri rakennusvaiheina. Vuoden 1938 loppuun mennessä tehdaskiinteistö oli rakennettu yhdenmukaiseksi, koko korttelin käsittäväksi kompleksiksi.³⁰⁴ Lauri Putkosen mukaan Kaapelitalo oli Helsingin ensimmäinen moderni teollisuustalo³⁰⁵, sillä Kaapelitehdas vuokrasi talosta tuotanto- ja toimitilaa myös ulkopuolisille yrityksille: esimerkiksi vuonna 1937 hieman yli puolet oli vuokrattu muille toimijoille. Yritykset ovat kuitenkin ennenkin rakentaneet tiloja yli omien tarpeidensa ja vuokranneet niitä ulkopuolisille toimijoille tai varautuneet tulevaan kasvuun.

301 *Puoli vuosisataa kaapeliteollisuutta 1912–1962*, 63–64. Historiikki ei kerro tarkemmin, miksi toimeksianto annettiin Palmqvistille.

302 Palmqvistin piirustukset Kaapelitalon ensimmäistä rakennusvaihetta varten, maaliskuussa 1919. HRVVA.

303 *Puoli vuosisataa kaapeliteollisuutta 1912–1962*, 73–76, 80–82.

304 Palmqvistin rakennus- ja muutospirustukset eri rakennuslupavaiheissa päivätty 1919, 1920, 1928, 1934, 1935, 1936 ja 1937. HRVVA.

305 Hakkarainen – Putkonen 1995, 116.

Kuva 41. Kaapelitalo, Helsinki. Kuva: MFA.

Kaapelitehdas alkoi tarvita lisätilaa heti 1930-luvun viimeisinä vuosina. Palmqvist palkattiin jälleen suunnittelijaksi. Maaliskuussa 1938 yritys vuokrasi Helsingin kaupungilta Munkkisaaresta alueen viideksi vuodeksi. Tuolloin oletuksena oli, että Oy Ford Ab:n siirtyisi pois alueelta ja Fordin vuokraama tonttimaa vapautuisi. Fordin siirtymisen viivästyi ja Kaapelitehdas hankki laajenemistilaa Salmisaaresta. Laajennussuunnitelmiin vaikutti toisen maailmansodan puhkeaminen, jolloin rakennushankkeet keskeytyivät. Palmqvist oli kuitenkin saanut piirustukset ja pienoismallin valmiiksi, ja Salmisaaresta oli aloitettu louhintatyöt.

Pakollinen tauko ei kestänyt vuoden 1940 syyskuuta pitemmälle: Kaapelitehtaan hallitus määräsi töiden jatkumisen, sillä tehdasta pidettiin sodankäynnille tärkeänä ja kenttä- ja merikaapelin valmistukselle annettiin ehdoton etusija.

Ensimmäinen rakennusvaihe saatiin päätökseen 1943. Tuolloin Kaapelitehdas oli n. 180 000 m³ ja pinta-alaltaan 35 000 m² eli se oli hieman Kaapelitaloa suurempi. Yritys käytti tiloista kaksi kolmasosaa, ja loput vuokrattiin ulkopuolisille. Yrityksen johto päätti 1945 joulukuussa lisätä Salmisaaren rakennuskompleksiin viisikerroksisen siipirakennuksen – päätös kytkeytyi välittömästi sota-korvaustoimituksiin. Lisärakennus oli valmis syksyllä 1948. Seuraava laajennus tapahtui 1954, kun tehtaan yhteyteen rakennettiin väliaikainen feral-teräsalumiiniköysihalli. Toinen suuri rakennushanke 1954 oli eteläisen siiven merikaapelihallin pidentäminen 71 metrillä. Kaapelitehtaan historiikki mainitsee ”erikoisuutena” sen, että Salmisaaren Kaapelitehtaan rakennus oli vuoden 1955 tienoilla luultavasti Suomen suurin teollisuusrakennus.³⁰⁶

³⁰⁶ Puoli vuosisataa kaapeliteollisuutta 1912–1962, 1965, 104–105, 107–112.

Kuva 42. Palmqvistin perspektiivipiirros. Kaapelitehdas, Helsinki. Kuva: MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

Rakennuksen ensimmäisen vaiheen pohjapiirrokset esittivät Kaapelitehtaan tilat avoimina tehdassaleina, joissa näkyivät vain kantavat pilarit. Rakennus suunniteltiin tuotannon ehdoilla, ja tiloja voitiin ottaa joustavasti käyttöön tuotannon mukaan. Teollisuusrakennuksen runko oli teräsbetonia ja ulkoseinät tiilestä muuratut. Kaapelitehtaan merkittävimpiä tiloja olivat rakennuksen eteläsiipeen valmistunut kolmen kerroksen koruinen merikaapelihalli, luoteiskulmaan rakennettu viisikerroksinen korkeajännitehalli ja pannuhalli pohjoisen siiven itäpäässä. Toiminnan ydin oli syvä sisäpiha, jonne avautuivat suuri osa porashuoneista ja hissiyhteydet. Sinne johdettiin myös pistoraide.³⁰⁷ Kaapelitehtaan julkisivut muurattiin kalkkihiekkatiilestä, ja niitä jäsensivät punatiiliset pystynauhat. Lauttasaaren suuntaan aukeava julkisivu porrastettiin voimakkaasti.

Julkisivumateriaalin valinta kalkkihiekkatiilestä muurattuna punatiilen sijaan, jota oli käytetty Kaapelitalossa, oli joko tietoinen tai puhtaasti taloudellinen valinta ja saattoi johtua sodan aikaisesta materiaalien saatavuudesta.³⁰⁸ Palmqvist piirsi myös Kaapelitehtaan työntekijöille rakennuttamat rivitalot Lauttasaaren Pohjoiskaari 23:een vuonna 1957.³⁰⁹

Palmqvist suunnitteli Helsinkiin myös muita teollisuusrakennuksia edellä mainittujen lisäksi. Vuonna 1919 valmistui Fredrikserinkadulle (nyk. Aleksis Kiven katu) kartonkitehdas Ab P. J. Bögelund Kartongfabrik Oy:n kaksikerroksinen teollisuustalo tontille 376. Vuosina 1926–1991 rakennuksessa toimi Mako Oy.³¹⁰ Bögelundin kartonkitehtaan omisti G. A. Serlachius Oy, joten suunnittelijan valintaan varmasti vaikutti Palmqvistin ja Gösta Serlachiuksen tuttavuus ja

307 Palmqvistin rakennuspiirustukset Kaapelitehdasta varten vuosilta 1940–1958, HRVVA.

308 Helander – Kyllönen 2017. Kaapelitehtaasta 2017 valmistunut rakennushistoriaselvitys avaa tarkasti rakennuksen suunnittelu- ja rakennusvaiheita.

309 Palmqvistin piirustukset ”Kabelfabriken, Bost. radhus Drumsö”, päivätty viiv 1955, HRVVA.

310 Hakkarainen – Putkonen 1995, 169.

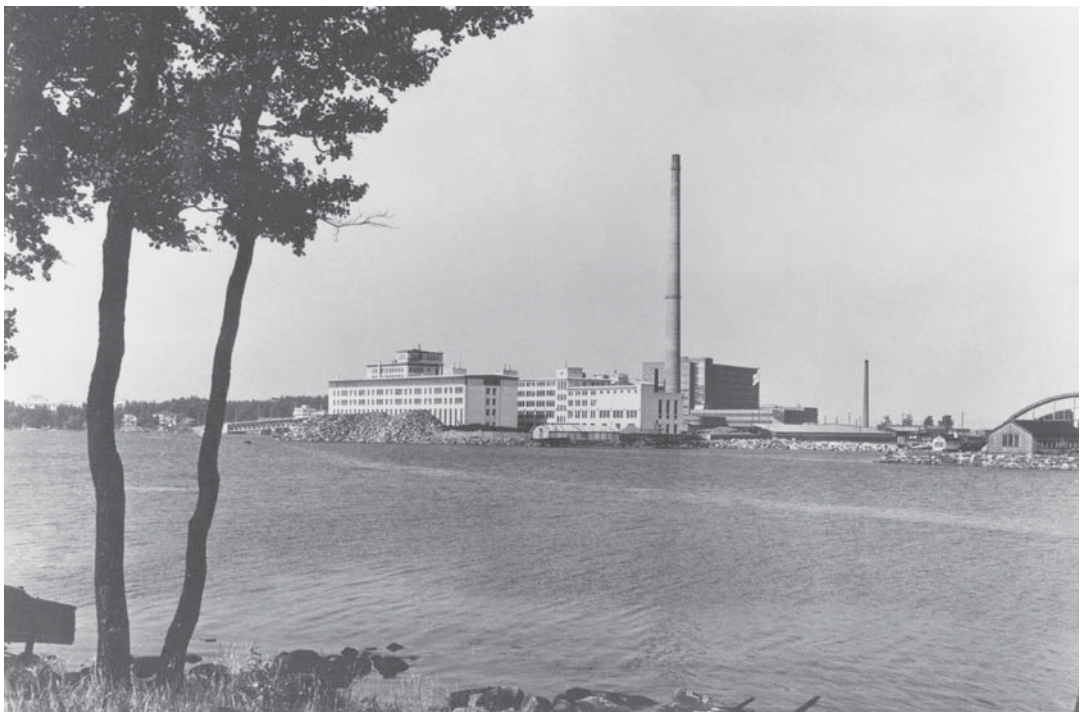
arkkitehti–tilaaja-suhde. Palmqvistin rakennuspiirustukset vuodelta 1919 käsittävät julkisivupiirustukset Kajaaninkadulle ja Fredrikssperinkadulle, pohja- ja leikkauspiirustukset sekä asemapiirroksen. Piirustuksissa esitetty rakennus oli kaksikerroksinen, harjakattoinen talo. Rakennuksen julkisivujen jäsentely oli rikasta ja rakentui klassisen arkadiiheen varaan. Palmqvist suunnitteli talon laajentamista vuonna 1928 laadittujen rakennuspiirustusten mukaan, mutta hanke ei toteutunut.³¹¹ Palmqvistin uran 1940- ja 1950-luvun tuotantoa Helsingissä edustaa Suomen sähkölampputeollisuus Oy:lle eli Airamille suunnitellut rakennukset Puistolaan. Vuonna 1943 valmistui lampputehdas ja alueen asemakaava, vuonna 1950 paristotehdas sekä 1958 neontehdas.³¹²

Teollisuuskaupunki Tampere oli 1930-luvulla Turun ja Viipurin ohella yksi Suomen suurimpia kaupunkeja Helsingin jälkeen. Palmqvist suunnitteli Tampereelle G. A. Serlachius Oy:n omistaman Tako Oy:n tehdasrakennukset (1932–1938), niiden lisä- ja korotusrakennuksen, kattilakeskuksen ja vesivoimaosaston (1940–1941). Kohde esiteltiin *Arkkitehti*-lehdessä vuonna 1934.³¹³ Suunnittelu liittyi Tako Oy:n kartonkitehtaan 1930-luvun uudistushankkeeseen, jolloin Takon johto päätti uudistaa Tampereen tehtaan perusteellisesti sekä rakennuskannan että koneiden osalta. Palmqvistin suunnittelema tehdasrakennus vuodelta 1931 oli toteutetun uudistuksen ensimmäinen osa. Uusi viisikerroksinen tehdasrakennus oli huomattavasti alueen muuta rakennuskantaa suurempi.

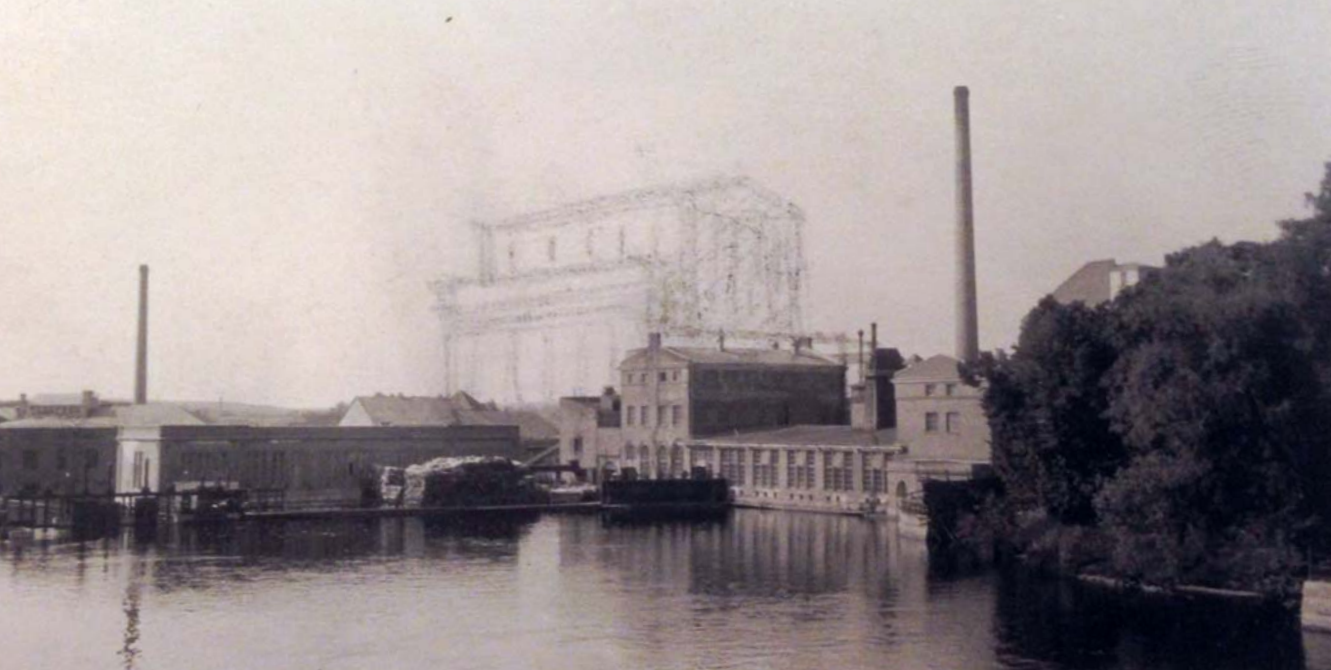
311 Palmqvistin vuonna 1928 allekirjoittamat julkisivupiirustukset, MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

312 Palmqvistin piirustukset, päivätty 1943, 1950. MFA; Lausunto 6.5.2004 Airamin tehtaan rakennusten suojeluarvoista, HKM.

313 *Arkkitehti* 1/1934, 5.

Kuva 43. Kaapelitehdas. Kuva: Foto Roos 1945/HKM.

Kuva 44. Tako Oy:n tehtaan suunniteltu laajennus, Palmqvistin piirros valokuvan päälle (ei päivätty).

Kuva: MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

Rakennuksen julkisivumateriaalina oli punatiili. Rakennuksen kantavat rakenteet muodostuivat betonipilareista ja -palkeista, myös alapohja ja välipohjat olivat betonista. Rakenteet mahdollistivat sisätiloissa avoimet ja korkeat tehdassalit. Julkisivun jäsentelystä pystyi lukemaan kantavan rakenteen: fasadia jäsensivät pystysuuntaiset pilasterit, jotka olivat kantavien pilarien kohdalla noin kuuden metrin välein. Pilastereiden väliin oli sijoitettu ikkuna-aukot: joka kerroksessa kolme ikkunaa. Rakennusta laajennettiin pian sen valmistumisen jälkeen ja korotettiin vuonna 1940.³¹⁴

Takon tehdas rakennettiin olemassa olevaan teollisuusmaisemaan Tammerkosken rantaan. Maiseman tärkeys käy esille valokuvassa, johon Palmqvist on lyijykynällä hahmotellut uuden tehtaan korkean massan.³¹⁵ Rakennus nousee taustalla vaikuttavana ja aiempaa rakennuskantaa huomattavasti kookkaampana, mutta oleviin rakennuksiin sopeutuen.

Tampereen lisäksi Palmqvist piirsi kahteen kaupunkiin – Vaasaan ja Viipuriin – Vaasan ja Viipurin Höyryleipomo Oy:n tehdasrakennukset, jotka valmistuivat varastoineen ja siiloineen 1920-luvun lopulla. Palmqvist työskenteli niiden laajennusten ja muutosten parissa aina 1940-luvun alkuun saakka. Viipuriin hän piirsi lisäksi höyryleipomon konttorin ja isännöitsijän asunnon Vesikaivonkadulle (1931–1934).³¹⁶

Palmqvistin piirtämät teollisuusrakennukset Helsingissä, Tampereella, Vaasassa ja Viipurissa olivat kaikki julkisivuiltaan punatiilirakennuksia Kaapelitehdasta lukuun ottamatta. Punatiiltä käytettiin tyypillisesti tuolloin tuotantolaitosten julkisivuissa ja se oli hyvin käytetty rakennusmateriaali asuinkerrostalojenkin julkisivuissa 1920-luvulla. Se, mihin tuotantotarkoitukseen rakennukset on suunniteltu, ei käy suoraan ilmi julkisivuja tarkastelemalla. Useimmissa rakennuksissa julkisivujen korostus tapahtui vertikaalisesti,

314 Antila – Mukala 1982, 38, 43–44; MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

315 Mustavalkoinen valokuva, johon on piirretty lyijykynällä, ilman päiväystä

Palmqvistin jäämistöstä, MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

316 Palmqvistin työluettelo, liite 1.

Kuva 45. Palmqvistin perspektiivipiirros

Tako Oy:n tehtaasta 1931.

Kuva: MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

ikkunoiden ja niiden väliin sijoitetuin pilasterein. Ikkunat ovat suuria ja monissa tapauksissa ruudutettuja. Tavoitteena oli maksimoida valonsaanti sisätiloissa. Palmqvistin suunnitelmien tavoitteena oli tuottaa kuva vakaista yrityksistä, joiden menestys näkyi kaupunkikuvassa huomattavana investointina arkkitehtuuriin.

Muut suunnittelutehtävät

Helsinkiin rakennetut asuinkerrostalot muodostavat merkittävän osan Palmqvistin toimiston 1920-luvun toimeksiannoista. 1930-luvulla asuinkerrostaloja syntyi vielä kolme kappaletta. Suomessa asuinkerrostaloja rakennettiin pääsääntöisesti suurempiin kaupunkeihin, sillä viime vuosisadan vaihteen alkuvuosikymmenien urbanisointuminen oli verrattain hidasta ja maailmansotien välisenä aikana suurin osa suomalaisista asui maaseudulla.

ASUINTALOT. Palmqvist suunnitteli useita asuinkerrostaloja, jotka lähes kaikki valmistuivat Helsinkiin. Edustava esimerkki Palmqvistin Helsinkiin suunnittelemista asuinkerrostaloista ovat kaksi Etu-Töölöön suunniteltua taloa, Temppelekatu 6 (1925) ja Temppelekatu 8 (1921), jotka muodostavat arkkitehtonisen aiheen niiden välissä kulkevan Dagmarinkadun päätteenä portti-aiheena Nervaderinpuistikon suuntaan. Palmqvist oli mukana Temppelekatu 8 ja Temppelekatu 10 tontin ostajien joukossa.³¹⁷ 1900-luvun alussa etenkin rakennusmestarit olivat mukana useiden asuinkerrostalojen tontin ostajina ja rakennushankkeen toimijoina, mutta myös arkkitehdit osallistuivat talojen rakennuttamiseen. Rakennusmestareiden grynderitoiminta oli erityisen näkyvää Töölön rakentamisessa 1920-luvun lopulla: rakennuttajat ostivat ensin tontin, perustivat osakeyhtiön ja rakennuttivat talon ja vasta sitten asunto-osakeyhtiön osakkeet myytiin.³¹⁸

Riitta Nikula on tarkastellut artikkelissaan As Oy Temppelekatu 8:n taloa Etu-Töölön rakennuskannan tyylihistoriallisessa joukossa. Palmqvist suunnitteli asuinkerrostalon tietoisena kaupunkikuvan merkittävyyydestä. Nikulan mukaan rakennus on 1900-luvun alkupuolen suunnittelulle tyypillinen tuote: punatiilen ja rapattujen pintojen yhdistäminen oli tuolloin suosittua. Palmqvistin klassismi oli historistista, ja klassisten yksityiskohtien keräily historian eri aikakausilta ja niiden tietoinen ja varma yhdistely kertoi suunnittelijan historiatietoisuudesta ja perinteen kunnioittamisesta.³¹⁹ Temppelekadun talot edustavat Palmqvistin arkkitehtuurinäkemystä parhaimmillaan. Kummankin talon julkisivuissa on

³¹⁷ Kertomus Helsingin kaupungin kunnallishallinnosta 1916, 178.

³¹⁸ Nikula 1981, 224.

³¹⁹ Nikula 1984, 73–75.

Kuva 46. Temppelikatu 6, Helsinki. Kuva: Eric Sundström 1928/HKM.

runsaasti harkittuja detaljeja. Punatiilinen fasadi on jaoteltu levein, rapatuin listoin ja kahden ensimmäisen kerroksen julkisivupintana on rappaus, joka on vaakavedoin rustikoitu. Voimakkaat harjakatot ja poikkipäädyt muodostavat aiheen, jota Palmqvist käytti monissa muissakin kohteissaan.

Temppelikatu 8 rakennuksen julkisivussa on Palmqvistin signeeraus. Teoksen, tässä tapauksessa rakennuksen, tekijyys näyttää olleen Palmqvistille tärkeää. Viollet-le-Duc kirjoitti jo 1800-luvulla, että arkkitehdit eivät ole samalla tavalla teostensa omistajia kuin esimerkiksi taidemaalari maalauksensa omistajana eivätkä voi estää teostensa liikku- mista kuten kirjan tai patsaan suhteen taiteilija voisi.³²⁰ Teoksen omistajuuden saattoi kuitenkin

esittää signeeraamalla sen. Arkkitehdin oman arvontuntoisuus näkyikin Helsinkiin valmistuneissa asuinkerrostaloissa, joissa tapaa Palmqvistin nimen esimerkiksi Bulevardi 5:ssä, Liisankatu 21:ssä ja Temppelikatu 8:ssä.

Helsinkiin valmistuivat 1920-luvulla mm. seuraavat Palmqvistin suunnittelemat asuinkerrostalot: As Oy Boulevard 5 (1923–1924) Bulevardin ja Annankadun kulmatontilla. Talossa toimi Palmqvistin oma arkkitehtitoimisto. As Oy Aedificium valmistui vuonna 1923 osoitteeseen Liisankatu 18 – Snellmaninkatu 27.³²¹ Talon pääty Snellmaninkadun suuntaan on tyypillinen Palmqvistin suunnittelunäkemykselle: voimakas, renessanssityylinen poikkipääty muodosti arkki-

³²⁰ Lipstadt 2003, 402.

³²¹ Enegren et al. 2001; Palmqvistin piirustukset, HRVVA.

tehtonisen aiheen rikkomalla tasakorkuisen talorivistön horisontaalisen linja. Eiraan valmistui kolmen perheen asuinkerrostalo osoitteessa Wecksellintie 4 (1924) ja Töölöön As Oy Museo-katu 30–32 (1924), Mechelininkatu 17 (1926), Museokatu 44 (1927) sekä Kamppiin Kalevan-katu 28 (1929). 1930-luvulla valmistuivat mm. Eteläinen Rantatie 14 (nykyään Laivasillankatu/ Vuorimiehenkatu 2) (1931), jonka asuinkerrostalon ensimmäinen kerros oli liiketilaa ja varattu toimistoksi sekä kahvila-ravintolaksi³²². Kaksi Töölöön valmistunutta asuinkerrostaloa, Hesperiankatu 16 A (1935) ja Hesperiankatu 12 (1936), edustavat Palmqvistin töiden joukossa jo selvästi maltillisempaa klassismin tulkintaa suunnittelussa, sillä julkisivuornamentiikka on jäänyt niissä lähes kokonaan pois.

Kuva 47. Bulevardi 5, Helsinki.
Kuva: Eric Sundström 1920-l./HKM.

Palmqvist ei suunnitellut asuinkerrostaloja juurikaan Helsingin ulkopuolelle. Työluettelosta voi mainita lähinnä Oulun Säästöpankin asuintalon, joka valmistui Kirkkokatu 10 – Kauppurienkatu 11 kulmaan vuonna 1931. Asuin- ja liiketalo on viisikerroksinen kivirakennus, jonka julkisivujen ornamentiikka on klassistista.³²³

Palmqvistin suunnittelemat asuinkerrostalot on helppo tunnistaa julkisivuistaan kaupunkikuvassa. Niiden arkkitehtuurille yhteisiä piirteitä ovat klassinen tyyli, detaljien runsaus ja koristeaiheiden käyttö, nurkkatornit ja spiirat, jyrkät ja korkeat kattopäädtyt sekä lunetti-ikkunat. Palmqvistin asuinkerrostalosuunnittelussa talon kulman korostaminen tornilla tai päätyaiheella oli tyypillistä. Kulmatonteilla oli yleensä suurempi rakennusoikeus kuin keskellä korttelia olevilla tonteilla.

Helsingin kaupungin rakennusjärjestys vuodelta 1917 määritteli rakennusten korkeusaseman, joka oli kaupungin keskustaa lähellä olevilla alueilla 23 metriä ja mm. Töölössä 20 metriä. Vuoden 1929 rakennusjärjestyksen lisämääräysten mukaan tätä korotettiin kautta kaupungin yhdellä metrillä. Tällöin tuli myös mahdolliseksi eräissä tapauksissa ylittää rakennusjärjestyksen määräämä korkeus, rahallista korvausta vastaan. Vaikka nk. ”ilmamyyntit” oli alun perin tarkoitettu vain kaupungin liikekeskustan ytimeen, käytettiin erivapauksia myös keskustan ulkopuolisilla tonteilla, mm. jos rakennustaiteelliset syyt puolsivat asiaa.³²⁴

Palmqvist näki julkisivujen merkityksen olennaisena osana arkkitehtuuria. Safan puheenjohtajana toimiessaan Palmqvist antoi teemaan

322 Palmqvistin piirustukset, päivätty helmikuussa 1929. MFA, Palmqvistin piirustusarkisto; *Arkkitehti* 1932, 3–4.
323 Palmqvistin piirustukset, päivätty lokakuussa 1930. MFA, Palmqvistin piirustusarkisto; Huusko - Huusko 1986, 37.
324 Rosén 1962, 80–82.

Kuva 48. Laivasillankatu 14, Helsinki. Kuva: MFA.

liittyen haastattelun *Uusi Suomi* -lehdelle vuonna 1934. Artikkelin otsikoitiin ”Kuka tahansa kelpaa Suomessa rakennusten piirustajaksi”. Jutun mukaan Arkkitehtiliitto oli käsitellyt keskuudessaan ehdotusta siitä, että julkisivujen tarkastuslautakunnan kokoonpano ja tehtäviä laajennettaisiin: liiton näkemyksen mukaan julkisivujen tarkastajien tulee olla päteviä. Tuolloin lautakuntaan kuului myös kaksi kaupunginvaltuuston jäsentä, joilla ei ollut välttämättä pätevyyttä kyseisessä asiassa. Palmqvist korosti haastattelussa, että julkisivujen tarkastaminen on ”ehdottomasti rakennustaiteellis-esteettinen tehtävä”. Arkkitehtiliitto ehdotti, että se saisi keskuudestaan esittää tehtäviin viittä jäsentä, joista kaupunginvaltuusto voisi valita mieleisensä. Liiton parissa oli kuitenkin esiintynyt mielipiteitä, joiden mukaan julkisivujen tarkastuslautakuntaa tulisi laajentaa niin,

että siihen kuuluisi jäseniä kaikista niistä kunnallisista elimistä, jotka ovat tekemisissä kaupungin rakentamisen kanssa. Tämän uuden lautakunnan tehtävänä ei olisi vain tarkastaa yksityisten rakennusten piirustuksia, vaan myös uusien kaupunginosien asemakaavojen ja rakennussuunnitelmien tarkastus kuuluisi sille. Kokonaisuksien valvonnan ”kaiken pohjana on se, että rakennustaiteellis-esteettisissä asioissa ammattimiehet yleensä saisivat suuremman määräysvalan kuin tähän saakka.” Palmqvist totesi.³²⁵

Palmqvist suunnitteli uransa aikana asuin-kerrostalojen lisäksi useita huviloita ja omakotitaloja, joista mainitsen erikseen joitakin. Espoonkartanon päärakennuksen uudistustyö on kiinnostava toimeksianto siitä syystä, että se edustaa arkkitehdin uralla harvinaisempaa hanketta. Suunnittelutöiden joukkoon mahtuu muutama rakennuksen uudistus- ja lisärakentaminen, jotka yhdessä ovat merkinneet alkuperäisen kohteen täydellistä muutosta niin tyylillisesti kuin rakennuksen koon osalta. Valtioneuvos, tohtori August Ramsay'n hankkima, jo 1500-luvulla perustettu

Kuva 49. Espoonkartanon päärakennus, Espoo. Kuva: MFA.

325 Kuka tahansa kelpaa ---. *Uusi Suomi* 3.10.1934.

Kuva 50. Söderlångvik, Kemiö. Kuva: MFA.

kuninkaankartano Espoonkartano kunnostettiin 1910-luvulla. Kartanolla ei ollut päärakennusta, sillä sitä ei ollut alun perin toteutettu osana suurta kartanosuunnitelmaa. Päärakennukseksi muodostettiin sen sijaan kartanon läntinen siipirakennus, joka oli valmistunut vuonna 1797. Rakennusta pidennettiin 12 metriä pohjoispäästään ja sen pihan puoleisen julkisivun puolelle rakennettiin suuri pylväskuisti. Seinien alkuperäinen tiiliverhoilu rapattiin.³²⁶ Palmqvist suunnitteli rakennuksen rikkaan julkisivukoristelun.³²⁷ Palmqvist loi rakennukselle barokkityylisen ulkoasun, joka sopi kartanon päärakennukseksi korotetulle siipirakennukselle hyvin.

Espoonkartanon uudistamisen kanssa hyvin vastaava hanke oli Amos Andersonin omistama Söderlångvik. August Ramsay oli Amos Andersonin tuttava jo 1900-luvun alusta, sillä Ramsay oli järjestänyt liikemiestaipumuksia omaavalle Andersonille ensimmäisen työpaikan merivakutusyhtiö Tritonissa. Amos Andersonin Kemiön

saarelta vuonna 1927 hankkiman Söderlångvikin tilan päärakennusta laajennettiin Palmqvistin suunnitelmin kartanomaiseksi huvilaksi, jota piirustuksissa kutsuttiin nimellä ”karaktärshus”. Paikka toimi Andersonin vapaa-ajan kotina ja edustushuvilana vieraille. Talo oli 1850-luvun jälkehen valmistunut hirsirakennus.³²⁸ Vuonna 1937 päivätyt piirustukset esittävät Söderlångvikin kartanon laajennussuunnitelman toteutetun kaltaisena: alkuperäinen hirsirunkoinen rakennuksen osa säilyi rakennuksen keskiosana, mutta sitä korotettiin kerroksella ja sen molemmin puolin sijoitettiin yksikerroksiset laajennusosat, joiden vesikatot toimivat toisen kerroksen kattoterasseina. Laajennusosiin sijoitettiin Andersonin edustuskäyttöön tarvittavia tiloja: suuri ruokailusali aputiloiheen, salonki ja vierashuoneet.³²⁹ Presidentti Svinhufvudin ja tämän puolison vierailun ansiosta sisustettiin taloon presidentin vierashuone.³³⁰ Kartano sai myös eksteriöörien osalta kartanomaisen asun ja kivirakennuksen luonteen, kun koko rakennus rapattiin ja maalattiin valkeaksi. Pelkistetyn rappauksen vastapuolena Palmqvist suunnitteli klassisen detailjoinnin ikkunalistoituksineen ja kattoterassien balustradi-kaiteineen sekä rannan puolelle julkisivuun kolmiopäätyisen keskirisaliitin pylväineen. Suunnitelma ja toteutettu rakennus itsessään kertoivat rakennuttajan vauraudesta ja mausta. Sekä Espoonkartano että Söderlångvik edustavat yhtenevän arkkitehtuurikäsitteen omaavan arkkitehdin ja tilaajan yhteistyötä. Päärakennusten muodonmuutos teki niistä täysin uudella tavalla edustavia ja näyttäviä.

326 Wager 2004.

327 Palmqvistin piirustukset Espoonkartanon päärakennusta koskien, päivätty 1908–1910. MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

328 Steinby 1979, 254; Bonsdorff 1987; Bonsdorff 1988.

329 Palmqvistin piirustukset Söderlångvikin kartanon laajennuksesta, päivätty syyskuussa 1937. MFA, Palmqvistin piirustusarkisto; Söderlångvik, ritningar. SLS, Föreningen Konstsamfundets arkiv.

330 Steinby 1979, 255.

LIIKE- JA TOIMISTORAKENNUKSET. Palmqvist suunnitteli liiketaloja pääasiassa Helsinkiin. Yksi varhaisimpia, Palmqvistin oman toimistonsa nimissä suunnittelema liiketaloja oli Mikonkatu 13 – Kaisaniemenkatu 1 eli Mikonlinna, joka rakennettiin vuosina 1923–1929 kahdessa eri vaiheessa.³³¹ Tontille oli aikaisemmin kaavailtu Ab Rob Huber Oy:n liiketaloa, jonka piirustukset Eliel Saarinen laati 1921. Hanke kaatui Huberin yhdistymiseen toiseen yhtiöön ja tontti myytiin. Kulmatontille valmistunut korkea, punatiilinen talo muodosti torneineen dominantin Rautatien-torilta katsottuna. Kaisaniemenkadun puoleinen osa rakennusta kaartui kadun muodon mukaan.

Nykyinen Kaisaniemenkatu oli muodostettu Eliel Saarisen Murtokatu-suunnitelman (1912–1913) pohjalta tavoitteena uusi liikenteellinen poikittaisväylä ja lisää liiketilaa uuden kadun varteen.³³² Mikonkatu 1 rakennuksen ensimmäiseen kerrokseen sijoittui myymälätiloja ja toisesta kerroksesta ylöspäin Hotelli Karelian huoneita ja muita sen tarvitsemia tiloja.³³³ Talon julkisivuja hallitsee punatiilen ja erilaisten koristeaiheiden käyttö: erityisesti ikkunoiden väleihin sijoitetut dekoraatioaiheet ja naapuritalon, Palmqvistin & Sjöströmin vuonna 1913 valmistuneen Lackmanin talon kanssa yhtenevät kuparitaotut koristeet ja julkisivun ornamenttiikka.

Kuva 51. Kaisaniemenkatu 1 – Mikonkatu 13, Helsinki. Kuva: НКМ.

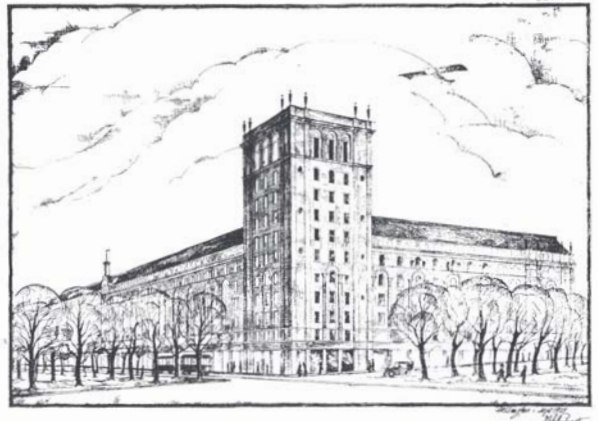
331 Törmä 1985. Ks. Palmqvistin ehdotus 1925.

332 Hausen et al. 1990, 212.

333 Palmqvistin piirustukset, päivätty kesäkuussa 1924. MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

Palmqvistin ja Amos Andersonin tilaajasuhde jatkui Mercatorin rakennusten valmistuttua 1920-luvun alussa, kun *Hufvudstadsbladetin* toimitalo (1925–1926) valmistui Heikinkatu 22:een, nykyisen Mannerheimintien varteen. Rakennuskokonaisuus liittyi Palmqvistin 1900-luvun alusta saakka jatkuneeseen Kukon korttelin suunnitteluun.³³⁴ Palmqvist laati ensimmäisen luonnoksen rakennusta varten jo vuonna 1921, heti Andersonin hankittua *Hufvudstadsbladet*-sanomalehden omistukseensa. Luonnoksesta puuttui tuolloin valmistuneelle rakennukselle tunnusomainen torni. Varsinaiset suunnitelmat Palmqvist laati vuonna 1925, jolloin talon rakentaminen aloitettiin.³³⁵ Syvälle tontille rakennettiin pohjakaavaltaan U:n muotoinen liike- ja toimistorakennus, jonka kerroskorkeus oli kadun puolella seitsemän ja kadun sisäosan siipirakennuksen viisi kerrosta. Sisäpiha muodostui suljetuksi, aukiomaiseksi tilaksi kujan varrella, joka yhdisti Heikinkadun Yrjönkatuun (nykyään Mercatorinkuja).

Hufvudstadsbladetin toimitalo on punatiilinen liike- ja toimistotalo, jonka erityispiirre on sen maamerkinomainen torni. On väitetty, että tornin ulkoasuun olisi vaikuttanut Amos Andersonin toive tai mieltymys omistamansa ruotsalaisen taidemaalari G. W. Palmin maalausta kohtaan, joka kuvaa Venetsiassa sijaitsevan Dogen palatsin tornia.³³⁶ Tutkimusaineistosta väitteelle ei löydy todisteita, vaikka yhdennäköisyys onkin silmiinpistävä. Torni on kuitenkin ollut tärkeä osa suunnittelua, sillä siitä löytyy useita yksityiskohtaisia luonnoksia rakennuspiirustusten joukosta. Yhdessä luonnoksessa tornin avoimeen sisäosaan on suunniteltu paikka lipputangolle,

Kuva 52. Palmqvistin luonnos Amos Andersonin tilaamaa pilvenpiirtäjää varten 1924. Kuva: Torsten Steinbyn kirjasta *Amos Anderson, press och kultur* 1982.

toisessa luonnoksessa lipputanko on sijoitettu diagonaalisesti tornin ulkopuolelle ja tornin sisälle riippumaan kello. Tornin muotoa luonnosteltiin samoin useassa piirustuksessa, joten sen merkitys on ollut tilaajalle suuri.³³⁷ Myöhemmin torni on toiminut sanomalehden symbolina. Tummanpunaisesta tiilestä muurattu pääjulkisivu ja sen kahden alimman kerroksen terastirapattu osa klassistisineen ja jopa goottilaisine piirteineen ja detaljeineen on monimuotoinen ja vaikuttava. Rakennuksen arkkitehtuurin voimakas luonne ja toisaalta tyylin klassinen tausta oli tilaajan ja arkkitehdin tavoittelema mielikuva rakennukseen ja lehteen kiinnittyväksi.

Palmqvist oli vuonna 1924 hahmotellut Heikinkadun (nykyään Mannerheimintie) ja Simonkadun kulmatontille ”pilvenpiirtäjää”: kookasta rakennusta, jonka 11-kerroksinen kulmatorni olisi ollut selvästi ympäristöään korkeampi.

334 *Arkkitehti* 1928, 36–37; Kartio 1989.

335 Palmqvistin piirustukset Hufvudstadsbladetin toimitaloa koskien, luonnokset 1921, suunnitelmat 1925, MFA Palmqvistin piirustusarkisto.

336 Steinby 1982, 44–46.

337 Palmqvistin piirustukset Hufvudstadsbladetin toimitaloa koskien, päivätty 1925, 1926. MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

Kuva 53. Hufvudstadsbladetin talo, Helsinki.

Kuva: L. Crünberg 1960-l./HKM.

Rakennus edelsi Hufvudstadsbladetin talon suunnitelmia, mutta sen tornin aihe näkyi jo vuoden 1924 suunnitelmassa. Palmqvistin ehdotuksen voimakas kulmatorniaihe saattoi olla pari Simonkadun toiseen päähän valmistuneelle Väinö Vähäkallion suunnittelema Simonlinnalle (1925)³³⁸, joka oli dominoiva maamerkki Simonkadun ja Annankadun kulmassa. Palmqvistin ehdotus ei tyydyttänyt jostain syystä tontin omistajaa, Amos

Andersonia, sillä tämä järjesti yleisen arkkitehtikilpailun vuonna 1928 rakennussuunnitelman saamiseksi kortteliin 64, joka rajoittui Läntiseen Heikinkatuun, Simonkatuun, Yrjönkatuun ja Kalevankatuun. Ideakilpailun tarkoituksena oli saada kortteliin yhtenäinen rakentamissuunnitelma, jonka mukaan tontit voidaan rakentaa taloudellisesti ja arkkitehtonisesti tyydyttävästi. Kilpailu jätti osallistujille vapaat kädet tonttien yhdistämisen ja kulkureittien suhteen, mutta kaupungin rakentamismääräyksiä tuli kuitenkin noudattaa. Ilmoituksessa mainittiin, että kilpailuun oli kutsuttu mukaan professori Eliel Saarinen. Palkintolautakunnassa olivat Armas Lindgren, Bertel Jung ja Amos Anderson. Saarisen ehdotus myöhästyi, eikä sitä sen vuoksi hyväksytty kilpailuun. Anderson tosin palkitsi Saarisen samalla summalla kuin voittajat Harald Andersinin, Einar Flinckenbergin ja Marius af Schulténin.³³⁹ Myös Saarisen ehdotus sisälsi korkean tornin katujen kulmaan. Rakennushanketta ei viety tuolloin eteenpäin.

Samaan Kukon kortteliin ja Amos Andersonin hankkeisiin liittyi nykyistä Forumin kauppakeskusta edeltänyt liikekeskus Mannerheimintien ja Simonkadun kulmassa. Palmqvistin piirustukset Forum Henrici -kauppakeskusta varten valmistuivat vuonna 1939, mutta matala rakennus valmistui vasta vuonna 1952 olympialaisiin ja purettiin pois nykyisen kauppakeskus Forumin tilalta 1983.³⁴⁰ Anderson oli tilannut jo aiemmin ennen Palmqvistin valmistuneita piirroksia suunnitelmat myös Viljo Revelliltä ja Eero Saariselta.³⁴¹ Vastapäätä Simonkadun puolella sijainnut Lasi-palatsi oli vaikuttanut molempiin suunnitelmiin, joiden funktionalistinen ilme oli selvästi modernimpi kuin toteutetun liikekeskuksen.

338 Ks. rakennuksesta lisää: Niskanen 2005, 101.

339 *Pristävlingen*-. HBL 23.12.1928, 10–11.

340 Piirustukset: RVVA, piirustusarkisto; valokuvia: HKM.

341 Marila/Sarc Oy 2011, 19.

SAIRAALAT. Palmqvist toimi Helsingin kunnallislispolitiikassa vuonna 1930 kaupungin sairaalain hallituksen jäsenenä. Näin hänen tunsikin vähintään yleisellä tasolla ajankohdan sairaalatoimintaan ja sairaanhoitoon liittyneitä vaatimuksia. Helsinkiin valmistui Palmqvistin suunnitelmin Sairaala Mehiläisen eli entisen Duodecimin perustama sairaala Pohjoinen Hesperiankatu 17–19:ään, jonne toiminta muutti Huvilakadulta vuonna 1932. Rakennusta jatkettiin myöhemmin Palmqvistin suunnitelmin Runeberginkatu 47:ään (1937).³⁴² Palmqvist oli jo aiemmin saanut suunniteltavakseen Nastolaan valmistuneen Duodecim-seuran perustaman lapsituberkuloosiparantolan 1923–1927.

Lisäksi Palmqvist suunnitteli tehdasyhdyskuntiin muutamia sairaalarakennuksia, teollisuusyhtiöiden toimesta tai niiden osallistuessa kustannuksiin. Jämsänkosken kunnansairaala valmistui vuonna 1936. Palmqvist suunnitteli myös Valkeakosken kunnansairaalan ja Outokummun sairaalan (1937–39), joka siirtyi kunnalle 1960-luvulla. Palmqvist suunnitteli GAS:in tilaamana ehdotuksen Mäntän sairaalaksi, jota ei toteutettu, vuonna 1926. Mäntän aluesairaala valmistui lopulta vasta sodan jälkeen vuonna 1951 arkkitehti Erik Bryggmanin suunnitelmin. Palmqvist piirsi myös Yhtyneiden tilauksesta Anjalankoskelle Keltakankaan sairaalan vuonna 1946.³⁴³

342 Palmqvistin piirustukset, päivätty 1931–32, 1937. MFA, Palmqvistin piirustusarkisto; Pesonen 2009.

343 Palmqvistin työluettelo, ks. liite 1.

Kuva 54. Duodecimin sairaala, myöh. Sairaala Mehiläinen, Pohjoinen Hesperiankatu 17, Helsinki. Kuva: НКМ.

Kuva 55. Jämsänkosken sairaala 1936. Kuva: UPMKA.

Palmqvistin arkkitehtuurinäkemys

”Hänestä [Palmqvist] tuli nopeasti tunnettu arkkitehti kansallisen suunnan jälkikaudella, ja hän kuului niihin, jotka yhä enemmän kehittivät suuntaa klassillisia esikuvia kohden. [...] Aikana, jolloin arkkitehti nopeiden ja jyrkkien suunnanvaihdosten keskellä helposti joutuu ”pois muodista”, arkkitehti Palmqvist on juuri konservatiivisuutensa samoin kuin helpotajuksen tyylinä ansiosta pysynyt laajojen tilaajapiirien jatkuvassa suosiossa.”³⁴⁴

Palmqvistin ura teollisuuden tarjoamien toimelaitosten parissa oli pitkä ja tuottelias. Palmqvist ei hakeutunut muihin tehtäviin, esimerkiksi valtion tai kunnan palvelukseen, vaan työskenteli omassa toimistossaan koko uransa ajan. 1900-luvun alkuvuosikymmeninä arkkitehtien määrä kasvoi, mutta samaan aikaan lisääntyivät myös työtehtävät.

Kuva 56. Palmqvist kirjoituspöytänsä ääressä.
Kuva: Palmqvistin suvun valokuva-albumi.

³⁴⁴ Palmqvist 70-vuotta. *Uusi Suomi* 16.1.1952.

1920-luvun aikana Palmqvist piirsi omassa toimistossaan Helsinkiin asuinkerrostaloja, joita syntyi kymmenisen kappaletta. 1930-luvun aikana asuinkerrostaloja syntyi vielä kolme kappaletta. Valtaosa taloista valmistui Töölöön, muut kanta-kaupunkiin mm. Eiraan, Kruununhakaan ja Ullanlinnaan. 1920-luvun suunnittelua leimasi klassismi, joka Palmqvistin suunnitelmissa korostui etenkin voimakkaan klassisina detaljeina, rapatun, tasaisen pinnan tai tiiliverhoilun vastaparina. Arkkitehtuuria käsittelevissä kirjoituksissa Palmqvistin tyyliä on luonnehdittu konservatiiviseksi, jyrkeväksi ja barokkivaikutteiseksi klassismiksi. Syntyajankohtaansa liittynyt klassistisen arkkitehtuurin konservatiivisuus nähtiin pitkään taantumuksellisena ja vanhanaikaisena, sillä modernismiin liittynyt kielteinen suhtautuminen aikaisempiin rakentamisen muotoihin vaikutti arkkitehtuurinäkemuksiin ja -mieltymyksiin kauan. Kuitenkin lähes kaikki Palmqvistin suunnittelemat asuinkerrostalot ovat säilyneet nykypäivään saakka ja ainakin Helsingissä, jossa rakennus-suojelua on edistetty jo pitkään asemakaavoissa annettavin suojelumääräyksiin, on valtaosa Palmqvistin suunnittelemissa taloista saanut suojelumerkinnän.³⁴⁵ Suojelu on perustunut rakennusten kulttuurihistoriallisiin arvoihin: rakennustaiteelliseen, historialliseen ja kaupunkikuvalliseen merkitykseen.

1920-luvun alusta alkanut ura teollisuuden parissa tarjosi Palmqvistille poikkeuksellisen mahdollisuuden erilaisiin suunnittelutehtäviin yhdyskunnissa, jotka olivat kuin pieniä kaupunkia. Arkkitehdin työtä niissä voi verrata toisaalta kaupunkisuunnittelijan työhön ja toisaalta kaupunginarkkitehdin tehtäviin. Asema- tai yleiskaavatasolta lähteneet toimeksiannot jatkuivat tuotantolaitosten suunnitteluna sekä tehdasalueen

ulkopuolisen yhdyskunnan monina suunnittelutehtävinä. Palmqvist on työskennellessään selvästi tyypitellyt rakennuksia, mikä selittää sen, miten niin laaja tuotanto oli ylipäänsä mahdollinen. Työväen asunnot, virkailija-asunnot, erilaisten yhtiöiden konttorirakennukset, koulut, mutta myös tuotantolaitokset ovat ulkoasultaan usein samankaltaisia eri tilaajille toimitetuissa suunnitelmissa. Esimerkiksi työväen- ja etenkin virkailija-asunnossa voi havaita julkisivujen vastavuotua eri tilaajien kohteissa.

Vaikka Palmqvist vaikuttaa arkkitehtina olleen tilaajien toiveisiin mukautuva, oli hänellä kuitenkin selkeä oma tyyli, joka on lähes poikkeuksitta tunnistettavissa toteutuneissa rakennuksissa. Suunnittelu näkyy myös rakennusten sisätiloissa, joissa Palmqvist on piirtänyt sisäovet, listoitukset ja monissa kohteissa myös huonekalut. Ennen teollisen tuotannon alkua mm. ikkunat ja ovet tehtiin jokaisessa asuinkerrostalossa juuri kyseiseen rakennukseen. Ikkunoiden keskinäinen hierarkia rakennuksessa oli tärkeää klassismin ajattelulle. Variaatiot, ideoiden uudelleen käyttö ja kierrätys, vahva oma visuaalinen jälki arkkitehtuurissa, monumentaalisuus, näyttävyyden tarkasti pohdittu yksityiskohdin ja toisaalta varma suunnitteluote klassismin ideaaleihin tukeutuen olivat Palmqvistin valtteja arkkitehtina. Palmqvistin omin sanoin: ”Man ställer ju för arkitekten ett mål: gör ditt hus karaktäristiskt, bygg det så att en var ser vad det föreställer och bär inom sig.”³⁴⁶

Kansainväliset esikuvat Palmqvistin arkkitehtuurissa ovat jäljitettävissä ensi sijassa Saksaan, Ruotsiin ja Tanskaan. Palmqvist oli tutustunut eurooppalaiseen arkkitehtuuriin pitkällä opintomatallaan vuonna 1907 ja teki matkoja myöhemminkin. Arkkitehtuurikohteet tulivat hänelle tutuiksi esimerkiksi Berliinin vuoden

345 Helsingin kaupunki. Helsingin karttapalvelu. Kaavassa suojellut rakennukset: <http://kartta.hel.fi/> (6.8.2018).

346 Palmqvist 1908b: ”Arkkitehdille on yksi päämäärä: tee taloistasi karäktäärisiä, rakenna se niin, että siitä näkee, mitä se esittää ja pitää sisällään.” (suomennos JB).

1911 matkailunäyttelyn Suomen osaston komissaarina toimiessa ja kaupungissa vieraillessa. Behrensin suunnittelemaat AEG:n rakennukset olivat tuolloin jo valmistuneet Berliinin Weddingin kaupunginosaan, mm. turbiinitehdas vuonna 1907, samoin laaja Siemensin tehtaiden ympärille syntynyt Siemensstadtin tehdas- ja asuntoalue oli mahdollinen tutustumiskohde. Sinne oli 1900-luvun alussa valmistunut Kaapelitehdas, Kabelwerk³⁴⁷, joka saattoi olla Kaapelitalon suunnittelun esikuvia.

Arkkitehtuurimuseolle lahjoitetut Palmqvistin kirjaston kirjat ovat pääasiassa saksankielisiä arkkitehtuurikirjoja ja -lehtiä. Näiden joukossa on mm. *Berliner Architekturwelt* -lehdet vuosilta 1910–1913 ja *Wasmuths Monatshefte für Baukunst* eli saksalainen arkkitehtuurilehti ammattilaisille, jota on vuosikertoina ja yksittäisinä lehtinä. Joukossa on myös suomen- ja ruotsinkielisiä julkaisuja. Osa kirjoista on selvästi arkkitehtitoimiston käsikirjastoa, kuten *Styl-lehre*, Alois Hauserin kirjoittama kolmiosainen nide tai T.A. Bergenin *Industribyggnader enligt rationella principer*. Hänen omistamiinsa kirjoihin kuuluivat myös Ebenezer Howardin *Garden Cities of To-morrow* ja kolmiosainen Hermann Muthesiuksen *Das Englische Haus*.³⁴⁸ Howardin teos vuodelta 1898 on puutarhakaupunkiaatteen tunnettu pamfletti, Muthesiuksen kirjasarja englantilaisen huvilan historiallisesta kehityskulusta ilmestyi vuonna 1904. Kirjan, ja Muthesiuksen merkitys laajemmin, oli toimia välittäjänä Arts and crafts -liikkeen ja 1900-luvun alun edistyskellisten saksalaisen

suunnittelijapiirien kesken.³⁴⁹ Muthesius toimi myös Werkbundin perustajana ja puhui tässä roolissaan voimakkaasti suunnittelun korkean laadun puolesta.

Saksassa Essen ympäristöineen vaikutti Palmqvistiin suuresti. Palmqvist aikoi matkasuunnitelmansa mukaan tutustua opintomatallaan myös Darmstadtin näyttelyyn, jolla hän mitä ilmeisemmin tarkoitti Darmstadtin taiteilijayhdyskuntaan vuonna 1901 avattua ensimmäistä kansainvälistä asunonäyttelyä (Internationale Bauausstellung), jossa hän saattoi tutustua mm. Joseph Maria Olbrichin suunnittelemiin arkkitehtuurikohteisiin ja erityisesti tämän ja Peter Behrensin itselleen suunnittelemiin koteihin Mathildenhönessä.³⁵⁰ Port Sunlight ja Bournville ovat tiedossa Palmqvistin opintomatkan kohteina. Matkasuunnitelman pohjalta voi olettaa, että hän kävi Englannin matkallaan tutustumassa myös vuonna 1903 perustettuun ensimmäiseen puutarhakaupunki Letchworthiin tai puutarhakaupunkimaiseen lähiöön Bedford Parkiin, sillä hän mainitsi suunnitelmassaan puutarhakaupungit Lontoon lähellä.³⁵¹

Palmqvist ei ottanut julkisesti kantaa funktionalismin puolesta tai sitä vastaan, mutta tutkimusaineiston perusteella päätelen hänen arvostaneen ensi sijassa traditionaalista suunnitteluperinnettä ja arkkitehtuurin klassismia. Palmqvist pelkisti 1930-luvun lopulla klassistista arkkitehtuuriaan varsin pitkälle, mutta ei koskaan päätenyt funktionalismiin. Lähes ainoa funktionalismin suuntaan luokiteltava työ oli Gas:in pääkonttorista

347 Ribbe – Schäche 1985.

348 Palmqvistin kirjasto. MFA, kirjasto.

349 Muthesius 2007 [1904–1905]. Muthesiuksen alkuperäisteos *Das englische Haus* ilmestyi kolmiosaisena teoksena 1904–1905, mutta kokonaiseditiona englanniksi vasta vuonna 2007; Arts and crafts-liikkeen vaikutuksesta Werkbundiin ks. Banham 1980 (1960), 68–78.

350 Anderson 2000, 50–56; Palmqvistin kirjastossa on julkaisu *Darmstadt. Eine Stätte Moderner Kunst-Bestreben* vuodelta 1905, joka saattaa olla hankittu vierailun aikana. MFA, kirjasto.

351 *Arkkitehti* 9/1906, 138.

käydyin arkkitehtikilpailun Palmqvistin kahdesta laatumasta kilpailuehdotuksesta toinen.³⁵²

Kuten tunnettua, käytiin arkkitehtuurin kentällä keskustelua 1920- ja 1930-luvun vaihteessa modernista arkkitehtuurista ja erityisesti funktionalismista. Debatti kilpistyi erityisesti kirkkoarkkitehtuuriin liittyen ”tradis vastaan funkis” -keskustelussa.³⁵³ Vuonna 1930 järjestetty Helsingin Tehtaanpuiston kirkon arkkitehtuurikilpailu sai vastauksena uuden tyyppisiä arkkitehtonisia ratkaisuja ja suurimman osanoton siihen asti järjestetyissä kilpailuissa. Kirkkovaltuuston ja suuren yleisön paheksunnan takia järjestettiin kirkon suunnittelusta toinen vaihe, jonka syyksi esitettiin kirkon sijoittamisen vaikeus ja ensimmäisen vaiheen ehdotusten asemakaavallisen ratkaisun epäonnistuminen useissa töissä. Kirkkovaltuuston toivomuksesta kilpailukutsussa ehdotuksilta edellytettiin nyt ”perinnäisiä kirkkomuotoja”. Palmqvist oli mukana toisen vaiheen palkintolautakunnassa yhdessä arkkitehti Bertel Jungin kanssa. Heidät nimettiin lautakuntaan Arkkitehti-liiton edustajina J. S. Sirénin ja P. E. Blomstedtin tilalle. Seurakuntien valitsema Albert Nyberg oli mukana molemmissa. Jotta tulos ei olisi sama kuin aiemmassa kilpailussa, kutsuttiin mukaan Bertel Liljequist ja Lars Sonck. Entinen palkintotuomari J. S. Sirén saattoi nyt myös osallistua kilpailuun. Kirkkokilpailun voittajaksi valikoitui Lars Sonckin 1920-luvun klassismia edustanut ehdotus, joka kirvoitti vastineen *Arkkitehti*-lehdessä: arkkitehti Hilding Ekelundin kirjoitus pikiitti arkkitehtikilpailun merkitystä, jonka tulos oli ennalta toivotun kaltainen ja kilpailun järjes-

täminen siten turha.³⁵⁴ Toinen palkinto meni Bertel Liljequistille ja kolmas Sirénille. Toisaalta kirkkokeskustelu käytiin verrattain myöhään, sillä funkis oli tuolloin jo vahvasti tullut arkkitehtien keskuuteen. Vaikka funktionalismia vastustettiin Suomen arkkitehtipiireissä, se löi itsensä läpi 1930-luvulla.³⁵⁵ Palmqvist kutsuttiin mukaan palkintolautakuntaan hänen arkkitehtuurinäkemystensä myötä, jotka eivät nähneet funktionalismin muotokieltä tavoiteltavana tai pysyvänä ”tyylinä”.

Palmqvistin ajattelun voi summata hänen oman kirjoituksensa pohjalta: arkkitehti on taiteellisesti ja teknisesti koulutettu ammattilainen. Hänen ja tilaajan yhteistyön pohjana on molemminpuolinen luottamus. Tilajalta saatu toimeksianto on luottamustehtävä, jonka suunnittelussa arkkitehdin tulee käyttää kaikkia taitojaan ja kokemustaan.³⁵⁶

Palmqvistin toimeksiantojen joukossa teollisuudelle suunnittelut eri rakennukset tuotantolaitoksista asuintaloihin muodostavat selkeän enemmistön. On selvää, että aiemmat toimeksiannot poikivat monessa tapauksessa uusia ja siten hän profiloitui tehdasyhdyskuntien arkkitehdiksi. Teollisuusyritykset tarjosivat lukuisia työtehtäviä arkkitehdeille ja heidän panoksensa yhdyskuntien suunnittelussa oli merkittävä.

352 Palmqvistin ehdotus GAS:in pääkonttoriksi, nimim. ”Alternativ”. Toinen ehdotus, nimim. ”8.800 m³”, oli arkkitehtuuriltaan huomattavasti traditionaalisempi. GSTS.

353 Keskustelusta ks. esim. Heinonen 1986.

354 Heinonen 1986, 134–155; Mitä on perinnäinen? *Arkkitehti* 8/1932, 130; Nikula 1990, 130–131.

355 Suominen-Kokkonen 2006, 134.

356 Palmqvist 1918, 218–219. Otsikolla ”Arkitektens förhållande till byggherren samt arkitektens yrkesansvar” julkaistu teksti ei ollut yksin Palmqvistin kynästä, vaan se perustui Arkkitehtiklubin vuonna 1916 perustetun arkkitehtitaksoja tarkastelevan komitean mietintöön.

Kuva 57. G. A. Serlachius Oy:n tehtaait 1930-luvulla. Kuva: GSRS.

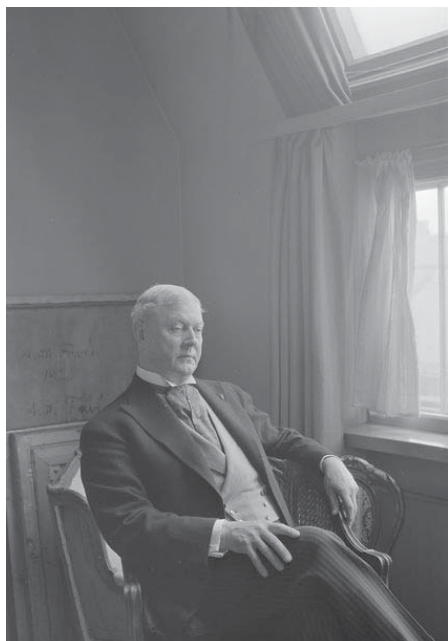

4. Gösta Serlachius yhtiön ja Mäntän kehittäjänä

PUUIHOMOSTA SUUREKSI PAPERITEHTAAKSI laajentunut G. A. Serlachius Oy (GAS) on vaikuttanut merkittäväällä tavalla Mäntän tehdasyhdyskunnan syntyyn. Maailmansotien välisenä aikana kaikki mänttäläiset – sekä yhtiön palveluksessa työskennelleet että ne, jotka vain asuivat Mäntässä – olivat jossakin kosketuksessa GAS:iin. Yhtiö hoiti pitkälti yhdyskunnan ja työväen tarpeet ja rakensi sitä.³⁵⁷ Analysoin seuraavaksi rakennuskantaa, joka suunniteltiin ja suureksi osaksi rakennettiin 1920- ja 1930-lukujen aikana. GAS:in toisen johtajan, Gösta Serlachiuksen (1876–1942) pyrkimykset kehittää Mäntän tehdasyhdyskuntaa ilmenivät selvästi hänen ja Palmqvistin välisessä vuorovaikutuksessa. Serlachiuksen edustama hyvinvointikapitalismi merkitsi Mäntässä sitä, että teollisuusyritys investoi tehdasrakennusten lisäksi huomattavalla tavalla myös yhdyskunnan muuhun rakentamiseen ja sosiaaliseen hyvinvointiin. Oliko Mäntän kehittäminen malliyhdyskunnaksi tietoista, ja mitä poliittisia ja sosiaalisia pyrkimyksiä tai ideologioita rakennuttamisen taustalla saattoi olla?

Gösta Serlachius edusti sotien välisen ajan ja itsenäistyneen Suomen talouden eliittiä. Serlachiuksen toiminta yritysjohtajana oli sekoitus paternalismia ja sosiaalista omaatuntoa, mutta samaan aikaan yhdistyneenä jo moderniin johtamistapaan. Serlachius oli arkkitehtuurin valveutunut tilaaja, jolla oli pääomaa rakennuttaa itselleen ja yritykselleen huomattava määrä erilaisia rakennuksia. G. A. Serlachius Oy:n rakennustoiminta

357 Mönkkönen 1992. Mauri Mönkkösen laatimassa Mäntän historiategoksessa, joka käsittelee ajanjaksoa 1860–1947, esitetään GAS:in historia paralleelina Mäntän historian kanssa. Historiikissa myös mainitaan, miten yhtiön merkitys Mäntälle on ollut suuri. Tämä johti työn kirjoitusvaiheessa keskusteluihin siitä, kuinka laajasti GAS:ia ja Serlachius-sukua teoksessa käsitellään.

Kuva 58. Gösta Serlachius vuonna 1939.

Kuva: Aarne Pietinen / Museovirasto, historian kuvakokoelma.

Mäntässä oli suurimmillaan 1920- ja 1930-luvuilla, jolloin rakennettiin valtaosa tehtaan ja tehdasyhdyskunnan rakennuksista yhtiön siihenastisen toiminnan aikana. GAS:in johto koostui yhtiön hallituksesta, jossa oli vuodesta 1913 toimineen toimitusjohtaja Gösta Serlachiuksen lisäksi 1920-luvun puoliväliin saakka kaksi varsinaista jäsentä ja kaksi varajäsentä sekä vuodesta 1927 lähtien Serlachiuksen lisäksi neljä jäsentä, mutta ei varajäseniä.³⁵⁸ Serlachius toimi myös hallituksen puheenjohtajana. Käytännössä hän päätti suuremmista asioista ja usein pienemmistäkin.³⁵⁹

GAS:in perustaja, Gustaf Adolf Serlachius (1830–1901), saapui Mänttään vuonna 1868. Hän

perusti sinne puusta rakennetun puuhiomon, jonka koneet ja laitteet olivat yksinkertaiset. Mäntän sijainti oli kaukainen esimerkiksi kuljetusten kannalta, mutta sen korvasivat käyttövoiman ja raaka-aineen hyvä saatavuus ja edullinen työvoima. Paperitehtaan rakentaminen aloitettiin 1880 hiomon yhteyteen Mäntän kosken länsirannalle. Vuonna 1886 valmistui pieni tehdas pakettinappuloiden valmistamista varten, joka muutettiin myöhemmin Mäntän pussitehtaaksi. Tulipalo 1890 tuhosi lähes koko Mäntän tehdasryhmän, mutta Vilppulaan perustettu hiomo ja saha sekä tehtaan läheiset asuinrakennukset pelastuivat. Useita kertoja konkurssia lähellä käynyt yhtiö toipui tästäkin iskusta, ja muutamassa vuodessa nousi vanhan paperitehtaan tilalle uusi tiilestä rakennettu tehdas.³⁶⁰

GAS valmisti ensin paperin raaka-ainetta puuhioketta (1868 lähtien), paperia (1881 lähtien), sulfittiselluloosaa (1915–1991) ja sulfittispiitä (1927–1955). Yhtiön päätuotteena oli aluksi ruskea paperi, josta sitten siirryttiin hitaasti hienompiin laatuhiin, kuten kirjoituspaperiin, painopaperiin, tapetteihin ja käärepaperiin, myös wc-paperia tehtiin. GAS:in suunnitelmallinen rakennuttaminen käynnistyi 1900-luvun alussa. G. A. Serlachiuksen kuoltua vuonna 1902 perustettiin Mäntän tehtaista osakeyhtiö, jonka osakkaiksi tulivat Serlachiuksen perilliset niillä osakemäärillä, jotka vastasivat heidän perintöosuuksiaan. Metsäteollisuudessa perheyriyten muuttaminen osakeyhtiöiksi oli tyypillistä 1900-luvun alussa. Muutoksen taustalta löytyvät syyt liittyivät yhtiöiden voimakkaaseen kasvuun ja suuriin inventointitarpeisiin, jotka edellyttivät yhä enemmän ulko-

358 Kontio – Bonsdorff von 1968.

359 Fellman 2005, 255.

360 Keskisarja 2010; Norrmén 1928. Historioitsija Teemu Keskisarjan elämäkerta G.A. Serlachiukselta valottaa yritteliään liikemiehen henkilökohtaista elämää ja yrittäjyyttä 1800-luvun lopun Suomessa. Serlachius oli yksi niistä ensimmäisistä seikkailuhenkisistä liikemiehistä, jotka perustivat paperitehtaan maaseudulle.

puolista rahoitusta. Sen järjestäminen oli osakeyhtiölle käytännöllisempää ja turvasi perheiden yksityisomaisuuden.³⁶¹

Gösta Serlachius oli G.A. Serlachiuksen veljenpoika ja myöhemmin myös vävy. Vaimonsa Sissi Serlachiuksen perintöosuuden eli Gas:in osakkeiden tultua Göstan hallintaan, antoivat ne hänelle suuren edun yhtiön toiminnan parissa. Gösta Serlachius oli työskennellyt Mäntässä jo vuodesta 1898, mutta perintö, tai kohtalo, kuten hän itse mainitsi, viitoitti hänelle oikotien Gas:in johtoon.³⁶² Gösta aloitti Gas:in johtajana varsinaisesti vasta vuonna 1913, sillä sitä ennen hän opiskeli, toimi Kankaan isännöitsijänä vuosina 1904–1909 ja vuosina 1909–1913 Kymin osakeyhtiön toimitusjohtajana. Serlachius palkattiin Kymin tehtaille pelastamaan pahoin velkaantunutta yhtiötä, sillä hänellä oli kokemusta jo yhden tehtaan eli Kankaan luotsaamisesta taloudellisesti turvallisimmille vesille.³⁶³ Serlachius oli oman aikansa Suomessa tunnettu henkilö.³⁶⁴ Häntä on kuvailtu yhdeksi Suomen yrityshistorian legendaarisista hahmoista, joka on jäänyt tunnetuimmaksi aktiviteeteistaan G.A. Serlachius Oy:n ulkopuolella, kuten osallisena metsäteollisuuden kartellitoiminnan ja työnantajien organisaation perustamiseen.³⁶⁵ Gösta Serlachiuksen johtaja-aikana (1907–1942) Mäntän paperitehdasta laajennettiin sellaiseen mittaan, että yrityksestä kasvoi yksi

Suomen suurteollisuuden edustajista, ja se nousi Suomen suurimpien yritysten joukkoon.³⁶⁶

Gas aloitti 1910-luvulla paperin valmistamisen sulfiittimenetelmällä, joka tarkoitti uuden paperikoneen hankkimista. Kemiallisen metsäteollisuuden kehittäminen oli Gas:in yritysstrategian uusi suunta, jolla tähdättiin ruskeista paperilaaduista riippuvan tuotannon vähentämiseen. Tuotannon rakennemuutos tarkoitti muutoksia koko tehtaan infrastruktuuriin, rautatiestä höyryvoimalan rakentamiseen.³⁶⁷ Tuotannon kasvu ja uusien tuotantolaitosten suunnittelu johti Gösta Serlachiuksen ja arkkitehtien väliseen yhteistyöhön, joka käynnistyi 1900-luvun alussa, ja jatkui koko hänen johtajakautensa ajan. Serlachiuksen Mänttään palkkaama Valter ja Ivar Thomén arkkitehti-toimisto oli yksi ensimmäisiä puunjalostus- ja paperiteollisuuden käyttämiä arkkitehtitoimistoja Suomessa. Thomén toimisto suunnitteli Mäntän lisäksi myös Varkauden, Kankaan, Kuusankosken, Karhulan, Leppäkosken, Valkeakosken ja Kemin tehdasyhdyskuntiin.³⁶⁸

Mänttään Thomén toimisto, ja erityisesti arkkitehti Valter Thomé, suunnitteli useita rakennuksia ja laati Mäntän ensimmäisen tehdasyhdyskunnan asemakaavan. Vuonna 1913 valmistuneen sulfiittiselluloosatehtaan julkisivupiirustukset tilattiin Thomén toimistolta, samoin sellutehtaan keitto- ja kuivausosastot, happotornin, hapon-

361 Kuisma 2006, 380.

362 ”Men ödet hade stakat ut en genväg för mig.”, Gösta Serlachius: *Minnesanteckningar* 1928, 12. GSTS; Silvennoinen 2012, 16–17. Silvennoinen kirjoittaa Gösta Serlachius -elämäkerrassa, että G. A. Serlachius epäili oman poikansa liikemieskykyä, ja värväsi Göstan työhön Mäntän tehtaille tämän ollessa vain 22-vuotias.

363 Ahvenainen 1972; ks. myös Silvennoinen 2012, 125–132 Gösta Serlachiuksen ajasta Kankaan paperitehtaan isännöitsijänä.

364 Silvennoinen 2012.

365 Fellman 2007, 187.

366 Hjerpe 1979.

367 Norrmén 1928, 163–164.

368 Hovi-Wasastjerna 2009; Hedman 1994. Hedman toteaa tutkielmassaan, että Thoméiden Varkaudessa A. Ahlströmille suunnitellut rakennukset puunjalostusteollisuuden tarpeisiin esittivät kaikki ne ilmiöt, jotka olivat esillä tuolloin asemakaavoituksesta arkkitehtuuriin.

valmistusosaston, kuorimon ja höyryvoimalaitoksen.³⁶⁹ Viime vuosisadan alussa arkkitehtisuunnitteluun kuului usein vain julkisivupiirustusten laatiminen. Thomén suunnittelemissa tehdasrakennuksissa punatiilen käyttö oli valta-asemassa. Tiilipinta jätettiin näkyviin rappaamattomana, ja julkisivut jaoteltiin yleensä listoituksin tai pilasteihin. Ikkuna-aukot olivat osin korkeitakin sisään tulevan valon maksimoimiseksi, mutta ikkunat jaettiin puitteihin pieniruutuisiksi. Julkisivuissa käytettiin koristeaiheita maltillisesti, ja erilaisten päätykolmioiden ja kaarien käyttö fasadien muotokielen rikastamisessa oli tyypillistä. W. G. Palmqvist jatkoi suunnittelua Mäntässä Thomén veljesten saatua surmansa sisällissodan aikana.³⁷⁰ Palmqvist oli suunnitellut Mänttään joitain asuinrakennuksia jo 1910-luvulla, mutta varsinaisesti hän tuli Gösta Serlachiuksen ja yhtiön palvelukseen asemakaavatyön johdosta.

Yhdyskuntaan asemakaava ja asuntoja

Ensimmäisen yleisen suomalaisen asuntokongressin näyttelyoppaassa vuonna 1917 korostettiin asemakaavatyön tärkeyttä asutusalueiden suunnittelussa. Tunnustusta annettiin niille teollisuudenharjoittajille, jotka olivat osoittaneet asiassa hyvää esimerkkiä. Itse näyttelyssä oli esillä useita tehdasyhdyskuntien asemakaavoja kuten Leppäkosken, Puutavaraosakeyhtiö Kemin, J. W. Enqvist Ab:n, Simpeleen, Karhulan, Varkauden ja Walkia-

kosken tehdasalueiden asemakaavat. Näyttelyoppaaseen kirjoittamassaan artikkelissa ”Muutamia näkökohtia asutusalueiden järjestelyssä” arkkitehti Otto-Iivari Meurman kirjoitti, että on ensiarvoisen tärkeää saada alueelle ensin kokonaisuuskaava, jossa eritellään alueen toiminnot ja niille varatut alueet esimerkiksi teollisuudelle, liike-elämälle ja asutustoiminnalle.³⁷¹ 1900-luvun alkupuolella ammattilehdissä julkaistiin lukuisia kirjoituksia kaupunkisuunnittelusta arkkitehtien uutena työkenttänä. Arkkitehdit näkivät asemakaavoituksen pian kuuluvan osaksi työtään. Arkkitehtien osuus kaavoittajina kasvoi, vaikka heillä ei tuolloin vielä ollutkaan muodollista koulutusta tukena.³⁷²

Gösta Serlachius GAS:in johdossa näki asemakaavan merkityksen olennaisena yhdyskunnan järjestämiseksi. Serlachius palkkasi Thoméiden työn jatkajaksi asemakaavan suunnitteluun arkkitehti Eliel Saarisen, joka oli hänen tuttavansa. Suomen mittakaavassa laajimmat asema- ja kaupunkisuunnittelun esitykset olivat Saarisen vuonna 1915 julkistettu Munkkiniemi–Haaga- ja Suur-Helsinki-suunnitelma ja vuonna 1918 valmistunut Pro Helsingfors – Suur-Helsingin asemakaavaehdotus, jotka olivat tuttuja Serlachiuksellekin. Saarinen oli kuitenkin kiireinen muiden töidensä parissa ja niin Mäntän kaavoitusta jatkoi Saarisen toimistossa tuolloin työskennellyt Palmqvist.³⁷³

Palmqvistin asemakaava Mänttään vuodelta 1920 nojasi pitkälti Thomén aiempiin kaavoihin, joissa olivat näkyneet ajan puutarhakaupunkiihanteet. Thomén kaavassa vuodelta 1906 oli keskeisille alueille sijoitettu useita puistoja ja

369 Kantonen 1999–2000; Hedman 1994–1995; Hedman 1997.

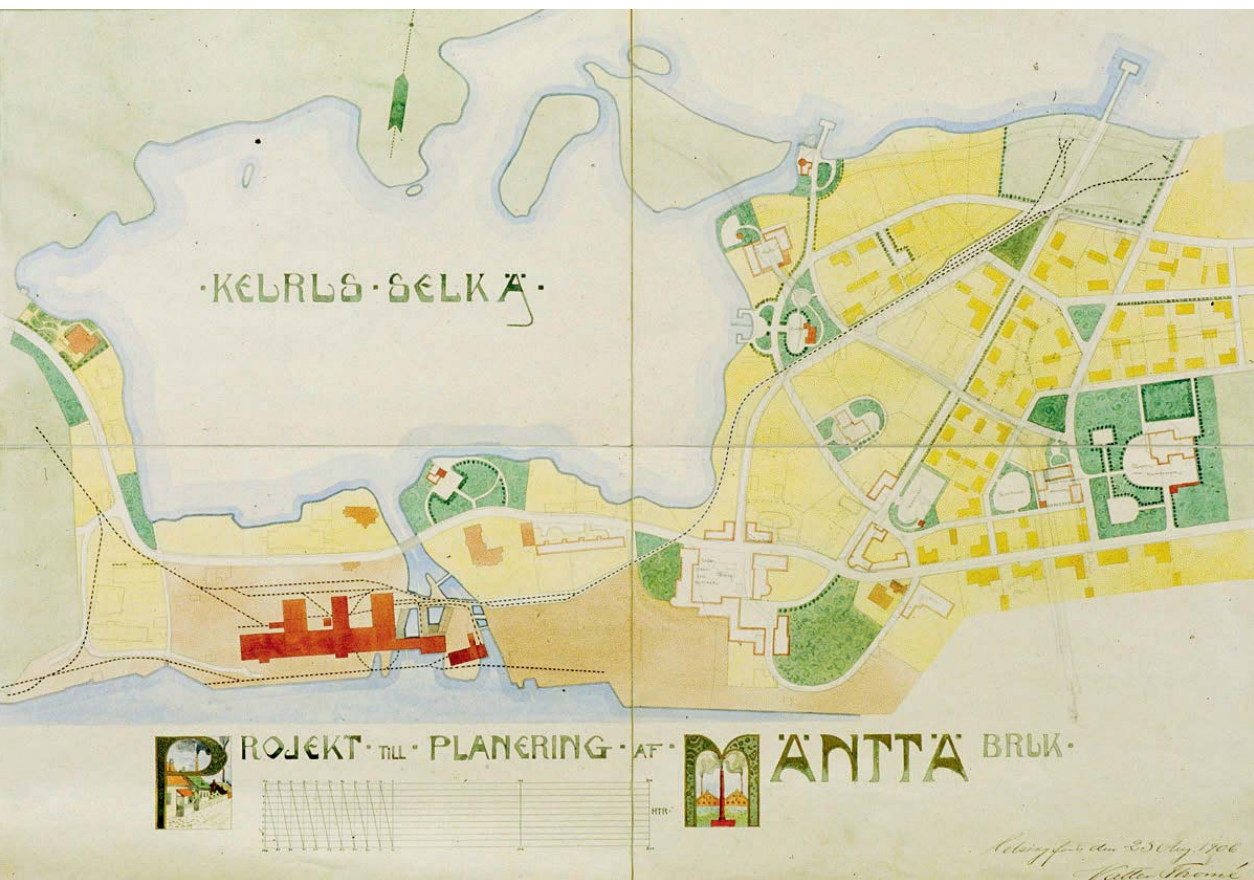
370 Paavilainen 2016. Marko Paavilainen on käsitellyt Thomén kolmen veljeksensä, Valterin, Ivarin ja Williamin murhaa Vihdin Nummelassa, jossa heidät tapettiin punakaartilaisien toimesta.

371 Meurman 2010 (1917), 40–46, 73.

372 Korvenmaa (toim.) 1992, 56; Otto-Iivari Meurman ja muut aikalaisarkkitehdit, jotka olivat kaupunkisuunnittelun pioneereja, hankkivat oppeja koulutuksen puuttumisen takia vanhemmilta kollegoilta, saksalaisista ja englantilaisista alan käsikirjoista ja kansainvälisistä kongresseista ja opintomatkoilta, ks. Salmela 2004, 12, 51–59.

373 Mäntän asemakaava, allekirjoittanut Palmqvist 1.11.1920. GSTS.

Piirustuksen alalaidassa on teksti: ”Utförd i samråd med professor Eliel Saarinen.”

Kuva 59. Thomén asemakaava 1906. Kuva: GSTS.

viheralueita. Lisäksi aukioita niitä reunustavine puukujanteineen oli sommiteltu rakennusten yhteyteen. Thomén varhainen kaava sisälsi pape-ritehtaan ja Asemankulman ympäristön ja jäi vielä kaavana yleispiirteiseksi. Asuintalojen puutarha-pihoja ei ollut vielä erikseen piirretty.³⁷⁴ Thomé oli esitellyt yhtiölle vuonna 1915 uuden kaavan, joka toteutui vain osittain, mutta vaikuttaen kuitenkin tehdasyhdyskunnan jakona neljään eri alueeseen: silloisen Mäntän keskusta, Koskelaan, Savosenmäkeen ja Pättiniemeen. Asemakaava

esiteltiin myös ensimmäisessä suomalaisessa asutokongressissa vuonna 1918 ja sen näyttely-luettelossa.³⁷⁵

Jatkaessaan Mäntän asemakaavoitusta Palm-qvist käytti Thomén aluejakoa, mutta jaotteli kaavassaan niiden lisäksi alueita teollisuustoiminnoille ja varastoalueille. Hän myös määritteli tontit yleisille rakennuksille, tontit asuinrakennuksia varten ja erikseen vielä puistot, istutukset ja metsät. Teollistuminen ja teollisuuden mitta-kaavan kasvu vaikuttivat kaupunkisuunnittelussa

374 Thomén asemakaava, päivätty 23.8.1906, GSTS; Mönkkönen 1992, 92: Joko tämä tai korjattu asemakaavakartta esiteltiin GAS:in johtokunnalle seuraavana vuonna, minkä vuoksi yhtiön papereissa asemakaava on merkitty vuodelle 1907.

375 Meurman 2010 (1917), 73. Näyttelyluettelon selostuksessa Mäntän asemakaavasta todetaan mm.: ”Asemakaavassa on kiinnitetty erikoista huomiota kauneudellisiin pyrkimyksiin asettamalla näkyville paikoille tärkeimpiä rakennuksia ja säilyttämällä alueen kauniita osia puistoina.”

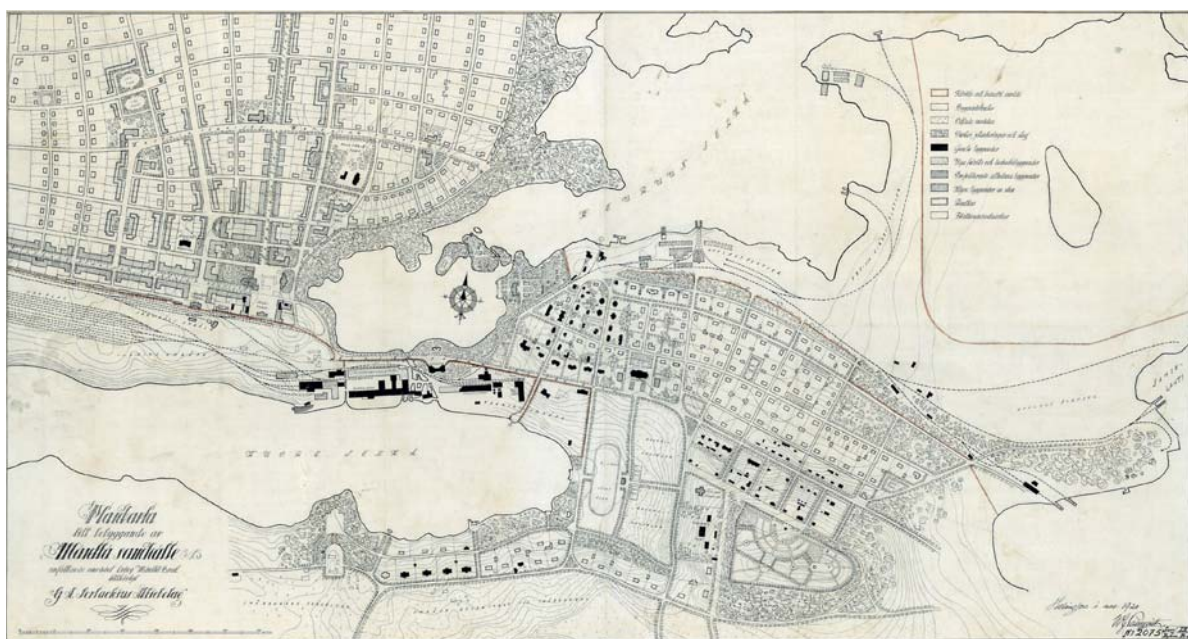
Kuva 60. Palmqvistin asemakaava Mänttään, päivätty marraskuussa 1920. Kuva: GSTS.

yleisesti niin, että alueet alkoivat pikkuhiljaa eriytyä omiksi kokonaisuuksikseen ja modernismia enteillyt alueiden toiminnallinen differentiaatio alkoi näkyä. Kaavoituksessa erottui erilaisten asukasryhmien eriyttäminen omille asuinalueilleen. Hierarkkinen sosiaalinen järjestys oli perua jo ruukkien perustamisen ajoilta saakka. Palmqvistin kaava oli suunnitteluotteeltaan väljä, ja viheralueita oli paljon. Lammen ranta oli viheraluetta, ja tehdasalueen itäpuolelle oli sijoitettu suuri urheilukenttä, jota reunusti viheralue ja sen itäpuolella laaja siirtolapuutarha-alue. Asuinkortteleiden yhteyteen oli sijoitettu pieniä puistotaskuja tai viheralueita, ja kortteleita rajaavat istutukset sekä useiden katujen varsille merkityt puurivit. Olemassa olevan tehdasalueen yhteyteen oli jätetty laajenemistilaa ja rautatien yhteyteen laajasti tilaa varastoille. Tehdasalueen potentiaalinen

kasvu oli huomioitu, sillä olemassa olevien tehdasrakennusten lisäksi kaavaan on piirretty tehtaiden laajennusosat.

Asemakaava oli hyvin yleispiirteinen, eikä se ohjannut tarkemmin esimerkiksi asuinrakennusten sijoittumista tonteilla. Ilmeisesti tämän akvarellein maalatun kaavakartan tarkoitus oli toimia yhdyskunnan tulevan esteettisen luonteen ehdotuksena ja Palmqvistin toinen, myös vuonna 1920 signeerattu musta tussipiirros, oli varsinainen kaavakartta.³⁷⁶ Jälkimmäisessä kaavassa asuinrakennusten paikat on merkitty tonteille, ja eri kaavamerkinnoin on piirretty pientalot, rivitalot ja korkeammat kivitalot. Koskelan alueelle on kaavakartassa osoitettu korkeampia kivitaloja, joiden kerroskorkeus ei käy ilmi kaavasta. Talot on sijoitettu pääkadun, Vilppulan viertotien, varteen. Katu on leveä puurivein reunustettu

376 Palmqvistin laatima asemakaava, päivätty marraskuussa 1920. GSTS.

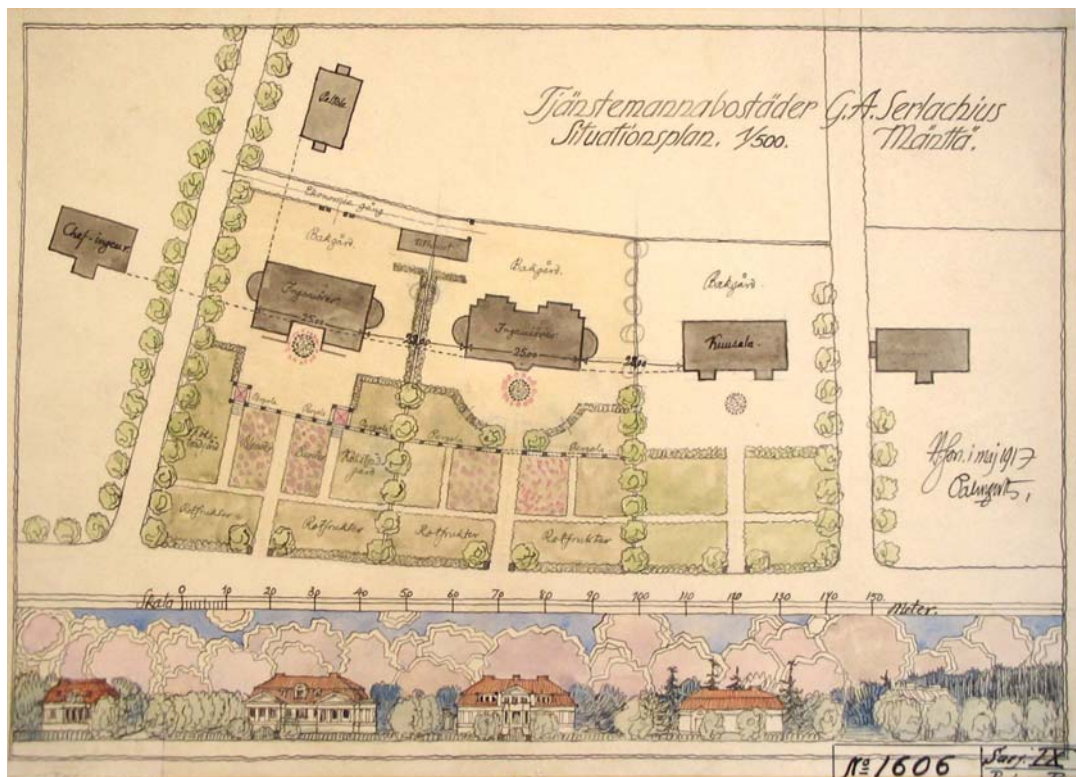
Kuva 61. Palmqvistin laatima asemakaava Mänttään, päivätty marraskuussa 1920. Kuva: GSTS.

väylä, jota vastaan on sijoitettu aksiaalisesti Sepälän puistotie, vastaavanlainen puistokatu. Sen varrelle on sijoitettu sekä korkeampia kivitaloja että pohjoiseen päin suunnatessa myös rivitaloja. Asemankulman alue on puhtaasti asuinalueeksi varattu ja virkailijoille tarkoitettu, sillä talot ovat pääosin yhden perheen omakotitaloja suurine puutarhoineen. Myös Pättiniemen alueella on omakotitalotontteja. Asemakaavasta ei suoraan käy ilmi, kuinka suureksi Mäntän asukasmäärän ajateltiin kasvavan jatkossa, mutta kaava mahdollisti yhdyskunnan kehittymisen huomattavassa määrin. Mäntän asukasluku oli kunnan itsenäistymisen ensimmäisenä vuonna 1921 kirkonkirjojen mukaan 2 733.³⁷⁷

Asemakaavoituksen lisäksi toinen tärkeä suunnittelutehtävä, johon arkkitehteja tehdasyhdys-

kunnissa palkattiin – varsinaisten tehdasrakennusten suunnittelun lisäksi – oli työväen asuntojen suunnittelu. Suomessa teollistuminen tapahtui verrattain myöhään muuhun Eurooppaan verrattuna, ja asutuskysymys nousi meillä esiin 1900-luvun alun asutuspulan myötä. Työväenasutuskeskittymille ei ollut aiemmin ollut tarvetta, vaan asuminen oli järjestetty pitkään tilapäisin ja osin satunnaisinkin ratkaisuin. Asutuspula vaati ratkaisuja myös maaseudulle sijoittuneilta teollisuusyrityksiltä, jotka, kuten GAS, laajenivat jatkuvasti ja tarvitsivat lisää palkattua työvoimaa yhdyskunnan ulkopuolelta. 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa GAS rakensi työväestölle asuntoja, jotka olivat pääasiassa vuokratasarmeja. Gösta Serlachiuksen aikana asuntojen rakentamisen määrä kasvoi jatkuvasti. 1920-luvulle asti lähes

377 Mönkkönen 1992, 43, 362. Vuoden 1922 kirkonkirjaväkiluvun ja henkikirjaväkiluvun välillä on suuri ero, vuodelta 1921 henkikirjaväkilukua ei ole merkitty. Ero selittyy Mönkkösen mukaan sillä, että Mäntässä työskenteli paljon väkeä nk. työkirjalla, ja näiden henkilöiden seurakunta oli joku muu kuin Mänttä.

Kuva 62. Asemakaava virkailijatalojen aluetta varten 1917. Kuva: GSTS.

kaikki työväenasunnnot olivat monen perheen taloja ja useimmat yhden huoneen asuntoja. Sosiaalipoliittisista kysymyksistä etenkin asuntopula vaati ratkaisuja sisällissodan jälkeen ja omakotirakentaminen tuli asumisen ihanteeksi sotien välisenä aikana. Omakotirakentamista edistettiin aktiivisesti 1930-luvulta lähtien.³⁷⁸ Pyrkimykset olivat muillekin tehdasyhdyskunnille tyypillisiä kyseisenä aikana. Ylipäätään oli tavallista, että yhtiöt huolehtivat toimihenkilöiden, mestareiden ja ammattityöläisten asunnoista tarjoten asumista mm. palkan osana, mutta työväestölle tarjottiin asunnoiksi vuokratasarmoja, yhteismajoitustilaa tai alivuokralaisuutta. Kun työväenluokka alkoi vakiintua, tarvittiin pysyviä asuntoja. Etenkin pie-

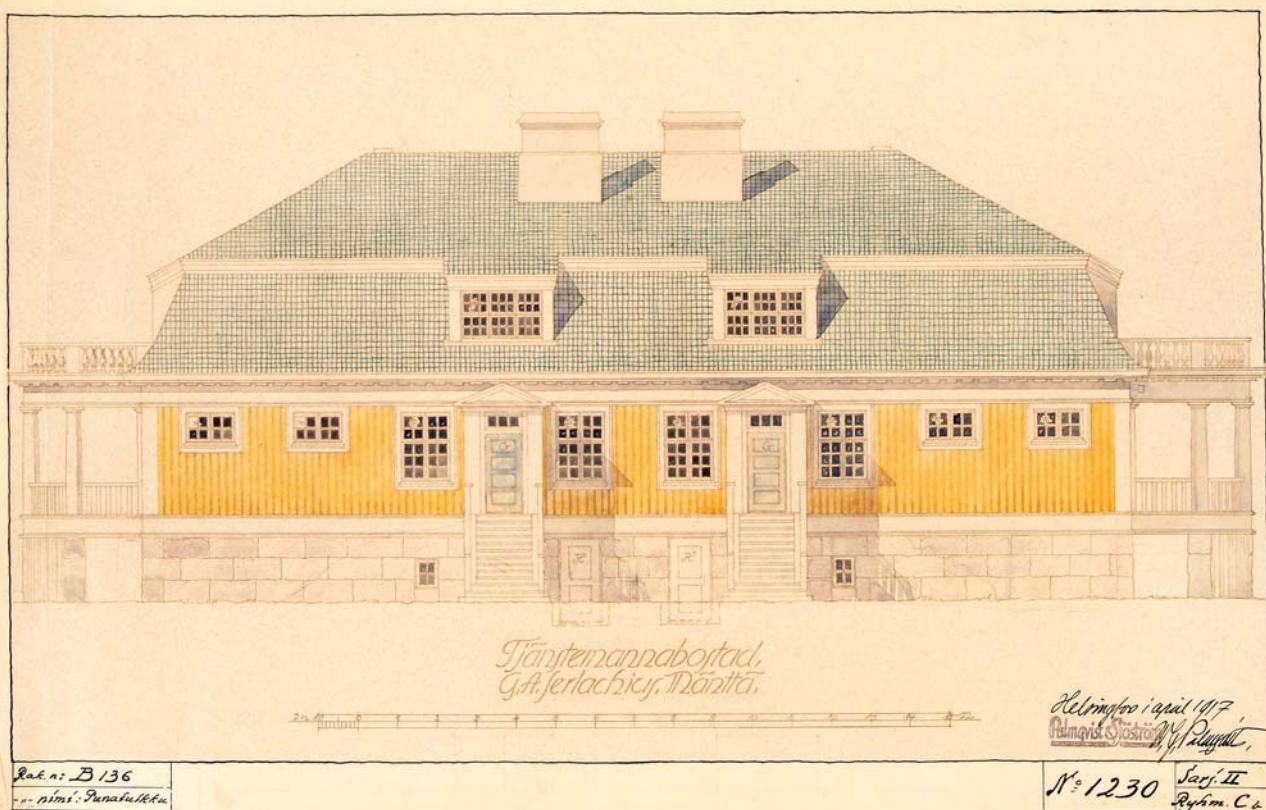
nimissä tehdasyhdyskunnissa yritykset rakensivat itse työväelle asuntoja mutta pyrkivät pikkuhiljaa kannustamaan työväkeään oman kodin rakentamiseen. Erityisesti paperi-, puu- ja kuto-moteollisuus omisti asuntoja.³⁷⁹

Asuntopula oli kärjistynyt Mäntässä vuosina 1909–1910, jolloin tehtaan laajentuessa kasvoi myös työväestön määrä. Työväestöä oli myös palkattu erotettujen työntekijöiden tilalle, mm. vuoden 1905 suurlakon seurauksena ja vuoden 1908, jolloin työväestö taisteli 12-tuntista työpäivää vastaan.³⁸⁰ Myös vuosina 1916–1921 asuntotilanne oli Mäntässä vaikea. Taloudellisesti suotuisat vuodet 1919 ja 1920 merkitsivät myös investointeja, ja Gas rakensikin useita taloja työväelle,

378 Gas:in asuntopolitiikasta ks. Fellman 2017, erit. 10–13; myös Mönkkönen 1992.

379 Juntto 1990, 79–80, 157–158.

380 Mönkkönen 1992, 119.

Kuva 63. Palmqvistin suunnitelma virkailija-asuinaloksi 1917. Kuva: GSTS.

ammattimiehille ja virkailijoille. 1920-luvun lopulla GAS käynnisti asutusohjelman ja jatkoi jo aiemmin käynnistynyttä tonttien lahjoittamista työntekijöilleen ja lainojen myöntämistä rakentamista varten, mutta alkoi myös tarjota arkkitehtien suunnittelemaa mallipiirustuksia asuinrakennuksia varten. Mallipiirustusten tarjoaminen oli samalla yhtiön tapa valvoa rakentamista ja asumisen standardeja yhdyskunnassa sekä vaikuttaa esteettisesti yhtenäisen kaupunkikuvan syntyyn. Mauri Mönkkönen kirjoittaa *Mäntän historia* -teoksessa, että GAS vaati yhtiön tonttimaille rakennettavien omakotitalojen piirustusten hyväksyttämistä yhtiöllä. Tarkastamisessa menttiin muistitiedon mukaan niin pitkälle, ettei

”pientä ulkokuonettakaan saanut rakentaa ilman yhtiön hyväksymää rakennuspiirustusta”.³⁸¹

Palmqvist oli suunnitellut joitain asuinrakennuksia Mänttään jo 1910-luvun lopulla: mm. virkailijoille tarkoitettut asuinrakennukset Punatulkku ja Peltola Asemankulman alueella Koskelan lammen itärannalla olivat hänen suunnittelemaansa.³⁸² Hän sai myös tehtaan konttorista luonnoksia työväenasunnoista, joita Serlachius pyysi häntä muokkaamaan ja laatimaan niille kauniit julkisivut, kuten hän toteaa esimerkiksi kirjeessään vuonna 1917: ”Samtidigt härmed till-sänder jag Dig ett förslag till plan för tvenne tjänstemannalokaler. Förslaget skall ingalunda betraktas som definitivt, utan är det meningens,

381 Ibid. 166.

382 Palmqvistin signeeraamat piirustukset: virkailija-asunto Punatulkku, päivätty huhtikuussa 1917 ja Peltola, päivätty 10.1.1916, GSTS, Piirustusarkisto.

Kuva 64. Asemankulman virkailijatalot, Mänttä. Kuva: GSTS.

att Du korvar om det och gör det lämpligt för en trevlig fasad.”³⁸³ Serlachius lähetti myös pyyntöjä, joissa hän toivoi Palmqvistin suunnittelevan asuinrakennuksen puuverhoilun ja ruman portaan ulkonäöltään sievemmäksi. Arkkitehdin panosta tarvittiin rakennusten kaunistamiseen, tässä vaiheessa toiminnallisuus tai tilojen suunnittelu ei ollut olennaista.

GAS:in 1920-luvulla rakennuttamat virkailijasunnnot olivat yleensä kaksikerroksisia puurakennuksia, joiden arkkitehtuuri oli tunnusomaista ajankohdan asutosuunnittelulle. Julkisivujen yksityiskohdat olivat klassistisia ja teemojen tois-

tuvuus näkyi suunnittelussa kautta linjan. Virkailijoiden asuintalot olivat kahden perheen taloja, ja esimerkiksi Palmqvistin piirtämä Kaukolanimisen asuinrakennuksen pohjapiirros esittää 1920-luvun virkailijaperheen tyyppillisen tavan asua Mäntässä. Talo oli kaksikerroksinen. Sisään tultiin kuistin kautta eteiseen, josta avautuvat keittiö ja olohuone, ja niiden taakse sijoittui ruokailuhuone. Eteisen yhteydestä avautui porras yläkertaan, jossa sijaitsivat makuuhuoneet.³⁸⁴ Vuoromestareille suunniteltu kahden perheen tyyppiasuinrakennus (1920) on kooltaan vaatimatompampi: alakerrassa sijaitsivat keittiö ja olohuone

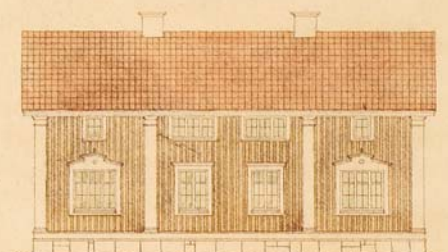
383 Gösta Serlachiuksen kirje Palmqvistille 26.3.1917: ”Lähetän sinulle samanaikaisesti ehdotuksen kahdesta virkailijasunnosta. Ehdotusta ei kannata ajatella lopullisena, vaan on tarkoitus, että Sinä luonnostelet sen uudelleen ja teet sen julkisivuista miellyttävät.” GSTS. (suomennos JB)

384 Palmqvistin piirustus rakennusta nro 145 varten, Kaukola, päivätty syyskuussa 1920. GSTS, Piirustusarkisto.

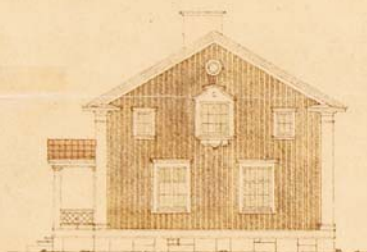
·RITNING·TILL·TVÅFAMILJSBOSTADSTYP·AV·TRÄ·

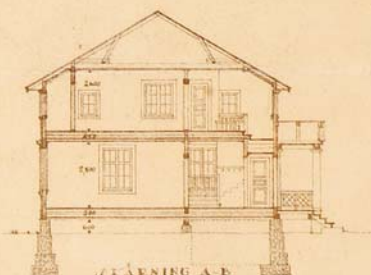
·FASAD·MOT·NÖR·

·FASAD·MOT·SÖLSJÄ·

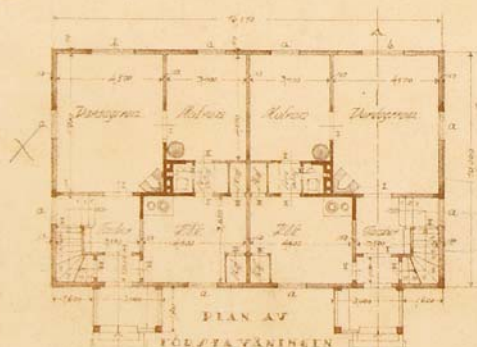
·GAVEL·FASAD·

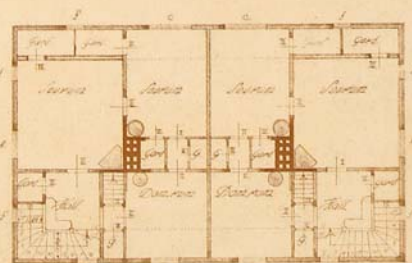
·SKÄRNING·A-B·

1:100

STÄLLE

·PLAN·AV·
·FÖRSTA·VÄNINGEN·

·PLAN·AV·VINDSVÅN·

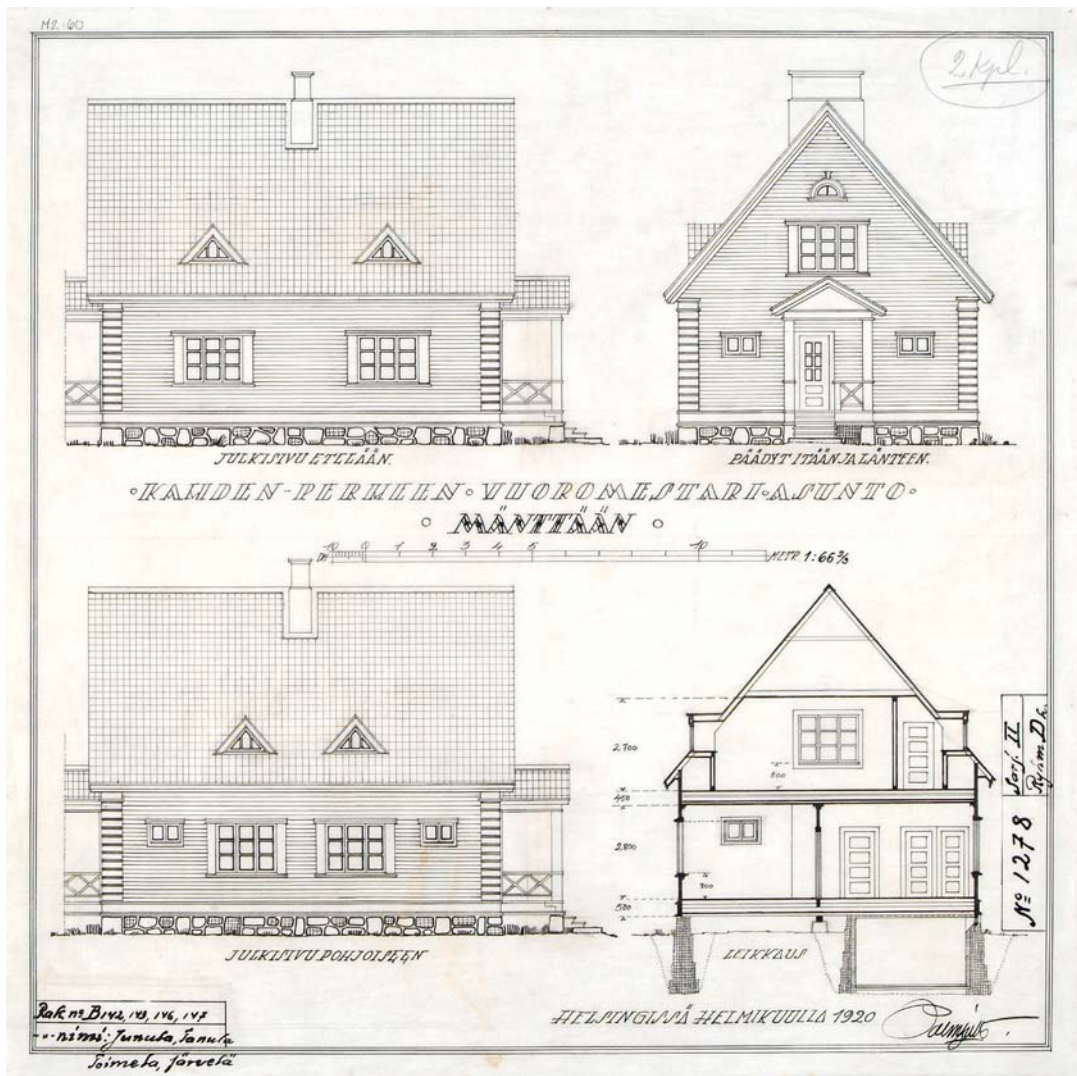
KÄLLARE INRÄTTAS UNDER VÅKEN ELLER VARDAGS-
RUMMET BERÖRNDE AV MARKENS NIVÅFÖRHÅLLANDEN

·HJELPINGFÖR·I·SEPTEMBER·1920·

REV. 719
Rat. nr. B 145
+ oim. Rauhala

Nº 1243
Sof. II
Ryhm. C.e

W. Kalm

Kuva 66. Kahden perheen vuoromestariasunto 1920. Kuva: GSTS.

ja yläkerrassa yksi makuuhuone.³⁸⁵ Asunnon koko oli suoraan suhteessa työntekijän asemaan yhtiön sisäisessä hierarkiassa.

Yhtiön työväenasuntoalueet asutettiin GAS:in osastojaon mukaan. Asuinrakennukset olivat pääsääntöisesti hirsitaloja aina 1930-luvun lopulle saakka. Asemakaavassa vuonna 1920 esitetyt

kiviset asuinkerrostalot eivät toteutuneet yhtä viisikerroksista taloa lukuun ottamatta, joka rakennettiin vasta vuonna 1936. 1900-luvun alussa rakennettujen puisten vuokrakasarmien tilalle ja asuntopulaa paikkaamaan aloitettiin Mäntässäkin asutustoiminta. Vuonna 1922 hyväksytty Lex Kallio annettiin maan hankkimi-

385 Palmqvistin piirustus kahden perheen vuoromestariasunnoksi Mänttään 1920, tyyppi B 142, 143, 146 ja 147. GSTS, Piirustusarkisto.

sesta asutustarkoituksiin. Mäntässä se vaikutti mm. niin, että Gas myi omistamansa Vuohijoen alueen kunnalle, ja alueelle perustettiin asutustiloja. Yhtiö kaavoitti alueen ja määräsi rakennuksille yhteisen ulkoasun.³⁸⁶ Valtaosa yhtiön työstä asui 1920-luvulla ja vielä 1930-luvullakin Gas:in vuokra-asunnoissa, joita yhtiö omisti vuonna 1920 tehdyn selvityksen mukaan 37 kappaletta. Yhtiön vuokra-asunnoissa asui 42 % koko Mäntän silloisesta väestöstä.³⁸⁷

Kaiken kaikkiaan voidaan sanoa, että maailmansotien välisenä aikana tehdasyhdyskuntien yleinen asumistaso kohosi huomattavasti. Kuitenkin Mäntässä, kuten muillakin tehdaspaikkakunnilla, ero työväen, virkailijoiden ja johdon asuntojen välillä oli huomattava. Yhdyskunnan hierarkkisuus näkyi kyseisenä aikana Mäntässä selvästi: ne työntekijät, joilla oli korkein status yhtiössä, asuivat lähimpänä tehdasta. Myös asuntojen koko korreloi työntekijän asemaan yhtiössä. Suurimmat asuinhuilat sijoitettiin Tehtaankadun varteen. Tehtaankadun takana sijaitsi erillistaloja virkailijoille kuten teknisille asiantuntijoille, vuoropäälliköille ja työnjohtajille. Erityisen erottuva muusta ympäristöstään oli G. A. Serlachiuksen itselleen ja perheelleen rakennuttama Linna, jonka oli suunnitellut ruotsalainen arkkitehti A. E. Melander. Vuonna 1896 valmistunut linna sijaitsi lähellä tehtaita ja oli rakennuksena – sekä julkisivuiltaan että sisustukseltaan – ylellinen. Sinänsä linnamainen asuinrakennus oli tavallaan myös tyyppillinen 1800-luvun lopulla teollisuusyritysten kautta varallisuutta hankkineille industrialisteille. Linnamaisten asuintalojen rakennuttamisen esikuvina voidaan nähdä Saksan kautta Pohjoismaihin ja Ruotsin kautta Suomeen välittynyt innostus romantiikkaan

Kuva 67. G. A. Serlachiuksen rakennuttama Mäntän linna. Kuva: K.-E. Lindblad/GSTS.

ja siihen liittyviin ilmiöihin, kuten linnojen muotoutumisessa asuntoarkkitehtuurin ihanteiksi. Anna-Lisa Amberg on tuonut esiin Gesellius-Lindgren-Saarisen suunnittelemaa Suur-Merijoen kartanoa koskevassa tutkimuksessaan ajankohdan muina esimerkkeinä Walter Ahlströmin rakennuttaman Havulinna Noormarkussa (G. A. Lindberg 1901), Vanhakartanon Porissa (arkkitehti Usko Nyström 1902–1903) ja Gustaf Nyströmin suunnitteleman Kirjolan kartanon Karjalan kannakselle Nobel-suvulle (1903–1904), jotka edustavat kaikki samaa ilmiötä.³⁸⁸

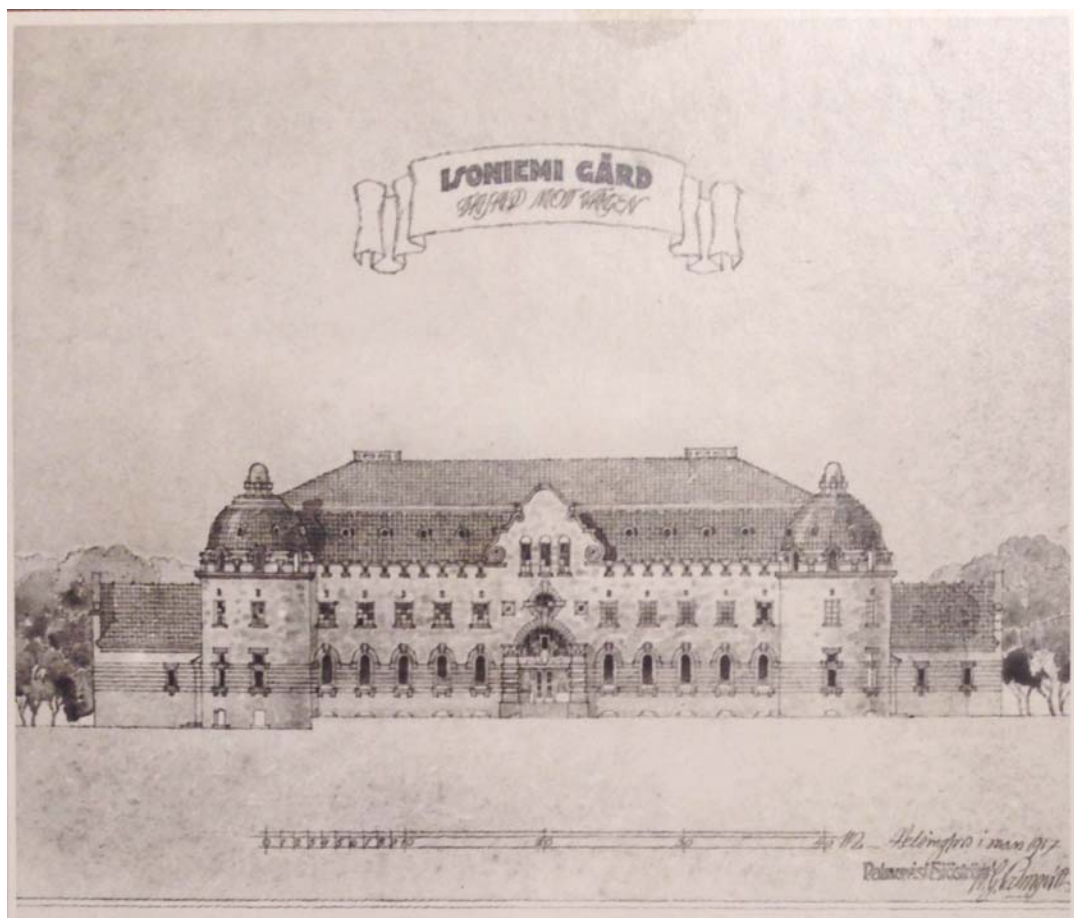
Gösta Serlachius asui Mänttään tultuaan ensin Isoniemen tilalla, jonka hän hankki omistukseensa vuonna 1901 ja jossa hän harjoitti maataloutta. Tilalle suunniteltiin ensin huvilamaista, jugendtyylistä päärakennusta arkkitehtitoimisto K. Lindahl ja V. Thomén toimesta.³⁸⁹ Rakennusta ei

386 Mönkkönen 1992, 168–169.

387 Ibid. 97–98.

388 Amberg 2003, 12, 52, 62, 66–67.

389 Karaktärsbyggnad på Isoniemi. *Arkitekten* 2/1903, 16–17.

Kuva 68. Palmqvist: Isoniemi gård, Corps de Logi -suunnitelma vuodelta 1917. Kuva: MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

toteutettu, ja Serlachius jatkoi asuintalonsa suunnitteluttamista jälleen 1910-luvun lopulla. Hän aikoi tilalle valtavaa ”Corps de Logis” -nimellä kulkenutta päärakennusta pitkään, mutta suureellinen hanke jäi lopulta toteutumatta. Serlachius antoi suunnittelutyön ensin Thomén toimistolle, mutta ilmoitti heille myöhemmin kirjeessään, että oli tilannut ehdotuksen myös Palmqvist & Sjöströmiltä ja arkkitehti Armas Lindgreniltä.³⁹⁰ Luonnosten perusteella suunnittelutyö annettiin Palmqvistille. Palmqvistin maaliskuussa 1918 allekirjoittamat piirustukset esittävät Mäntän

linnaakin suurellisemman asuintalon, jonka selkeä funktio asumisen ohella oli edustaminen. Ensimmäiseen kerrokseen oli suunniteltu julkisemmat, edustukselliset tilat kuten suuri eteishalli vaatesäilytystiloiineen, ruokasali, salonki ja herrainhuone sekä aputiloja tarjoilua ja ruuanvalmistamista varten. Toiseen kerrokseen oli sijoitettu mm. makuuhuoneet ja kolmanteen kerrokseen lähinnä vierashuoneita.³⁹¹ Se, että hankkeeseen näytti olevan varoja, johtui ensimmäisen maailmansodan tilanteesta Venäjällä. Sotatila merkitsi Suomen paperiteollisuudelle

³⁹⁰ Gösta Serlachiuksen kirje Thomén toimistolle 19.6.1917. GSTS.

³⁹¹ Palmqvistin maaliskuussa 1918 signeeraama piirustus Isoniemi Corps de Logis. GSTS, Piirustusarkisto; Palmqvistin maaliskuussa 1917 päivätty ensimmäinen luonnos, MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

valtavia voittoja, kun markkinat olivat pitkälti suomalaisen tuotannon varassa. Serlachius ja yhtiö investoivat tuolloin tuotannon laajentamiseen, mutta mm. myös metsämaan hankintaan.³⁹²

Monet syyt, kuten sisällissota ja ensimmäinen maailmansota, Venäjän romahdus ja viennin loppuminen vaikuttivat yhtiön talouteen. Niiden lisäksi Serlachiuksen henkilökohtaisen elämän muutokset, kuten avioero ja sen myötä perintö-osakkeista luopuminen johtivat siihen, että Corps de Logis jäi lopulta toteutumatta. Serlachius rakennutti oman asuintalonsa vasta vuonna 1935. Palmqvist suunnitteli Mäntän linnan lisärakentamista ja muutostöitä, mutta tätäkään suurisuuntaista hanketta ei toteutettu.

Murroksen ajasta hyvinvoinnin edistämiseen

Jo vuoden 1917 puolella Mäntässä oli koettu levottomuuksia, punaisten järjestäytymistä ja lakko. Punaisten ja valkoisten väliset yhteenotot eivät kärjistyneet Mäntässä yhtä suuriksi kuin joillain metsäteollisuuden paikkakunnilla, mutta sisällissota vaikutti yhtä kaikki pitkään kärjistyneinä luokkaeroina ja työnantajan eli Gas:in ammattiyhdistysliikkeen vaatimukset torjuvana asenteena ja kontrollina työväestöä kohtaan. Sisällissodan jälkeen Gas:in työhönottopolitiikassa työnhakijan tuli mm. todistaa, ettei ollut kuulunut punakaartiin. Työväenliikkeen toiminta oli Mäntässä pitkään vähäistä sisällissodan jälkeen.³⁹³

Nykynäkökulmasta katsoen näyttää vuonna 1920 valmistunut Mäntän klubi erityisellä tavalla yhdyskunnan luokkaeroja korostavana. Yhtiö rakennutti Mäntän Klubin tehtaan virkailijoiden ja toimihenkilöiden vapaa-ajanvieton ja eri

yhdistysten kokoontumispaikaksi. Työväestö käytti omiin kokoontumisiinsa aiemmin rakennettua työväentaloa. Palmqvist peri Thomén veljeksiltä kesken jääneen Mäntän Klubin suunnittelutehtävät. Thomét olivat suunnitelleet rakennusta vuosina 1916–1917, ja Palmqvist jatkoi suunnittelua pääasiassa sisätilojen ja huonekalujen osalta. Uusklassistinen Mäntän Klubi oli tehdasyhdyskunnan näkyvimpiä rakennuksia. Erityisesti pääjulkisivun keskirisaliitti joonialaisine pilastreineen ja tympanonreliefeineen oli monumentaalinen. Klubirakennuksessa oli kokoontumistiloja, ravintola ja juhlasali sekä toisessa kerroksessa yöpymistilaa yhtiön vieraille. Rakennus on selvästi suunniteltu yhtiön edustamista varten. Se vertautuu siten muiden metsäyhtiöiden samanaikaiseen rakentamiseen: maailmansotien välisenä aikana valmistuneet virkailijatalot ja -klubit olivat tehdasyhdyskunnissa niitä rakennuksia, joihin yleensä investoitiin huomattavasti. Olivathan ne oman (ylemmän) henkilöstön lisäksi myös vieraiden käyttämiä.

Tehdasyhdyskunnan hierarkia Mäntässä käy ilmi, kun Klubia verrataan Mäntän työväentaloon, joka valmistui vuonna 1915 tulipalossa tuhoutuneen rakennuksen tilalle. Vaikka yhtiö maksoi rakennuksen ja tilasi sen suunnitelmat Thoméilta, oli talo puurakennus ja se sijaitsi taajaman laitamilla. Sisällissodan jälkeen siellä käyviä tehtaan työntekijöitä ei kuitenkaan katsottu hyvällä. Työväenjärjestöihin kuului Mäntässä vain noin 100 henkilöä vuoden 1920 alussa.³⁹⁴

Mäntän Klubin valmistumista juhlistettiin näytävästi juhannuksena 1920, jolloin siitä kirjoitettiin puunjalostusteollisuuden omassa lehdessä seuraavasti: ”Rakennuksen merkitys tulee olemaan suuri sekä yhdyskunnan yhtiön virkailijakunnalle että sivistyspyrkimyksille.” Gösta Serlachius

392 Silvennoinen 2012, 218–219.

393 Mönkkönen 1992, 124–134.

394 Mönkkönen 1992, 133–134.

Kuva 69. Mäntän klubi. Kuva: K.-E. Lindblad 1926/GSTS.

mainitsi avajaispuheessaan, että tehdasyhdyskunnan rakentaminen on merkinnyt uusia vaatimuksia, mihin klubin rakennuttaminen oli vastaus.³⁹⁵ Mäntän klubin toiminta ei ollut kokonaan ruotsinkielistä, mutta esimerkiksi sen pöytäkirjojen ja muistiodien kieli oli ruotsi. Mäntässä ruotsi oli eliitin kieli, mutta ympäröivät seudut, josta työväki pääsääntöisesti tuli GAS:in työntekijöiksi, olivat puhtaasti suomenkielistä seutua. Klubi oli sosiaalisen verkostoitumisen tila, mutta voidakseen käyttää sen tarjoamia etuja, oli henkilöllä oltava riittävästi sosiaalista ja kulttuurista pääomaa.

Monet tehdasyhtiöt rakennuttivat yhdyskuntien seurantaloja ja virkailijaklubeja. Ne olivat paikallisia sosiaalisen elämän keskuksia, joissa työntekijät viettivät vapaa-aikaansa. Näiden rakennusten lisäksi moniin yhdyskuntiin ja kaupunkeihin rakennettiin sotien välisenä aikana suojeluskuntatalo. Suojeluskuntatalojen rakentaminen 1920- ja 1930-luvulla oli laajamittainen hanke, kun tuona aikana rakennettiin noin 400

suojeluskunnan taloa. Esko Nummelin on tutkinut, poikkesiko suojeluskuntatalojen rakennuttaminen muista seurantaloista ja oliko olemassa jotain erityistä suojeluskunta-arkkitehtuuria, sillä oletuksena on ollut, että suojeluskuntajärjestö oli suhteellisen homogeeninen näkemyksiltään ja edusti nationalismia.³⁹⁶ Tiloiltaan suojeluskuntatalot eivät juuri poikenneet esimerkiksi seurantaloista, sillä molemmissa olennaista oli suuri kokoontumistila: juhlasali, johon liittyi näyttämö. Metsäteollisuuden tehdasyhdyskunnissa suojeluskuntien toimintaan suhtauduttiin yhtiön tasolta yleensä kannustaen. Niin myös GAS:in toimesta. Mänttään ei kuitenkaan rakennettu erillistä suojeluskuntataloa, vaan suojeluskunnan käytössä oli entinen GAS:in isännöitsijän talo lähellä tehtaita ja tilaisuuksia järjestettiin myös Klubilla. GAS tuki rahallisesti suojeluskuntia puunhankinta-alueellaan: esimerkiksi vuonna 1932 kaikkiaan 14 suojeluskuntaa sai alueella avustusta.³⁹⁷

395 En invigningsfest på Mänttä. *Finsk pappers- och trävarutidskrift* 12/1920, 185–187: ”Byggnadens betydelse kommer att bliva stor både för bolagets tjänstemannakår och för bildningssträvadena på orten”.

396 Nummelin 1991, erit. 134; suojeluskuntataloista myös Nikula 1990, 122.

397 Mönkkönen 1992, 315–317.

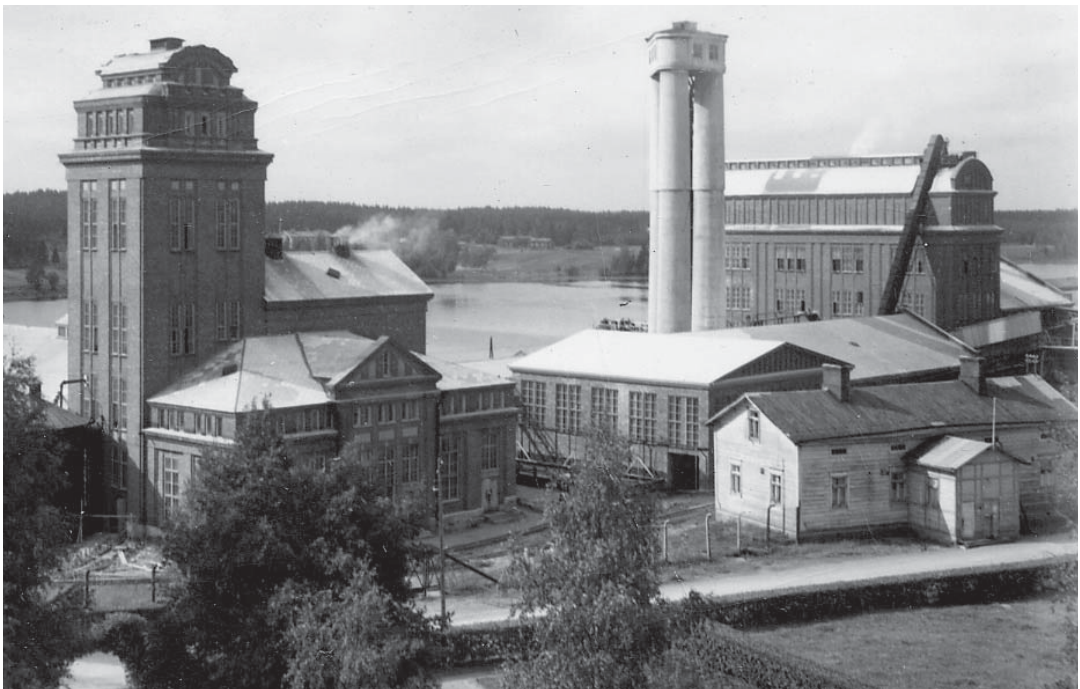
Tehdasrakennukset ja muu rakentaminen 1920-luvulla

Palmqvist jatkoi Thoméiden jalanjäljissä myös Mäntän tehdasrakennusten suunnittelussa. Toiminnallisesti Gas:in tehdasrakennukset sijoitettiin prosessin kulun mukaan. Tehdasalueen itäpäästä, josta puutavara tuotiin sisään, edettiin sellutehtaan kautta länteen, jossa sijaitsi paperitehdas. Tuotantolaitokset sijoituivat tehdasalueella siis tuotantoprosessin määrittämien rajojen ehdoilla. 1910-luvun lopulla tehtaan tuotantoalue koostui matalahkoista tehdas- ja varastorakennuksista. Puna-tiiliset tuotantolaitokset saivat lisäksi sulfiittispriitehtaan, joka rakennettiin sulfiittiselutehtaan viereen, tehdasalueen itäosaan 1918. Spriiä tarvittiin viime vuosisadan alkupuolella korvauksiksi moottoripolttoaineeksi, ja sitä oli taloudel-

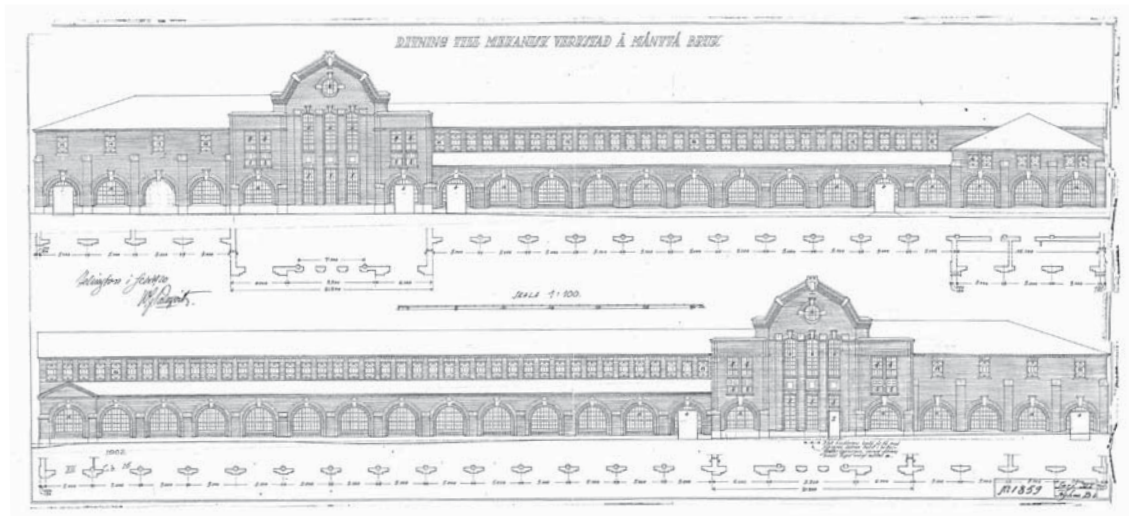
lista jalostaa sulfiittiselun keitosta syntyneestä jäteliemestä. Valtio osti ruotsalaisen A. B. Ethylin patentin spriin valmistamiseksi sulfiittilipeästä, koska moottoripolttoaineesta oli pulaa. Samalla tehtiin sopimukset sulfiittispriitehtaiden perustamisesta kuuteen selluloosatehtaaseen, joista yksi oli Mänttä. Valtio sai patentin mukana mallipiirustukset spriihteista niiden säiliöitä, laitteita, koneita ja spriiislauskolonneja varten. Kieltoain seurauksena spriin tuotanto Mäntässä viivästyi ja käynnistyi vasta vuonna 1927, jolloin spriihtehtaan lisärakennus ja muutoskorjaus valmistuivat.³⁹⁸

Gösta Serlachius oli aloitteen tekijänä sulfiittispriin valmistuksen aloittamisessa Suomessa. Sisällissodan aikana, jolloin hän toimi Mannerheimin päämajan intendentuurin päällikkönä, haluttiin turvata maan silloiset käytössä olleet

Kuva 70. Spriihtehdas ja selluloosatehdas 1936. Kuva: GSTS.

398 Norrmén 1928, 189–190; Kaukoranta 1981. Kaukorannan teos tarkastelee sulfiittispriiteollisuuden historiaa Suomessa 1918–1978 ja selvittää teollisuusrakennustyypin historiaa.

Kuva 71. Palmqvistin luonnos Mäntän tehtaiden konepajaa varten vuonna 1920. Kuva: MFA, Palmqvistin piirustusarkisto. Valmistunut konepaja näkyy kuvassa 57, s. 108 vasemmassa laidassa.

moottoripolttoainevarastot, ja Serlachius tunsu sulfittispriin käytön mahdollisuudet tähän tarpeeseen. Spriin valmistus sulfittitehtaiden jäte-
liemestä nähtiin ainoana vaihtoehtona, sillä bensiinin tuonti oli kallista ja miltei mahdotonta eikä esimerkiksi elintarvikkeista kuten perunasta voitu valmistaa elintarvikepulan aikana sulfittispriitä.³⁹⁹ Palmqvistin suunnitelmat spriitehtaasta käsittävät huolellisesti tutkitut julkisivupiirustukset. Punatiilinen, klassisesti detaljoitu rakennus muuttui suunnittelun aikana tornin yläosan osalta.⁴⁰⁰ Näyttää siltä, että Palmqvist on muokannut tornin yläosaa pyöreämmäksi, jotta se liittyisi kaukomaisemassa Thomén suunnitteleman paperitehtaan tornin vastaavaan muotokieleen. Tornin funktio liittyi spriin käymis- ja tislausprosessiin: käynyt vierre tislattiin korkeissa tisluskolonneissa, jotka sijaitsivat rakennuksen torniosassa.⁴⁰¹ Palmqvist suunnitteli spriitehtaata myös Lauritsalaan Oy Kaukas Ab:lle (1919), Pietarsaa-

reen Oy Wilh. Schauman Ab:lle (1940) ja Äänekoskelle Metsäliiton Selluloosa Oy:lle (1942).⁴⁰²

Taloudellisesti 1920-luvun alku oli GAS:ille vaikeaa aikaa. Ensimmäisen maailmansodan päätyminen ja erityisesti vuoden 1920 lopulla iskenyt taloudellinen laskusuhdanne vaikutti voimakkaasti paperiteollisuuteenkin, sillä hinnat laskivat ulkomaisilla markkinoilla, mutta nousivat kotimaassa. Pulakauden aikana yhtiö investoi kuitenkin rakentamiseen: Mänttään valmistui konepaja ja suuri navettarakennus Seppälän tilalle, jossa GAS harjoitti maataloutta. GAS rakensi myös Kuhankosken voimalaitoksen Jyväskylän pohjoispuolelle, joka tuotti sähköä Kankaan tehtaille.⁴⁰³ Konepaja valmistui tehdasalueelle Palmqvistin suunnitelmien mukaan vuonna 1921. Kaksikerroksisen punatiilisen rakennuksen julkisivu oli ensimmäisessä luonnoksessa yli sata metriä pitkä, mutta toteutunut rakennus oli noin puolet lyhyempi. Se oli mitoitettu niin, että kantavien ulkoseiniä väliin

399 Kaukoranta 1981, 18–21.

400 Palmqvistin julkisivupiirustukset päivätty lokakuussa 1918, MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

401 Kaukoranta 1981.

402 Palmqvistin työluettelo, ks. liite 1.

403 Norrmén 1928, 191–194.

oli sijoitettu aina suurikokoinen kaari-ikkuna. Muuta rakennusta korkeampi keskiosa oli ulkoneva niin, että rakennus oli pohjakaavaltaan lähestinmuotoinen.⁴⁰⁴ Pajassa valmistettiin koneita yhtiön tehtaille ja tehtiin erilaisia korjaustöitä.

Vaikea taloudellinen aika ajoi GAS:in ottamaan pankilta lisäluottoa. Luoton myöntämisen ehtona oli uudisrakennusohjelma, jonka mukaisesti rakennettiin happotorni, uusi keittokattila sellulosaatehtaaseen sekä vedettiin voimajohto Kankaan paperitehtaalta Mänttään. Kun vuoden 1924 lopulla hinnat paranivat ulkomaanmarkkinoilla ja kurssisuhteet muuttuivat Suomessa viennille edullisimmiksi, voitiin vuoden 1921 kriisiä pitää voitettuna.⁴⁰⁵

Tehdasrakennusten lisäksi 1920-luvulla huomattava suunnittelutehtävä arkkitehteille oli yhtiöiden harjoittaman laajamittaisen maatalou-

den tarvitsemien rakennusten suunnittelu. Tässä yhtiöt jatkoivat suoraan historiallisten ruukinkartanoiden toimintatapaa.⁴⁰⁶ Palmqvistin suunnittelemat Seppälän ja 1920-luvun lopulla valmistuneet Joenniemen tilan navettarakennukset kuuluvat juuri monumentaalisten navettarakennusten kategoriaan: yhtiön tavoitteena oli olla maatalouden mallina yhdyskunnassa ja maatalous- ja puutarhatuotteiden tuottaminen työntekijöille. Mäntän historiikissa todetaan, että koska tehdasyhdyskunta oli aikoinaan rakentunut tehtaan ympärille, oli luonnollista, että GAS oli ottanut yhteisten palvelujen tarjoamisen hoidakseen. Joenniemi tuotti maitoa ja puutarhatuotteita myyntiin yhtiön. Yhtiöllä oli myös oma meijeri ja mylly.⁴⁰⁷ Joenniemi toimi vuodesta 1927 lähtien pienviljelyksen mallitilana.⁴⁰⁸

404 Palmqvistin piirustukset, päivätty helmikuussa 1920, MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

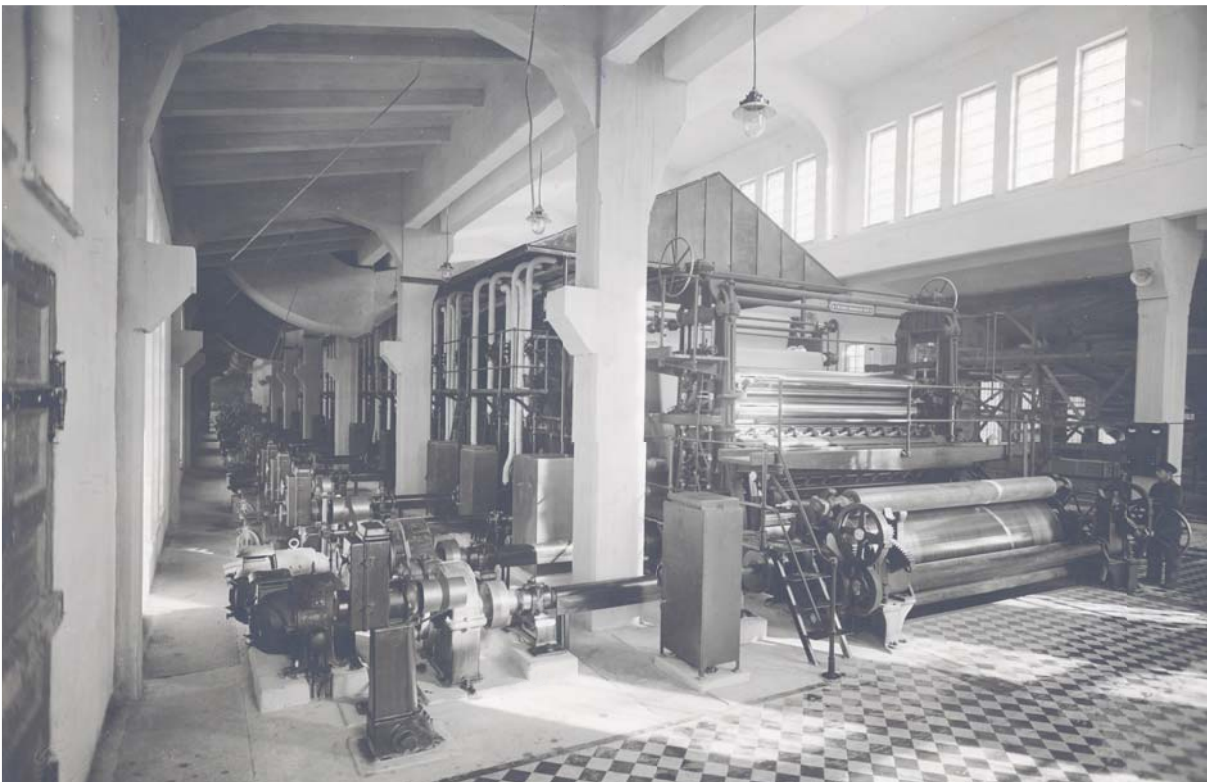
405 Norrmén 1928, 195–196.

406 Nikula 1990, 141; ks. myös Sarje 2000, 174. Sarje on tutkinut arkkitehti Sigurd Frosterusta, joka suunnitteli Vanajanlinnan tri Wilhelm Rosenlewille (1919–24). Päärakennuksen lisäksi alueelle rakennettiin mm. suuri navettarakennus ja talli.

407 Mönkkönen 1992, 194–196, 293.

408 Ibid. 203–204.

Kuva 72. Paperikone V kuvattuna n. 1928. Kuva: Valokuvaamo Pääjanne, Jyväskylä/Museovirasto, historian kuvakokoelmat.

Kuva 73. Joenniemen tilan navetta itäpuolelta 1930-luvulla. Kuva: GSTS.

Palmqvist suunnitteli 1920-luvun alussa yhtiön meijerin muutospiirustukset: rakennus muutettiin Thomén alun perin puutarhatoiminnalle suunnitellusta rakennuksesta meijeriksi. Palmqvistin suunnittelema mylly valmistui vuonna 1922 ja rakennus sijoitettiin kapearaiteisen rautatien pistoraiteen varteen Keurusselän rantaan. Myös kaikki GAS:in rakennuttamat maatalousrakennukset, jotka Palmqvist suunnitteli, olivat arkkitehtuuriltaan Mäntän yhdyskunnan haluttuun ilmeeseen sopivia, klassistisia ja etenkin navettarakennusten osalta monumentaalisia.

Huonosta taloudellisesta tilanteesta huolimatta yhtiö investoi koko ajan 1920-luvulla, ja GAS:in toimintakertomuksen mukaan joka vuosi suoritettiin näiden lisäksi myös paljon pieniä töitä ja korjauksia.⁴⁰⁹ GAS:in politiikkaan kuuluikin pyr-

kimys rakentaa, korjata ja laajentaa lamavuosina, jolloin työvoimaa oli runsaasti saatavilla. Näin työläisiä ei tarvinnut irtisanoa ja ottaa riskiä heidän poismuuttamisestaan Mäntästä.⁴¹⁰

Mänttä itsenäiseksi kunnaksi

Mänttä irrottautui Vilppulasta vuoden 1920 alussa hallinnoltaan itsenäiseksi kunnaksi. Suurin syy eroon oli GAS:ille kohdistunut korkea kunnallisvero. Gösta Serlachius ei katsonut hyvällä, että verotulot hajautuivat pitkin suurta kuntaa (Vilppula, Kolho ja Mänttä), samalla kun GAS vastasi Mäntässä monista kunnalle kuuluvien palveluiden tuottamisesta.⁴¹¹ Taajaväkisiä yhdyskuntia koskenut lainsäädäntö mahdollisti eron.⁴¹²

⁴⁰⁹ Årsrapport 1921–1923, G.A. Serlachius Oy, Allmänna. Vuosikertomuksia, Rakennusosasto 1921–1972, GSTS (kopiot)/ELKA.

⁴¹⁰ Mönkkönen 1992, 150.

⁴¹¹ Silvennoinen 2012, 374–375.

⁴¹² Kervanto Nevanlinna 2014.

Vuonna 1921 GAS laati anomuksen Mäntän taajaman muodostamiseksi taajaväkiseksi yhdyskunnaksi. Perusteluna GAS esitti mm. yhtiön haasteet valvoa rakentamista paikkakunnalla. Valtioneuvosto hyväksyi hakemuksen 12.12.1921. Vilppulasta eroamisen ehtona oli oman seurakunnan perustaminen ja oma kirkko. Eroa edistääkseen GAS ryhtyi rakennuttamaan Mänttään kirkkoa ja pappilaa, ja Mäntän seurakunta perustettiin 1921. Kunnalla tuli olla myös oma asemakaava. Yhtiö ryhtyi edistämään asiaa, sillä se oli kunnan suurin maanomistaja. Palmqvistin asemakaava vuodelta 1920 oli juuri tähän tarkoitukseen laadittu.⁴¹³ Mäntästä tuli kunta vuonna 1922, ja ensimmäiset kunnallisvaalit järjestettiin loppuvuodesta. Valtuustopaikoista 12 meni sosialisteille ja kuusi paikkaa porvareille, jolloin kunnan merkittävimmät luottamustoimet menivät sosiaalidemokraateille.⁴¹⁴ Mäntässä asui 1920-luvun alussa noin 2 700 henkilöä. Väestörakenne oli muuttunut maa- ja metsätalousvaltaisesta tehdastyöläisvaltaiseksi 1910- ja 1920-luvulla. 1910-luvulla väestöstä noin 28 % toimi teollisuudessa, mutta vuonna 1930 jo yli puolet.⁴¹⁵

Koska kunnalla tuli olla oma seurakunta, ryhtyi GAS rakentamaan kirkkoa ja pappilaa yhtiön varoin. Gösta Serlachius oli julistanut kirkon suunnittelusta arkkitehtikilpailun jo vuonna 1916. Kilpailuun kutsuttiin yhdeksän arkkitehtia, ja lähetettyjen ehdotusten joukosta voittajaksi valikoitui arkkitehti Kaarlo Borgin ehdotus. Toisen palkinnon sai arkkitehti Oiva Kallio ja kolmannen Uno Sjöholm. Ajanjakson epävakauden takia kirkon rakentaminen siirtyi.⁴¹⁶ GAS kiirehti seura-

kunnan perustamista sitoutumalla yhtiökokouksessa 1921 rakentamaan kirkon toukokuuhun 1925 mennessä. Taloudellisten vaikeuksien vuoksi aikataulu ei ollut yhtiölle mahdollinen, ja rakennusaikaa pidennettiin toukokuuhun 1928.⁴¹⁷ Kirkon suunnittelijaksi tuli lopulta Palmqvist, sillä Borg ei koskaan toimittanut kilpailuehdotuksen jälkeen suunnitelmia yhtiölle. Palmqvist oli toiminut kirkosta käydyn arkkitehtikilpailun lautakunnan sihteerinä ja tunsikin hankkeen hyvin. Hän oli oma-aloitteinen saadakseen toimeksiannon, sillä Palmqvist ilmoitti kirjeitse tammikuussa 1926 Gösta Serlachiukselle olevansa kiinnostunut kirkon suunnittelusta. Kirjeessä hän ehdotti, että voisi laatia kirkosta luonnoksen, koska Borg ei ollut vielä lähettänyt ehdotusta. Jos Borgin ehdotus sitten saapuisikin, voi Serlachius valita

Kuva 74. Mäntän mylly. Kuva: Warner Silfversparre/GSTS.

413 Mönkkönen 1992, 135–140.

414 Mönkkönen 1992, 141.

415 Ibid. 43, 362.

416 Pöykkö 1993. Gradussa Pöykkö tarkasteli kirkon rakentamisen vaiheita tarkemmin;

Seurakunnallista työtä tehdasseuduille. ---, *Kotimaa* 22.5.1917, 2–3.

417 Mönkkönen 1992, 265.

Kuva 75. Palmqvistin laatima Mäntän kirkon piirustus 1927. Kuva: GSTS.

kahdesta suunnitelmasta paremman. Palmqvistin mukaan hän laatimansa ”skissi” olisi vain kokeilu nähtäväksi ilman kuluja, jos se ei tule käyttöön.⁴¹⁸ Marraskuussa 1926 Palmqvist ilmoitti tavanneensa Kaarlo Borgin, joka kertoi, ettei hän ehdi suunnitella kirkkoa.⁴¹⁹

Gösta Serlachius kartoitti ilmeisesti tiukan aikataulun vuoksi myös muita vaihtoehtoja samaan aikaan ja etsi lähiseuduilta olemassa olevaa kirkkoa ostettavaksi. Keuruun kirkkokokous torjui ostoaikeet, samoin Petäjäveden seurakunta, josta Serlachius seuraavaksi yritti ostaa kirkkoa siirtääkseen sen Mänttään. Serlachius tiedusteli kirkkoa myös Pihlajavedeltä, mutta laihoiin tuloksin.⁴²⁰

Mäntän kirkko ei ollut ainutlaatuinen hanke tehdasyhdyskunnissa yhtiön kustantamana ja rakentamana. Sisällissodan jälkeen kirkon arvostus kasvoi etenkin metsäteollisuuden yhdyskunnissa, joissa valkoinen yhtiön johto arvosti ”kotia, uskontoa ja isänmaata”. Teollisuuspaikkakuntien radikalisoituminen ja kommunismi olivat yhtiöiden pelkona, ja kirkko nähtiin oikeiden arvojen ja moraalin edustajana. Yhtiö lahjoitti kirkon mm. Säynätsalossa (Joh. Parviaisen Tehtaat 1926), Jämsänkoscilla ja Myllykoscilla (Yhtyneet Pape-ritehtaat Oy 1935, 1936) sekä Noormarkussa (A. Ahlström Oy 1933).

Mäntän kirkosta tuli lopulta suunnittelijan ja tilaajan synnyttämä kokonaistaideteos. Gösta Serlachius osallistui aktiivisesti kirkon suunnitteluun kommentoiden Palmqvistin luonnoksia ja otti osaa kirkkoon hankitun taiteen määrittelyyn ja valintaan. Palmqvist laati kirkosta luonnoksia vuosina 1926 sekä rakentamisen aikana 1927 ja 1928.⁴²¹ Syyskuussa 1926 päivätyt luonnokset oli

Kuva 76. Mäntän kirkko. Kuva: MFA.

laadittu siltä pohjalta, että Palmqvist tunsii kilpailusihteerinä ja Mäntän suunnittelijana sekä kirkon aiemmin suunnitellun tilaohjelman hyvin ja kykeni ehdottamaan rakennukselle uuden paikan. Serlachius kommentoi kirjeenvaihdon perusteella esteettisiä seikkoja, mutta rakennushankkeesta keskusteltiin varmasti perinpohjaisesti henkilökohtaisissa tapaamisissa ja kirjeissä näkyy vain osa siitä ohjauksesta, jota Palmqvist sai hankkeen aikana. Kirjeessään 1.7.1927 Serlachius mainitsee lähettävänsä Palmqvistille teoksen *Sveriges kyrkor* sekä valokuvan kirkontornista, jonka oli nähnyt matkallaan Chamonix'ssa. Hän mainitsee tornin puhutelleen häntä kovasti. Kirjeen mukaan Palmqvistin viimeinen versio kirkon tornista muistutti sitä jo hieman, lukuun ottamatta rauta-aitaa tornin ympärillä, jota Serlachius ihmettelee ja ehdottaa poistettavaksi.⁴²² En ole tämän tutkimuksen

418 Palmqvistin kirje Gösta Serlachiukselle 24.1.1926. GSTS.

419 Palmqvistin kirje Gösta Serlachiukselle 8.11.1926. GSTS.

420 Silvennoinen 2012, 375; Silvennoisen lähteenä oli Knapaksen teos *Suomen kirkot* 21,1998.

421 Palmqvistin piirustukset Mäntän kirkkoa varten, MFA, Palmqvistin piirustusarkisto; GSTS Piirustusarkisto.

422 Gösta Serlachiuksen kirje Palmqvistille 1.7.1927: "...och en fotografi av ett kyrkotorn som vi sågo i Chamonix och vilket mycket tilltalade till oss." GSTS.

Kuva 77. Mäntän kirkon interiööri. Kuva: MFA.

puitteissa löytänyt todistetta siitä, mikä kirkko oli kyseessä, mutta epäilen, että kyseinen kirkko saattoi olla Eglise Saint-Michel de Chamonix-Mont-Blanc⁴²³, jonka torni on tyyliltään barokkimaisen pyöreä. Se oli restauroitu juuri vuotta ennen Serlachiuksen mainintaa.

Metsäteollisuuden rakennuttamat kirkot olivat muillakin paikkakunnilla arkkitehdin ja tilaajan yhteistyön tuloksia: Riitta Nikula on pohtinut

tutkimuksessaan arkkitehti Armas Lindgrenistä, miksi tämä suunnitteli Noormarkun kirkosta muista kirkkosuunnitelmistaan niin poikkeavan kirkon. Hän arvelee syyksi sen, että tilaajan eli Walter Ahlströmin tahto vaikutti asiaan. Kuten Gösta Serlachius, oli myös Ahlström rakennuttaja, joka halusi vaikuttaa tehdaspaikkakuntiansa rakentamiseen.⁴²⁴ Myös Yhtyneet Paperitehtaat Oy:n Rudolf Waldenin johtajakaudella rakennetut Jämsänkosken ja Myllykosken kirkot suunniteltiin yhteistyössä arkkitehdin ja tilaajan kesken.

Mäntän valmis kirkko oli tornillinen, leveärunkoinen pitkäkirkko. Sen julkisivut ovat osittain luonnonkivistä, osin tiilestä muuratut ja vaaleaksi rapatut. Luonnonkivinen fasadi viittasi Suomen keskiaikaisiin kivikirkkoihin, mutta kirkon interiööreissä tilaaja halusi viittauksia Mänttään. Serlachius toivoi kirkon lasimaalauksissa esittävän maisemia lähiseudulta uskonnollisten aiheiden sijaan. Hän mainitsi kirjeessään 3.3.1926 Palmqvistille, että Axel Gallénin julkaisemassa *Kallela*-kirjassa oli kuvattu järvimaisema ja kokkotuli, jotka olivat Serlachiukselle mieleen. Gallén oli maalannut ne mahdollisesti oleskellessaan Keuruulla. Kuvaa katsoessaan Serlachiukselle oli tullut mieleen Mäntän kirkko, jonne hän toivoi lasimaalauksia. Jälkipolville olisi Serlachiuksen mielestä ehkä kiinnostavampaa, jos aiheet esittäisivätkin lähiseudun vanhempia maisemia uskonnollisten aiheiden sijaan. Myös Gallénin maalaus Kuokkija olisi hänestä hieno lasimaalauksena. Serlachius pyysi Palmqvistia harkitsemaan asiaa, ja totesi vielä, että aiheet saattavat kohdata vastustusta pappien taholta, mutta asia voitaisiin varmasti hoitaa.⁴²⁵

Serlachiuksen mieltymykset kirkon sisätilojen koristelun ja taiteen suhteen heijastelevat hänen

423 Tiedot kirkosta Eglise Saint-Michel de Chamonix-Mont Blanc: http://www2.culture.gouv.fr/public/mistral/merimee_fr?ACTION=CHERCHER&FIELD_1=REF&VALUE_1=PA00118368 (14.5.2018).

424 Nikula 1988, 122.

425 Gösta Serlachiuksen kirje Palmqvistille 3.3.1926. GSTS.

yleisiä esteettisiä näkemyksiään: kansanomainen ja paikallinen sopivat Mänttään, samoin perinteen rakentamistapa ja tyyli. Palmqvist suositteli ilmeisesti Gösta Serlachiukselle saarijärveläisen taiteilijan Hannes Autereen palkkaamista kirkon sisätilojen puukoristeiden tekijäksi. Autere veistikin kirkkoon kansanomaisia puuveistoksia ja -reliefejä kaikkiaan 35 kappaletta. Autereesta tuli Serlachiuksen uusi suosikki, joka hetkittäin asui Mäntässä ja teki yleismiehenä erilaisia töitä rakennusten suunnittelusta pieniin puutöihin.⁴²⁶ Autere veisti veistokset Saarijärvellä ja lähetti niitä joko luonnoksina ja malleina tai osan myös valmiina nähtäväksi Mänttään.⁴²⁷ Autere oli koulutettu taiteilija, vaikka veistosten naivistinen ote ja puunveistoperinne viittaavat taitavaan käsityöläiseen.⁴²⁸

Kirkon muu sisustus oli Palmqvistin suunnittelema. Palmqvist suositteli Serlachiukselle alttaritaulun tekijäksi tuttavaansa, taiteilija Alvar Cawénia. Palmqvist toimi välittäjänä taiteilijan ja tilaajan kesken neuvotellen mm. Cawénin palkkiosta.⁴²⁹ Valmis alttarimaalaus esitti äitiä ja lasta, Mariaa suomalaiskansallisena versiona vaaleatukkaisena naisena. Naisen ja lapsen mallina toimi yhtiön palveluksessa ollut karjakko ja tämän tytär. Maalauksen hahmot oli sijoitettu keskisuomalaiseen maisemaan. Naisella oli jaloissaan lampaista, jotka muistuttivat näöltään Serlachiuksen kasvatamia lampaista, joita hän jalosti Laatokan Karjalassa sijainneella Syskyjärven tilallaan.⁴³⁰ Kirkkoon

sijoitettiin myös lasimaalaus Serlachiuksen toiveesta. Sen suunnitteli taiteilija Eric O. W. Ehrström, ”Bucklan”, joka oli myös yksi Serlachiuksen luottotaiteilijoista ja tuttavista. Kirkon sisäkäynnin yläpuolelle sijoitetussa lasimaalauksessa oli yhtiön tunnus, kotka, sekä teksti GAS enkelien ympäröimänä. Koska sekä alttarimaalaus että lasimaalaus olivat yhtiön tilaamia ja rakennuttamaansa kirkkoon sijoittamia, voi niiden merkityksen nähdä ainakin kirkossa käyneelle työväelle muistuttajana siitä, kenelle seurakunta ja heidän hengellinen kasvatuksensa kuului, toisaalta myös ”isän” huolenpitona omistaan. Kirkko vihittiin käyttöön GAS:in perustamisen 60-vuotisjuhlan yhteydessä 15.9.1928.

Palmqvist suunnitteli Mäntän kirkon kanssa samaan aikaan Padasjoen kirkkoa, joka rakennettiin 1926–1928. Näillä kahdella kirkolla on yhtäläisyyksiä arkkitehtuurinsa suhteen: molemmat ovat muodoltaan päätytornillisia pitkäkirkoja, mutta eroja tyyliinsä suhteen. Mäntän kirkko on poikkeus suomalaisessa 1920-luvun kirkkoarkkitehtuurissa edustaen barokkiklassismia, kun taas Padasjoen kirkko edustaa tyylipuhtaammin pohjoismaista 1920-luvun klassismia.

Hyvinvointikapitalismiin liittynyt tehdasyhdyskunnan työväestöstä huolehtiminen – toisaalta myös kontrollointi – näkyi Mäntässä monin tavoin. Asumisen järjestäminen tai tukeminen oli näistä suurin ja työntekijän arkeen eniten vaikuttava

426 Autereen kirje Serlachiukselle 28.9.1927: ”...pyysitte tietoa päiväpalkastani siellä ollessani veistosten paikoilleen sovittamisessa sekä mahdollisessa muussa tarpeessa. pyydän ilmoittaa, että suostun olemaan ilma mitään päiväpalkkaa kolmen viikon ajan siellä, kyllä kai ne jo siinä ajassa saadaan paikoilleen. Olisi kyllä hyvä jos suostuisitte antamaan vapaat matkat ja hoidon sille ajalle.” GSTS.

427 Gösta Serlachiuksen kirje Autereelle 5.1.1928: ”Olemme vastaanottaneet [...] kaksi veistosta ja yhden figurin esittäen Pietaria avaimella ja voimme ilahduttaa Teitä sillä että olemme hyvin tyytyväisiä kaikkiin näihin töihin ja kehoitamme Teitä jatkamaan samaan tapaan.” GSTS.

428 Lindgren 1999. Hannes Autereen esittely Kansallisbiografiassa: <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/1275> (6.2.2018).

429 Palmqvistin kirje Serlachiukselle 29.11.1927. GSTS.

430 Mäntän kirkon alttarimaalauksen varhainen luonnos, <http://www.serlachius.fi/fi/kokoelmat/kuukauden-helmet/40-mantan-kirkon-alttarimaalauksen-luonnos/>. (21.3.2017).

parannus. Asumisen lisäksi yhtiöllä oli sosiaalinen ohjelma vuodesta 1923. Sen esikuvana oli amerikkalainen työpaikkojen turvallisuutta ajanut National Safety Council, johon Gösta Serlachius oli tutustunut matkoillaan.⁴³¹ Työsuojelun suhteen GAS oli Suomessa edelläkävijä. Serlachius oli tutustunut nk. Safety First -liikkeeseen Yhdysvalloissa, jonka pyrkimyksenä oli vähentää työssä tapahtuneita onnettomuuksia huolehtimalla työntekijöiden tarkoituksenmukaisista varusteista ja koulutamalla näitä suojeluasioissa. GAS piti myös onnettomuustilastoa ja perusti turvallisuustoimikuntia tehtaille. Vaikka työsuojelu oli moderni edistysaskel teollisuudessa, oli sen ensisijaisena tavoitteena kuitenkin välttää onnettomuuksia, jotka tarkoittivat kuluja yritykselle. Toisaalta sen turvin haluttiin pysyä patriarkalisessa järjestyksessä ja työskennellä työväen järjestäytymistä vastaan.⁴³²

Ammattitaitoisen työväen saamiseksi GAS perusti Mänttään ammattikoulun vuonna 1929. Hyväntekeväisyysjärjestö Säte, jonka Gösta Serlachiuksen toinen vaimo Ruth perusti, hoiti yhtiön ja kunnan yhdessä ylläpitämää synnytysklinikkaa. Yhtiö palkkasi terveystönsä tekemään valistustyötä kuten neuvomaan työväkeä kotihygieniasia ja lastenhoidossa.⁴³³ Säte hankki myös omistukseensa Mäntässä toimineen elokuvateatterin, jonka liikemies Albin Pättiniemi oli rakennuttanut 1917 ja kunnosti sen Palmqvistin laatimin muutossuunnitelmin 1927.⁴³⁴ Kulttuuriharrastus-

ten ohella, tai jopa tärkeimpänä harrastuksena työväelle nähtiin liikunta. GAS rakensi urheiluja vapaa-ajan aktiviteetteja varten paikkakunnalle leikkikenttiä, urheiluja ja tenniskentän ja uimalan. Uimataidon opettamista varten rakennettu uimala rakennettiin Palmqvistin 1921 laatimien piirustusten perusteella. Se oli ajalleen tyyppinen vesistön rantaan pystytetty puurakennelma, jossa oli erilliset pukukopit molemmille sukupuolille ja pitkä, koristeellinen laitur.⁴³⁵ Gösta Serlachiuksen tilasi Palmqvistilta suunnitelmat myös Mäntänvuorelle rakennettavaa turistimajaa varten. Sen oli tarkoitus palvella talvisin hiihtäjiä ja toimia kesäisin turistikohdeena. Vuonna 1920 Palmqvist oli suunnitellut Mäntänvuorelle rakennettavan näköalatornin, jota ei kuitenkaan tuolloin toteutettu, korvaamaan paikalta puretun 1800-luvun lopulla rakennetun näkötorin.⁴³⁶ Serlachiuksen idearikkaiden visioiden joukossa oli Mäntänvuoren rakentaminen Tukholman Skansenin tapaan ulkoilmapuistoksi, jonne olisi sijoitettu muualta siirrettäviä, vanhoja rakennuksia.⁴³⁷ Idea ei toteutunut ulkoilumajaa lukuun ottamatta.

Arkkitehdille yhtiön erilaiset rakennushankkeet tarkoittivat jatkuvia toimeksiantoja. Palmqvist suunnitteli 1920- ja 1930-lukujen vaihteessa useille teollisuusyrityksille. Asia oli myös tilaajan tiedossa, sillä kirjeissään Palmqvist mainitsee aina välillä olleensa hoitamassa asioita esimerkiksi Outokummussa, mutta tämän enempää hän ei muista suunnittelutehtävistään mainitse kirjeissään.

431 Mönkkönen 1992, 195–196.

432 Fellman 2005, 262–263.

433 Norrmén 1928, 203–204.

434 Palmqvistin muutospirustukset Bio Sädettä koskien, päivätty 1927. GSTS, Piirustusarkisto.

435 Palmqvistin piirustus Mäntän uimalaitosta varten, päivätty 1921. MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

436 Palmqvistin piirustukset Mäntän majaa, sen sisustusta ja huonekaluja varten, päivätty helmikuussa 1927, MFA, Palmqvistin piirustusarkisto; Palmqvistin luonnos näköalatornia varten, päivätty maaliskuussa 1920, GSTS, Piirustusarkisto. Palmqvistin suunnitelmien mukaan rakennettu näkötorni rakennettiin Mäntänvuorelle vasta vuonna 2005 Mänttä-Seuran toimesta.

437 Silvennoinen 2012, 376.

Uudistustoiminta 1930-luvulla

1930-luvun alussa iskenyt maailmanlaajuinen lama ei vaikuttanut Suomen paperiteollisuuteen niin syvästi kuin muihin teollisuudenaloihin. Talouden taantuman merkit olivat näkyvissä jo vuonna 1929, ja syvimmillään lama oli kesällä ja alkusyksystä 1931. Paperiteollisuuden tekninen kehittyminen oli voimakasta 1920-luvun lopulla ja 1930-luvun alussa, jolloin suuremmat koneet ja tekniset parannukset vaikuttivat tuotantokustannusten alenemiseen. Paperin hinta alkoi laskea vuonna 1925 jatkuen koko vuosikymmenen, mutta nousukausi paperiteollisuudessa alkoi jo vuonna 1933 hintatason laskusta huolimatta, kun vienti veti hyvin.⁴³⁸

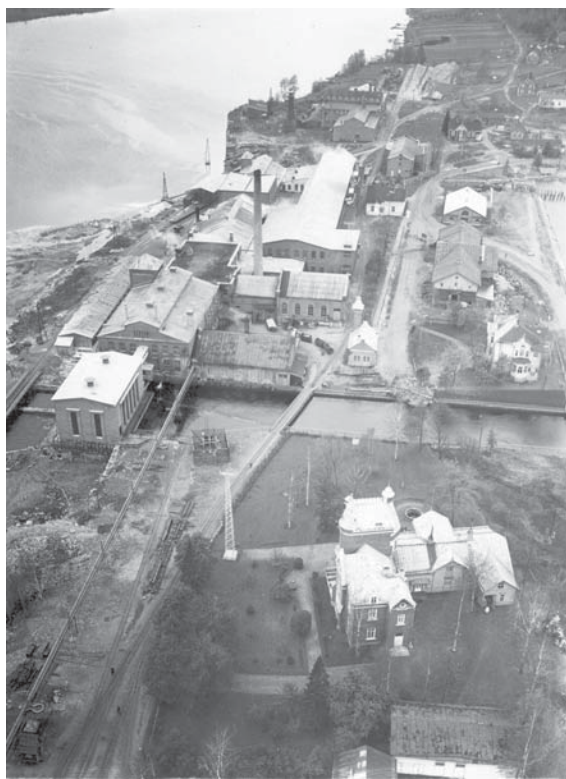
Vaikka suurissa teollisuusmaissa, etenkin Yhdysvalloissa, teollisuuslaitosten suunnittelussa tapahtui tuntuva muutos kohti rationaalista suunnittelua ja sen myötä kohti rationaalista arkkitehtuuria 1900-luvun alussa⁴³⁹, ei sama näkynyt suomalaisessa arkkitehtuurissa vielä 1920-luvulla eikä suuremmassa mittakaavassa vielä 1930-luvullakaan. Lisa Brunnström on tarkastellut Ruotsin teollisuusrakentamisessa tapahtunutta rationaalisen suunnittelun muutosta väitöskirjassaan. Maan yritysjohto ja insinöörit näkivät tehokkuus- ja rationalisointipyrkimykset hyödyllisinä teollisuudelle jo varhain 1900-luvun alussa. 1920-luvun lopulle tultaessa rationalisointi ja tuotannon kasvattaminen nähtiin välttämättömänä hyvinvoinnin edistämiseksi. Kuitenkin ehdottomimpaan taylorismiin tehtiin eroa, sillä ammattiliittojen asema oli Ruotsissa merkittävä, samoin paternalistisen johtamistavan.⁴⁴⁰

Yhdysvalloissa rationalismi tarkoitti ajattelutavan muutosta tuotantolaitosten suunnittelussa arkkitehtuurin suhteen: rakennus tuli suunnitella

tuotantoon sopivaksi eikä tuotantoa rakennukseen sopeuttaen, kuten aiemmin oli ajateltu.

Myös teknologian kehittyminen, uudet rakennusmateriaalit ja sähköön käyttö auttoivat suunnittelejoita kohti rationaalista tehdasta. Insinöörien merkitys uuden tehtaan kehittämisessä oli huomattava.⁴⁴¹

Suomessa taylorismin pohjana olleet rationalisointiteoriat olivat tunnettuja yritysjohtajien piirissä jo 1910-luvulla, mutta taylorismi tuli mukaan tuotantoon varsinaisesti vasta paljon

Kuva 78. Mäntän tehdasalue piipun nokasta valokuvattuna 1930. Kuva: Warner Silfversparre/GSTRs.

⁴³⁸ Autio – Nordberg 1980, 184.

⁴³⁹ Ks. erit. Biggs 1996.

⁴⁴⁰ Brunnström 1990, 99–100.

⁴⁴¹ Biggs 1996, erit. 76–77.

myöhemmin. Sinänsä taylorismi nähtiin vastauksena toiminnan tehostamisen ja mekaanisen tuotannon kasvavalle roolille tuotannossa. Työntajat näkivät sen vastauksena palkkavaatimukseen, sillä rationalisointi- ja tehostamisteorioiden mukaan työntekijöille tuli maksaa palkkaa näiden kykyjen eli tehokkuuden perusteella. Gösta Serlachius tunsi hänkin kyseisiä teorioita. Hän ehdotti jo vuonna 1918 GAS:in hallitukselle, että Leppäkosken ruukilla kiinnitettäisiin huomiota kokemuksiin ”taylorin systeemistä”. Leppäkoskella työsuoritukset olivat Serlachiuksen mukaan kasvaneet taylorin systeemiä noudattaen.⁴⁴² GAS:in tehtailla ja tuotannossa ei kuitenkaan ennen toista maailmansotaa ryhdytty käyttämään suuremmassa määrin rationalisointi- tai tehostamiskäytäntöjä.

Laman hellittäessä 1930-luvun alkupuolella GAS käynnisti Gösta Serlachiuksen johdolla Mäntässä uudistusohjelman, johon kuului uuden valkaisuosaston, höyryvoimalaitoksen ja piipun sekä uusien happotornin rakentaminen. Sotien välisenä aikana metsäteollisuusyrityksissä oli tyypillistä, että taloudellisen tilanteen ollessa suotuista, investoitiin rakentamiseen ja uusiin koneisiin voimakkaasti.⁴⁴³ 1930-luvun uudistusohjelma muutti Mäntän tehdasaluetta aiempia muutoksia voimakkaammin, sillä uudet rakennukset hallitsivat maisemaa suuremman kokonsa ja aiempaa modernimman ulkoasunsa vuoksi. Rakennusten skaala kasvoi aiemmasta ja suuryrityksen mittoihin kasvanut GAS oli vihdoin saanut rautatien kulkemaan Mänttään saakka vuonna 1929, kun Mäntän ja Vilppulan välillä kulkenut kapearaiteinen rata korvattiin normaalariteisellä.⁴⁴⁴ Arkkitehtonisesti uusien tuotantolaitosten muutokieli seuraili edelleen

Kuva 79. Palmqvistin suunnittelema voimalaitos vuonna 1934.
Kuva: Warner Silfversparre/GSTR.

suomalaisen metsäteollisuuden rakentamisen traditioita. Kuitenkin Palmqvistin suunnittelemassa vesivoimalaitoksessa ja arkkitehti Jarl Eklundin suunnittelemassa valkaisuysikössä on nähtävissä aiempaa rakentamista rationaalisempi ilme. Niiden arkkitehtuurissa näkyy pyrkimys yksinkertaistaa rakennuksen julkisivuja karsimalla niistä pois kaikki ylimääräinen koristelu ja tyyppitelemällä rakennusosia, etenkin ikkunoita.⁴⁴⁵

Palmqvistin suunnitelmat tehdasalueelle 1930-luvulla käsittivät uuden paperitehtaan, vesivoimalaitoksen, höyryvoimakeskuksen piippuineen ja selluloosatehtaan laajennuksen. Vesivoimalaitoksen rakentaminen liittyi Mäntänkosken rakentamiseen kanavaksi ja sen vesivoiman valjastami-

⁴⁴² Fellman 2005, 265–266.

⁴⁴³ Häggman 2006, 176–177.

⁴⁴⁴ Mönkkönen 1992, 185.

⁴⁴⁵ Palmqvistin piirustukset päiväty tammikuussa 1931, Jarl Eklundin piirustukset päiväty 21.4.1937, GSTR, Piirustusarkisto.

seen tehtaiden käyttöön. Rakennus valmistui 1933 Palmqvistin luonnosten mukaan. Punatiilisen rakennuksen julkisivujen klassistiset tyylipiirteet kiinnittivät tuotantolaitoksen edelleen vanhaan, perinteiseen tehdasmaisemaan. Sen sijaan Palmqvistin suunnittelemasta lämpövoimalaitoksesta ja sen uudesta piipusta, jotka korvasivat vuonna 1913 valmistuneen selluloosatehtaan höyryaseman ja sen piipun, tuli tehdasalueen ja Mäntän näkyvin uusi maamerkki. Uusi piippu oli 116 metriä korkea ja vanhaa 60 metristä piippua siten huomattavasti erottuvampi maisemassa. Höyryvoimalan rakentaminen liittyi paperivalmistuksessa tarvittavaan energiantuotantoon, ja voimalat ja piiput ovat leimallisia kaikille paperinvalmistuspaikkakunnille. Maisemassa piipun merkitys oli valtavan hallitseva: se merkitsi tuotantolaitokset keskeiseen osaan Mäntän tehdasyhdyskuntaa ja näkyi kaikkialle. Sillä oli myös esteettinen merkitys monumentaalisena teollisuusarkkitehtuurina, joka kertoi yrityksen vaurastumisesta ja metsäteollisuuden roolista siinä.

Paperitehtaan laajentaminen liittyi uuden paperikoneen hankintaan ja oli osa suurempaa laajennushanketta, joka alkoi 1930-luvun loppupuolella ja jatkui koko 1940-luvun. Laajennusosia oli useita, sillä koneet olivat suuria ja vaativat ympärilleen laajan hallin, jonka rakenteet olisivat tarpeeksi kestävätkä ja lujat sekä erilaisia varastotiloja. Laajennuksen ensimmäisen vaiheen ja uuden paperikoneen PM VI hankintaan varten laaditut rakennepiirustukset laati insinööritoimisto Nyrop, ja Palmqvist suunnitteli jälleen julkisivut annettujen ulkomittojen mukaan. Uuden paperitehtaan julkisivut jäivät melko yksinkertaisiksi, ja Palmqvist on kirjoittanut rakennuspiirustuk-

seen tekstinä: ”I händelse Byggherren anser tegeldekorationen mellan I och II vän fönster onödiga, bortlämnas dessa, och muras hela väggytan i vanligt liggande förband.”⁴⁴⁶

Laajennusosa oli arkkitehtuurinsa puolesta hyvin tehdasalueelle sopiva eikä erottunut juuri vanhemmista osista kuin kokonsa osalta.

GAS:in uudistusohjelmaan kuului lisäksi yhtiön uusi pääkonttori, josta julkistettiin arkkitehtikutsukilpailu vuonna 1929. Tilaohjelman taustalla oli Palmqvistin vuonna 1927 laatimat uuden pääkonttorin suunnitelmat. Kilpailuun kutsuttiin Alvar Aallon, Jarl Eklundin, Bertel ja Valter Jungin, Palmqvistin ja Väinö Vähäkallion arkkitehtitoimistot. Palmqvistin kaksi ehdotusta olivat keskenään hyvin erilaiset. Toinen niistä perustui hänen aiemmin laatimiinsa suunnitelmiin ja oli tyyliältään klassistinen, toinen taas oli ulkoisesti funktionalismin maneereita jäljittelevä. Kilpailun raatina toimivat Gösta Serlachius, GAS:in yli-insinööri Warner Silfversparre ja arkkitehti Bertel Liljequist. Kilpailun voittajaksi valittiin arkkitehtitoimisto Jung & Jungin ehdotus.⁴⁴⁷ Susanna Fellman on käsitellyt artikkelissaan GAS:in pääkonttorin rakennushanketta sotien välisen ajan teollisuuden nopean kasvun ja modernisoitumisen näkökulmasta. Johtajien ammattimaistumisesta ja suomalaisten yritysten modernisaatiosta voidaan hänen mukaansa puhua kahdella tasolla: prosesseista ylipäättään ja toisaalta niiden toteutumisesta yksittäisissä yrityksissä. Pääkonttorin suunnittelussa modernin ja tehokkaan rakennuksen aikaansaamiseksi Gösta Serlachius käytti Warner Silfversparren kanssa aikaa ja vaivaa suunnittelun ohjaamiseen. Rakennus muuttui heidän ohjauksessaan huomattavalla tavalla

446 Palmqvistin julkisivupiirustus paperikonesalia varten, 1929. MFA, Palmqvistin piirustusarkisto. Piirustuksessa on teksti: ”Jos rakennuttaja katsoo, että tiilikoristelu I ja II kerroksen ikkunoiden välillä on tarpeeton, jätetään se pois ja muurataan koko seinäpinta tavalliseen vaakatyylillä.” (suomennos JB).

447 Sivonen (toim.) 2004, 122–134. Sivonen on artikkelissaan käynyt kilpailun vaiheet läpi yksityiskohtaisesti.

Kuva 80. Eduskunnan vierailu vuonna 1937 Mäntässä. Kuva on otettu Palmqvistin suunnitteleman Vuorenmajan edessä. Kuva: Lusto/Suomen Metsäyhdistyksen kokoelma, Metsätaloudellinen Valistustoimisto.

kilpailuehdotuksesta valmiiksi rakennukseksi.⁴⁴⁸ Silfversparren laatima pitkä artikkeli, jossa selostettiin tarkasti pääkonttorin suunnittelua ja rakentamista, ilmestyi Suomen paperi- ja puutavara-lehden erikoisnumerossa huhtikuussa 1935.⁴⁴⁹

1930-luvulla Gas rakensi Mänttään muitakin rakennuksia, joissa tehdasyhdyskunnan aiempi traditionaalinen rakennustyyli kohtasi uuden, modernimman arkkitehtuurin. Ensimmäinen näistä uusista asuintalohankkeista oli kerrostalo – sekin uutuus paikkakunnalla – jonka Gösta Serlachius antoi ensin suunnittelutehtävänä Palmqvistille. Asuinkerrostalo oli tarkoitettu yhtiön virkailijoille ja mestareille, ja se tuli sijoittaa

lähelle tehtaita. Serlachius puhui kirjeessä 4–6-kerroksisista kivirakenteisista taloista.⁴⁵⁰ Ehdotus rakentaa kivistä tuli yhtiön asuntovalvojilta. Palmqvistin suunnitelmien joukosta ei löydy kyseistä asuinkerrostalosuunnitelmaa, joten on luultavaa, ettei hän ehtinyt ottaa suunnittelutehtävää vastaan. On myös mahdollista, että Serlachius tarjosi suunnittelutehtävää samaan aikaan arkkitehti Jarl Eklundille, jonka suunnitelmien mukaan viisikerroksinen talo valmistui vuonna 1936. Asuinkerrostalo rakennettiin Klubin viereen sijoittaen sen tähän nähden poikittain. Se erosi huomattavasti yhtiön aiemmin rakennuttamista työväen asunnoista: talo oli aiemmin rakennettu ja

⁴⁴⁸ Fellman 2007, 184–210; Gösta Serlachius kirjeessään Silfversparrelle 8.7.1932: lähettää kaksi valokuvaa uudesta Monte Carlo ”Sporting club”:ista pohtien, pitäisikö ne lähettää Jung & Jungille Mäntän pääkonttorin suunnitteluun liittyen, joista nämä voisivat saada uusia ideoita. GSTS.

⁴⁴⁹ Centralkontoret hos G.A. Serlachius Aktiebolag i Mänttä. *Suomen paperi- ja puutavara-lehti* 1935, 352–362.

⁴⁵⁰ Gösta Serlachiuksen kirje Palmqvistille 28.7.1934, GSTS.

huomattavasti korkeampi rakennus, tasakattoinen ja betonirunkoinen. Vaaleaksi maalatun talon alakerrassa oli liiketilaa ja pankki. Rakennus oli siten tyyliältään muuta rakennuskantaa uudenaikaisempi mutta moderni myös rakennustekniikaltaan ja käyttötarkoitukseltaan yhdistettynä liike- ja asuinkerrostalona, joka oli rakennustyyppinä tuttu kaupungeista. Tämä yhtiön rakentama moderni asuinkerrostalo jäi kuitenkin ainoaksi laatuaan 1930-luvulla.

Gösta Serlachiuksen oma asuintalo Joenniemeen valmistui lopulta vuonna 1935. Kartanoksi kutsuttua Joenniemeä ei rakennettu tehtaiden läheisyyteen, vaan noin kahden kilometrin päähen Mäntän keskustasta. Talon suunnitteli Jarl Eklund, jolla oli kokemusta suurten kartano- tai huvilatyyppisten asuinrakennusten suunnittelusta. Hän suunnitteli myös omalle perheelleen huvilan Helsingin Eiraan vuonna 1918.⁴⁵¹ Tämä tanskalaisytyypistä punatiiliarkkitehtuuria edustanut huvila toimi yhtenä suosituksena Eklundin valinnassa. Ennen Joenniemen toimeksiantoa Eklund oli jo suunnitellut Seppälän tilan päärakennuksen Mänttään. Barokkityylinen Joenniemi antaa arvokkaan ja edustavan vaikutelman etupuutarhoineen, ja se oli selvästi suunniteltu yksityisen asumisen lisäksi edustamiseen. Ei ole sattumaa, että rakennusta kutsutaan kartanoksi. Suunnitelmien teossa kuluikin vuosia, sillä Eklundin piti hyväksyttää jokainen yksityiskohta Serlachiuksella. Myös talon ympäristön suunnitteluun kiinnitettiin maisema-arkkitehti sitä suunnittelemaan. Puistomainen ympäristö oli puutarha-arkkitehti Paul Olssonin suunnittelema.

Joenniemen jälkeen Eklund suunnitteli vielä kaksi muuta huvilaa Gas:in johdolle Mänttään: Honkahovi (1939) rakennettiin Gösta Serlachiuksen pojalle, R. Erik Serlachiukselle, joka seurasi isäänsä yhtiön johdossa ja oli tullut yhtiön isän-

nöitsijäksi vuonna 1929 sekä Silva (1940), joka rakennettiin Honkahovin viereiselle tontille yhtiön varatoimitusjohtajalle. Nämä molemmat huvilat erosivat täysin aiemmista johtajien asuintaloista, ja ne edustivat modernia arkkitehtuuria tasakattoisina, suurine ikkunoineen ja rapattuine, vaaleine ja koristelemattomine julkisivuineen. Nämä villat yhdessä Joenniemen kartanon kanssa erottuivat aiemmasta patriarkaalisesta tavasta, jossa johtaja asui tehtaan vieressä, työläisille näkyvänä ja näyttäen näille esimerkkiä porvariston elämäntyylistä. Sen sijaan hierarkkisuus asumisen suhteen korostui uusissa asuintaloissa edelleen vahvasti.

G. A. Serlachius Oy:n rakennusperintö

Gösta Serlachiuksen aikana suurin osa Mäntän ja muiden Gas:in omistamien tehdaspaikkakuntien rakennushankkeista kulki hänen kauttaan ja sai joko hänen hyväksyntänsä tai puumerkin siitä, että jokin asia tuli korjata ennen hyväksymistä. Suunnittelua ohjasi Serlachiuksen näkemys siitä, että Mäntän kokonaisilmeen tuli olla kaunis ja että tähän työhön tarvittiin arkkitehteja. Palkatut arkkitehdit olivat Serlachiuksen ikäluokkaa, keskenään samaa sukupolvea ja heidän arkkitehtuurinsa puhutteli tyyllillään Serlachiuista.

Serlachius totesi puheessaan vuonna 1939, että teollisuusyritysten velvollisuutena on osallistua, ei vain käytännöllisen, mutta myös esteettisesti miellyttävän arkkitehtuurin luomiseen. Hän totesi, että koska suurteollisuus muuttaa toiminnallaan maaseutua ja usein myös dominoi koko tehtaita ympäröivää yhdyskuntaa, tulee yhtiöiden ottaa yhdyskunnissa ohjat käsiinsä, ja suunnitella pienimmätkin rakennukset esteettiset

⁴⁵¹ *Armfeltintie 8: Talo ja sen tekijä*, 1987.

näkökohdat huomioiden. Hänen mukaansa yhtiö voi siten muokata työläisten makua näissä asioissa. Tällä tavalla tulee koko yhteiskunnasta kaunis. Lopuksi Serlachius lisäsi, että Norja ja Ruotsi ovat edelläkävijöitä Suomeen verrattuna, sillä siellä teollisuuden ja taiteen yhdistämisestä on useita esimerkkejä. Siksi pohjoismaista yhteenkuuluvaisuutta tulisi ylläpitää ja syventää.⁴⁵²

Serlachiuksen puheessa kuuluivat selvästi 1900-luvun alun kansainväliset vaikutteet, kuten vuonna 1907 perustetun Deutscher Werkbundin ja Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaftin (AEG) johtajan Walter Rathenaun kirjoitukset. Rathenaun kaksi teosta olivat ilmestyneet suomeksi vuonna 1918⁴⁵³, ja vaikka ne eivät olisi olleet tuttuja Serlachiukselle, oli vähintään Deutscher Werkbundin työ muotoilun edistämiseksi tunnettu Suomessa. Barbara Miller Lanen mukaan Werkbundin piirissä kiinnitettiin huomiota huonosti suunnitellun teollisuusrakentamisen aiheuttamiin tuhoihin maalaismaisemassa, mutta Werkbundin piirissä ei kuitenkaan oltu millään tavalla antiurbaaneja tai teollisuutta vastaan.⁴⁵⁴

Deutscher Werkbund -järjestö perustettiin aiempien reformiajatusten pohjalta taiteen ja teollisuuden liiton vahvistamiseksi, mutta sen taustalta löytyi poliittisia ja patrioottisiaakin ihanteita, sillä Werkbund korosti kansallista eli saksalaista muotoilua. Perustajajäsenille taiteen laadun korostaminen toimi kantavana ajatuksena kaikessa suunnittelussa. Werkbund korosti yritysten sosiaalista ja esteettistä vastuuta korkean laadun suhteen toimisto- ja tehdasrakennusten suunnittelussa. Werkbundin merkitys olikin suuri teollisuusarkkitehtuurin osalta, sillä valistuneiden

yritysten palkkaamat Peter Behrens, Hans Poelzig, Walter Gropius ja muut arkkitehdit saivat mahdollisuuden kokeiluihin. Toteutuneita rakennuksia esiteltiin julkaisuissa ja näyttelyissä.⁴⁵⁵ Peter Behrens, jonka AEG palkkasi yhtiön taiteelliseksi neuvonantajaksi, sai yrityksessä pian sellaisen aseman, että hänestä tuli Werkbundin johtavin edustaja. Behrens suunnitteli AEG:lle monipuolisesti kaikkea liikemerkistä rakennuksiin.⁴⁵⁶

Werkbundilla oli kansallinen ja taloudellinen ohjelma: muotoilun korkean laadun korostaminen toimi sen perustajien tausta-ajatuksena kaikessa suunnittelussa. Saksalaisissa yrityksissä ryhdyttiin ajattelemaan, että laadukas ja innovatiivinen arkkitehtuuri voisi toimia markkinointikeinona. Rakennuttajan maun ilmaiseminen arkkitehtuurin tyylinä nähtiin yrityksen aseman ja jopa sen paremmuuden ilmentäjänä. Tämä oli hyvä apukeino esimerkiksi valtion yhtiöille, joille suora mainonta ei ollut mahdollista. Tunnettua on, että Peter Behrensin suunnittelu AEG:lle käsitti kaiken sen logon suunnittelusta tehtaiden suunnitteluun, näyttelyarkkitehtuurista painettuun materiaaliin. Nykyisin tätä kutsutaan yrityksen *brändin* eli *yritysidentiteetin* luomiseksi. Behrensilä oli kunnianhimoinen tavoite nostaa teollisuusarkkitehtuuri *teollisen uusklassismin* asemaan Werkbundin piirissä. Tyyliä kutsuttiin uussaksalaiseksi, *neudeutsche*, monumentaaliarkkitehtuuriksi. Se ilmaisi enemmän kuin vain yrityksen taloudellisen statuksen: se toi esiin teollisuuden ykkösroolin kansakunnan kasvun takana.⁴⁵⁷ Saksassa oli ollut jo 1800-luvun puolivälistä lähtien voimakas suuntaus käyttää hyväksi taiteellista suunnittelua teollisuusyritysten tehdas-

452 Serlachiuksen puhe ”Industrin och konsten” 28.11.1939. GSTS.

453 Kuisma 2006, 620.

454 Lane 2000, 143.

455 Ks. Campell 1978.

456 Anderson 2000, Buddensieg – Rogge 1981.

457 Jaeggi 2000, 41–43.

rakennusten suunnittelussa. Tähän vaikutti toisaalta tarve sopeuttaa tehdasrakennukset tiettyyn maisemaan tai ympäristöön, toisaalta myös jo varhain havaittiin arkkitehtuurin taloudellinen merkitys yritysimalle.

Saksa oli tärkeä esikuva yleisesti Suomen teollisuudelle, sillä se oli yksi johtavia teollisuusmaita ja varhaisen teollistumisensa vuoksi osaamisen keskus, josta Suomeen hankittiin koneita ja tekniikkaa mutta myös työntekijöitä sekä otettiin mallimaan liikkeenjohtomalleista sekä kartelleista.⁴⁵⁸

Suomessa teollisuuden ja arkkitehtuurin yhtös havaittiin myöhemmin. Arkkitehti Marius af Schultén kirjoitti arkkitehtien palkkaamisen puolesta teollisuuden suunnittelutehtäviin *Arkkitehti*-lehden artikkelissa 1927: hänen mukaansa arkkitehtien palkkaaminen teollisuuslaitosten ympäristön suunnitteluun niin, että ympäristöstä muodostuu kaunis ja hoidettu kokonaisuus, nostaa tehtaan mainetta ja on sitä myöden myös yhtiön kilpailuetu. Hänen mukaansa monet teollisuuslaitosten omistajat olivat huomanneet, ettei tehdasrakennusten suunnittelua voi tarkastella vain teknisenä tehtävänä. Kuitenkin arkkitehti otettiin valitettavan usein mukaan suunnitteluun vasta silloin, kun rakennuksen muoto oli jo päätetty ja suunnittelijalta kaivattiin vain jotain tyyliä julkisivuihin. Schulténin mukaan arkkitehtien tulisi olla suunnittelussa mukana jo alusta lähtien, heti asemakaavan suunnittelussa.⁴⁵⁹

Samaa mieltä oli Serlachius, kun hän otti puheessaan asian esille: ”Huru viktigt är det icke då att dessa samhällen från början ordnas enligt en bestämd stadsplan.”⁴⁶⁰ Serlachiuksen ajatusten taustalla kuultaa myös 1800-luvulta periytynyt

ympäristöeterministinen ajattelu. Ympäristötekijät eli ympäristön vaikutus ihmisen olemukseen ja käyttäytymiseen olivat 1800-luvun lopulla nousseet rationaalisen kehitysoptimismmin myötä tärkeäksi yhteiskunnalliseksi pohdinnan aiheeksi. Malliyhdyskuntien rakentajat, kuten Bournvillen perustaja George Cadbury, olivat jo puhuneet ympäristön vaikutuksesta, sillä kveekariuskonnon periaatteiden mukaan työmiehen moraalin kehittäminen vaikeissa oloissa oli mahdotonta, joten ihanneyhdyskunnassa työläisten asuinolojen ja ympäristön kehittäminen oli tärkeää.⁴⁶¹

Gösta Serlachiuksen selostus yhtiönsä tekemistä ”työväestönsä elinehtojen parantamisesta” kertoi suoraan, kuinka hän näki työnsä hedelmät: ”Tehdasyhdyskunnassa, jossa kaikki on keskitettyä, on helppoa hyvien esikuvien avulla saada asukkaat vakuuttuneiksi. Kun tehtaajat ovat rakentaneet hauskoja ja käytännöllisiä työläisasuntoja, myyneet tontteja halvoin ehdoin, ettei mitään saa rakentaa ilman hyväksyttyä piirustuksia j.n.e. ovat useimmat suuremmista tehdasyhdyskunnista nykyään hyvässä asemassa mitä asuntoihin tulee.” Erityisen tyytyväiseltä hän vaikutti aloittamaansa pienviljelijöiden opastamiseen, joiden avuksi oli palkannut neuvojan. Neuvojan työhön kuuluivat niin maatalouskysymykset, karjankasvatus ja -hoito kuin rakennuskysymykset. Mallipiirustuksia tarjottiin niin taloja kuin puutarhojakin varten. Serlachius toivoi muidenkin yhteiskunnallisesti valvutuneiden yksityishenkilöiden ”jotka eivät odota valtion tekemän kaikkia” ottavan osaa maaseudun hyvinvoinnin parantamiseksi.⁴⁶²

Kotimaassa Serlachius ei ollut ainut yritysjohtaja, joka puhui esimerkin näyttämisestä ja

458 Kuisma 2006, 305–306, 620.

459 Schultén af 1927, 2–3.

460 Serlachiuksen puhe ”Industrin och Konsten” 1939: ”On hyvin tärkeää, että nämä yhdyskunnat järjestetään alusta saakka määräävän asemakaavan mukaan.” *GSTS*.

461 Harrison 1999, 28, 33.

462 Maaseudun asunto-olojen parantaminen. --- *Viikkosanomat* 22/1939, 7–8.

laadukkaan suunnittelun merkityksestä. Hän näki eliitin toimivan esikuvana ja hyvän maun välittäjänä työntekijöille. Carl-Gustaf Herlitz, joka johti Arabian tehtaita vuosina 1916–1947, puhui lujasti suunnittelun puolesta: suunnitteluun käytetty aika ei mene koskaan hukkaan. Herlitz toi Arabian tehtaille tuotannon rationalisoinnin ja otti siellä käyttöön tayloristiset menetelmät tuotannon sujuvoittamiseksi.⁴⁶³

Esteettisen hyvinvoinnin ja taiteen suosiminen olivat vaikuttamina, kun Gösta Serlachius oli mukana laatimassa vetoomusta muiden suomalaisten johtohahmojen kanssa taiteen puolesta vuonna 1938. Vetoomus oli kohdistettu talouselämän johdolle, jotta nämä antaisivat taiteilijoiden koristaa julkiset rakennukset. Myös talouselämän tulisi koristaa rakennuksensa täysipainoisesti taiteella. Serlachiuksen lisäksi julkisen taiteen vetoomuksen allekirjoitti 32 eliitin eri alojen edustajaa.⁴⁶⁴ Vetoomus liittyi monumentaalitaiteen tuomiseksi Suomeen ja oli prosenttitaiteen alkusysäys, vaikka asia jäikin sitten sodan vuoksi unohduksiin.

Gösta Serlachiuksen pitkään harkitsema hanke, Mänttään rakennettava taidemuseo, oli hänen viimeinen suurellinen projektinsa, joka jäi tosin hänen elinaikanaan toteutumatta. Silvennoinen kuvailee Serlachius-elämäkerrassa, miten ”Mänttään kohotetuista ”tehtaiden ja luonnon välistä elinvoimaa antavaa yhteyttä” uhkuvista maan ja metsän monumenteista kaikkein tärkeimmän oli määrä olla taidemuseo. Se pitäisi sisällään Gösta Serlachiuksen taidesäätiön hallinnoiman taidekokoelman ja välittäisi hänen perintönsä tulevai-

suuteen.”⁴⁶⁵ Testamentinomaisessa kirjoituksessaan ”Pojilleen” vuonna 1933 Serlachius muistutti näitä tulevaisuuden varalle: ”Går det Eder väl i livet, bliva ni tillfälle att understöda mitt konstmuseum i Mänttä med god konst, att på allt sätt bidra till att Mänttä samhälle fortfarande försörönas och att hjälpa behövande. Richesse oblige.”⁴⁶⁶

Museon suunnittelu kesti pitkään. Palmqvist ei koskaan ollut palkattuna suunnittelijana hankkeessa, vaikka oli ollut mukana suunnittelemassa esimerkiksi Taidehallia. Mäntän taidemuseon suunnittelu tilattiin Jarl Eklundilta, joka kävi vuonna 1937 tutustumassa Malmön uuteen taidemuseoon Serlachiuksen kustantamana. Marraskuussa 1940 Serlachius pyysi Eklundia palauttamaan asiakirjat museoon liittyen, koska ei ollut saanut Eklundilta vastausta asiassa.⁴⁶⁷ Muitakin arkkitehteja pohdittiin museon suunnittelijaksi. Vuonna 1936 Serlachius oli jo kirjoittanut GAS:in yli-insinööri Silfversparrelle, että elleivät he saa Eklundia arkkitehdiksi, voisivat he ajatella esimerkiksi Aaltoa, sillä silloin he olisivat ainakin moderneja ihmisiä kaikki.⁴⁶⁸ Vuonna 1942 Serlachius keskusteli museon suunnittelusta kirjeitse arkkitehti Uno Ullbergin kanssa, joka oli vuonna 1930 suunnitellut Viipurin taidemuseon ja taidekoulun rakennuksen. Ullbergilta tilattiin ehdotus, mutta Gösta Serlachiuksen kuolema 18.10.1942 katkaisi suunnitelmien viemisen käytännön rakennushankkeeksi. Serlachiuksen taidekokoelmaa säilytettiin hänen kuolemansa jälkeen Joenniemen kartanossa, jonka alakerta muutettiin museoksi vuonna 1945.

463 Fellman 2007, 207; Michelsen 1999.

464 Pitkänen 2008, 58; Vetoomus. *Uusi Suomi* 1.11.1938.

465 Silvennoinen 2012, 428.

466 Gösta Serlachius: *Till mina söner*. Marienbad i augusti 1933: ”Jos Teillä elämässänne menee hyvin, on teillä mahdollisuus tukea taidemuseotani Mäntässä hyvällä taiteella, ja sillä tavoin osallistua Mäntän yhdyskunnan jatkuvaan kaunistamiseen ja auttaa tarvitsevia. Rikkaus velvoittaa.” GSTS. (suomennos JB)

467 Gösta Serlachiuksen kirje Jarl Eklundille 19.11.1940. GSTS.

468 Gösta Serlachiuksen kirje Warner Silfversparrelle 20.5.1936: ”Komma vi icke tillrätta med Eklund som arkitekt, skulle vi ju kunna tänka på t.ex. Aalto. Då voro vi väl alla tre fullt modernä människor.” GSTS.

Göstan jälkeensä jättämä rakennusperintö kuvastaa merkittävällä tavalla maailmansotien välisen ajan hyvinvointikapitalismin sekä taloudellisen ja sosiaalisen pääoman merkitystä arkkitehtuurin synnyssä. Arkkitehtuurin taiteellisen laadun sekä suunnittelun merkityksen korostaminen ja siihen investoiminen olivat tärkeää Mäntän tehdasyhdyskunnan rakentamisessa ja Serlachiuksen pyrkimysten toteuttamisessa.

Gösta Serlachiuksen arkkitehti- ja taiteilijaverkostot

Arkkitehtien palkkaaminen erilaisiin suunnittelu-tehtäviin ei ollut ennen Gösta Serlachiuksen tuloa yhtiöön vielä GAS:in käytäntönä. Vain G. A. Serlachiuksen perheensä asuintaloksi rakennuttaman Linnan piirustukset oli tilattu arkkitehdilta. G. A. Serlachiuksen taiteen arvotus oli kuitenkin selvää, sillä hänen tuttavapiiriinsä kuuluivat mm. kuvanveistäjä Emil Wikström ja taiteilija Akseli Gallen-Kallela. G. A. Serlachius ei ollut kuitenkaan varsinaisesti taiteen keräilijä, kuten veljenpoikansa Gösta, vaikka olikin kiinnostunut taiteesta ja seurasi Suomen taide-elämää. Fennomaani Serlachiusista puhuttelivat erityisesti kansallinen taide ja Suomen kansaa kuvaavat aiheet. Gallen-Kallela maalasi useita Serlachiuksen perheenjäsenten muotokuvia.⁴⁶⁹

Gösta Serlachius sen sijaan oli jo elinaikanaan tunnettu taiteen kerääjä ja mesenaatti, joka perusti nimeään kantavan säätiön vuonna 1934. Tuolloin hänen omistuksessaan oli jo yli 250 teoksen

kokoelma. Serlachius suunnitteli kokoelmalleen taidemuseota Mänttään, mutta sota ja Göstan kuolema siirsivät toteutusta. Säätiölle ja taideteoksille löytyi sittemmin paikka Joenniemen kartanosta, jossa museo edelleen toimii.⁴⁷⁰ Ensimmäisen vuoden toimintakertomuksen mukaan säätiön pyrkimyksenä oli hankkia Gallén-Kallelan hyviä töitä, täydellinen kokoelma grafiikkaa, todella hyviä, vanhempia taiteilijoita Suomesta, ensiluokkaisia töitä ajan kotimaisilta taiteilijoilta ja varata mahdollisesti joka vuosi varoja arvokkaan, ulkomaisen taiteen hankintaan.⁴⁷¹ Ateneumissa oli jo vuonna 1919 järjestetty Gösta Serlachiuksen kokoelmaa esittelevä taidenäyttely. Jo tuolloin Serlachiuksen kokoelmassa oli 24 Gallén-Kallelan teosta ja niiden lisäksi töitä mm. Eero Järnefeltiltä, Pekka Haloselta, Verner Thoméltä ja Helene Schjerfbeckiltä.⁴⁷²

Gösta Serlachius tarkasteli viimeisenä elinvuotenaan laatimassaan kirjoituksessa ”Mitt intresse för konst” kiinnostustaan taiteeseen ja sen keräilyyn. Hän kertoi kiinnostuksensa heränneen jo nuorena ja olleen synnynnäistä, sillä kotoa hän ei saanut vaikutteita. Ensimmäisenä taideteokseen Serlachius osti F. von Wrightin maalaaman kopion *Taistelevista metsoista*, joka oli tehnyt häneen vaikutuksen Ateneumissa. Teosta ei tosin koskaan maalattu, sillä von Wrightin lääkäri oli kieltänyt tätä ryhtymästä niin suuren työn tekoon. Serlachius totesi kirjoituksessaan, etteivät hänen tulonsa milloinkaan nousseet hänen taideinnostuksensa tasolle, mutta ettei hän kuitenkaan voinut olla ostamatta kokoelmalleen merkityksellisiä teoksia Gallénilta, Edelfeltiltä ja muilta aikansa eläviltä taiteilijoilta.⁴⁷³

469 Ks. Keskisarja 2010; Pitkänen 2008.

470 Ilvas et al. (toim.) 2002, 48–53; Pitkänen 2003.

471 Gösta Serlachiuksen taidesäätiön vuosikertomus 1934 (21.2.1935), GSTS.

472 Pitkänen 2008, 67.

473 Gösta Serlachius: ”Mitt intresse för konst”, 29.4.1942. GSTS.

Kuva 81. Gösta Serlachiuksen taidekokoelma Joenniemen kartanossa. Kuva: GSTS.

Gösta Serlachiukselle oli jo varhain herännyt ajatus perustaa oma taidemuseo.⁴⁷⁴ Hän oli myös aktiivisesti mukana Taidehallin rakentamisprojektissa. Aloitteen teki Taiteilijaseura, jonka toiminnan keskeinen tavoite oli saada pääkaupunkiin oma näyttelytila. 1900-luvun alussa ainoa julkinen näyttelytila Helsingissä oli Ateneum. Taidehallin rakennushanke erilaisine suunnittelu-, tontinetsimis- ja rahoitusvaiheineen kesti pitkään. Muutaman rakennuspaikan ja suunnitelman jälkeen asia edistyi vuonna 1915, kun Taiteilijaseuran puheenjohtaja, taiteilija Magnus Enckell yhdessä arkkitehti Palmqvistin kanssa esitteli 1916 luonnoksen näyttelyrakennukseksi. Tonttia anottiin Nervanderinkadulta Töölöstä. Taiteilijaseura sai vuonna 1916 rakennusta varten huomattavan,

anonyymien rahalahjoituksen, jonka lahjoittajaksi paljastui hieman myöhemmin Gösta Serlachius. Serlachiuksen rahalahjoitus ei ollut ongelmaton Taiteilijaseuralle, sillä se edesauttoi taiteilijasukupolvien välistä valtakamppailua. Serlachiuksen taidekäsitys oli tunnetusti tuon ajan taiteilijakentän nuoremman sukupolven käsitystä konservatiivisempi ja myötäili traditionaalisempaa taidekäsitystä edustavia taiteilijoita.⁴⁷⁵

Serlachius muutti vuotta myöhemmin lahjoituksensa ehtoja ilmoittaen, että hän lahjoittaa rahan sijaan valmiin rakennuksen.⁴⁷⁶ Arkkitehtuurikilpailu Serlachiuksen Taidehallista järjestettiin 1917. Myös Jarl Eklundin piirustuksista, jotka hän teki voitettuaan kilpailun, löytyy teksti ”Serlachiuksen museo” museon julkisivuun kirjoitet-

474 Pitkänen 2008, 62: kirjeessään Gallén-Kallenille vuonna 1917 Serlachius mainitsee jo museon perustamishaaveen.

475 Koskinen 2013. Maija Koskinen on artikkelissaan käynyt läpi Taidehallin perustamisprosessia vuosina 1903–1928.

476 Ibid. 49–50.

tuna.⁴⁷⁷ Kassakriisin 1920 vuoksi Serlachius ei kuitenkaan voinut tehdä lupaamaansa lahjoitusta, ja hanke oli jäissä edelleen 1921–1922. Eri vaiheiden jälkeen Taidehallin suunnittelijaksi valittiin arkkitehti Hilding Ekelund, jonka suunnitelmien kanssa Taitelijaseura jatkoi. Serlachius lahjoitti lupaamansa rahasumman vuonna 1926. Myös Amos Anderson ja Salomon Wuorio lahjoittivat rahaa hankkeelle 1927. Taitelijaseura pyysi helmikuussa 1927 piirustukset Jarl Eklundilta, Palmqvistilta ja Hilding Ekelundilta, jotka kaikki olivat perehtyneet Taidehalliin suunnitteluun jossain vaiheessa. Lopulliset piirustukset tilattiin Eklundilta ja Ekelundilta, ja Taidehallin rakennus valmistui lopulta vuonna 1928.⁴⁷⁸

Gösta Serlachiuksen verkostoon kuului taiteilijoiden lisäksi myös arkkitehteja, joihin hänellä oli tietyllä tavalla mesenaattimainen suhde: hän palkkasi omista sosiaalisista verkostoistaan tuttuja arkkitehteja, joiden tyyli soveltui hänen omaan arkkitehtuurikäsitteeseensä ja antoi näille suunnittelutehtäviä vuosikausiksi, joskus jopa vuosikymmeniksi. Serlachiuksen käyttämiä suunnittelijoita olivat mm. Valter ja Ivar Thóme, W. G. Palmqvist, Jarl Eklund ja Bertel ja Valter Jung. Tämän tyyppiset arkkitehti–tilaaja-suhteet eivät toki olleet Suomessa epätavallisia, vaan korkean taloudellisen, kulttuurisen ja sosiaalisen pääoman omanneet teollisuusjohtajat näkivät taiteen ja arkkitehtuurin edistämisen kansallisenä asiana.

Metsäteollisuus oli Suomen ykkösvientituote sotien välisenä aikana ja suuret investoinnit myös rakentamiseen olivat mahdollisia. Toisaalta yhtiöiden palkkaamat arkkitehdit vaikuttivat yhä

useammin teollisuusyrityksen identiteetin luomiseen arkkitehtuurin avulla. Monumentaalinen, näyttävä ja innovatiivinen teollisuusarkkitehtuuri tuli osaksi yhtiöiden yrityskuvaa ja toimi mainoksena ulospäin. Koska uusia tuotantolaitoksia ja muita rakennuksia valokuvattiin etenkin 1930-luvulla erityisen paljon ja esiteltiin lehdissä, antoivat ne katsojalle kuvan vauraasta teollisuuden alasta, joka rakensi Suomea. Mänttää kutsuttiinkin Pohjanmaalla Pikku Amerikaksi, josta työväkeä lähti Mänttään työn perässä tehtaisiin, ja jossa mielikuvissa kaikille riitti töitä.⁴⁷⁹

Gösta Serlachius keskusteli useissa kirjeissään yli-insinööri Silfversparren kanssa tehdasrakennusten ja pääkonttorin valokuvaamisesta, ja Serlachius kehotti tätä kuvaamiseen: ”Jag vore tacksam om Du skulle fortsätta Din fotografering, då Du kan taga så konstnärligt goda bilder, och via Mäcklin samla alla dessa i ett album.”⁴⁸⁰ Silfversparre kuvasi rakennuksia myös esimerkiksi kiiveten tehtaan uuteen, korkeaan piippuun saavuttaakseen taiteellisen vaikutelman. GAS:in tehtaita kuvasivat myös jatkuvasti ammattikuvaajat kuten Foto Roos ja Aarne Pietinen. Valokuvia otettiin esimerkiksi erilaisia julkaisuja varten tai postikorteiksi. Serlachiuksen ja Silfversparren viesteissä mainitaan myös esimerkiksi Paperiyhdistyksen julkaisu Japanin markkinoille, johon piti saada valokuvia tai kotimainen *Arkkitehti*-lehti, jonne Silfversparre ehdottaa lähetettäväksi kuviaan pääkonttorista.⁴⁸¹ GAS:in oma henkilöstölehti *Tehdas ja me* ilmestyi vuodesta 1944 lähtien, ja se julkaisi kuvituksenaan omien tehdasrakennusten ja muun lähiympäristön valokuvia.

477 Tävlingen om Konstnärns Gillets utställningsbyggnad. *Arkitekten* 9/1917, 131–138;

Jarl Eklund: Julkisivupiirustus Serlachiuksen museoksi, 1920. MFA.

478 Koskinen 2013, 51–52.

479 Silvennoinen 2012, 334.

480 Gösta Serlachiuksen kirje Silfversparrelle 30.7.1935: ”Olisin kiitollinen, jos jatkaisit valokuvaamista, sillä sinä osaat ottaa niin taiteellisen hyviä kuvia, ja Mäcklinin kautta kerätään ne yhteen albumiin.” GSTs. (suomennos JB).

481 Silfversparren kirje Gösta Serlachiukselle 21.1.1935. GSTs.

Tilajasuhdetta on ollut hedelmällistä tutkia sekä laajan kirjeenvaihdon, muistiodien että suunnitteluaineiston kautta. Puhelimen käytön yleistyttyä on moni asia luultavasti keskusteltu suullisesti, eikä kaikesta ole jäänyt jälkeä. G. A. Serlachiuksella oli oma puhelinverkko jo 1880-luvulta lähtien. Tuolloin puhelimella pääsi patruunan asunnosta, konttorista ja isännöitsijän talosta tehtaan eri osastoille. Vuonna 1885 oli rakennettu puheliniinja Vilppulan asemalle, josta oli sitten yhteys maailmalle rautatietä pitkin. Vuonna 1897 perustettiin puhelinyhtiö, jonka linjojen kautta Mäntästä oli mahdollista soittaa esimerkiksi Tampereelle.⁴⁸² Puhelimen lisäksi käytettiin sähköitä. Tapaamiset arkkitehtien kanssa sekä Mäntässä että Helsingissä, jossa Serlachius usein vieraili, olivat yleisiä. Helsingissä tapaamispaikkana oli usein Hotelli Kämp, johon Serlachius majoittui. Myös ravintola Seurahuone mainitaan yhtenä tapaamispaikkana. Seurahuone toistuu viesteissä myös mm. liikemies Amos Andersonin ja Palmqvistin kantapaikkana. Palmqvist on mm. lähettänyt kaksi korttia sieltä Andersonille, kun tämä oli hoidattamassa terveyttään ulkomailla eikä päässyt sovittuun tapaamiseen.⁴⁸³ Palmqvist vieraili usein Mäntässä ja muilla paikkakunnilla, jonne Serlachius tarvitsi arkkitehtisuunnittelua. Vierailut kestivät yleensä vähintään pari päivää, sillä matkantekoon meni aikaa, koska matkat tehtiin pääsääntöisesti junalla ja perillä yövyttiin.

Gösta Serlachiuksen kirjeissä arkkitehdeille ja yhtiön rakennushankkeista vastaaville ammatti-

laisille paljastuu osallistuva tilaaja, joka kommentoi suunnittelutehtäviä viimeiseen detaliin asti. Kirjeenvaihdon perusteella näyttäytyvät myös osapuolten väliset näkemyserot, ja Serlachius vaikuttaa usein kärsimättömältä suunnittelun etenemisen suhteen. Hän toi selkeästi valtasuhteet näkyviin, esimerkiksi eräässä kirjeessään Jarl Eklundille vuonna 1937: ”Jag kan icke heller godkänna, att då det gäller utbyggandet av Mänttä fabriksamhälle eller fabriksbyggnader Du tilltror Dig äga fullständig bestämmanderätt. Det är självklart att det är vår åsikt som bör vara den avgörande, och passar det icke för Dig att vara vår arkitekt, ber jag Dig blott säga till.”⁴⁸⁴

Gösta Serlachius oli liikkeellepaneva voima kaikissa Gas:in hankkeissa, ja hän oli niiden suhteen aloitteellinen ja halusi kontrolloida yksityiskohdatkin. Serlachiusta on luonnehdittu persoonaltaan aktiiviseksi, yritteliääksi ja aina uutuuksia etsiväksi persoonaksi.⁴⁸⁵ Amos Anderson luonnehtii kirjeessään Göställe tätä vitaliseksi.⁴⁸⁶ Toimintatarmo oli toki ajankohdan liikemiehille, mutta yleisemmin kansalliseen identiteettiin liitetty positiivinen ominaisuus, joka nousi esille monissa yhteyksissä. Kirjeiden ja säilyneiden arkkitehtipiirustusten perusteella Serlachius ymmärsi hyvin suunnittelua, osasi lukea arkkitehtien piirustuksia sekä teki piirustuksiin merkin- töjä. Hän kommentoi erityisesti tilajakoa, rakennusmateriaaleja ja tyyllillisiä seikkoja. Eräässä kirjeessään Palmqvistille Serlachius kommentoi Isoniemen päärakennuksen suunnitelmia, joihin

482 Mönkkönen 1992, 107.

483 Palmqvistin postikortit Amos Andersonille 29.3.1937 ja 23.4.1937

Wiesbaden Palast Hotelliin. SLS, Föreningen Konstsamfundets arkiv.

484 Serlachiuksen kirje Jarl Eklundille 17.7.1937: ”En voi myöskään hyväksyä, että kun kyseessä on Mäntän tehdasyhdyskunnan rakentaminen tai tehdasrakennukset, Sinä uskot, että Sinulla on täysi päätösvalta. On itsestään selvää, että meidän mielipiteemme tulee olla ratkaiseva, ja jos Sinulle ei sovi olla meidän arkkitehtimme, pyydän Sinua vain ilmoittamaan niin.” GSTS. (suomennos JB)

485 Fellman 2007, 195.

486 Amos Andersonin kirje Gösta Serlachiukselle 1940 (ei päivätty):

”Jag riktigt avundas Dig Din vitalitet.”, SLS, Föreningen Konstsamfundets arkiv.

hän vaikuttaa paneutuneen huolella. Hän kommentoi sekä käytännön seikkoja että tilajakoa ja sitä, miten tietyt huoneet liittyvät toisiinsa sekä ikkunoiden avautumista tiettyihin ilmansuuntiin.⁴⁸⁷

Gösta Serlachius otti usein kantaa suunnitelmien esteettisen puoleen, ja hänen tyyppillinen kommenttinsa koski sitä, puhutteleeko jokin suunnitelma häntä vai ei.⁴⁸⁸ Hänellä näyttää olleen selkeä käsitys siitä, mistä pitää ja mikä sopii Mänttään. Serlachius myös näytti tietävän, mitä halusi. Tilaaajan pikkutarkkuus suunnitelmien suhteen, omien makumieltymysten osoittaminen, raha-asiat ja vaativuus suunnittelun edistymisen suhteen ovat seikkoja, jotka nousivat kirjeissä esille ja aiheuttivat konflikteja arkkitehtien kanssa. Etenkin kirjeissä Jarl Eklundille on havaittavissa Serlachiuksen turhautumista suunnittelun edistymisestä ja arkkitehdin omapäisyyden suhteen. Väärinkäsitykset ja riidat toistuvat, ja Serlachius syyttää Eklundia, milloin tämän koleerisesta luonteesta ja ylimielisyydestä, milloin siitä, ettei tämä saa aikaan piirustuksia, jotka oli luvannut. Kuitenkin Serlachius antoi arkkitehdille uusia toimeksiantoja, sillä Serlachius näytti luottavan Eklundin makuun.⁴⁸⁹

Serlachius oli riippuvainen palkkaamistaan ammattilaisista. Yhteenottoja tapahtui myös muiden kanssa, sillä Serlachius halusi pitää totaalisen kontrollin kaikissa asioissa itsellään.⁴⁹⁰ Palmqvistin kanssa arkkitehti–tilaaja-suhde ei ainakaan kirjeenvaihdon perusteella ollut yhtä kärjistynyt kuin esimerkiksi Eklundin kanssa, sillä Palmqvist

oli valmis kompromisseihin. Hänelle oli selvää, että päätökset teki aina Serlachius, ja jos jokin ei häntä miellyttänyt, oli asia korjattava. Ei ollut ihme, että Valter Thomé kirjoitti kerran Serlachiukselle: ”Vi äro kanske för gamla kamrater för att förstå varann som byggherre och arkitekt.”⁴⁹¹, kun erimielisyydet suunnittelutehtävistä ja niiden maksuista toistuivat. Myös arkkitehti Valter ja Bertel Jungin kanssa yhteistyö pääkonttorin suunnittelusta piti sisällään ristiriitoja, joihin osallisena oli myös GAS:in yli-insinööri Warner Silfversparre.

Gösta Serlachiuksen kuoleman jälkeen GAS:in johdossa jatkoi hänen poikansa R. Erik Serlachius, jonka käsitykset tehdasyhdyskunnan kehittämisestä seurasivat Göstan ajatuksia. GAS toimi perheyrittäjänsä vuoteen 1987 saakka, jolloin se sulautui yhteen Metsäliiton Teollisuus Oy:n kanssa muodostaen ensin Metsä-Serla Oy:n ja kymmenen vuotta myöhemmin Metsä Tissue Oyj:n, jolloin siitä tuli osa kansainvälistä yritystä. Teollinen toiminta jatkuu Mäntässä yhä, mutta yhtiön ja yhdyskunnan siteet ovat löyhentyneet. Gösta Serlachiuksen taidesäätiön toiminta Mäntässä on jatkanut Göstan viitoittamalla tiellä. Rakentamisessa sijoitetaan edelleen laatuun ja huolenpitoon ympäristöstä taide-elämysten rinnalla.

487 Serlachiuksen kirje Palmqvistille 3.2.1917: ”Uppgångstrappan bör kanske göras mäktigare. Trappan i hallen bör kanske även bliva mera monumental. Kunde detta ske genom att slopa herrtoiletten under trappan?” GSTRS.

488 Esimerkiksi Serlachiuksen kirje Palmqvistille 24.9.1928: Joenniemen mökki ei puhutellut Serlachiukselta kasvokkain nähtynä, joten Serlachius ilmoitti kirjoittaneensa arkkitehti Westille, jos tämä voisi tehdä ehdotuksen, joka puhuttelisi enemmän häntä. GSTRS.

489 Esim. Silfversparren kirje Gösta Serlachiukselle 21.1.1935: ”Han [Eklund] må ha alldeles utmärkt smak, men detta utgör inget fripass för efterlåtenhetssynder på det organiska området.” GSTRS.

490 Fellman 2007, 195.

491 Valter Thomén kirje Serlachiukselle 12.5.1917: ”Me olemme varmasti liian vanhoja tovereita ymmärtääkseen toisiaan rakennuttajana ja arkkitehtina.” GSTRS.

5. Rudolf Waldenin ihanneyhdyskunta Myllykoski

YHTEEN VALOKUVAAN ON TALTIOITUNUT kiteytyneesti joukko asioita, joita tarkastelen tässä luvussa, ja jotka ovat koko tutkimukseni näkökulmalle merkittäviä. Kuva on Yhtyneet Paperitehtaat Oy:n Myllykosken tehdasalueelta vuodelta 1934. Tuolloin yhtiö sai ensimmäisen ulkomaisen arvovieraansa, Ruotsin perintöprinssi Kustaa Aadolfin, kun Myllykoski valittiin yhdeksi hänen tutustumiskohteistaan.⁴⁹² Myllykoskea oli rakennettu Yhtyneiden pääpaikaksi ja kenraali Rudolf Waldenin ihanneyhdyskunnaksi 1930-luvun aikana, ja sitä haluttiin esitellä naapurimaan korkean tahon edustajalle. Valokuvaa ei ole sattumalta otettu Myllykosken vastavalmistuneen voimalaitoksen vastarannalta, sillä kyseinen Palmqvistin suunnittelema tuotantolaitos ja pato esiintyvät monissa Yhtyneiden julkaisuissa ja kuvissa. Vastavalmistunut monumentaalinen voimalaitos edusti Myllykosken uudistustoimintaa. Rakennuksen seinässä erottuu selvästi Yhtyneiden logo: tuuhea kuusipuu pyöreän medaljongin sisällä. Liikemerkin pyöreä kehä yhdisti symbolisesti Yhtyneiden eri tehdaspaikkakunnat yhden yhtiön alle, ja logon kuusi viittasi puunjalostusteollisuuden tärkeään raaka-aineeseen. Kuvassa

taustalla siintää lisäksi vastavalmistunut paperitehdas ja höyryvoimalaitos korkeine piippuineen.

Kuvassa Kustaa Aadolfin rinnalla kävelee Rudolf Walden ja näiden perässä kapteeni Gustaf Adolf Ehrnrooth. Vierailu suunniteltiin huolellisesti: rannassa näkyy pieni, viehättävä leikkimökki Suomen lippuineen ja puut näyttävät vastaistutetuilta. Reitin varrella liehuivat maiden liput, ja pylväät on koristeltu köynnöksin. Prinssiä tervehdivät paraatipukuiset suojeluskuntalaiset ja lotat. Rudolf Waldenin poika Juuso Walden, joka seurasi isäänsä Yhtyneiden johtajana vuodesta 1940, kertoi muistelmissaan, miten vierailuun, jonka ”tarkoituksena oli tutustuttaa perintöprinssi Suomen armeijan koulutusohjelmaan, mutta myös Suomeen, sen kansaan, teollisuuteen ja kaikkeen mahdolliseen” varauduttiin huolella. Myllykoski valittiin yhdeksi vierailukohteeksi, koska se oli varsin uudenaikainen teollisuuslaitos. Paikkakunnalla oli paljon vasta rakenteilla, mm. Yhtyneiden uusi pääkonttori, seurantalo ja virkailijasunnot olivat kesken, ”eikä näky siten ollut yksinomaan juhlallinen ja kaunis”.⁴⁹³ Kierros suunniteltiin huolellisesti ja edustavinta reittiä pitkin. Reitistä on olemassa myös taitelija Eric

⁴⁹² Yhtyneet Paperitehtaat Oy, pöytäkirjat, hallitus 1920–1935: hallituksen kokouksen pöytäkirja 22.5.1934: 7§ Ruotsin prinssin vierailu: ”Puheenjohtaja [Walden] ilmoitti, että Ruotsin prinssi Gustaf Adolf aikoi saapua heinäkuussa Suomeen ja oli ilmoittanut haluavansa käydä Kymenlaakson teollisuuslaitoksissa sekä että puheenjohtaja oli ministeri V. Heidenstamin tiedustelun johdosta lausunut prinssin tervetulleeksi Myllykosken tehtaalle.” UPMKA; Prinssi Gustaf Aadolfin vierailu Myllykoskella. *Työn äärestä* 9/1934, 1–6.

⁴⁹³ Walden – Karreinen 1971, 183–184.

Kuva 82. Viereinen sivu: Ruotsin prinssi Kustaa Aadolf tutustumassa Myllykoskeen Rudolf Waldenin kanssa. Kuva: UPMKA.

O. W. Ehrströmin piirtämä kartta, josta käy ilmi, mitä kohteita prinssille esiteltiin Myllykoskella.⁴⁹⁴ Tämä oli siis se kuva ihanneyhdyskunnasta, joka oli sovelias esitellä ulospäin arvovaltaiselle vieraille ja jonka yhtiö valitsi näyttää. Myllykoski edusti Suomen nopeasti kehittyneen teollisuuden malliyhdyskuntaa, jota kelpasi esitellä esimerkki-kohteena.

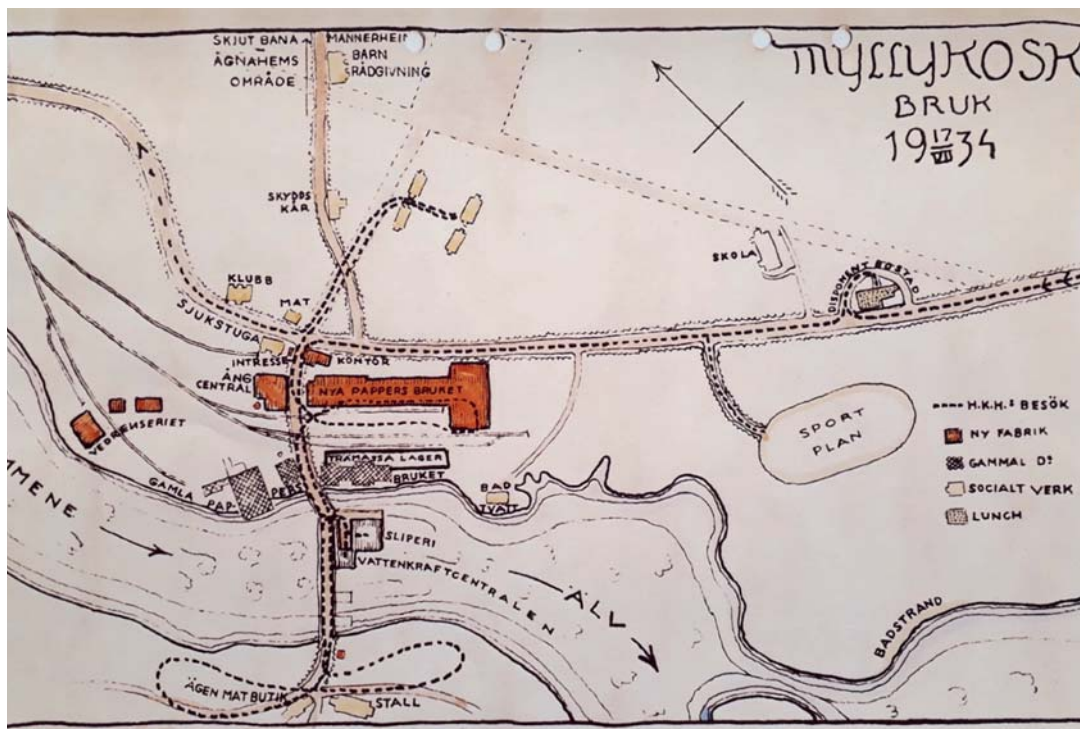
Tarkastelen tässä luvussa Yhtyneet Paperitehtaat Oy:n rakennustoimintaa erityisesti Palmqvistin suunnitelmien kautta yhteistyössä Rudolf Waldenin kanssa. Mitä Myllykoskella rakennettiin

ja miksi? Mitä arkkitehtuurin keinoin haluttiin tai saatiin? Myllykoskeen on viitattu aiemmassa tutkimuksessa Waldenin ihanneyhdyskuntana.⁴⁹⁵ Oliko se sitä ja miten arkkitehtuurin tähän nivoutui?

Myllykoskea, sinne valmistuneita rakennushankkeita ja sosiaalista hyvinvointitoimintaa esiteltiin monelle muullekin vierailijaseurueelle 1930-luvun aikana. Tämä oli tyypillistä teollisuuspaikkakunnilla, joiden yritysjohto oli verkostoitunut poliittisen ja talouden eliitin kanssa ja toi mielellään vieraita eduskuntaa ja ulkomaisia

⁴⁹⁴ Eric O. W. Ehrströmin piirtämä kartta 17.7.1934, UPMKA (saatu kopio 24.1.2018).

⁴⁹⁵ Esim. Raiskio 2012.

Kuva 83. Eric O. W. Ehrenströmin piirtämä Myllykosken kartta prinssi Kustaa Aadolfin vierailua varten. Kuva: UPMKA.

vierailijoita myöten esitelläkseen tuotantolaitostensa laajennuksia, uusia hankkeita tai puhuakseen tarvittavien hankkeiden, kuten rautatien, puolesta. Walden sai aikaan rautatieyhteyden Simpeleelle 1935 ja Valkeakoskelle 1937.⁴⁹⁶ Myllykoskella vierailijoita kävi esimerkiksi vuonna 1934 edustaen lehdistöä, teollisuusyrityksiä, politiikkaa Suomesta ja ulkomailta, paperiagentteja ja ulkomaisia ostajia.⁴⁹⁷

Tutkimusaineistoni sisältää Palmqvistin piirustusarkiston lisäksi Yhtyneiden keskusarkiston arkistomateriaalia: hallituksen kokousten pöytä-

kirjoja ja toimintakertomuksia sekä Waldenille kerätty valokuvat Yhtyneiden eri paikkakunnilta, jotka lahjoitettiin hänelle 60-vuotissyntymäpäivänsä yhteydessä. Valitettavasti kirjeenvaihtoineisto Waldenin ja Palmqvistin välillä on suppea, sillä Waldenin kirjeenvaihtoa on poistettu Einar Juvan elämäkertakirjoitustyön yhteydessä.⁴⁹⁸ Tutkimuskirjallisuudessa nojaan pitkälti Einar Juvan laatimaan Rudolf Waldenin elämäkertaan⁴⁹⁹ ja Matti Aution ja Toivo Nordbergin kirjoittamaan Yhtyneet Paperitehtaat Oy:n historiikkiin. Yhtyneiden Paperitehtaiden oma henkilöstölehti

496 Autio – Nordberg 1980, 282-292.

497 *Työn äärestä* -lehti julkaisi koosteita vierailijoista mm. numeroissa 9/1934 ja 20/1938.

498 Suullinen tieto UPM:n keskusarkiston johtaja Ari Siréniltä 24.1.2018. Sirénin käsityksenä on, että Juvan elämäkerran kirjoittamisen yhteydessä 1950-luvulla ”siivottiin” kenraali Waldenin kirjeenvaihtoa. Esimerkiksi kaikki poliittisia mielipiteitä sisältävät kirjeet on poistettu.

499 Raiskio 2012, 17. Raiskio kuvaa, miten Einari Juva oli kirjoittanut ensimmäisen historiikin Rudolf Waldenin sukulaisille vuonna 1953. Tuolloin tuli kuluneeksi 75 vuotta Waldenin syntymästä. Vuonna 1957 julkaistu elämäkerta pohjautui ensimmäiseen teokseen, josta Juva poisti kaikki perheen sisäiseen historiaan kuuluvat asiat ja kaikki kohdat, jotka suku halusi poistettavan tai korjattavan.

Työn äärestä julkaisi kaikki suuremmat rakennushankkeet tehdaspaikkakunnilta. Lisäksi Myllykosken tehdasrakennuksista ja tehtaan aitojen ulkopuolisista rakennuksista on laadittu rakennushistoriaselvitykset.⁵⁰⁰

Waldenin ja Palmqvistin yhteistyö kesti pitkään, sillä tutkimusaineistoni perusteella Walden palkasi Palmqvistin ensimmäiseen työtehtävään vuonna 1917 tai hieman ennen: tuolloin Palmqvist suunnitteli Waldenin Helsingissä sijainneen kaupunkiasunnon remontin ja tämän omistaman, Sysmässä sijainneen Rapalan kartanon kunnostuksen. Waldenit omistivat vuodesta 1915 lähtien

Sysmässä sijaitsevan Rapalan kartanon, joka oli sukutila Waldenin vaimon Anni Waldenin, os. Konkolan, puolelta. Rapalan isännäksi tultuaan Walden ryhtyi uudistamaan vanhaa päärakennusta. Kirjeessään vuodelta 1917 Palmqvist laskuttaa Waldenia Merikatu 1:ssä eli Waldenin Helsingin kodissa tehdyistä korjauksista sekä Rapalassa tehdyistä mittaustöistä, piirustuksista ja matkoista sinne.⁵⁰¹ Palmqvistin suunnitelmien mukaiset rakennuksen korjaustyöt olivat valmiit 1918.⁵⁰² Rapalan päärakennuksen muokkaus merkitsi sen ulkoasun voimakasta muutosta klassistisiin aihein.⁵⁰³ Etenkin talon julkisivun voimakkaat

500 Arkkitehtisuunnittelu Arcade Oy 2013; Latvia 2012.

501 Palmqvistin kirje Waldenille 20.11.1917. Kirjeenvaihtoa yms. jäljennöskirja 1918–1921, UPMKA.

Ennen Palmqvistin palkkaamista rakennustehtäviä oli hoitanut yhtiön rakennusmestari E. Klami.

502 Juva 1957, 582–583, 585.

503 Palmqvistin piirustukset Rapalan uudistamiseksi, päivätty 1917–1918. MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

Kuva 84. Rapalan kartano Palmqvistin suunnitteleman korjaustyön jälkeen

Kuva: Lusto/Suomen Metsäyhdistyksen kokoelma, Metsätaloudellinen Valistustoimisto.

nurkkaharkotusaiheet ja puutarhaan avautuva tympanon sisäänkäynnin yllä muuten säterikatoisessa rakennuksessa sekä yksittäiset julkisivun koristeaiheet toivat kartanolle juhlavuutta ja tilaajan haluamaa arvokkuutta.

Palmqvist toimi Yhtyneiden luottoarkkitehtina 1920-luvun alusta aina 1940-luvun lopulle. Varsinaisesti Palmqvist aloitti Yhtyneiden arkkitehtina vuonna 1923, jolloin häneltä tilattiin suunnitelma Yhtyneiden konttorirakennuksen laajentamiseksi Myllykoskelle.⁵⁰⁴ Puinen, satulakattoinen rakennus toimi pääkonttorina aina vuoteen 1938 asti, jolloin uusi pääkonttori valmistui. Myöhemmin rakennus siirrettiin Kouvolaan. Viimeinen Palmqvistin signeeraama työ Yhtyneille oli Myllykoskelle suunniteltu kipsilevytehdas, joka valmistui vuonna 1948, kaksi vuotta Rudolf Waldenin kuoleman jälkeen.⁵⁰⁵

Kuva 85. Rudolf Walden. Kuva: UPMKA.

Yhtyneet Paperitehtaat -konsernin perustaminen ja Rudolf Waldenin johtajakausi

Rudolf Walden aloitti uransa kadettikoulun jälkeen armeijassa vuonna 1900, mutta ura jäi lyhyeksi, kun Walden protestoi sortovuosien venäläistämistoimia vastaan ja hänet erotettiin armeijasta. Hän aloitti paperiteollisuuden parissa työskentelemällä Venäjällä suomalaisten omistamassa paperitehtaassa. Walden työskenteli Venäjällä vuoteen 1911 toimien eri tehtävissä paperiteollisuuden parissa. Walden sai Simpeleen paperitehtaan edustuksen Venäjälle vuonna 1911. Sopimus koski Simpeleen tehtaan paperin myyntiä Pietarissa, Moskovassa ja Minskissä. Saadessaan tehtaan edustuksen

Waldenin oli ostettava jokin määrä Simpeleen osakkeita. Walden perusti agentuuritoimistonsa Pietariin. Moskovan-agentuurista Walden luopui jo 1912. Vuosina 1913–1917 hän myi yli puolet Simpeleen tehtaan koko tuotannosta. Pietarin edustajaan oltiin tyytyväisiä ja Walden valittiin Simpeleen johtokunnan varajäseneksi 1916 sekä samana vuonna jo vakinaiseksi.⁵⁰⁶ Walden oli Simpeleen yhtiön tehtaitten hoidossa ja niiden kehittämisessä innokkaasti mukana. Näin hän perehtyi ensimmäisen kerran yksityiskohtaisesti teolliseen toimintaan. Waldenilla oli niin vahva asema paperimyyjänä Pietarissa, että hänelle tarjottiin muitakin edustuksia. Suomalaisista tehtaista Myllykoski, Jämsänkoski ja Kajaanin Puu alkoivat käyttää hänen palveluksiaan. Walden alkoi ajaa edustamiensa sekä eräiden muiden

504 Pöytäkirja Waldenin vierailusta Myllykosken tehtailla 9.–10.10.1923. UPMKA.

505 Palmqvistin piirustukset kipsilevytehdasta varten, päivätty 1946–1948. MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

506 Juva 1957, erit. 48–65.

paperitehtaiden yhtymistä myyntiorganisaatioon, joka hoitaisi yritysten markkinoinnin Venäjällä. Vaikka Suomen paperiteollisuudella oli hyvä maine ja markkinat Pietarissa, ei tehtaiden markkinointia ollut Waldenin mielestä järjestetty kaikkein parhaalla mahdollisella tavalla. Yhdistyneitten Paperitehtaiden keskuskonttori perustettiin ja se aloitti toimintansa Helsingissä 1917. Samaan aikaan se avasi konttorin myös Pietarissa. Walden tuli Simpeleen edustajana myyntikonttorin johtokuntaan.⁵⁰⁷

Vuoden 1918 lopulla Walden osti suuren määrän Myllykoski Träsliperi Aktiebolagetin osakkeita. Näin hän sai haltuunsa runsaan kolmasosan yhtiön osakkeista ja oli sen suurimpia osakkaita. Walden oli edustanut tehdasta Pietarissa, ja hän tunsu perheyhtiön Björnbergit, jotka tarjosivat hänelle osuutta tehtaasta. Walden valittiin Yhtiön johtokunnan jäseneksi 1919. Hänestä tuli näin kahden paperitehtaan – Myllykosken ja Simpeleen – huomattava osakkeenomistaja ja sai johtavan aseman yrityksissä. Oman selluloosa-tehtaan hankkiminen tuli ajankohtaiseksi sekä Simpeleen että Myllykosken tehtaiden tarvetta varten: Walden oli mukana ajamassa Valkeakosken ostoa kummankin tehtaan tuotannon täydentämiseksi. Aktiebolaget Simpele ja Myllykoski Träsliperi Aktiebolaget ostivat Osakeyhtiö Jämsänkosken osake-enemmistön 1919 puoliksi. Nämä kolme yhtiötä sekä Kangaskosken puuhiomo ja paperitehdas sulautettiin yhdeksi suuryhtiöksi 1920 – Yhtyneet Paperitehtaat Osakeyhtiö oli syntynyt. Yhtiö koostui siis yrityksistä, joista Aktiebolaget Simpele Etelä-Karjalassa oli perustettu 1906, Myllykoski Träsliperi Aktiebolaget oli perustettu 1892 ja Keski-Suomessa sijainnut Jämsänkoski Aktiebolaget oli perustettu 1888. Yhtiön hallituksen puheenjohtajaksi valittiin Rudolf Walden.⁵⁰⁸

Walden oli myös Yhtyneitten suuri osakas: hän omisti yhtiön 47 000 osakkeesta n. 12 000 kappaletta eli runsaan neljänneksen.

Walden palasi Suomeen juuri sisällissodan kynnyksellä ja ilmoittautui Seinäjoella valkoisen armeijan palvelukseen. Hänet määrättiin päämajan esikuntaan komendantin apulaiseksi. Myöhemmin kyvykäs organisoija toimi etappipäällikönä, jonka toimintaan kuului kenttäarmeijan varustaminen ja huoltaminen.⁵⁰⁹ Sodan päättyessä valkoisen armeijan johdossa tehdyt ratkaisut punaisten rankaisemiseksi näyttäytyvät uuden tutkimuksen mukaan esimerkiksi Kymenlaaksoissa raaoilta ja ylimitoitetuilta. Näistä teloituksista Walden oli ainakin välillisesti vastuussa. Valkoisen armeijan johdon antamien ohjeiden mukaan Viipurin valloituksen jälkeen annettiin kaksi viikkoa aikaa rankoille puhdistuksille. Tämä kiellettiin 11.5. Mannerheimin kirjeessä Waldenille, joka kuitenkin viivytteli käskyn lähettämistä kolme päivää eteenpäin piiripäällikölle. Oli todennäköistä, että myös Kymiyhtiön johto oli tietoinen ylipäällikön teloituskiellosta.⁵¹⁰

Rudolf Walden aloitti toimintansa teollisuusmiehenä varsinaisesti vasta sisällissodan päätyttyä. Saatuaan eron sotapalveluksesta Rudolf Walden palasi liikemieheksi ja ryhtyi ajamaan tarmokkaasti Suomen puunjalostusteollisuuden asiaa. Heinäkuussa 1918 tehtiin ratkaisevat päätökset, kun päätettiin perustaa Suomen Selluloosayhdistys, muodostaa Suomen Paperiyhdistyksestä Suomen Paperitehtaitten Yhdistys sekä perustaa näiden ja Suomen Puuhiomoyhdistyksen keskusjärjestöksi Suomen Paperiteollisuuden Keskuskonttori. Lähes kaikki Suomen paperialan tehtaati liittyivät johonkin näistä kolmesta yhdistyksestä ja tulivat siten Keskuskonttorin osakkaita

507 Juva 1957, 68, 70, 80–82.

508 Juva 1957, erit. 215–223, 229–236.

509 Ibid, 85, 89, 95.

510 Aalto 2018, 321–323.

muodostaen mahtavan teollisuusjärjestön. Walden valittiin Suomen Paperitehtaitten Yhdistyksen hallituksen puheenjohtajaksi.⁵¹¹

Yhtyneiden ensimmäinen suurten uudistusten vaihe ajoittuu vuosiin 1926–1931 ja yhtyneet kasvoi suuryhtiöksi vuosina 1933–1938.⁵¹² Yhtyneiden johdon organisaatio vakiintui 1920-luvun alkupuolella: alun perin yhtiöjärjestyksessä oli määrätty paikallisjohtokunnista, mutta ne eivät koskaan toimineet. Sen sijaan yhtiön hallituksen työ ja sen puheenjohtajan Waldenin kaiken kattava johtaminen teki toimitusjohtajan palkkaamisen tarpeettomaksi 1940-luvulle saakka. Yhtiöjärjestyksen 1921 mukaan hallituksen varsinaisten jäsenten lukumäärä oli kuusi ja varajäsenten enintään kolme. Vain kaksi vuotta myöhemmin hallituksen jäsenmäärä pudotettiin neljään. Rudolf Waldenista tuli Ab Walkiakosken hallituksen jäsen ja hallituksen puheenjohtaja 1924. Vuonna 1929 Yhtyneet ja Valkeakoski muodostivat konsernin ja käyttivät puolivirallista nimeä Yhtyneet Paperitehtaat – Walkeakoski konserni. Walkeakoski fuusioitui Yhtyneisiin 1934.⁵¹³

Myllykosken tehtaiden johtajana Walden tuli entisen perheyhtymisen toimijaksi paikkakunnalle, joka oli sisällissodan aikana ollut punaisten hallitsema. Paikkakunnalla ei ollut taisteluita, mutta tehtaat olivat pysähtyneinä puolisen vuotta. Sisällissota oli näkynyt vahvasti Kymenlaaksossa, jossa tehtaat olivat punaisten hallussa. Sodan loppuvaiheessa Kymin tehtaiden virkamiehiä ja tehtaan johtaja Gösta Björkenheim murhattiin, mutta valkoisten voiton jälkeen teloitettiin punakaartilaisia runsain joukoin.⁵¹⁴

Teollisuusyritykset pyrkivät sisällissodan jälkeen kohentamaan tehtaillaan työrauhaa, mutta samalla ne myös lujittivat tehdasyhdyskuntien yhteiskunnallista stabiiliteettia sosiaalisen hyvinvoinnin parannustoimenpiteillään. Käytännössä Yhtyneiden johtamistapa ja työhönottopolitiikka sotien välisenä aikana oli työnantajan sanelemaa. Työväestön järjestäytymistä ei voitu estää sen jälkeen, kun työlainsäädäntö tuli voimaan 1922 kieltäen ammattiyhdistysliikkeeseen kuuluneen työntekijän erottamisen järjestäytymisen perusteella. Yhtyneet pystyi kuitenkin valikoimaan työntekijöiksi ammattiyhdistysliikkeeseen kuulumattomia työntekijöitä.⁵¹⁵

Walden ei työskennellyt sukuyhtiössä tai perinyt osakkeita eikä hän myöskään asunut millään Yhtyneiden Paperitehtaiden paikkakunnalla, vaan asui ja työskenteli Helsingissä, joka oli Yhtyneiden kotipaikka. Yhtyneiden konttori sijaitsi Unioninkatu 19:ssä.⁵¹⁶ Siten Waldenilla ei ollut suoraa henkilökohtaista suhdetta Myllykoskeen toisin kuin esimerkiksi sen perustajasuku Björnbergeillä. Tehtaiden johtaminen tarkoitti Waldenille kuitenkin usein matkoja tehdaspaikkakunnille. Rudolf Waldenin poika Juuso Walden, josta tuli Yhtyneiden toimitusjohtaja isänsä jälkeen, sen sijaan asui ensin Myllykoskella ja sitten Valkeakoskella 1930-luvulta lähtien, ja hän oli mitä suuremmassa määrin tehdasyhteisön asioiden ja asukkaiden kanssa yhteydessä paternalistista johtamistyyliä jopa vahvistaen.⁵¹⁷ Einari Juvan kirjoittaman elämäkerran mukaan kun Rudolf Walden saapui tehtaille, hän halusi tutustua niihin perusteellisesti: tuotantoon, rakennuksiin,

511 Juva 1957, 114, 121.

512 Autio – Nordberg 1980, 117, 203.

513 Ibid. 77–78, 158.

514 Oksanen 1981; Ahvenainen 1972; Aalto 2018.

515 Raiskio 2012, erit. 221–227.

516 Autio – Nordberg 1980, 81.

517 Raiskio 2012.

koneisiin ja erilaisiin laitteisiin, kuljetuskysymyksiin ja henkilökunnan palkkoihin. Mikään kysymys ei ollut niin pieni, että se olisi jäänyt häneltä huomaamatta tai ei olisi häntä kiinnostanut. Walden ei ollut erityisen suosittu vieras tehtailla, sillä hän oli hyvin vaativa. Hän myös valvoi tarkasti antamia määräyksiä ja hoiti yhtiötä ja tehtaita kuin omiaan.⁵¹⁸

Kaj Raiskio on kuvannut Rudolf (ja Juuso) Waldenin ajan Valkeakosken tehdasyhteisön henkilöstön johtamista tutkimuksessaan. Waldenin johtamistapa oli yhteneväinen muiden suomalaisten puunjalostus- ja metsäteollisuusyhdyskuntien patruunoiden kanssa. Etenkin maaseudulla paternalismi näkyi voimakkaana tehdasyhteisöissä. Yhtyneiden johtamistapa noudatti isänmaallista, porvarillista ja oikeistolaista näkemystä, joka oli kuitenkin monessa asiassa ankarampi kuin suomalaisessa teollisuudessa keskimäärin. Esimerkiksi työntekijöiden kontrollointi oli Raiskion mukaan tavallista voimakkaampaa. Yhtyneet Paperitehtaat Oy:n paikkakunnille muodostui yhtiön taholta asettamia, työväestön tiedostamia ja tiedostamattomia sääntöjä ja normeja. Yhtiön taholta näitä tiedotettuja sääntöjä edustivat työsäännöt sekä yhtiön tiedotteet ja ilmoitukset. Tiedostamattomia sääntöjä muodostui yhtiön johdon arvomaailmasta ja niiden heijastumisesta arkeen käskyjen ja määräysten kautta. Näitä kirjoittamattomia sääntöjä sovellettiin vaihtelevasti osastojen tasolla. Erääksi kirjoittamattomaksi säännöksi muodostui esimerkiksi palkkauksen yhteydessä esitetty vaatimus liittymisestä Valkeakosken Hakaan, palokuntaan,

Lotta Svärd -järjestöön tai suojeluskuntaan. Tämän kirjoittamattoman säännön noudattamatta jättämisestä koitui yhtä kovia seurauksia kuin kirjoitettujen sääntöjen rikkomisesta. Työntekijöitä myös erotettiin näistä syistä, kuten esimerkiksi yhtiön väitetystä työmaaterrorista osoittavat. Yhtyneillä tehdaspatalnistisen ja kontrolloivan tehdasyhteisön rakenteet muodostuivat pitkän ajan kuluessa.⁵¹⁹

Yhtyneet Paperitehtaat Oy:n sosiaalinen hyvinvointitoiminta oli maailmansotien välisenä aikana laajaa. Siihen kuului mm. koulujen rakentaminen ja niiden toiminnan tukeminen. Palmqvistin suunnitelmien (vuodelta 1928) mukaan Myllykoskelle rakennettiin puinen kansakoulu, joka valmistui 1931. Yhtyneiden hyvinvointityö käsitti Myllykoskella myös terveydenhoitoa ja lastenhoitoa: vuonna 1921 oli perustettu sidontasema ja palkattiin sairaanhoitaja. Lasten terveydenhuolto oli yksi painopisteistä, sillä maailmansotien välisenä aikana lapsikuolleisuus oli vielä suuri Suomessa. Myllykoskelle perustettiin lastenneuvola 1930. Lapsille järjestettiin kerhoja ja pyhäkoulu sekä kesäisin leikkikenttätoimintaa. Työväestön huoltotoiminta sisälsi mm. huoltokonttorin perustamisen, kirjaston ja erilaisten kurssien tarjoamisen, sanomalehden tilaamisen työntekijöille, saunan ja pesutuvan perustamisen sekä erityisesti urheilutoimintaan ja urheiluseuroihin panostamisen.⁵²⁰

518 Juva 1957, 247–248, 250; Autio – Nordberg 1980, 76; Mm. pöytäkirjoissa Waldenin käynneiltä Jämsänkoskelle on kirjattu tämän kannanottoja niin suuriin kuin pienempiinkin asioihin, Walden teki tarkastuskäyntejä tehtaalle, mutta myös päiväkotiin, ja otti kantaa työmiesten palkoista aina koneiden tilaamiseen. Yhtyneiden historiaa, Jämsänkoski ~1900–1960 ja pöytäkirjoja Rudolf Waldenin käynneiltä Myllykoskelle 1922–28, Yhtyneiden historiaa, Myllykoski – yleistä ~1890–1952, UPMKA.

519 Raiskio 2012, 261.

520 Huoltotoiminnasta Myllykoskella. *Työn äärestä* 3/1931, 13–16.

Myllykoski Yhtyneiden pääpaikaksi

Kymijoen varteen sijoittuva Myllykoski valjastettiin teollisuuden käyttöön jo varhain. Kymenlaakso oli muutenkin Suomen teollisuuden syntysijoja. Metsäteollisuuden suurtoimija Kymessä oli Kymin Osakeyhtiö, kun Kymintehdas, Kuusankoski ja Voikkaa yhdistyneet yhdeksi suuryhtiöksi vuonna 1904. Björnbergin suku osti konkurssiin menneen hiomon ja perusti Myllykoski Träsliperi Aktiebolagetin vuonna 1892. Yhtyneet Paperitehtaat Oy:n aloittaessa toiminnan Myllykoskella oli tuotantolaitosten vahvuus kuusi hiomakonetta ja kolme paperikonetta.⁵²¹ Myllykoski toimi Yhtyneiden pääpaikkana vuodesta 1925 lähtien. Sen valintaan ja kehittämiseen vaikuttivat hyvä sijainti ja liikenneyhteydet Kotkan satamaan johtavan rautatieyhteyden varressa sekä vapaana ollut vesivoima, joka voitiin ottaa tehtaan käyttöön.

Yhtyneet Paperitehtaat Oy kehitti Myllykoskea erityisesti vientiä varten. Yhtiön hallituksessa neuvoteltiin siitä, miten yhtiön parantunut taloudellinen tilanne tulisi käyttää Myllykosken rakentamiseen täysin uudenaikaiseksi teollisuuslaitokseksi. Rudolf Walden esitti hallitukselle Myllykosken rakentamisohjelman vuonna 1926. Waldenin mukaan tekniikan kehitys oli ollut nopeaa ensimmäisen maailmansodan jälkeen, ja vaikka Yhtyneet kehittivät tehtaitaan, ne olivat jääneet tuotannoltaan vaatimattomiksi kehittyvän teollisuustoiminnan kilpailussa. Hallituksen puheenjohtaja oli sanojensa mukaan ollut pitkään tietoinen, ettei pelkkä tehtaiden kehittäminen riitä, vaan oli myös rakennettava uusia tuotantolaitoksia.⁵²²

Yhtyneiden eri paikkakuntien tehtaita kehitettiin kokonaisuutena ja niiden tuotantosuunnat täydensivät toisiaan. Myllykoskelle suunniteltiin sulfittisellutehdasta alkuvuodesta 1926, koska Yhtyneiden Jämsänkosken laitos ei pystynyt tuottamaan tarpeeksi sellua yhtiön tarpeisiin. Myllykoskea kehitettiin tulevaisuuden paperinvalmistajana. Tehtaan sijoittamista Myllykoskelle puolsi sen sijainti rautatieyhteyden varressa. Consulting neuvotteleva Insinööritoimisto Oy tutki Myllykosken voimansaantia ja laati suunnitelmat voima-aseman rakentamiseksi vesivoiman käyttöönottoa varten kesäkuussa 1926. Myös paperitehdasta ja selluloosatehdasta varten oli suunnitelmat.⁵²³ Walden esitti kuitenkin hallitukselle, ettei paperitehtaan rakentamiseen tuoloin ryhdyttäisi, koska markkinat olivat huonot ja sellutehtaan rakentamiseen olisi tarvittu pääoma huomattavasti enemmän. Hän ehdotti, että ensin toteutettaisiin hiomo, sillä selvitysten perusteella juuri Myllykoski oli sille paikkana sopiva.⁵²⁴ Puuhiokkeen käyttö paperinvalmistukseen oli keksitty 1844 ja patentoitu 1856. Myllykosken voimalaitoksen suunnittelusta vastasi ruotsalainen insinööri Björn Sjögren insinööritoimisto Consultingista. Hiomon koneet ja turbiinit hankki saksalainen toiminimi J. M. Voith.⁵²⁵ Arkkitehtisuunnittelu tilattiin Palmqvistilta. Vesivoimalaitos, pato ja hiomo muodostivat yhdessä esteettisen ja harkitun kokonaisuuden Kymijoen varressa. Arkkitehtuurin aiheita olivat punatiilen käyttö, listoitukset ja dekoraatiot sekä korkeat ruutuikkunat ja kuin koristeina niiden päällä pienet, pyöreät ikkunat.⁵²⁶ Hiomon ja voimalaitoksen lisäksi rakennettiin pato.

⁵²¹ Latva 2012, 23.

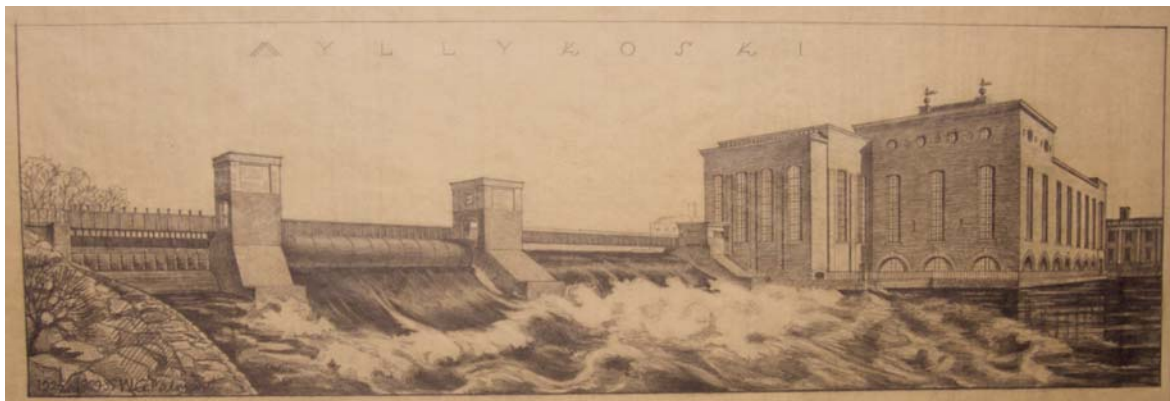
⁵²² Juva 1957, 290, 292.

⁵²³ Juva 1957, 293; Autio – Nordberg 1980, 120.

⁵²⁴ Yhtyneet Paperitehtaat Oy:n hallituksen kokous 28.–29.8.1926, pöytäkirja. UPMKA.

⁵²⁵ Consulting neuvotteleva insinööritoimisto Oy 1930; Autio – Nordberg 1980, 119.

⁵²⁶ Juva 1957, 296.

Kuva 86. Palmqvistin piirros Myllykosken hiomosta ja voimalaitoksesta patoineen. Kuva: MFA.

Lasse Brunnström on kuvannut, kuinka vesivoimalaitoksien suunnittelussa insinööritaito mutta myös arkkitehdin työ olivat molemmat olennaisia, joskin eri tavoin. Vesivoimalaitoksen suunnittelu oli rationaalista: vesivoima otettiin käyttöön ja siitä tuotettiin sähköä. Turbiini ja generaattori representoivat tätä. Nämä taas tuottivat arkkitehdin työlle lähtökohdan ja suunta-
viivat ja arkkitehdin taiteellinen suunnittelu oli yhtä lailla merkittävä kokonaisuuden osana.⁵²⁷ Koneet ja laitteet sekä itse prosessi määrittivät Myllykoskellakin Palmqvistin suunnittelun rajat.

Rakennusteknisesti Myllykosken voimalaitos oli siinä mielessä moderni, että kantavina rakenteina käytettiin teräsbetonia. Ulkoseinät olivat paksut, perinteiseen tapaan muuratut tiiliseinät. Vesivoimalaitos ja hiomo sijoitettiin keskelle koskea ja ne muodostivat kokonaisuuden, joka muodostui kahdesta rakennusosasta. Läntisin osa oli vesivoimalaitos, joka on hiomoa matalampi. Kattotasannetta korostaa balusterikaide. Julkisivuissa oli vertikaalit, usean kerroksen korkuiset ikkunat. Vaikka välipohjat erottuivat ikkunoiden läpi ja markkeerasivat kerrokset, mutta korkeiden

ikkunoiden käyttö julkisivussa uutta tehdasalueen aiempiin tuotantolaitoksiin verrattuna. Aiemmin ikkunat oli yleensä sijoitettu julkisivuihin kerrosten mukaan, jolloin ikkuna-aukotus oli aina kerroskohtainen. Korkeiden ikkunoiden alapuolelle oli sijoitettu massiiviset lunetti-ikkunat, joiden ympärillä oli kivinen reunus. Hiomon korkein osa, on rakennuskokonaisuuden dominantti. Korkeiden ikkunoiden päällä oli pyöreät ikkunat ja niiden välissä pyöreät medaljongit.

Valmistunut hiomo ja vesivoimalaitos olivat ilmeisen tärkeitä rakennuttajalle. Hallituksen kokouksessa 1930 pöytäkirjaan merkittiin, että hallitus oli käynyt ennen kokousta tarkistamassa koko tehdasalueen todeten sen tarkoituksenmukaiseksi ja hiomon ja vesivoimalaitoksen ”esteettiseltä että käytännölliseltä kannalta ylittävän niihin kiinnitetty toiveet”. Hiomon ja vesivoimalaitoksen julkisivuun kiinnitettiin muistotaulu, jonka teksti kuului: ”Vuonna 1926 Rudolf Walden, Kaarlo Castrén, Carl Wegelius, Samuel Pentti, Ossian Procopé, Gustaf Walden, Carl Björnberg päättivät rakentaa tämän voimalaitoksen ja puuhiomon. Hugo Eklund oli isännöitsijänä, Bror

527 Brunnström 2001, 10–13.

Kuva 87. Myllykosken voimalaitos. Kuva: MFA.

Sjögrén suunnitteli vesirakennukset, Antto Puustinen hoiti lakiasiat, Wäinö Palmqvist suunnitteli julkisivut ja Kaarlo Tawast rakensi. Rakennus valmistui vuonna 1929.”⁵²⁸

Myllykosken tuotantolaitosten joukossa juuri hiomoa ja voimalaitosta on kuvattu ja esitelty kaikkein eniten Yhtyneiden omissa julkaisuissa, mutta myös arkkitehtuurin historiaesityksissä nämä rakennukset ovat olleet valokuvina eniten Yhtyneiden rakennuksista ja Palmqvistin suunnitelmista esillä.⁵²⁹ Vesivoimalaitokset olivat 1900-luvun alkuvuosikymmeninä usein edustus-arkkitehtuuria, jotka etenkin ensimmäisen vuosikymmenen aikana saattoivat ottaa muotokieleensä mallia kirkoista, linnoituksista ja linnoista.⁵³⁰ Emil Haatajan artikkeli *Työn äärestä* -lehdessä vuonna 1947 kuvasi rakennuksia myöhemmin

näin: ”Voimakkaan ja kauniin ulkoasunsa sekä täysin uudenaikaisen rakenteensa ja koneistonsa puolesta muodostivat Myllykosken uusi puuhiomo, voimalaitos ja patolaitteet kokonaisuuden, joka kauniina renkaana liittyi siihen tehdas- ketjuun, joka vuosien kuluessa oli Kymijoen varrelle muodostunut.”⁵³¹ Hiomo patoineen kosken ääressä onkin hyvin kuvauksellinen, ja Palmqvist luonnosteli näkymästä useita lyijykynäpiirustuksia ja yksinkertaisempia tussipiirroksia, todennäköisesti tilaajan toiveesta. Piirustuksia käytettiin myös Consulting Oy:n pienjulkaisussa 1930.

Lindy Biggs on kirjoittanut, miten amerikkalaisen tehdasrakennuksen luonne muuttui vuoteen 1926 mennessä: tehdasrakennuksesta tuli nyt kone itsessään, eikä se enää muodostanut vain kuorta teolliselle toiminnalle, vaan se oli

528 Yhtyneiden hallituksen kokous 5.2.1930, pöytäkirja. UPMKA.

529 Myllykosken voimalaitos. *Arkkitehti* 1/1930, 9–10. Kohde oli ainoa Palmqvistin

Myllykoskelle suunnitelluista rakennuksista, joka esiteltiin *Arkkitehti*-lehdessä.

530 Brunnström 2001, 12.

531 Emil Haatajan artikkeli *Työn äärestä* 1947, 46; viite löytyi Juva 1957, 298.

osa tuotantoa.⁵³² Suomessa tuotantolaitokset olivat kuitenkin pääsääntöisesti ennen toista maailmansotaa edelleen siinä mielessä kuoria toimintoille, että niitä suunniteltiin prosesseista osin irrallisina. Toisaalta näiden tehdasrakennusten nimittäminen vain ”kuoriksi” toimintoille on vähättelevää, sillä on ilmeistä, että arkkitehtuurilla oli suuri merkitys. Julkisivut kertoivat yrityksen kasvusta ja varallisuudesta edustavalla ja monumentaalisella olemuksellaan.

Hiomon ja vesivoimalaitoksen valmistuttua Yhtyneet Paperitehtaat osana metsäteollisuutta kohtasi maailmanlaajuisen laman muun maailman mukana vuoden 1929 jälkeen. Euroopassa lama ei koetellut paperiteollisuutta yhtä syvästi kuin Yhdysvalloissa, jossa kriisi jatkui pitkään, vaan lama näkyi vuosina 1929–1933 tuotannon määrän alenemisena tai ennallaan pysymisenä.⁵³³ Yhtyneiden hallituksen kokouksessa Walden totesi vuoden 1930 loppupuolella, että: ”Markkinat ovat nykyään äärettömän huonot, mutta toivottomuuteen ei silti ole syytä”.⁵³⁴ Myyntihinnat olivat laskeneet, mutta toisaalta esimerkiksi korot laskeneet. Myllykosken tehtaiden kehittäminen jatkui ja jotta uuden puuhiomon tuotto pääsi käyttöön myös tuotantopaikassa, päätettiin vanhat paperikoneet uusia. Waldenin näkemyksen mukaan metsäteollisuuden tuli jalostaa tuotteensa niin pitkälle omassa maassa kuin mahdollista, eikä vain toimia raaka-aineen tuottajana.⁵³⁵ Tämä näkemys oli tulevan kehityksen kannalta olennainen.⁵³⁶

Myllykosken paperitehtaan rakentamisesta tehtiin päätös vuonna 1932, jolloin Walden esiteli hallituksen kokouksessa Palmqvistilta tilatut fasadisuunnitelmat.⁵³⁷ Paperikone tilattiin Karlstad Mekaniska Verkstadilta Ruotsista ja sanomalehtikone PK4 käynnistyi kesäkuussa 1933 uudessa tehtaassa. Paperitehdas sijoitettiin uuden hiomon itäpuolelle. Uusi paperikone oli noin sata metriä pitkä, joten sen ympärille suunniteltu konesali oli peräti 150 metriä pitkä. Rappaamaton, punatiilinen paperitehdas, sen eteläpuolelle rakennettu paperivarasto ja sen viereen rakennettu kattilahuone muodostivat yhdessä tehdasalueen uuden monumentaalisen julkisivun, joka aukesi tehdasalueen itäpuolelle. Paperikone oli rakennuksen toisessa kerroksessa ja pohjakerrokseen sijoitettiin mm. massasäiliöt, pumpput ja muut apukoneet. Rakennuksen pohjoispäässä oli sähköjakelukeskus ja sen päällä toisessa kerroksessa konttori ja laboratorio.⁵³⁸ Palmqvistin piirustukset käsittivät sekä paperitehtaan julkisivusuunnitelmat että sisätilojen yksityiskohtien ja väriityksen suunnittelun. Vaikka kyseessä oli tuotantolaitos, oli sisätilojen yksityiskohtiin kiinnitetty erityistä huomiota: paperikonesalin portaat, porraskaiteet, ikkunoiden eteen sijoitetut metalliset, koristeristikot ja sisäovet ovat kaikki erikseen tähän rakennukseen suunniteltuja ja tarkasti pohdittuja.

Paperitehtaan pohjoissivun julkisivuun asennettu Yhtyneiden logo – tuuhea kuusipuu – sekä toinen kilpi, jossa Yhtyneiden logoon oli yhdistetty

532 Biggs 1996, 2, 47–54.

533 Esim. Häggman 2006, 155.

534 Yhtyneet Paperitehtaat Oy:n hallituksen kokous 13.10.1930, pöytäkirja. UPMKA.

535 Juva 1957, 301.

536 Häggman 2006, 16. Suomen lähtökohdat 1900-luvun alun teollistumisessa voidaan nähdä kehitykseen kaltaisena köyhänä monokulttuurina, jossa kehitys ei kuitenkaan johtanut kapeaan saareketalouteen. Toisin sanoen, vaikka Suomen vienti keskittyi 1919–1939 yhteen raaka-aineeseen (vrt. Etelä-Amerikan ”banaanitasavallat”), löytyi Suomesta valmius raaka-aineen jalostamiseen täällä, ja näin viennin tuoma vauraus levisi laajalle.

537 Yhtyneet Paperitehtaat Oy:n hallituksen kokous syyskuu 1932, pöytäkirja. UPMKA.

538 Juva 1957, 301; Myllykosken uusi paperitehdas. *Työn äärestä* 7/1933, 2–6.

Myllykosken tehtaan vanha logo – käki – olivat huolellisesti piirretty detaljipiirustuksena ja työtavat selostettu erikseen piirustuksen laidassa.⁵³⁹ Niiden merkitys julkisivuun kuuluneina yksityiskohtina oli siten tärkeä. Yhtyneiden liikemerkki, ympyrään sijoitettu kuusi, otettiin käyttöön vuoden 1920 lopulla. Merkin oli suunnitellut Eliel Saarinen, samoin kuin Yhtyneiden osakekirjan kansilehden kuvan.⁵⁴⁰

”Vuodesta 1920 lähtien kaikki tehtaamme ovat läpikäyneet jo heti ulospäinkin havaittavat muodon muutokset. Joko osittain tai kokonaan uudestaan rakennettujen tehtaiden julkisivut ja koko rakennukset ovat arkkitehdin käsialaa. Konesalit ja työpajat ovat hillityin, silmiä rauhoittavin värein maalatut, lattiat ovat kaikkialla moitteettoman eheät, ilma on puhdasta ja kuivaa, valaistuslaitteiden suunnitteluun on kiinnitetty erikoista huolta.”⁵⁴¹

539 Palmqvistin piirustukset paperitehdasta varten, päivätty 1935. MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

540 Autio – Nordberg 1980, 81. Eliel Saarinen oli Waldenin perhetuttu Pietarin vuosilta, jolloin Saarisen isä toimi suomalaisen seurakunnan pappina. Yrityslogojen ja osakekirjan lisäksi yritykset näkivät yrityskuvan merkityksen jo varhain.

Mainoksiin ja tuotteiden pakkauksiin kiinnitettiin huomiota ja niiden suunnittelijoiksi palkattiin ammattilaisia.

541 Yhtyneet Paperitehtaat Osakeyhtiön huoltotyö. *Työn äärestä* 3/1938, 7–16.

Kuva 88. Myllykosken paperitehdas. Kuva: UPMKA.

Tieteellinen liikkeenjohto eli yleisemmin taylorismina tunnettu teollisuustyön organisointioppi toi tehdasympäristön merkityksen työntekijöiden tietoisuuteen. Työn psykologia pyrki lähestymään teollisuustyötä pelkkää rationalisointia laajemmin. Työntekijöiden hyvinvointiin liittyivät myös psykologiset ja arkkitehtoniset seikat. Rakennusten merkitys työntekijöille ja tötulosten parantamiselle tiedostettiin ja puhuttiin esimerkiksi värien merkityksestä.⁵⁴²

Yhtyneet Paperitehtaat Oy:n historiikissa kuvataan uutta paperitehdasta seuraavasti: ”Uuden tehtaan arkkitehtuurissa ja muussa ulkonaaisessa olemuksessa korostui selvä pyrkimys tiettyyn juhlallisuuteen. Se oli tosin tullut näkyviin jo uusissa voimalaitoksen ja hiomon rakennuksissa. Haluttiin luoda muutakin kuin pelkkä tuotantolaitos, haluttiin luoda monumentti, suomalaisen työn muistomerkki.”⁵⁴³ Paperitehdas olikin vaikuttava kokonaisuus. Foto Roosin kuvaamana se esiteltiin *Työn äärestä* -lehdessä vuonna 1933. Yli 200 metrin pituista rakennusta kuvailtiin ”valtavaksi jättäjäsrakennukseksi” ja Pohjois-Euroopan suurimmaksi paperikoneeksi. Tehdas oli esittelyn mukaan etenkin iltapimeällä sisältä valaistuna ”imponeeraava”. Rakennuksen sisällä paperikonesalissa huomio kiinnittyi tilan kokoon ja juhlallisuuteen.⁵⁴⁴ Myllykosken yhdyskunnan rakennetussa maise-massa uudet tuotantolaitokset olivat hallitsevia ja näkyivät kauas. Ne olivat myös työväestölle merkittäviä etappeja ja ne kertoivat, että yhtiöllä meni hyvin. Rakennukset olivat uudenaikaisia ja sisätiloiltaan vanhoja tehdasrakennuksia valoisampia ja työskentelytiloiltaan toimivampia. Palmqvist

huomioi arkkitehtisuunnittelussa interiöörien merkityksen suunnittelemalla yksityiskohdat kauniiksi, värisuunnitteluakaan unohtamatta.

Yhdyskuntaan asemakaava ja työntekijöille asuntoja

Myllykosken kehittäminen jatkui läpi koko 1930-luvun. Kasvava tehdas tarvitsi työvoimaa ja työntekijät asuntoja. Yhtyneiden toimesta Myllykoskelle rakennettiin 1930-luvulla asuintaloja tehtaan johdolle, virkailijoille ja työväelle. Näistä varhaisempia hankkeita oli niin kutsuttujen Mestari-talojen rakentaminen Myllykosken ensimmäisen uudistusvaiheen yhteydessä. Tehtaille tarvittiin ammattitaitoista työnjohtoa, jonka palkkaetuihin kuului sotien välisenä aikana yleensä asuminen.⁵⁴⁵ Aivan paperitehtaan lähelle, Myllykoskentien varteen rakennetut Mestarit talot valmistuivat vuosina 1932 ja 1933. Neljä kivirakenteista kahdenperheen taloa rakennettiin työnjohtajille ja koneenhoitajille. Palmqvist suunnitteli talot kahdena eri tyyppinä: A- ja B-taloina, jotka erosivat toisistaan hieman, vaikka muodostivatkin yhdenmukaisen ryhmän. Kaksi B-talotyyppiä sijoittuivat Myllykosken tien varteen ja kaksi A-talotyyppiä niiden eteläpuolelle.⁵⁴⁶ Palmqvistin piirustuksista voi lukea, että talot oli tarkoitettu yhdyskunnan hierarkiassa tavallista työväkeä korkeammille toimihenkilöille perheineen, sillä asunnon pohjapiirroksista näkyy, miten ensimmäisen kerroksen tilat on tarkoitettu sekä työskentelyyn (työhuone) että palvelusväen pitoon (keittiön

542 Loader- Skinner 1991, 89–91.

543 Autio – Nordberg 1980, 209.

544 Myllykosken uusi paperitehdas. *Työn äärestä* 7/1933, 2.

545 Uusia asuntorakennuksia Myllykoskelle. *Työn äärestä* 7/1933, 16.

546 Arkkitehtisuunnittelu Arcade Oy 2013, 28.

vieressä on pieni palvelijanhuone). Asunnoissa oli huoneistoalaa noin 98 neliömetriä. Tilaa oli erikseen ruoka- ja olohuoneelle. Makuuhuoneet oli sijoitettu toiseen kerrokseen. Paritalot olivat keskiakseliinsa nähden symmetriset huonetiloiltaan.⁵⁴⁷ Satulakattoiset talot olivat kivirakenteisia, julkisivuiltaan rapattuja ja vaaleaksi maalattuja, mutta niiden muut rakennusosat, kuten ikkunanpuitteet, kuistit, sokkelit ja katot, olivat väritykseltään tumman ruskeita.

Virkailijatalojen pihasuunnitelman laati maisema-arkkitehti Paul Olsson, jolta suunnittelu tilattiin samaan aikaan uuden pääkonttorin ympäristön maisemasuunnittelun yhteydessä.⁵⁴⁸ Pihat jäivät talojen keskelle toisiinsa nähden vastakkain. Jokaisella talolla oli oma piha, nurmikenttä, joka oli rajattu pensasistutuksin. Pihat rajattiin toisistaan sorapoluin ja keskelle istutetulla puukujanteella. Mitään varsinaista yksityisyyttä piholla ei ollut, vaan ne näyttivät valokuvista päätelleen olleen paikkakunnan mallipuutarhoja, jotka olivat avoimet työväen katseille ja toimivat siten esimerkkinä omakotitalojen puutarhojen halutulle ilmeelle. Puutarhan merkitystä oli korostettu jo Bournvillen ja Port Sunlightin perustajien toimesta, sillä sen nähtiin tuovan työväestölle terveyttä, kauneutta ja ruokaakin. Cadburyn näkemyksissä puutarha piti perheen pään lähellä kotiväkeään.⁵⁴⁹

Asuintalojen puutarhat nähtiin hyödyllisinä myös Yhtyneillä. Yhtiö järjesti eri paikkakunnillaan asuntojen ja pihojen hoitokilpailuja. Kilpailuja on kuvattu yhdeksi yrityksen omalaatuisimmista tehdaspatalnismien osoitukseksi. Kilpai-

lujen tuloksia esiteltiin mm. *Työn äärestä* -lehdessä, jossa kiinnitettiin huomiota yhdyskuntien siistiytyneeseen ilmeeseen.⁵⁵⁰ Pihojen ja kotien parhaita esimerkkejä kiiteltiin: ”Tämä oma koti on muutamien muitten paikkakunnalla olevien samankaltaisten rinnalla sekä mallitalon että mallikodin vaatimuksia täysin vastaava”.⁵⁵¹ Pihakilpailujen yhteydessä tarkistettiin puutarhan ohella asuntojen puhtaus ja järjestys. Yhtiön valtasuhteesta työntekijöihin kertoo erityisesti se, ettei kilpailuihin tarvinnut erikseen ilmoittautua, vaan niihin osallistuivat automaattisesti kaikki työntekijät. Käytännössä yhtiö siis ilmoitti työntekijöilleen, että sillä oli valta tarkistaa ja tulla ilmoittamatta työntekijän yksityiseen tilaan. Kotien tarkastukset lopetettiin vasta 1940-luvulla.⁵⁵² Pihakilpailujen taustalla vaikutti yhtiön huoltotoimintaan kuulunut terveydenhoito ja valistustoiminta hygienian ja puhtauden suhteen. Epäsiisteysttä pidettiin yhdyskunnassa paheksuttavana ja kodin siistinä pitäminen oli naisten työtä, kun taas eläuksen hankkiminen oli ensisijaisesti miehen vastuulla.

Asuinrakennusten sijoitteluun haluttiin puuttua yhtiön taholta, sillä asemakaavajärjestystä pidettiin parempana kuin organisaation kasvavaa yhdyskuntaa. Yhtyneiden toimesta Myllykoskelle laadittiin 1930-luvulla asemakaava, vaikka kaavoitus kuului kunnan tehtäviin. Yhtyneiden tehdaspaikkakunnat – Myllykoski, Valkeakoski, Simpele ja Jämsänkoski – syntyivät kaikki harvasti asutulle seudulle, mutta teollisuuden kasvu oli muokannut niistä tehdasyhdyskuntia. Simpele kuului Parikkalan kuntaan, Myllykoski Sippolaan,

547 Palmqvistin suunnitelmat asuinrakennus A:ta ja B:tä varten, päivätty marras- ja joulukuussa 1932. MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

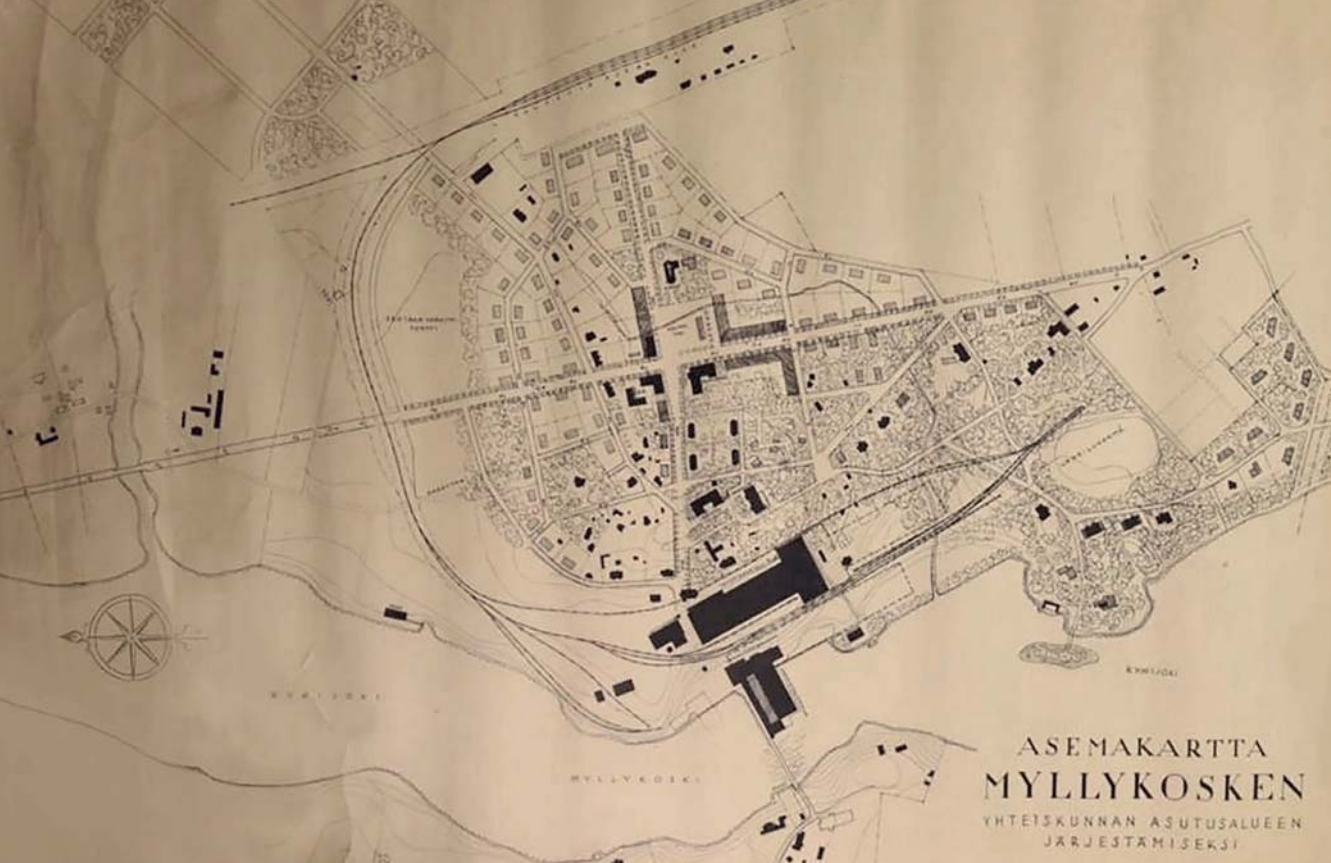
548 Koivunen 2000.

549 Creese 1966, 108–115.

550 Raiskio 2012, 151.

551 Asunnot ja pihamaat parantumassa Valkeakoskella, Kilpailukuntoisuudesta Myllykosken kodeissa ja piholla. *Työn äärestä* 15/1936, 72, 78.

552 Raiskio 2012, 151–153.

Kuva 89. Palmqvistin laatima Myllykosken asemakaava 1937. Kuva: MFA.

Jämsänkосki Jämsään ja Valkeakосki Sääksmäkeen.⁵⁵³ Yhdyskuntien kasvaessa ne pyrkivät itenäistymään verotuksen, taloudellisten ja itsemääräämisseikkojen takia. Vaikka Myllykoski ei itenäistynyt kunnaksi, tilasi Yhtyneet Palmqvistilta asemakaavan yhdyskunnan asutusalueen järjestämiseksi. Ensimmäinen kaavallinen suunnitelma on vuodelta 1928.⁵⁵⁴ Kaava on päivätty joulukuussa 1934, tarkistettu vuonna 1935 ja uudelleen muutettu ja tarkistettu 1937. Osa tehdasrakennuksista oli siis jo toteutunut ennen kaavan laatimista. Vaikka Walden ei Juvan mukaan suoranaisesti osallistunut tehdasyhdyskuntiansa asioiden hoitamiseen ja järjestämiseen, asemakaavaan liittyen hänen ”johtava kätensä oli kyllä siinäkin nähtävissä”.⁵⁵⁵

Palmqvistin asemakaava perustui kahden puistokatuakselin risteämiseen: toinen väylä oli nykyinen Kenraalintie ja toinen Myllykoskentie. Ensimmäinen oli maantie Kouvolan ja Haminan välillä, joka kulki Myllykosken kautta ja jota kaavassa linjattiin uudelleen, jälkimmäisestä muodostui yhdyskunnan halkaiseva pääväylä itä-länsisuunnassa yhdistäen toisessa päässä lännessä tehdasalueen sisäänkäynnin ja idässä rautatieaseman. Risteyskohtaan muodostui Myllykosken liikekeskusta, jossa toriaukiota reunustavat kirkko, muutamat liikerakennukset ja seuratalo. Kirkko sijoitettiin asemakaavan mukaisesti Myllykoskentielle suoraan tehtaan portilta auenneeseen näkymään. Liikekeskustan yhteyteen oli kaavassa sijoitettu rakennusaloja, jotka oli tarkoitettu

553 Juva 1957, 375.

554 Arkkitehtisuunnittelu Arcade Oy 2013, 10.

555 Juva 1957, 378.

korkeampaa ja massiivisempaa rakentamista varten, mutta joita ei sellaisina toteutettu. Tehdasrakennusten paikka oli Kymijoen rannassa, jonne jo varhainen teollisuus sijoittui juuri vesivoiman takia. Vuoden 1937 tarkistetussa asemakaavassa olemassa olevien tehdasrakennusten lisäksi karttaan on merkitty laajenemisalueet tuotantolaitoksille: paperitehtaan kaakkoispäätyyn on merkitty pitkä rakennusala, samoin vanhan paperitehtaan paikalle. Asemakaavaan ei erikseen merkitty puistoja tai viheralueita, mutta toisaalta kaava oli yleispiirteinen ja asuintonteille on piirretty runsaasti kasvillisuutta, samoin julkisten rakennusten tonteille. Osa asuintonteista on asuinalueeksi aiottua aluevarausta.⁵⁵⁶ Palmqvistin laatimasta kaavasta on vaikea päätellä, mitkä piirteet siinä ovat peräisin hänen omista näkemyksistään, mitkä Yhtyneiden sanelemia. Pääväylät olivat olemassa ja tuotantoalueen paikka oli vakiintunut. Tehdasrakennusten laajenemisvaraukset olivat yhtiön puolelta tulleita näkemyksiä ja tuotannon prosessien, liikenteen ja voimansiirron sanelemia. Liikerakennusten ja asuinrakennusten sijoittelu jäi todennäköisesti Palmqvistille.

1930-luvun puolivälissä tehdasalueen laajentaminen ja täydentäminen jatkui, sillä talouden nousukausi oli alkanut. Paperikone 4 käynnistyttyä vuonna 1933 esitteli Walden jo pian kaikkia tehtaita koskevan laajan rakennussuunnitelman, joka tarkoitti uutta paperikonetta ja höyryvoimalaitoksen laajentamista.⁵⁵⁷ Sanomalehtipaperin tuotantoon tarkoitettu paperikone V suunniteltiin kasvaneen viennin tuotantoon. Paperikone tilattiin Englannista ja se oli käyttökunnossa jo joulukuussa 1935.⁵⁵⁸ Palmqvist suunnitteli lisäksi

uuden höyryvoimalaitoksen ja sen piipun, sillä uusi paperikone edellytti höyryn kehityksen lisäämistä. Hän suunnitteli myös kattilahuoneen toiselle höyrykattilalle.⁵⁵⁹ Hiomon laajennuksesta oli päätetty 1934, ja sekä hiomon että höyryvoimalaitoksen laajennusosat valmistuivat seuraavana vuonna. Kaikkien laajennusten julkisivut suunnitteli jälleen Palmqvist.⁵⁶⁰ Laajennuksista näkyy, miten Palmqvist piirsi ne suoraan aiemmin suunniteltuja fasadeja pidentäen, ja arkkitehtuurin alkuperäistä muotokieltä toistaen. Heti laajennusosien valmistuttua ne valokuvattiin. Vanhoissa kuvissa laajennusosa, esimerkiksi puuhiomon laajennus vuodelta 1935, erottuu vanhemmasta osasta vain hieman vaaleampana tiilipintana.

Luottoarkkitehdin käyttö suunnittelijana sekä nopeutti suunnittelua että alensi suunnittelun hintaa, olihan Palmqvist jatkuvasti perillä siitä, mitä oli tulossa ja miten rakentaminen liittyi aiempaan rakennuskantaan. Hän pystyi tuotamaan luonnoksia ja valmiita rakennuspiirustuksia hyvinkin nopealla aikataululla. Vaikka Walden neuvotteli arkkitehtisuunnittelusta suoraan Palmqvistin kanssa, hoiti isännöitsijä Hugo Eklund käytännön rakennusasioita Myllykoskella. Eklund toimi yhtiön palveluksessa vuodesta 1919 ensin Simpeleellä ja vuodesta 1925 lähtien Myllykoskella. Hän oli koulutukseltaan diplomi-insinööri, joka oli ennen yhtyneille tuloaan tehnyt pitkän opintomatkan Yhdysvaltoihin tutustuakseen kartonki- ja paperitehtaisiin.⁵⁶¹

Yhtyneiden asuntopolitiikkaan kuului 1930-luvun alussa aloitettu työntekijöiden oman asuntorakentamisen tukeminen pitkäaikaisia, halpaa korkoisia lainoja myöntämällä ja järjestämällä

556 Palmqvistin asemakartta, päivätty joulukuussa 1934. MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

557 Yhtyneiden hallituksen kokous 8.2.1935, pöytäkirja. UPMKA.

558 Juva 1957, 304–305.

559 Autio – Nordberg 1980, 217–219.

560 Palmqvistin piirustukset hiomon lisärakennusta varten, päivätty 1935. MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

561 Insinööri Hugo Eklund 50-vuotias. *Työn äärestä* 8/1934, 1.

Kuva 90. Espiksen talot Myllykoskella. Kuva Foto Roos/UPMKA.

rakentajille tontteja. Yhtyneet Paperitehtaat käynnisti kaikilla paikkakunnillaan vuonna 1938 työväestön omakotikampanjan. Yhtiön rakennusosaston laatimien piirustusten ja valmiiden rakennuskustannuslaskelmien tarjoaminen ilmaiseksi yhtiön henkilökunnalle oli osa tätä ”kampanjaa”.⁵⁶² Omakotirakentamisen tukemiseksi Yhtyneet edisti Myllykoskella asemakaavoitusta. Kaiken kaikkiaan yhtiön tukemana Myllykoskelle valmistui 1930-luvulla yhteensä 43 omakotitaloa, mutta monet työntekijät rakensivat talonsa myös itsenäisesti ilman yhtiön tukea.⁵⁶³

Yhtyneet rakennutti edellä mainittujen mestarien talojen lisäksi vuosina 1937–1938 niin kutsutut Espiksen talot, joita oli yhteensä viisi. Niistä neljä valmistui ensin Keskikoskentielle, jota on kutsuttu Konjakkikujan alueeksi sen asukkaiden arveltujen kulutustottumusten vuoksi. Espiksen

talot rakennettiin Yhtyneiden Myllykosken tehtaiden ylimmälle johdolle: toimitusjohtajalle, isännöitsijälle ja metsäpäällikölle. Ilmeisesti yksi taloista oli suunniteltu Juuso Waldenille, joka tuli Myllykoskelle Yhtyneiden Paperitehtaiden myyntipäälliköksi mutta ei kuitenkaan koskaan asunut talossa. Taloista kaksi oli yhden perheen ja kaksi muuta kahden perheen taloja, ja vuonna 1940 rakennettu viides talo toteutettiin paritalona.⁵⁶⁴ Palmqvist suunnitteli Espiksen talot ja arkkitehtipiirustukset löytyvät talotyyppejä A, E ja G varten, joista A on yhden perheen talo malli, G on kahden perheen talo ja E samoin.⁵⁶⁵ Talot ovat ulkoisesti samanlaisia: kaksikerroksisissa taloissa on kaikissa tiilinen aumakatto, vaalea rappaus ja pääsisäänkäyntien edessä doorilaiset pylväät. Lisäksi ikkuna-aukotus ja julkisivujen symmetrisyys ovat yhteneväisiä. Talot oli suunniteltu

562 Omakotitalojen suunnittelu ja rakentaminen Yhtyneet Paperitehtaat Osakeyhtiön omakotialueilla.

Työn äärestä 1/1938, liite.

563 Autio – Nordberg 1980, 358–359.

564 Arkkitehtisuunnittelu Arcade Oy 2013 Oy 2013, 30–33; Myllykosken upeat talot alkavat valmistua.

Työn äärestä 18/1937, 19.

565 Palmqvistin piirustukset Espiksen taloja varten, päivätty 1937, MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

perheellisen johtajan elämäntyyliä varten. Ensimmäiseen kerrokseen sijoitettu olohuone ja ruokailuhuone ovat yhtä tilasarjaa, johon liittyy yhteys vilpolaan. Ruokailuhuoneen yhteydessä on tarjoiluhuone, joka viittaa edustamiseen ja päivälliskutsuihin. Yläkerrassa on makuuhuoneiden lisäksi vierashuone ja palvelijan huone joko alakerrassa keittiön yhteydessä tai yhden perheen talossa yläkerrassa, jopa kaksin kappalein. Palmqvistin suunnittelutyöhön sisältyi myös kiinteää sisustusta ja sisustusmateriaalien valintaa: esimerkiksi keittiösisustukset taloihin A, E ja G tai klinkkerien kuviointi vilpolan lattiasa.⁵⁶⁶ Espiksen talot edustivat Myllykoskella kaikkein laadukkainta ja tilavinta asumista. Ne oli sijoitettu näköetäisyydelle tehtaasta, mutta kuitenkin omaan rauhaan.

Tehtaiden lähelle rakennettiin myös 1939 ja 1940 kaksi asuinkerrostaloa, joita on kutsuttu ”Insinöörien taloiksi”. Rakennusten suunnittelijasta ei ole täyttä varmuutta, mutta ilmeisesti Yhtyneiden oma rakennusmestari Esko Aro suunnitteli ne eikä Palmqvist.⁵⁶⁷ Tehtaan virkailijakunnalle suunnitellut kolmikerrokset, vaaleaksi rapatut kerrostalot sijaitsivat aivan tehtaiden välittömässä läheisyydessä.

Monissa asioissa, esimerkiksi asuntokysymyksessä metsäteollisuuden verkostot tarkoittivat, että hyväksi todettuja käytäntöjä jaettiin ja käytiin tutustumassa opintomielessä toisten yritysten tehtailla erilaisiin asioihin. Walden kirjoitti Yhtyneiden pääkonttorin konttoripäällikkö Aarne Koskelolle vuonna 1934 sopineensa Enso-Gutzeitin johtaja [William] Lehtisen kanssa, että Koskelo voi mennä tutustumaan yhtiön asuntopoliitiikkaan ja saa samalla kaikki tarvittavat tiedot.

Yhtiö oli tuolloin rakentamassa Kaukopään sulfaattitehtaan yhteyteen omakotitaloaluetta.⁵⁶⁸

Koskelo kävi Enson vieraana ja kirjoitti vastauksen Waldenille, painottaen yhtiön tietoista omakotitoimintaa: Enso omisti laajat maa-alueet tehtaan ympärillä, jolloin alueiden kaavoittaminen ja asumisen keskittäminen oli helppoa. Vuokrasopimukset olivat vuokraajalle ensimmäisinä vuosina edulliset ja viiden vuoden kuluttua vuokraajalla oli oikeus lunastaa tontti itselleen. Koskelo ehdottaa omakotitonttien myyntiä Yhtyneillä, sillä hänen mukaansa ne työntekijät, jotka aikovat rakentaa oman talon, tulevat ostamaan tontin joka tapauksessa, ellei yhtiötä niin muilta maanomistajilta. Koskelo ehdotti kirjeessään myös, että arkkitehti Palmqvistilta kannattaisi tilata ”parit piirustukset käytännöllistä oma-kotia varten, jotka piirustukset olisivat kaikkien tehtaittemme käytettävissä”.⁵⁶⁹

1930-luvun muut uudisrakennukset

”Elämänmyönteinen, isänmaallinen tehdasyhdyskunta, se on se suuri ihanne, jota minä minulle suoduin voimin olen pyrkinyt toteuttamaan.”

(Rudolf Waldenin puheesta hänen 60-vuotispäivänään 7.12.1938)⁵⁷⁰

Asumisen lisäksi tehdasyhdyskunnan hengelliseen elämään kiinnitettiin huomiota niin Myllykoskella kuin muilla Yhtyneiden paikkakunnilla, sillä Rudolf Walden näki kirkon erääksi yhteiskunnan kaikkein tärkeimmäksi kulmakiveksi. Pian Yhtyneiden perustamisen jälkeen oli Simpele

566 Palmqvistin piirustukset Espiksen taloja varten, päivätty 1937, MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

567 Arkkitehtisuunnittelu Arcade Oy 2013 Oy 2013, 34–35.

568 Rudolf Waldenin kirje Aarne Koskelolle 12.9.1934. UPMKA.

569 Aarne Koskelon kirje Rudolf Waldenille 25.9.1934. UPMKA.

570 Joulukuun 1 päivä kenraali Rudolf Waldenin syntymäpäivä. *Työn äärestä* 1/1939, 18.

ja Jämsänkoski erotettu omiksi seurakunnikseen ja yhtiö tuki nuorten seurakuntien alkutaivalta. Vain Valkeakoskella oli ennen Yhtyneiden perustamista rakennettu rukoushuone 1910, mutta muilta paikkakunnilta puuttuivat kirkot. Simpeleen kirkko valmistui vuonna 1933 arkkitehtien Elsa Arokallion ja Elsi Borgin suunnitelmin. Molemmat naiset toimivat puolustusvoimien arkkitehteina 1920-luvulta lähtien. Simpeleelle oli tilattu jo 1920-luvun alussa kirkon suunnitelmat arkkitehti Josef Stenbäckiltä, mutta suunnitelmat oli todettu tuolloin liian suurisuuntaisiksi.⁵⁷¹ Palmqvist suunnitteli Jämsänkosken kirkon, joka valmistui 1935 ja Myllykosken kirkon, joka valmistui vuonna 1936. Valkeakoskelle valmistui kirkko vasta vuonna 1969.

Myllykosken kirkon rakentaminen ei johtunut tehdasyhdyskunnan erohalusta Sippolan kuntaa kohtaan, sillä se oli teollisuudelle myötämielinen eikä Yhtyneiden ja kunnan välillä esiintynyt verotuserimielisyyksiä kuten esimerkiksi Jämsän ja Jämsänkosken tehdasyhdyskunnan välillä tai Mäntässä. Sippolan kuntaan kuului toinenkin tehdasyhdyskunta, Tampellan Inkeröisten tehtaas. Myllykosken oman seurakunnan perustaminen liittyi siten ennemminkin yhdyskunnan kristillisen elämän kehittämiseen ja sen mahdollistamiseen rakennuttamalla kirkko keskelle yhdyskuntaa, sillä Myllykoskelta oli noin 15 kilometrin matka Sippolan kirkolle.⁵⁷² Walden oli yleensä kirkkojen suunnittelun suhteen aktiivinen, niin myös Myllykoskella. Hän tilasi kirkon suunnittelun

Palmqvistilta, jonka rakennuspiirustukset kirkkoa varten valmistuivat vuonna 1935. Waldenin helmi-kuussa vuonna 1935 allekirjoittaman kirjeen mukaan Yhtyneet oli halukas rahoittamaan kirkon rakentamista 150 000 markalla, jos Yhtyneiden hallituksen ehdotuksen mukaan seurakunta antaisi rakentamiseen 550 000 markkaa ja paikkakunnalta koottaisiin 100 000 markkaa. Lisäksi Yhtyneet lahjoitti kirkolle tontin ja kirkon arkkitehtipiirustukset. Walden lisäsi kirjeen jälkikirjoitukseksi vielä: ”Kirkon piirustusluonnos on valmiina Arkkitehti Palmqvistilla, josta tahtonette sen tilata.”⁵⁷³ Seurakunta teki työtä käskettyä. Valmistunut kirkko on satulakattoinen pitkäkirkko. Kirkkosaliin mahtui noin 400 henkilöä. Kirkkosalin yhteyteen oli sijoitettu seurakuntasali. Kirkon torni on tavallista korkeampi, ja Palmqvist piirsi sen tällaiseksi Waldenin toiveesta. Tornin huipulle sijoitettiin neonvaloristi, kuten muidenkin Yhtyneiden tehdaspaikkakuntien kirkkotorneihin. Kenraali Walden ja hänen vaimonsa olivat nähneet Karlsbadissa eräällä vuorella valoristin ja mieltyneet siihen. Walden lahjoitti kirkkoon lisäksi alttaritaulun, jonka maalasi taiteilija Martti Ranttila. Se kuvaa lammasmaa, jota tien reunalla istuva paimen kaitsee.⁵⁷⁴ Yhtyneiden tehdasyhdyskuntiin rakennettujen kirkkojen viikimistilaisuudet olivat tärkeitä niin paikkakunnan väelle kuin yhtiöllekin. Myllykosken kirkko vihittiin syyskuun 6. päivä vuonna 1936.⁵⁷⁵ Seuraavana vuonna Palmqvist laati vielä Myllykosken pappilan suunnitelmat.⁵⁷⁶ Papille ja

571 Könni – Nordberg 1986, 49.

572 Autio – Nordberg 1980, 115–116.

573 Waldenin 27.2.1935 allekirjoittama kirje hallituksen päätöksen pohjalta. UPMKA.

574 Juva 1957, 381.

575 Myllykosken kirkon vihkiäispäivä 6.9.-36. *Työn äärestä* 2/1936, 44–53;

Myllykosken kirkon vihkiminen. *Helsingin Sanomat* 7.9.1936.

576 Yhtyneiden hallituksen kokouksen pöytäkirjassa vuodelta 1937 on merkintä, että Walden oli luvannut Sippolan seurakunnan kirkkoherralle Yhtyneiden voivan osallistua puolella pappilan rakentamisen kustannuksiin sekä luovuttavan seurakunnalle ilmaiseksi tontin ja työmaan valvonnan, jos seurakunta palkkaisi papin 3000 mk:n kuukausipalkalla. Yhtiö huolehtisi lukkarin palkanmaksusta muuten, jos seurakunta maksaisi palkkakustannuksista 6000 mk:n vuosittaisen osan. UPMKA.

Kuva 91. Myllykosken kirkko. Kuva: MFA.

suntiolle suunniteltu asuinrakennus on yksikerroksinen, klassistinen kivirakennus. Rakennus ei tuolloin toteutunut, vaan se rakennettiin vasta 1950-luvun lopulla, ei kuitenkaan lopulta Palmqvistin suunnitelmin.

Yhtyneiden hyvinvointitoimintaan liittyivät Myllykoskelle 1930-luvun lopulla valmistuneet, yhtiön tehdasalueen ulkopuolelle rakennuttamat rakennukset. Kirkon lisäksi valmistui ensimmäisenä Yhtyneiden uusi pääkonttori vuonna 1938 tehtaiden koillispuolelle niiden välittömään läheisyyteen. Pääkonttorin rakentaminen oli lyöty lukkoon pari vuotta aikaisemmin. Walden

esitti marraskuussa 1936 Yhtyneiden hallitukselle, että Myllykoskella oli ”viivyttelämättä ryhdyttävä eräisiin kiireellisiin rakennustoimiin, jotka välittömästi johtuivat tehtaan viimeaikaisesta laajenuksesta; että konttori oli käynyt aivan riittämättömäksi, eikä työskentely siinä enää käynyt päinsä, että tehtaalla oli kauan kipeästi kaivattu ajanmukaista seurataloa virkailijakerhohuoneistoon, jonka rakentamista ei myöskään enään voinut lykätä, että virkamiesten asunnot olivat käyneet aivan riittämättömiksi virkailijakunnan tehtaan laajentuessa lisääntyttä”. Lisäksi Walden esitti uuden korjauspajan rakentamista. Hallitus puolsi Waldenin ehdottamaa 10 miljoonan markan esitystä.⁵⁷⁷

Palmqvist oli suunnitellut myös Myllykoskelle Yhtyneiden ensimmäisen konttorin, joka oli valmistunut vuonna 1924.⁵⁷⁸ Walden oli luultavasti tilannut uuden pääkonttorin suunnitelmat jo ennen hallituksen varsinaista päätöstä Palmqvistilta, sillä tämän laatima ensimmäinen suunnitelma pääkonttoriksi on päivätty joulukuussa 1936. Ensimmäinen versio esitti konttorirakennuksen kolmikerroksisena, mutta toteutunut pääkonttori oli kaksikerroksinen. Pohjaltaan U:n muotoinen, länsisivun keskiosasta sisäänvedetty rakennus oli suunniteltu aukeavaksi katetun sisäänkäynti- ja aulan kautta, joka oli rajattu pylväin. Sisäänkäynti- ja aulan johdatti kahden sisäänkäynnin kautta käytävään, johon kaikki toimisto- ja muut tilat avautuivat. Palmqvist on allekirjoittanut lopulliset piirustukset pääkonttoria varten vuonna 1937.⁵⁷⁹ Rakennus valmistui keuhkokuumeella 1938. Toteutunut pääkonttori on ulkoasultaan klassistinen, monumentaalisen ja arvokkaan oloinen rakennus. Sen julkisivun vaaleaa rappausta korostavat tummat yksityiskohdat: harmaa graniittisokkeli, tummat ikkunankehukset

577 Yhtyneet Paperitehtaat Oy, hallituksen kokouksen pöytäkirja 27.11.1936, UPMKA.

578 Palmqvistin piirustukset konttoria varten, päivätty 1923. MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

579 Palmqvistin piirustukset pääkonttoria varten, 1936–1937. MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

Kuva 92. Yhtyneiden uusi pääkonttori Myllykoskella 1937. Kuva: Foto Roos/UPMKA.

ja tasakatolta näyttävä, mutta loivasti sisäpihan suuntaan viettävä lapekatto, jonka väritys on tumman harmaa. Pääsisäänkäynnin sisäänvedetty julkisivu on tummanharmaaksi terastirapattu. Kaksi sisäänkäyntiä on sijoitettu toisiaan vastapäätä. Ikkunoiden väliin on sijoitettu pilasterit ja ikkunoiden vaakaosien väliin meander-koristellut reliefit. Pääkonttorin sisustus oli laadukas: lattia-materiaaleina oli käytetty marmoria ja puuparketia, hissiseinien lasi ja metalliosissa käytettiin mm. messinkiä ja sisäövet ja listat tehtiin tamesta. Toisen kerroksen Yhtyneiden hallituksen kokoussaliin tilattiin taiteilija Eino Kaurialta seinämaalaus, joka esitti tehtaat lähialueineen ilmakuvana. Myös irtokalusteet olivat laadukkaita. Niitä oli tilattu Oy Wilh. Schaumanilta, Billnäsin ja Bomanin huonekaluvalmistajilta.⁵⁸⁰

Samaan aikaan pääkonttorin suunnittelun kanssa Palmqvist laati piirustukset Kerholaa varten. Tehtaan virkailijoille ja mestareille kohdennettu kerhotalo sekä Yhtyneiden vieraiden kestitsemiseen ja yöpymiseen tarkoitettu rakennus sijoitettiin pääkonttorin lähelle. Palmqvistin ensimmäinen luonnos klubitaloa varten oli tyyllistään yhtenevä pääkonttorin kanssa. Jostain syystä rakennuksen tyyli muuttui piirustuksissa, joiden mukaan Kerhola toteutettiin, ja rakennus sai historiallisemmin ulkoasun kuin pääkonttori, mutta yhtenevän vaalean rappauksen julkisivuissa.⁵⁸¹ Kerholasta kirjoitettiin: ”Katto ja kuparilla päällystetty torni, jonka viirissä on Myllykosken tehtaan vanha merkki, kukkuva käki, antaa sille linna-maisen leiman. Edessä olevat istutukset sekä suihkukaivo täydentävät tätä kuvaa.”⁵⁸² Rakennuksessa

580 Arkkitehtisuunnittelu Arcade Oy 2013, 16–19; Myllykosken uusinta osaa katsastamassa. *Työn äärestä* 1/1939, 19–25.

581 Palmqvistin piirustukset Kerholaa varten, 1936–1937. MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

582 Myllykosken uusinta osaa katsastamassa. *Työn äärestä* 1/1939, 25.

Kuva 93. Kerhola, Myllykoski. Kuva: Foto Roos/UPMKA.

oli harrastus- ja kokoontumistiloja kuten kerho- huoneita ja erillinen mestarikerho, kirjasto ja biljardihuone sekä ruokasali valmistuskeittiöineen ja ruokasalista avautunut suuri terassi. Terassin alapuolella, maantasokerroksessa olivat autotallit, jotka 1950-luvun alussa muutettiin henkilökunnan kokoontumistiloiksi.⁵⁸³ Rakennuksen säterikatto torneineen ja erityisesti suunniteltuine tuuliviireineen luovat Kerholan ominaispiirteet.⁵⁸⁴ Kerholan toiseen kerroksen sijoitettiin vierashuoneita ja sen itäpäätyyn sijoitetut konttoristien asuinhuoneet. Yhtiön pääkonttorin ja Kerholan eduspuisto oli puutarha-arkkitehti Paul Olssonin suunnittelema. Se liittyi 1930-luvun suureen uudistamisvaiheeseen. Olsson laati suunnitelmat virkailijatalojen piha-alueita varten ja ilmeisesti myös insinööritalojen alueelle. Edustapuisto on sommittelultaan verrattain yksinkertainen: pää-

konttorin edessä on pitkä nurmikenttä ja sekä sen että Kerholan eteen oli suunniteltu neliönmuotoiset sommitelmat. Tehtaan puoleinen puisto- seinämä oli toteutettu vapaasti kasvavin puin ja pensain, jotka peittivät tehdasalueen aidan.⁵⁸⁵

Kolmas rakennus, jota Palmqvist suunnitteli edellä mainittujen kanssa samanaikaisesti, oli seuratalo. Seuratalo oli tarkoitettu kaikkien Myllykosken Yhtyneiden tehtailla työskentelevien käyttöön. Vapaa-ajan järjestäminen oli Yhtyneille eräs sen tärkeimmistä sosiaalitoiminnan tavoista. Harrastustoiminnan järjestämisen taustalla oli pyrkimys kehittää työväen yhteenkuuluvuutta ja sitoutumista yhtiöön sekä tarjota vaihtoehto vasemmistolaiselle harrastustoiminnalle. Walden oli tullut vakuuttuneeksi kerhotilojen tarpeellisuudesta ja ”epäpoliittisten” kokoontumistilojen tarpeellisuudesta. 1920-luvun lopulla

583 Arkkitehtisuunnittelu Arcade Oy 2013, 20–23.

584 Palmqvistin detaljipiirustus Kerholaa varten, päivätty elokuussa 1937. UPMKA.

585 Koivunen 2000.

Kuva 94. Myllykosken uusi seuratalo. Kuva: MFA.

näitä tiloja ryhdyttiin puuhaamaan Yhtyneiden eri paikkakunnilla.⁵⁸⁶ Harrastustoiminta oli Yhtyneiden tehdasyhdyskunnissa vireää: urheilutoiminta oli suosittua, mutta myös erilaiset kulttuuritoiminnot kuten näytelmäkerho, soittokunta, kuorot ja elokuvissa käynti olivat tyypillisiä, yhtiön tukemia vapaa-ajanviettopaikoja. Erityisesti yhtiö tuki palokunnan ja suojeluskunnan piirissä järjestettyjä harrastuspiirejä ja kerhoja.⁵⁸⁷

Seuratalossa kokoontuivat suojelukunta, jolla oli oma huoneistonsa sekä kellarissa ampumarata, lotat ja martat sekä partiolaiset.⁵⁸⁸ Seuratalo sijoitettiin Palmqvistin sille varaamaan paikkaan Myllykoskentien ja Kenraalintien kulmaan. Rakennus muodosti kulmaan hallitsevan volyymin vastapäätä juuri valmistunutta kirkkoa. Kaksikerroksinen seuratalo on ensimmäisen kerroksen julkisivuiltaan harmaaksi rapattu ja rustikoitu

vaakasaumoin. Toinen kerros on korkeampi ja vaaleaksi rapattu. Kenraalintien puoleinen rakennusmassa on korkeampi kuin Myllykoskentien suuntaan avautuva osa. Korkeampaan osaan on sijoitettu seuratalon tärkeimmät sisätilat eli pohjakerroksen kahvila- ja ravintolasalit ja toiseen kerrokseen sijoitettu suuri juhlasali näyttämöineen. Juhlasalia on korostettu julkisivun keskelle sijoitetulla korkealla ikkunarivistöllä, jonka ruutuikkunat ovat yläosastaan kaarevat ja joita reunustavat kierteiset pilasterit. Vaikka seuratalon yleisolemus on yksinkertainen, sen detaljeihin ja koristeaiheisiin on kiinnitetty erityistä huomiota. Palmqvist on piirtänyt mm. 1:1-piirroksia julkisivun detaljeista, mutta erityisesti huomiota oli kiinnitetty sisätilojen huolelliseen suunnitteluun.⁵⁸⁹

Seuratalon suunnitteluun liittyy kiinnostava dokumentti muuten huonosti säilyneen Waldenin

586 Autio – Nordberg 1980, 367–368.

587 Ibid. 373–376.

588 Myllykosken uusinta osaa katsastamassa. *Työn äärestä* 1/1939, 19–21.

589 Palmqvistin piirustukset seurataloa varten, 1937. MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

kirjeenvaihdon yhteydessä. Rudolf Walden kirjoitti vuonna 1936 C.G. Björnbergille, Yhtyneiden toiselle suuromistajalle, Palmqvistin suunnitelmista ja lähetti kirjeen mukana uusimman version ehdotuksesta. Walden mainitsi, että arkkitehti on Waldenin ja Björnbergin ohjauksen jälkeen kehittänyt suunnitelmia merkittävästi eteenpäin. Walden ilmoitti perehtyneensä suunnitelmiin, mutta vain pintapuolisesti. Hän huomautti, että etenkin detaljien osalta tarvitaan vielä suuri määrä muutoksia ja pyysi Björnbergiä tarkastamaan suunnitelmat ja tapaamaan Palmqvistin.⁵⁹⁰ Detaljitasoon suunnittelu onkin seuratalon suunnitelmissa huomattavaa. Sisäovet, ikkunat, porraskaiteet ja listoitukset olivat kaikki tähän rakennukseen suunniteltu.

Näiden tehtaan alueen ulkopuolisten rakennusten lisäksi Yhtyneet rakennutti 1930-luvun lopulla joitakin tehdasrakennuksia. Sellutehtaan rakentamista oli suunniteltu Myllykoskelle 1920-luvun puolivälissä ja taas uudelleen vuonna 1936 muiden uudistustöiden valmistuttua. Insinöörit Toikka ja Nyrop laativat suunnitelmat. Suunnittelua edistettiin ja rakennustöihin päätettiin ryhtyä 1938, mutta hanke peruuntui taloudellisten seikkojen takia. Sellutehtaan kanssa toinen samaan aikaan aloitettu projekti oli korjauspajan rakentaminen. Rakennukseen sijoitettiin metalli-, sähkö- ja puutyöpajat, maalaamo ja keskusvarasto sekä sosiaalitilat työntekijöille. Palmqvistin vuonna 1938 allekirjoittamat piirustukset esittävät aiemmista tuotantolaitoksista hieman poikkeavan rakennuksen. Julkisivuiltaan rakennus vaikuttaa enemmän suurikokoiselta konttorirakennukselta kuin puhtaalta tuotantorakennukselta.⁵⁹¹ Toteutumaton sulfiittitehdas, jonka rakennuspiirustukset

Palmqvist laati 1937, on ilmeisen luonnosmainen, ja piirustuksista on vaikea arvioida, miten toteutunut rakennus olisi sopinut osaksi tehdasympäristöä.

Hyvinvointitoimintaan kuului olennaisena osana työolojen parantaminen rakennuksissa: työntekijöiden ja työpaikkojen hygieniää parannettiin, ilmanvaihtoa parannettiin ja sosiaalitilat tehtiin ajanmukaisiksi. Esimerkiksi Palmqvistin piirtämään ja vuonna 1938 valmistuneeseen uuteen työpajarakennukseen rakennettiin ruokala työntekijöille ja kaksi ruokailuhuonetta, joista pienempi oli tarkoitettu vain naisille. Uutta oli kattoterassi, jonne oli rakennettu aurinkokatos ja jossa oli lupa ottaa pieni ”ruokalepo”. Sosiaalitiloissa suihkutilat, henkilökohtaiset vaatekaapit ja kuivaushuone märille vaatteille ja jalkineille paransivat työntekijöiden oloja aiempaan verrattuna. ”On itsestään selvää, että jo tällainen nykyaikainen tehdaslaitos tekee miellyttävän vaikutuksen ei ainoastaan työntekijöihinsä vaan koko paikkakunnan asukkaisiin. Sen sivistävällä vaikutuksella on tulevaisuusarvo”, valmistunutta rakennusta arvioitiin Yhtyneiden omassa henkilöstölehdessä.⁵⁹² Toisaalta hyvinvoinnin parantamisen vaikutuksia saatettiin liioitellakin: ”...tällainen nykyaikainen tekee ei ainoastaan työntekijöihinsä, vaan koko paikkakunnan asukkaisiin miellyttävän vaikutuksen. Myös on havaittavissa, että noiden salien työntekijät ovat jo ulkonäöltäänkin muuttuneet. He ovat nyt avokatseisia, useimmat vielä komearyhtisiä urheilijatyyppejä, joten ei ole ihme, että useiden ulkomaalaistenkin ihaileva huomio kiinnittyy monasti myös tuohon seikkaan.”⁵⁹³

Myllykosken tehtaan ja tehdasyhdyskunnan merkittävin uudistusvaihe päättyi Rudolf Waldenin

590 Waldenin (allekirjoittamaton) kirje C.G. Björnbergille 7.12.1936. UPMKA.

591 Palmqvistin piirustukset työpajarakennusta varten, 1938. MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

592 Autio – Nordberg 1980, 351–353; Myllykosken tehtaan keskukseen on noussut uusi korjauspaja-rakennus huoltolaitoksineen ja ruokaloineen. *Työn äärestä* 1/1939, 36–42.

593 Aarne Koskelon 30.3.1935 päivätty kirjoitus *Tehdasyhdyskunnat sivistyskeskuksina*. UPMKA.

60-vuotissyntymäpäiväjuhliin, joita vietettiin ensin 1.12.1938 Helsingissä Waldenin luona Kaivopuistossa, jonne kokoontui runsaslukuinen Yhtyneiden lähetystö ja illallisille maan ylintä johtoa ja vaikuttajia sekä juhlatilaisuutena Myllykosken seuratalossa 7.12.1938. Vastaavat juhlallisuudet oli vietetty muutama vuosi aiemmin Mäntässä, jossa Gösta Serlachiuksen 60-vuotissyntymäpäivää juhlistettiin vastavalmistuneessa pääkonttorissa.

Waldenin 60-vuotisjuhla kruunasi Yhtyneiden 1930-luvulla tapahtuneen uudistustyön: tuotantolaitosten mittava uudistus- ja laajennusohjelma oli saatu suunnilleen päätökseen ja yhtiön taloudellinen tilanne oli hyvä. Yhtyneet oli tuolloin yksi Suomen suurimmista teollisuusyrityksistä, jonka osuus maan kokonaisviennistä oli 4–5 %. Samalla Waldenista oli tullut yksi Suomen vaikutusvaltaisimpia henkilöitä. Walden kiitti Yhtyneiden johtoa hallituksen kokouksessa 1.12.1938 todeten heidän merkityksensä yhtiön johdossa olleen keskeinen hänen rinnallaan. Walden kiitti johdon luottamusta siihen, että ”tulevaisuus kuului niille teknillisille laitoksille, jotka olivat teknillisesti parhaiten varustettuja ja jotka parhaiten sopeutuivat yhteiskuntarakenteeseen: tässä oli tarvittu lujaa uskoa, koska yleinen tendenssi oli pyrkinyt vastakkaiseen suuntaan.”⁵⁹⁴ Syntymäpäiväjuhlallisuuksiin liittyviä kunnianosoituksia ja Waldenin puhetta on siteerattu monissa paikoin ja aiemmassa tutkimuksessa.⁵⁹⁵ Puheessaan Walden korosti erityisesti työn merkitystä ja työntekijöiden tuloa sitä kautta yhteiskunnan jäseneksi sekä teollisuusyritysten olennaista roolia vastuunottajana yhdyskunnissa, jotta työväen olot muodostuvat hyviksi ja elinkelpoisiksi.

Waldenin saamien lahjojen joukossa oli adressi, johon Yhtyneiden työntekijät, kaikkiaan 3316 kappaletta, olivat kirjoittaneet nimensä. Kiinnostavaa on adressin mukana ollut 603 valokuvaa yhtiön tehtaista ja henkilökunnasta. Valokuviiin oli taltioitu se Waldenin ihanneyhdyskunta työntekijöineen, jota 1930-luvun aikana oli ponnekkaasti rakennettu. Jokaisesta yhdyskunnasta oli koottu oma albumi, jonka valokuvat olivat Foto Roosin kuvaamia.⁵⁹⁶ Walden kiitteli saamistaan lahjasta juhlapuheessaan: ”Tehtaittemme virkamiesten ja työläiskunnan yhteinen adressi ja kuvateos on mahtava muistomerkki siitä työstä, mitä tehtailla on suoritettu. [...] Siihen on koottu yhteen kaikki työmmme, harrastuksemme ja pyrintömmme.”⁵⁹⁷ Walden piti Yhtyneitä kuin omana yhtiönään, ja syntymäpäiväjuhliin ajoitettu Myllykosken tehdasyhdyskunnan uudistamistöiden loppuunsaattaminen ja muilla tehdaspaikkakunnilla valmiiksi saadut rakennushankkeet olivat kuin hänen omia saavutuksiaan. Waldenin kädenjälki näkyi ja sitä kunnioitettiin Suomen valtion johtotasolla saakka. Juuri rakennuksissa kilpistyi näkyvällä tavalla se suuri työ, jota Yhtyneissä oli Waldenin kaudella tehty.

Valokuvat olivat tärkeässä roolissa maailmansotien välisenä aikana Yhtyneiden toiminnan esittelemisessä. Valokuvilla on merkitystä yrityksen historian dokumentoinnin kannalta, mutta valokuvien määriteltiin myös haluttu kuva yhtiöstä. Esimerkiksi henkilöstölehti *Työn äärestä* julkaisi kuvituksenaan sellaisia valokuvia, jotka loivat ja ylläpitivät kuvaa Yhtyneiden tehdaspaikkakunnista ihanneyhdyskuntina. Arkkitehtuuri oli kuvissa olennaisessa osassa: tuotantolaitosten

594 Yhtyneet Paperitehtaat Oy:n hallituksen kokous 1.12.1938, pöytäkirja. UPMKA.

595 Puhe julkaistiin kokonaisuudessaan *Työn äärestä* 1/1939, 17–18; Autio – Nordberg 1980, 398–402; ks. myös Aunesluoma 2007, 8: Syntymäpäivien kuvailua. Walden oli suomalaisen teollisuuden kenties merkittävin vaikuttaja.

596 Suullinen tieto Ari Siréniltä 24.1.2018. Valokuvat on otettu suurimmaksi osaksi vuoden 1937 aikana.

Albumiin ulkopuolelle jääneitä kuvia löytyy UPM:n keskusarkiston kuva-arkistosta.

597 Waldenin puhe 7.12.1938. *Työn äärestä* 1/1939, 17–18.

kuvat esittivät yhtiön jatkuvaa kasvua ja kehitystä niin rakennusten koon kuin tuotantomäärien kasvun mittareilla. Uudenaikaiset rakennukset kertoivat yhtiön modernisoitumisesta. Myös yhtiön hyvinvointityötä esiteltiin usein.

Suomi-Filmin edustaja Topo Leistikallan tiedusteli kirjeessä 1934 Rudolf Waldenin halukkuutta olla mukana tehtaineen valtioneuvoston suunnittelemassa propagandaelokuvassa, jossa ”maamme kauneutta taitavasti valikoiden esiteltäisiin siten, että elokuva samalla tehokkaasti korostaisi tuotanto- ja elinkeinoelämämme ominaispiirteitä sekä sen ohessa tekisi voimakasta propagandaa kaikesta siitä, mikä saattaa maassamme olla esim. matkailun kannalta kiinnostavaa ja omalaatuista.”⁵⁹⁸ Walden suhtautui elokuvan tekoon periaatteessa myönteisesti, mutta oli toisaalta näkemyksissään liiallista mainostamista vastaan. Myllykoskella kuvattiin Suomi-Filmin Lapatossu.⁵⁹⁹ Walden esimerkiksi kommentoi Aarne Koskelolle lähettämässään kirjeessä erästä Yhtyneitä käsitellyttä Koskelon kirjoittamaa *Finish Trade Review*:issä ollutta artikkelia todeten sen hyväksi, mutta todeten samalla hänelle jääneen tunteen: ”...että ei ole miellyttävää liian paljon tehdä reklaamia yrityksistään, saatikka sitten omasta persoonastaan.”⁶⁰⁰ Kuitenkin juttuja teollisuusyhtiöistä ja niiden suurhankkeista voi 1930-luvulla kuvata tietoisena mainostamisena, jopa propagandana. Elina Melginin mukaan propaganda oli 1930-luvulla vielä neutraali käsite, jolla tarkoitettiin jonkin asian tunnetuksi tekemistä, ja myöhemmin tiedottamista.⁶⁰¹

Kiristynyt maailmanpoliittinen tilanne alkoi

näkyä 1930-luvulla niin Yhtyneiden kuin muidenkin suomalaisten vientiyritysten toiminnassa. Toinen maailmansota alkoi syyskuussa 1939 ja talvisota 30.11.1939. Walden oli mukana Suomen valtakunnanpolitiikassa Puolustusneuvoston jäsenenä, myös Mannerheimin läheisenä ystävänä hän oli seurannut tarkasti poliittista tilannetta. Sota vaikutti välittömästi Yhtyneiden tuotantoon, jota supistettiin, vaikka paperin menekki kasvoikin juuri ennen sotaa varustautumisessa. Varustautuminen tarkoitti mm. polttoaineen turvaamista, ja Yhtyneiden tehtailla otettiin osaa puolustusneuvoston toimeksiannosta saatuuun kyselyyn siitä, mikä teollisuusyritys perustaisi spriitehtaan sulfittisellutehtaansa yhteyteen. Yhtyneet rakensi spriitehtaan Valkeakoskelle, jonne tehdas valmistui 1940. Jämsänkoskelle valmistui spriitehdas vuonna 1942.⁶⁰² Muutkin sodan aikaiset rakennushankkeet liittyivät sotatarviketuotantoon, kuten ammussorvaamon rakentaminen Valkeakoskelle. Sodan jälkeen Palmqvist suunnitteli Myllykoskelle vielä Kipsilevytehtaan. Tuolloin edullisena rakennusmateriaalina kehitetty kipsilevytuotanto oli Suomessa uutta.⁶⁰³

Palmqvist ja Walden tekivät pitkään yhteistyötä. On sanottu, että heidän välillään eivät näkemyserot koskaan kärjistyneet, sillä Palmqvist otti rakennuttajan näkemykset huomioon ja toteutti työt niiden pohjalta.⁶⁰⁴ Toisaalta tämä oli varmasti ainoa tapa toimia Waldenin kanssa. Yhtiön tavoitteena oli luoda tehdasyhdyskunnistaan ”viihtyisiä ja kehittyneitä asuinympäristöjä”. Walden ohjasi kehitystä ottaen kantaa pääasiassa maankäyttöön ja rakentamiseen. Aution ja

598 Suomi-Filmin/Topo Leistikallan kirje 11.10.1934 Rudolf Waldenille. UPMKA.

599 ”Hollywood” Myllykoskella. *Työn äärestä* 2/1939, 48–49.

600 Waldenin kirje Aarne Koskelolle 5.7.1933. UPMKA.

601 Melgin 2014, 23.

602 Autio – Nordberg 1980, 406–407.

603 Latva 2012, 44–46.

604 Kivimäki 1989.

Nordbergin mukaan muu tehtaiden ja niiden yhdyskuntien yhteistyö ja kehittäminen jäi erityisesti isännöitsijöiden työtehtäväksi.⁶⁰⁵ Yhtyneet Paperitehtaat Oy:n johtamisen aikana Rudolf Waldenille tärkeää oli laatu: hän ei koskaan unohtanut alleviivata, että korkea laatu on tärkeämpää kuin suuri tuotanto. Hän ajoi Suomen paperiteollisuutta sellaista tasoa kohti, että se pystyisi kilpailemaan tuotteiden laadun ja hinnan puolesta maailmanmarkkinoilla.⁶⁰⁶ Yhtyneiden valttina olikin maailmansotien välisenä aikana juuri tuotteiden korkea laatu, ei niinkään pelkkä määrä. Analogisesti laatu oli tärkeää myös arkkitehtuurissa, ympäristön suunnittelussa ja rakennuttamisessa. Rakennustaiteellinen merkitys ymmärrettiin maailmansotien välisenä aikana olennaiseksi niin, että suunnittelija palkattiin pienempiinkin tehtäviin, joissa arkkitehtuurin merkitys tunnistettiin. Waldenilla oli käsitys yhdyskunnan esteettisen ilmeen tarpeellisuudesta ja rakennusten sopeutumisesta ympäristöönsä. *Työn ääressä* -lehti mainitsi usein artikkeleissaan yhdyskunnan kaunistamisen merkityksen. Lehden jutut kuvasivat yhtiön aikaansaannoksia hyvinkin kaunopuheisesti: ”Onkin sanottava, että yhtyneet tehtaat ja tehdasyhdyskunnat näissä suhteissa täyttävät jo korkeatkin vaatimukset ja kelpaavat esikuviksi. – Tässä yhteydessä ansaitsee maininnan sekin, että tuskin missään aikaisemmin tehdasrakennusten, niiden ympäristön ja koko tehdasyhteiskunnan ulkonaiseen asuun ja kauneuteen on kiinnitetty niin suurta huomiota kuin mitä kenraali Walden, kunkin paikan mahdollisuuksien mukaan, on tehnyt tehtaillaan. Myllykosken vertaa tässä suhteessa ei löytyne – siellä ovat mahdollisuudet

olleet suurimmat. Tämän merkitys ei ole yksinomaan esteettinen, vaan myöskin sosiaalinen, kasvattava, viihtymystä ja työn iloa luova.”⁶⁰⁷

Waldenilla ei ollut suoraa kosketusta asukkaana johtamiinsa paikkakuntiin – eikä hänen asumisensa asettanut standardeja tai välittänyt työvälille suoraan porvariston arkkitehtuurin makukäsityksiä ja siten esimerkkiä. Edustava asuminen oli Waldenille tärkeää ja osoitti hänen asemansa eliitin joukossa. Hän asui pitkään Helsingin Kaivopuistossa sijainneessa, arkkitehti Eliel Saarisen suunnittelemassa Marmoripalatsissa, joka oli alun perin Ähtärissä sijainneen Inhan ruukin omistajan August Keirknerin rakennuttama. Walden hankki talon omistukseensa Keirknerin leskeltä vuonna 1937. Talon mukana Walden osti lisäksi suuren osan Marmoripalatsin kalusteista.⁶⁰⁸ Marmoripalatsi sopi hyvin edustamiseen, kuten Waldenien päivällisiin, joita järjestettiin usein. Waldenille oli tärkeää, että ulkomaiset vieraat saisivat nähdä vierailullaan suomalaisen kodin.⁶⁰⁹ Marmoripalatsi oli ylellinen, lapsettoman pariskunnan asumiseen ja taidekokoelmalle suunniteltu kokonaistaideteos. Waldenin perheen aikana sitä muokattiin esimerkiksi maalamalla huoneita vaalein sävyin ja hankkimalla asuntoon uusia huonekaluja. Asuinpaikan ja -talon valinta kertoo siitä, mitä edustaminen merkitsi Waldenin elämässä, ja miten se esiintyi taloudellisen ja kulttuurisen pääoman käytännöissä. Sosiaalisten verkostojen merkitys oli Waldenille suuri. Niiden kautta hän käytti vaikutusvaltaansa ja edisti asioita.

605 Autio – Nordberg 1980, 116.

606 Autio – Lodenius 1968, 95.

607 Yhtyneitten Paperitehtaitten isäntä täyttää 60 vuotta. *Työn äärestä* 3/1938, 1–6.

608 Luhtala – Manninen/Arkkitehtitoimisto Schulman Oy 2012, erit. 22–25.

609 Juva 1957, 616–617.

Kuva 95. Jämsänkosken tehtaat 1930-luvulla. Kuva: UPMKA.

Maaïmansotien välinen aika Yhtyneiden muilla paikkakunnilla

Palmqvist suunnitteli läpi 1930-luvun Myllykosken ohella myös muille Yhtyneet Paperitehtaat Oy:n tehdaspaikkakunnille eli Jämsänkoskelle, Simpeleeseen ja Valkeakoskelle. Kaiken kaikkiaan Yhtyneet investoi eri paikkakunnille vuosina 1932–1939 seuraavasti: Myllykoski 117,9 Mmk, Jämsänkoski 61,1 Mmk, Simpele 25,3 Mmk, Walkiakoski 183,3 Mmk ja Valkeakoskella sijainnut Yhtyneiden tytäryhtiö Paperituote Oy 16,5 Mmk. Valkeakoskelle tehdyt suurimmat investoinnit selityvät laajoilla tuotantolaitosten uudistamisilla.⁶¹⁰

Jämsänkoski Aktiebolag perustettiin 1888. Kun yhtiö liitettiin Yhtyneisiin, oli siellä olemassa sulfiittiselutehdas ja paperitehdas sekä hiomo. Jämsänkoskesta tuli kunta vuonna 1925, jolloin se sai oman seurakunnan. Itsenäistyessään oli tehdasyhdyskunnan asukasmäärä runsaat 1500 henkeä. Ero Jämsästä liittyi tehdasyhdyskunnan ja kunnan kunnallisverotuksesta syntyneeseen kiistaan. Jämsänkosken asukkaista 1930-luvulla sai elantonsa teollisuudesta ja rakennustoiminnasta noin 65 % väestöstä.⁶¹¹ Palmqvist suunnitteli Jämsänkoskelle jo vuonna 1920 isännöitsijän asunnon, jota ei kuitenkaan toteutettu.⁶¹² Piirustuksissa esitetty kaksikerroksinen säterikattoinen

⁶¹⁰ Autio – Nordberg 1980, 263.

⁶¹¹ Räsänen 1986, 21, 24, 61.

⁶¹² Palmqvistin piirustukset ”Disponent bostad”, päivätty maaliskuussa 1920. MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

asuintalo barokkityylisine julkisivudekoraatioineen olisi erottunut huomattavasti valmistumisaikansa muusta, maalaismaisesta ympäristöstä.

Yhtyneiden rakennuttama selluloosatehtaan uudistus ja laajennukset sekä paperitehtaan lisärakentaminen valmistuivat vuosina 1932–1937. Selluloosatehtaan uudet, muodoltaan pyöreäseinäiset ja valkoiset lastusäiliöt, happo-osasto ja rikkisäiliö sekä höyryvoimakeskus korkeine piippuineen, jotka Palmqvist piirsi, erottuvat valokuvissa tuotantolaitoksen keskeisinä piirteinä tehtaan punatiilisistä rakennuksista. Tehtaan yhteyteen valmistui 1934 valkaisu- ja hieman etäämmälle kuorimo- ja hakkuuosasto. Palmqvist suunnitteli näiden lisäksi vesivoimalaitoksen sekä tehdasalueen ulkopuolelle paloaseman letkutornin. Palmqvist suunnitteli myös Yhtyneiden omistamien maa-alueiden asemakaavoja asuinalueita varten (1933–1934), virkamiesten asuntoja (1927–1930) ja seura- ja kerhotalo Ilveslinnan (1936–1937). Lisäksi Palmqvist sai suunniteltavakseen pienempiä tehtäviä kuten uimalaitoksen ja muita urheilurakennuksia. Palmqvistin suunnitelmin valmistui myös Jämsänkosken kunnansairaala vuonna 1936, jonka kunta rakennutti yhtiön lahjoittamalle tontille.

Jo ennen Myllykosken kirkon suunnittelua Palmqvist sai Jämsänkosken kirkon suunnittelu-tehtävän. Palmqvistin ensimmäiset suunnitelmat eivät olleet Waldenin mieleen, ja tämä ohjeisti arkkitehtia tutustumaan Keuruun vanhaan puukirkkoon, jonka yksinkertaiseen kauneuteen Walden oli mieltynyt.⁶¹³ Päätytornillinen pitkäkirkko sijoitettiin mäen päälle, ja se sai vähäeleisen yksinkertaisen ulkoasun: vaaleaksi rapattua kirkkoa korostaa jykevä torni.⁶¹⁴ Etenkin kirkon

torniosassa on viittauksia Keuruun vanhaan kirkkoon, ja luonnosten perustella Palmqvist todella muokkasi kirkon tornia Waldenin ohjeistuksen mukaan. Palmqvist suunnitteli kirkon myös Valkeakoskelle 1940-luvun alussa, mutta sitä ei koskaan ryhdytty toteuttamaan hänen suunnitelmiensa mukaan. Vuonna 1941 päivätyn suunnitelmien mukaan kirkko olisi muistuttanut Myllykosken kirkkoa julkisivuiltaan.⁶¹⁵ Kirkon ohella Palmqvist piirsi Jämsänkoskelle pappilan, joka rakennettiin samaan aikaan kirkon kanssa.⁶¹⁶

Toinen rakennus, jonka suunnittelua Walden ohjasi tarkoin Jämsänkoskella, oli uusi seuratalo. Näiden merkitys oli Yhtyneiden yhdyskunnissa yhtiön näkemyksen mukaan suuri: ”Tärkeimpiä ehtoja yksinäisen, omissa oloissansa elävän teollisuusyhteiskunnan yhteisten harrastusten ja rientojen vireillä pysymiseksi on sopivan kokoon-tumishuoneiston löytäminen paikkakunnalla.”⁶¹⁷ Yhtyneiden Paperitehtaiden historiikki kertoo, että Jämsänkosken seuratalon suunnitelmat tilattiin Palmqvistilta tulipalossa tuhoutuneen rakennuksen tilalle. Palmqvist laati monta julkisivuehdotusta, joita Walden ei hyväksynyt. Einari Juvan elämäkerran mukaan Walden näki selatessaan erästä kuvalehteä kuvan maurilais-tyylisestä Alcazarista, joka oli tuolloin ajankoh-tainen. ”Silloin hän tiesi, minkälainen uuden talon piti olla, lähetti kuvan Palmqvistille ja kehotti ottamaan siitä mallia.”⁶¹⁸ Tämä tieto ja marraskuussa 1936 päivätyt piirustukset kertovat jälkikäteen, miten Espanjan sisällissodan tapahtumia seurattiin suomalaisissa lehdissä. Syksyllä 1936 raportoitiin Toledossa sijainneen Alcazarin

613 Autio – Nordberg 1980, 377.

614 Palmqvistin piirustukset Jämsänkosken kirkkoa varten, 1933–1934. MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

615 Palmqvistin piirustukset Valkeakosken kirkkoa varten, 1941. MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

616 Jämsänkosken pappila. *Työn äärestä* 13/1935, 85.

617 Jämsänkosken uudesta Seuratalosta, sen syntyhistoriasta ja rakennusvaiheista. *Työn äärestä* 1/1933, 3–5.

618 Juva 1957, 393–394.

Kuva 96. Seuratalo Ilveslinna, Jämsänkoski. Kuva: UPMKA.

linnoituksen kymmenviikkoisesta piirityksestä mm. *Suomen Kuvalehdessä*.⁶¹⁹ Rakennuksesta tuli symboli espanjalaiselle nationalismille ja kansallismielisille, jotka saivat monen oikeistolaisesti ajattelevan sympatiat tuon ajan Suomessa.

Ilveslinna-niminen seuratalo valmistui vuonna 1937. Rakennuksen linnamaisuutta korosti pää- ja siipirakennuksen yhdistävä massiivinen torni, joka tuli Jämsänkosken suojeluskunnan käyttöön. Kolmikerroksisessa rakennuksessa oli mm. Lottien kahvila- ja ravintolatilat, tehtaan mestarien kerhohuoneisto ja lukusali. Siipirakennuksessa oli tilat kunnantoimistolle ja puhelin-keskukselle. Lisäksi rakennuksessa oli suuri 400

henkilön juhlasali.⁶²⁰ Myös tämän seuratalon suunnittelussa Palmqvist käytti paljon aikaa detaljeihin. Ulkoseinään Palmqvist piirsi medaljongin, jonka sisässä oli ilves – paikkakunnan ja tehtaan tunnus. Työ annettiin kuvanveistäjä Viktor Janssonin tehtäväksi.⁶²¹

Yhtyneisiin liitettiin viimeksi Ab Walkiakoski, jonka ensimmäinen puuhiomo ja paperitehdas oli rakennettu 1871–1972 Valkeakosken Myllysaareen. Läheisellä Tervasaarella sijaitsi sulfaattitehdas ja sen yhteydessä paperitehdas. Kun Walden oli tullut Walkiakosken johtoon, ryhdyttiin tehtaata kehittämään ja tuotantoa järjeistämään. Palmqvistin suunnittelutoimeksiannot alkoivat

619 Kuolema juhlii Alcazarissa. *Suomen Kuvalehti*, 26.9.1936.

620 Autio – Nordberg 1980, 368–370; Palmqvistin julkisivu- ja pohjapiirustukset urakkasopimuksen liitteenä, päivätty 26.10.1936, MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

621 Jämsänkosken Ilveslinna. *Työn äärestä* 3/1937, 4–9.

Valkeakosken osalta Lotilan, Yhtyneiden ammatikoulun suunnittelulla vuonna 1930. Kaksikerroksinen kivirakennus sisälsi ruokasalin ja keittiön, kansalian, luentosalin sekä toisessa kerroksessa sijainneet asuinhuoneet ja keittiön. Oppilaiden asuminen oli sijoitettu viereiseen Lotilan kartanoon, sillä koulu oli sisäoppilaitos. Valkeakosken asukasluku oli 1920- ja 1930-luvuilla jatkuvasti yli 3000 asukasta. Noin 85 % kauppalan 20–60-vuotiaista miespuolisista asukkaista oli Ab Walkiakoskella töissä 1920-luvun jälkipuolella, saman ikäisistä naisista noin 26 %. Valkeakosken kauppala perustettiin 1922, ja sen ja tehdasyhtiön välit olivat pitkään vaikeat ja ristiriitaiset: yhtiön harjoittama oikeistolainen politiikka oli suuressa ristiriidassa kunnallishallinnon voimakkaan vasemmistolaisen enemmistön kanssa.⁶²²

Muut toimeksiannot Valkeakoskella olivat pitkälti tehdasrakentamiseen liittyviä: Palmqvistin oman työluettelon mukaan hän suunnitteli tehdasalueelle paperikonesalin ja kalkkisiilon (1931), sulfiittitehtaan uusimisen ja laajennuksen (1934–1935), uuden paperikonehallin ja Tervasaaren konttorin ja huoltolaitoksia (1936–38). Näistä sulfaattiselloosatehdas, paperitehdas ja konttorirakennus muodostivat yhtenäisen rakennuskokonaisuuden. Tehtaiden suurista uusimistöistä uutisoitiin Yhtyneiden omassa lehdessä ja kerrottiin, että ”suoritetaan huomattavimmat laajennustyöt paperitehtaalla, josta tämän jälkeen tuleekin oikea nähtävyys”⁶²³. Palmqvist piirsi virkailijoiden ja työjohtajien asuintalot, joista neljä asuinrakennusta Lempääläntielle ja Niementielle ja sauna- ja pesulaitoksen (1935–1936) sekä virkailijain klubin ja

622 Vuorinen 1995, erit. 5, 9, 54–56.

623 Valkeakosken tehtaitten suuret laajennustyöt ovat käynnissä. *Työn äärestä* 1/1937, 8–9.

Kuva 97. Näkymä tehtaille Ilveslinnan terassilta. Kuva: UPMKA.

Kuva 98. Yhtyneet Paperitehtaat Oy, Valkeakosken pääkonttori. Kuva: UPMKA.

seuratalon laajentaminen ja uudelleen sisustaminen (1937–1938), 1940-luvulla valmistuivat kirkko-suunnitelmien lisäksi kunnan sairaala ja suojelukuntatalo (1941) sekä uusi korjauspaja ja kattilakeskusrakennus (1943–).⁶²⁴ Valkeakoskella rakennustoiminta oli vireimmillään 1930-luvun puolivälistä lähtien, etenkin asuinrakentamisen suhteen.

Palmqvist suunnitteli Yhtyneiden paikkakunnista Simpeleelle vähiten. Työluettelon mukaan hän suunnitteli sinne tehdasrakennusten laajennuksia sekä sauna- ja pesularakennuksen (1930), seuratalon ja kerholan (1935).

Yhtyneiden rakennusperintö tänään

Yhtyneiden Paperitehtaiden liiketoimintaan liittyviä strategisia valintoja on tutkittu, ja yhtiöllä on todettu olleen 1900-luvulla sellaisia historiallisia linjauksia, joiden takia se kasvoi Suomen menestyneimmäksi metsäteollisuusyhtiöksi

ennen suuria fuusioita 1980- ja 1990-luvulla. Eri-tyistä Yhtyneille oli vertikaalisen integraation välttäminen: toisin sanoen yhtiö piti metsäomistuksensa verrattain pienenä eikä tuottanut itse sellua. Strategiaan kuului myös energian hankkiminen ulkoa, markkinointi myyntiyhdistysten välityksellä, tuotannon keskittäminen sanomalehtipaperiin sekä yhtiön johdon läheiset suhteet valtakunnan poliittisiin päättäjiin ja yhtiön ulospäin suuntautunut julkisuuskuva.⁶²⁵

Yhtyneet Paperitehtaat Oy:n 1920- ja 1930-luvun aikana rakennetut teollisuusympäristöt ovat edelleen olemassa ja ne ovat toimineet alkupe-
räistä vastaavassa tuotantokäytössä 2010-luvulle saakka. Yhtyneet Paperitehtaat Oy jaettiin 1950–1951, kun kahden suuromistajan Waldenin ja Björnbergin yhteistyö katkesi. Myllykosken tehtaat jäivät Björnbergien omistukseen Myllykosken Paperitehdas Oy -nimisenä yhtiönä ja Simpeleen, Jämsänkosken ja Valkeakosken tehtaat jäivät Yhtyneille. Yhtyneet Paperitehtaat Oy:llä oli vaikeuksia 1960-luvulla, 1970- ja 1980-luvuilla se suuntasi

⁶²⁴ Vuorinen 1995, 70 ja Palmqvistin piirustukset, MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

⁶²⁵ Näsi 2001, 71–74.

kansainväliseen toimintaan ja hankki tehtaita ulkomailta. Yhtyneet oli 1980-luvulla erittäin kannattava yhtiö. Sen tulokset olivat huomattavasti parempia kuin suomalaisten metsäyhtiöiden keskimäärin. Yhtiöön päätettiin yhdistää heikompia yhtiöitä, kun Raf. Haarla Oy liitettiin 1976 ja Joutseno Pulp 1988 sekä Kajaani Oy yhdistettiin Yhtyneisiin. 1990 yhtiö fuusioitiin Rauma-Repolan kanssa ja Holdingyhtiö Repola Oy perustettiin. Vuonna 1995 Repola Oy ja Kymmene Oy yhdistettiin ja suuryhtiö otti nimekseen UPM-Kymmene Oy. Yhtiö oli syntyessään Euroopan suurin metsäteollisuusyrittäjä liikevaihdoltaan ja suurimpia koko maailmassa. Se on konserni, johon kuului noin 160 tytäryhtiötä ympäri maailmaa.⁶²⁶

Myllykoski Paper Oy:n konsernin osa, Myllykosken tehtaat, myytiin UPM-Kymmene Oyj:lle vuonna 2011, mutta tehdas päätettiin lopettaa heti seuraavana vuonna. Myllykosken tehtaan tuotannon lopettaminen 2012 oli suuri isku koko taajamalle, kun 497 työntekijää irtisanottiin.⁶²⁷ Tehtaan lopettamisen seurauksena tuotantolaitosten lisäksi Yhtyneiden omistamat, teollisen tuotannon ulkopuoliset rakennukset jäivät tyhjilleen. Pääkonttori, Kerhola ja Seuratalo tyhjentivät ja jäivät käyttöä vaille. Elokuussa 2017 Yle uutisoi, että UPM oli myynyt kiinteistöt yksityiselle henkilölle ja tämän yhtiölle, jonka hoidossa niiden kunnostus on jo aloitettu. Myös Mestari-talot myytiin samalle ostajalle.⁶²⁸

Yhtyneiden Valkeakosken tehtaat kuuluu vuonna 2018 UPM Kymmene Oyj -konserniin, Simpeleellä toimiva Simpeleen kartonkitehdas kuuluu Metsä Board -konserniin, mutta paikkakunnan paperitehdas on lopettanut tuotantonsa.

Jämsänkosken ja Valkeakosken tehtaat kuuluvat nekin UPM Kymmenen omistamiin tuotantolaitoksiin. Molemmissa tehdään vielä paperia.

Entiset Yhtyneiden Paperitehtaiden 1920- ja 1930-luvuilla perustetut tehdasyhdyskunnat ovat kulttuuriympäristöjä, joiden teollista perintöä on arvotettu paikallisesti, maakunnallisesti ja osin valtakunnallisestikin. Myllykosken teollisuusympäristö, Valkeakosken tehtaat ja ympäristö sekä Simpeleen kirkko ovat RKY 2009 -kohteita eli ne kuuluvat Museoviraston valtakunnallisesti merkittävien rakennettujen kulttuuriympäristöjen inventointiin.⁶²⁹ Suojelua on edistetty samaan aikaan jatkuneen teollisen toiminnan kanssa.

Kuva 99. Kuva pääkonttorin sisätiloista. Kuva: UPMKA.

⁶²⁶ Tuuri 1999, 477, 481–483.

⁶²⁷ Pyrhönen 2012.

⁶²⁸ Liikemies perusti entiseen kotikaupunkiinsa oman valtakunnan. ---

Yle uutiset 25.8.2017: <https://yle.fi/uutiset/3-9797396>.

⁶²⁹ Valtakunnallisesti merkittävät rakennetut kulttuuriympäristöt. Museoviraston inventointi. http://www.rky.fi/read/asp/r_default.aspx/ (16.11.2017).

6. Tehtävänä tehdasyhdyskuntien kaunistaminen

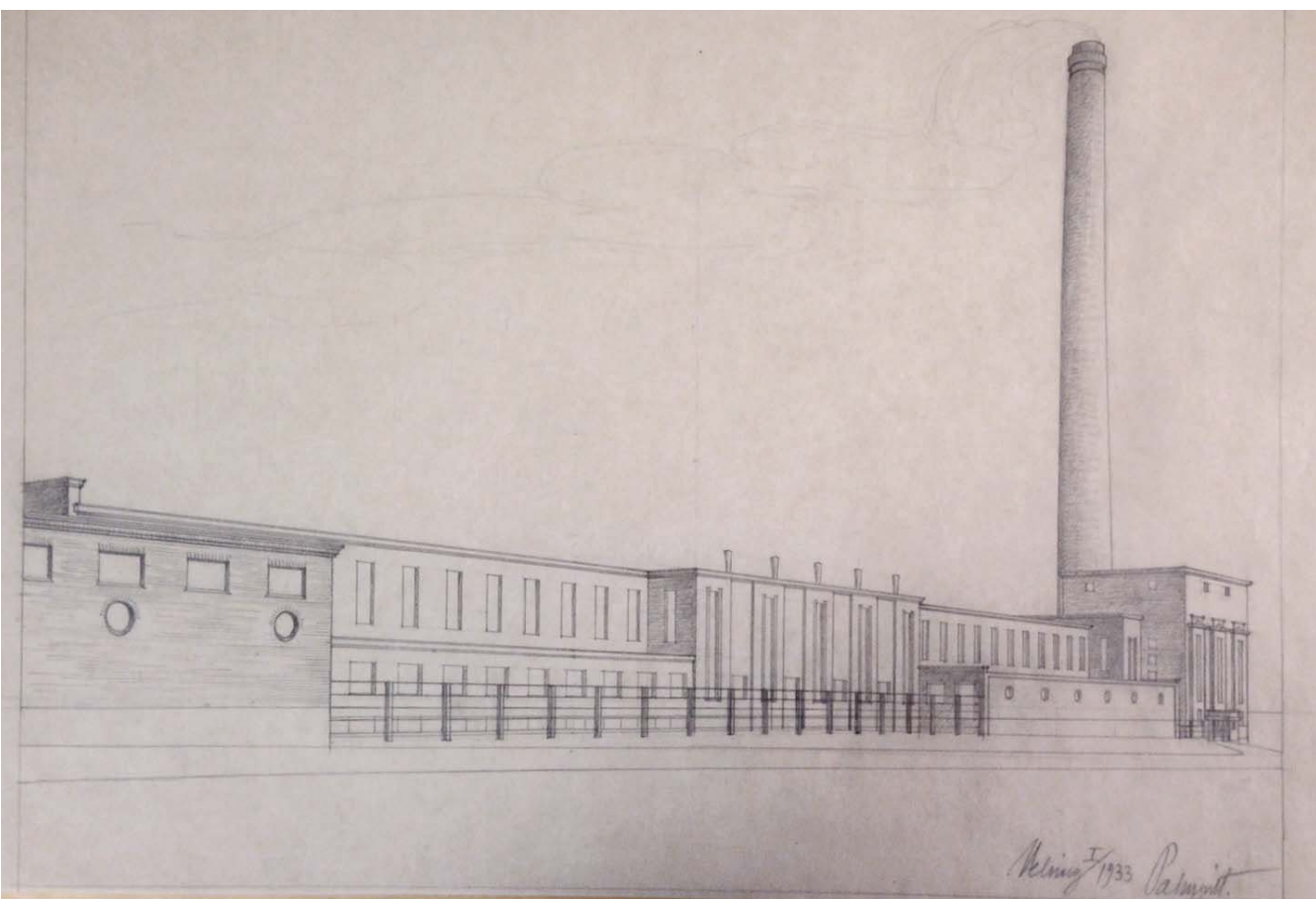
TEHDASYHDYSKUNTIEN RAKENTAMINEN alkoi Suomessa myöhään verrattuna aiemmin teollistuneisiin Euroopan maihin. Vastaavasti yhdyskuntien kukoistus jatkui meillä pidempään kuin monissa muissa teollisuusmaissa, pitkälle toisen maailmansodan jälkeen. Euroopan suurissa teollisuusmaissa ja Yhdysvalloissa tehdasyhdyskuntien, etenkin niin kutsuttujen malliyhdyskuntien, synty ajoittui 1800-luvun loppupuolelle ja jatkui 1930-luvun alkuun saakka. Vaikka malliyhdyskuntien lähtökohtana olivat reformistiset ja filantrooppiset pyrkimykset, oli sosiaalisen hyvinvoinnin lisäksi esteettinen hyvinvointi tehdasyhdyskuntien rakennuttamisessa tärkeässä osassa: ihanneyhdyskunnan tuli olla kaunis ja arkkitehtonisesti edustava.

Analysoin tässä luvussa tarkemmin Mäntän ja Myllykosken tehdasyhdyskuntien rakennetun ympäristön suunnittelua ja arkkitehtuuria. Tar kastelen, miten yritysten yhteiskuntavastuu näkyi ja miten hyvinvointikapitalismiin liitetyt näkemykset ja arvot ilmenivät rakentamisen käytännöissä. Rakentamiseen liittyi ajatus esteettisen hyvinvoinnin kasvattamisesta yhdyskunnassa arkkitehtuurin keinoin. Yhtiöiden rakennushankkeiden taustalla oli yrityskuvan luominen arkkitehtuurin keinoin. Yritysjohdon, sen verkostoiden ja erilaisten pääomien merkitys arkkitehdin valinnasta suunnittelun ohjaamiseen vaikutti rakennushankkeiden esteettiseen puoleen merkittävästi. Käytännössä Serlachius ja Walden päättivät, miltä yhdyskunnan tuli näyttää.

Modernia arkkitehtuuria ei haluttu ennen toista maailmansotaa perinteisille paperiteollisuuspaikkakunnille, sillä se näyttäytyi liian radikaalina ja poikkeavana suhteessa kansanomaiseen rakennustapaan. Usein sekä tilaajat että suunnittelijat edustivat perinteisempää arkkitehtuurinäkemystä. Jatkan tästä näkökulmasta arkkitehtuurikäsitteiden ja -mieltymysten analysointia sekä pohdin, kuinka paljon rakentamisen taustalla olivat ajatukset työväestön hyvän maun kasvattamisesta. Lopuksi käsittelem Mäntän ja Myllykosken sotien välisenä aikana rakennetun rakennuskannan merkitystä teollisuusperintönä.

Esteettistä hyvinvointia yhdyskuntiin

Metsäteollisuuden yhdyskunnat syntyivät teollisen toiminnan ympärille, joka sijoittui raaka-aineen – metsien – ja toisaalta sen hyödyntämisessä tarvittavien vesivoiman ja kuljetusyhteyksien lähelle. Yhdyskunnat kasvoivat joko suhteellisen orgaanisesti tai suunnitellummin tuotannon ympärille. Niissä tehdasyhdyskunnissa, joiden suunnittelua ja rakentamista ohjattiin 1900-luvun alkupuolelta lähtien tehdasyhtiön toimesta, vaikuttivat kaupunkisuunnittelun ideologiat ja ihanteet yhdyskuntien kehittämisessä. Mäntässä ja Myllykoskella yhtiöiden esteettisesti suuntautuneissa suunnitteluperiaatteissa, arkkitehtuurin traditionaalisessa muotokielessä ja pyrkimyksissä luoda

Kuva 100. Palmqvistin luonnos paperitehtaan laajennusta varten vuonna 1933. Kuva: MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

kaunis ympäristö, jolla olisi positiivinen vaikutus työväen hyvinvointiin, on nähtävissä yhteys 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun kaupunki-utopioihin ja puutarhakaupunki-ihanteeseen.

Modernin kaupunkisuunnittelun historiallisena taustana on pidetty teollista vallankumousta ja sen mukanaan tuomia suurkaupunkien ongelmia.⁶³⁰ Sen asenteet olivat usein paradoksaalisesti kaupunkivastaisia, kun suurkaupunkien ongelmien ratkaisuna nähtiin uudet luonnonläheiset asuinalueet kaupunkien ulkopuolella. Modernia kaupunkisuunnittelua on pidetty pohjimmiltaan utopistisena projektina, sillä suunnittelijoiden

kiinnostus kohdistui enemmän uusiin kaupunkimalleihin, jotka voitiin toteuttaa rakentamattomaan ympäristöön kuin olemassa olevien kaupunkien kehittämiseen.⁶³¹

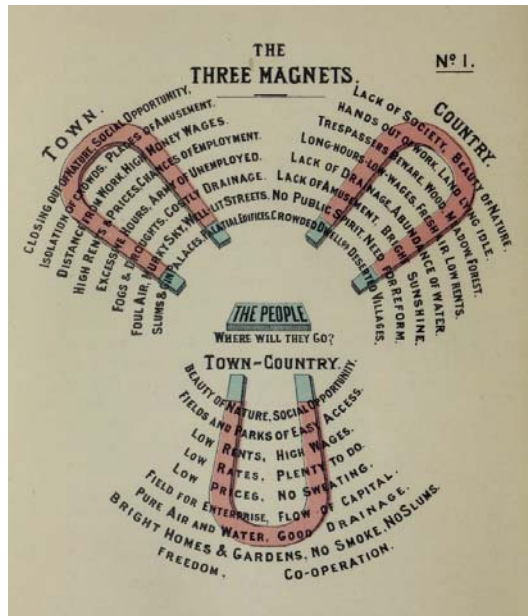
Vaikka teollistuminen ei johtanut Suomessa yhtä laajoihin ongelmiin kuin esimerkiksi Englannissa, tulivat kaupunkisuunnittelun ideat meille sieltä ja yleisemmin Euroopasta. Tehdasyhdyskunnat syntyivät ja kehittyivät Suomessa eri lähtökohdista käsin kuin vanhemmissa teollisuusmaissa. Suomi oli maatalousmaa, ja suurin osa asukkaista asui maaseudulla tai maaseutumaaisissa olosuhteissa. Urbanisoituminen oli

⁶³⁰ Modernin kaupunkisuunnittelun historiasta ks. Hall 2014 (1988).

⁶³¹ Mattila 2006, 133–134.

koko maassa hidasta. Suuremmissa teollisuuskaupungeissa Helsingissä ja Tampereella 1900-luvun alun voimakas teollistuminen ja kaupunkien nopea kasvu johtivat osaltaan työväestön kurjiin asunto-oloihin. Puutarhakaupunki-ideologia vaikutti suomalaiseen kaupunkisuunnitteluun huomattavalla tavalla: se välittyi esimerkiksi jo 1900-luvun alussa, mutta käytännön suunnittelussa vahvemmin vasta toisen maailmansodan jälkeen. Puutarhakaupunki- ja omakoti-ideologiat yhdistyivät mm. Meurmanin ajattelussa jo 1910-luvulla. Usein puutarhakaupunkiaatteen ideoita sovellettiin meillä vapaasti, ja Howardin sosiaalisen reformin ajatukset olivat Suomessa toissijaisia ympäristön ja fyysisen uudistusaatteiden ollessa etusijalla.⁶³² Mattilan mukaan puutarhakaupunkimalli oli kaupunkisuunnittelun utopia-ajattelun perillinen. Ebenezer Howardin esittämä kaupunkimalli oli suunniteltu toteutettavaksi suuren kaupungin ulkopuolelle, sosiaaliutopioille tyypilliseen tapaan.⁶³³ Sekä Howardilla että arkkitehti Raymon Unwinilla, ensimmäisen toteutetun puutarhakaupungin Letchworthin suunnittelijalla, oli molemmilla ympäristödeterministisiä sävyjä ajatuksissaan, vaikka he eivät perustelleet niitä kirjoituksissaan teoreettisesti.⁶³⁴ Teoksessaan *Town planning in practise* (1909) Unwin painottaa kauneuden merkitystä asuinympäristöissä ja niiden suunnittelussa: kauneus on vaikeasti tavoitettava ominaisuus mutta tarpeellinen kaikessa työssä. Hän viittaa myös William Morrisiin ja tämän näkemyksen kauneudesta. Morrisille kauneus oli elämän positiivinen välttämättömyys. Tässä mielessä kauneus oli jotain, joka syntyi tasapainoisesta elämästä. Kauneus ei ollut mitään ulkopuolelta tulevaa tai päälleliimattavaa.⁶³⁵ Esteettisyyden

tavoite kaupunkisuunnittelussa ja kaupunkikuvan kauneuden merkityksen korostaminen liittyivät leimallisesti 1900-luvun alun kaupunkisuunnitteludiskurssiin.

Kuva 101. Howardin malli, kolme magneettia, jossa kaupunki, maaseutu ja kaupunki-maaseutu. Kuva kirjasta *To-morrow: A Peaceful Path to Real Reform*, 1898.

Serlachiuksen ja Waldenin näkemyksissä korostui ympäristön ja arkkitehtuurin vaikutus ihmiseen. Etenkin Serlachiuksen teksteissä näkyi ympäristödeterministinen käsitys, joka kiinnittyi yhteiskuntavastuuseen. Serlachius katsoi, että ympäristön vaikutus ihmisiin ja hyvän esimerkin välittäminen olivat tehdasyhdyskunnassa yrityksen vastuulla, koska se hallitsi tuotannon ympärille kasvanutta yhdyskuntaa. Hänen mielestään tehtaan johdon tuli toimia esikuvallisesti kaikilla

632 Esim. Salmela 2004, 95–97.

633 Mattila 2006, 134–139.

634 Ibid. 140.

635 Unwin 1994 (1909), 4, 9, passim.

osa-alueilla, myös varsinaisen teollisen tuotannon ulkopuolella, ja tähän hän pyrki omalla esimerkillään. Hän katsoi, että esimerkillä oli vaikutus työväestöön. Serlachius totesi hyvän maun vaikutuksesta: ”Det som är skönt vinner förr eller senare terräng bland folket och det goda föredömet smittar till efterfölj ute i bygderna.”⁶³⁶ Esikuvana toimiminen oli tietoista, ja se suuntautui etenkin työväestöön. Rakentamisen lisäksi yhtiö toimi esikuvana puutarhanhoidon, maatalouden ja karjanhoidon saralla.⁶³⁷

1900-luvun alussa kaupunkisuunnittelua korostettiin taiteellisenä työnä ja arkkitehti nähtiin sen esteettisenä asiantuntijana. Ajatusten taustana oli etenkin itävaltalaisen Camillo Sitten vuonna 1889 julkaisema teos *Der Städte-Bau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* (suom. Kaupunkirakentamisen taide), joka oli kansainvälisesti merkittävä kaupunkisuunnittelun kehityksessä aina 1920-luvulle saakka. Sitteltä oli peräisin ajatus siitä, että kaupunkisuunnittelu on legitiimisti arkkitehtien työtä.⁶³⁸ Sitten kirjassa painottui kaupunkikuvan kokonaisvaikutelman merkitys ja taiteellisen näkemyksen olennainen rooli kaupunkisuunnittelussa.⁶³⁹ Esteettinen ja romanttinen näkemys kaupunkisuunnittelusta dominoivat sitteläisyyttä.

Suomessa Sitten ajatukset otettiin vastaan tuoreeltaan, kun arkkitehti Lars Sonck kirjoituksessaan ”Modern vandalism: Helsingfors stadspan” vuonna 1898 toi esille Sitten ajatuksia kritisoimallaan Helsingin asemakaavasuunnittelua.⁶⁴⁰ Artikkelilla oli merkittävä vaikutus suomalaisen kaupunkisuunnittelun historiaan.⁶⁴¹ Myös Eliel

Saarinen oli vahva esikuva kaupunkisuunnittelijana. Saarisen arkkitehdin työ oli tunnettu ammattiipiirejä laajemmin esimerkiksi liikemiesten ja industrialistien parissa, joiden kanssa hänellä oli yhteisiä hankkeita. Yksi Saarisen kaavoittajaksi palkanneista oli Serlachius, joka halusi Saarisen suunnittelemaan Mäntän asemakaavan. Eliel Saarisen merkityksen kaupunkisuunnittelun saralla nosti esiin mm. arkkitehti Gustaf Strengell, joka omisti kirjansa *Kaupunki taide-luomana* Saariselle. Kirja oli ensimmäinen suomalainen teos kaupunkisuunnittelun teoriaan liittyen, ja Sitten teos oli sen itsestään selvä lähtökohta. Teoksessaan Strengell korosti kaupungin kokonaisuuden merkitystä ”tärkeimpänä rakennustaiteellisen luomisen lajina”, ja teoksen tavoitteena oli opettaa katsomaan kaupunkia. Strengell näki kaupunkirakennustaiteen tärkeimpänä tehtävänä tilan hahmottelun. Koska kaupunkitila oli kolmiulotteinen, Strengell ei nähnyt asemakaavoitusta varsinaisesti kaupunkirakennustaiteena.⁶⁴² Toinen ajatus, joka esiintyi usein 1920-luvun kaupunkisuunnitteluun kytkeytyneessä diskurssissa, oli kaupunkikuvan yhtenäisyyden merkitys. Yksittäisten rakennusten sijaan katunäkymät ja kaupunkikuvat näyttäytyivät tärkeämpinä kaupunkikokonaisuudessa.⁶⁴³

Gösta Serlachiuksen ajatusmaailmalle yhtenäisen kaupunkikuvan ihanne oli olennainen. Hän toi monesti esille Mäntän kokonaisilmeen merkityksen ja painotti rakennushankkeiden kohdalla, miten uuden rakennuksen tuli sopeutua vanhaan. Yhtenäinen kaupunkikuva -ajattelu näkyi myös tuotantoalueen tehdasrakennusten

636 Gösta Serlachiuksen puhe *Industrin och konsten*, 1939. GSTS.

637 Silvennoinen 2012, 461–462; Maaseudun asunto-olojen parantaminen. --- *Viikkosanomat* 22/1939, 7–8.

638 Nikula 1981, 89–91.

639 Sitte 2001 (1889), passim.

640 Sonck 1898.

641 Nikula 1981, 92.

642 Strengell 1923 (alkuperäisteos *Staden som konstverk* ilmestyi 1922), erit. 10–11, 31, 110.

643 Nikula 1981, 89–91.

suunnittelussa Mäntässä. Uudet tehdasrakennukset sopeutettiin olemassa oleviin, mikäli mahdollista, niin muotokieleltään kuin arkkitehtuuriltaan ja materiaaleiltaan. Gösta Serlachius puhui Mäntän yhdyskunnan rakennuttajana kaunistamisesta. Kaunistamisen käsite arkkitehtuuriin liitettynä on peräisin 1800-luvulta, mutta kauneus arkkitehtuurin tavoiteltavana ominaispiirteenä periytyy jo Vitruviuksen hyvän arkkitehtuurin teeseistä. Niitä olivat kauneus, kestävyys ja käytökelpoisuus. Viittaamalla 1900-luvun kaupunkisuunnittelun käsityksiin kauneudesta ja esteettisyyden merkityksestä halusin osoittaa, miten diskurssi oli tuttu valistuneille ja kansainvälisille metsäteollisuuden johtajille ja miten nämä omassa kaavoitus- ja rakennuttamistoiminnassaan nostivat ajan ihanteisiin kuuluneita käsitteitä esiin.

Yhteiskuntavastuun käsite kuvaa parhaiten Mäntän ja Myllykosken tehdasyhdyskuntien rakentamista 1920- ja 1930-luvuilla. Käsitteenä se voidaan määritellä toimijan vastuuna yhteiskunnalle eli vastuuna sille yleiselle sosiaaliselle viite-taustalle, jonka se jakaa muiden toimijoiden kanssa. Vastuu on määritelty lähtökohtaisesti normatiiviseksi sosiaalseksi konstruktioksi.⁶⁴⁴ Yhteiskuntavastuu näkyi erityisesti rakentamisessa, kun yhtiöt käytännössä rakensivat paljon muutakin, kuin mitä yritys suoraan itse käytti tai tarvitsi toimintaansa varten. Asemakaavat, asuintalot, kirkko, hautausmaa ja seuratalot, koulut, urheilukentät ja uimalat olivat rakentamista, joiden rakennuttamisen vastuu kuului kunnalle, valtiolle ja seurakunnalle, mutta joiden rakennuttamisen varat tulivat pitkälti yhdyskunnan taustalla olleelta yhtiöltä. Oula Silvennoinen on kuvannut Serlachiuksen hyvinvointityön tärkeimpänä vaikuttimena olleen työväen kasvattamisen, jonka poliittisena motiivina oli kommunismin ja

sosialismin vastustaminen. Hyvinvointityö ei ollut Serlachiukselle filantropiaa, sillä hänen näkemyksensä perustuivat aineellisen hyvinvoinnin lisäämiseen yhdyskunnassa. Hyvinvointitoimilla taattiin tuotantotoiminnan varmuus ja jatkuvuus sekä pyrittiin oman työn ja yritteliäisyyden arvostamiseen.⁶⁴⁵

Hyvinvointityö tarkoitti myös rakentamista. Teollisuusyhtiöiden rakentamiseen liittyi vahva tahto saada yhdyskuntiin merkittävää rakennettua ympäristöä. Sen tarkastelemiseksi käytän esteettisen hyvinvoinnin käsitettä, josta filosofi ja estetiikan tutkija Monroe C. Beardsley on kirjoittanut. Beardsley on määritellyt yhteiskunnan tehtäväksi yleisen hyvinvoinnin jakamisen ja esteettisen hyvinvoinnin (*aesthetic welfare*) sen osaksi. Mahdollisuus esteettisiin kokemuksiin on olennainen osa hyvää elämää, ja toimivassa yhteiskunnassa esteettisten kokemusten tulisi olla kaikille mahdollisia. Toisin sanoen hyvinvointipolitiikan pitäisi mahdollistaa esteettisten elämysten jakaminen yhteiskunnassa.⁶⁴⁶ Serlachius näki esteettisen hyvinvoinnin olennaisena koko yhteisön hyvinvoinnille. Se oli myös henkilökohtaisesti merkittävä asia hänen elämässään. Syvä kiinnostus taidetta kohtaan ja taiteen keräily olivat olennainen osa hänen elämäntyyliään, samoin laadukkaaseen arkkitehtuuriin investoiminen asumisen ja ympäristön suhteen.

Tehdasyhdyskunnissa, jotka olivat hierarkkisesti jakautuneita luokkayhteiskuntia ja joissa kulttuurinen pääoma jakautui epätasaisesti, ei työväestöllä ollut välttämättä kiinnostusta tai riittävää koulutusta kokea esteettisiä elämyksiä esimerkiksi arkkitehtuurin suhteen samalla tavalla kuin koulutetummalla virkailijakunnalla tai yhtiön johdolla. Serlachius pyrki vastaamaan tähän kasvattamalla työväestön makua antamalla

644 Yhteiskuntavastuun määrittelystä ks. esim. Anttiroiko 2004, 22.

645 Silvennoinen 2012, erit. 461.

646 Beardsley 1970, 9–20.

sille hyviä malleja. Yhteiskuntavastuu näkyi esimerkiksi Taidehallin rakennuttamisessa, johon Serlachius osallistui vuodesta 1916 lähtien lahjoittamalla Taiteilijaseuralle rahaa sen rakennuttamiseksi. Taiteen saattaminen julkisesti nähtäville oli siten Serlachiukselle merkityksellistä. Tärkeää oli myöhemmin oman museon rakennuttaminen Mänttään, johon kerätty taidekokoelma olisi tullut avoimeksi kaikille. Beardsleyn esteettisen varallisuuden käsite (*aesthetic wealth*) tarkoittaa yhteiskunnassa kaikkia sen esteettisesti arvokkaita objekteja, jotka ovat yhteiskunnan jäsenille tavoitettavissa. Esimerkiksi yksityisessä kokoelmassa olevat taideteokset kartuttavat yhteiskunnan esteettistä varallisuutta, mutta lisäävät vähän sen esteettistä hyvinvointia juuri eksklusiivisuudellaan.⁶⁴⁷

Kirkkojen rakentaminen niin Mäntässä kuin Myllykoskella liittyi edellä mainittuun, sillä kirkot olivat esteettistä hyvinvointia tarjoavia kohteita, jotka kokonaistaideteoksina lisäsivät yhdyskunnan esteettistä varallisuutta olemalla avoimia kaikille. Niihin sijoitettu taide oli sekä taiteellisesti merkittävää että myös kasvattavaa. Rakennukset olivat avoimia kaikille yhteiskuntaluokille, eikä ketään suljettu niiden ulkopuolelle niiden julkisen luonteen vuoksi. Tehdasyhdyskunnissa käytännössä lähes koko väestö kuului luterilaiseen seurakuntaan ja kävi kirkossa.

Serlachiuksen ja Waldenille oli tärkeää tilata arkkitehteilta suunnitelmia, jotka puhuttelivat heitä. Vaikka molemmat antoivat toimeksiantoja arkkitehteille, joiden makuun ja näkemykseen he luottivat, jäi viimeinen sana aina tilaajille. Rakennushankkeita ohjattiin kommentoimalla arkkitehdin luonnoksia ja lähettämällä suunnittelijoille esimerkiksi kuvia olemassa olevista rakennuksista inspiraation malleiksi.

Yhdyskunnan kehittäminen ei jäänyt ainoastaan GAS:in tai Yhtyneiden omien hankkeiden varaan, vaan esimerkiksi Serlachius näki Mäntän kokonaisilmeen kysymyksenä, johon hän saattoi ottaa kantaa ja vaikuttaa. Esimerkiksi kirjeessään Palmqvistille vuonna 1928 hän tiedusteli arkkitehdin suunnittelun hintaa kauppias Jussilan liiketalon suunnittelusta. Rakennus oli tarkoitussijoittaa Mäntän keskusta, torin viereiselle tontille kahden liikerakennuksen väliin, joista Sammalkiven asuin- ja liiketalon Palmqvist oli piirtänyt vuonna 1927. Koska tuleva rakennus sijaitsi keskeisellä paikalla, katsoi Serlachius, että suunnittelutehtävä pitäisi antaa mieluummin Palmqvistille kuin jollekin rakennusmestarille.⁶⁴⁸ Palmqvistin piirustusarkistosta tai työluettelosta rakennusta ei kuitenkaan löydy.

Serlachiuksen kantavia ajatuksia oli, että yhdyskunnassa pienimmätkin rakennukset tuli suunnitella taiteellisen näkemyksen mukaan. Esteettisyyden lisäksi toinen tärkeä tekijä oli laatu. Jopa pienimmissä rakennushankkeissa kuten muuntajien, aitojen, talousrakennusten, autotallin ja uimalan suunnitteluun palkattiin arkkitehti, ja Palmqvist sai usein toimeksiannon. Palmqvist suunnitteli esimerkiksi Joenniemen pihapiiriin kanalan, jonka Serlachius halusi sopia van muihin rakennuksiin. Kirjeessään vuonna 1926 Serlachius pyysi Palmqvistia parantamaan lähettämäänsä kanalan mallia arkkitehtoniselta näkökannalta.⁶⁴⁹

Serlachius ei puuttunut ainoastaan Mäntän kehittämiseen ja kaunistamiseen vaan pohti kaupunkisuunnittelua laajemminkin esimerkiksi pääkaupungin näkökulmasta. Serlachius ja Amos Anderson keskustelivat kirjeitse ajatuksesta saada Eliel Saarinen Yhdysvalloista takaisin Suomeen. Serlachius oli huolestunut siitä, miten Töölön

⁶⁴⁷ Beardsley 1970, 12.

⁶⁴⁸ Gösta Serlachiuksen kirje Palmqvistille 28.9.1928. GSTS.

⁶⁴⁹ Gösta Serlachiuksen kirje Palmqvistille 30.12.1926. GSTS.

asemakaavaa kehitettiin ja kirjoitti Andersonille 1931, että he ovat idiootteja, kun antavat Saarisen kaliiberia olevan arkkitehdin työskennellä Suomen rajojen ulkopuolella. Serlachius kirjoitti, että ennen hallitsijat ymmärsivät suunnittelun merkityksen pääkaupungin suunnittelussa. Hänen ajatuksissaan oli saada Saarinen Helsinkiin esimerkiksi yliarkkitehdiksi, joka johtaisi kaupungin suunnittelutoimintaa.⁶⁵⁰ Anderson ei ottanut asiassa suoraa kantaa suuntaan tai toiseen. Serlachius vihjasi asiasta myös kirjeessään Saariselle kirjoittaen, että Helsinki säästyisi tyhmyyksiltä, jos Saarinen tulisi pian [takaisin].⁶⁵¹ Ajatuksen taustalla kuultaa näkemys Saarisesta suvereenina asiantuntijana kaupunkisuunnittelun alalla ja parhaan asiantuntijan palkkaamisesta – seikka, jota Serlachius ei väsynyt korostamaan.

Rudolf Waldenin johtama Myllykosken rakennuttaminen seurasi pitkälti samoja linjoja Serlachiuksen toiminnan kanssa. Luottoarkkitehdin palkkaaminen ja tälle annettu suuri taiteellinen vapaus yhdyskunnan rakennusten suunnittelun suhteen – kuitenkin Waldenin tiukassa ohjauksessa – oli yhteneväistä Serlachiuksen toiminnan kanssa. Walden ei kaihtanut kertoa mielipidettään arkkitehdin suunnitelmista tai tehdä niihin merkintöjä ja parantamishdotuksia. Jämsänkosken ja Myllykosken kirkkohankkeet olivat tästä hyvä esimerkki. Walden ohjasi Palmqvistin suunnittelua arkkitehtuurin formaalilla tasolla kommentoiden kirkkojen muotoa ja tyyliä ja ohjaten sitä vanhemman kirkkoarkkitehtuurin suuntaan. Walden oli ilmeisen tottunut ohjaamaan asiaa kuin asiaa. Tämä johtui Waldenin auktoriteettiasemasta yhtiössä, sillä se oli kyseenalaistamaton ja hän päätti yksin lähes kaikista asioista.

Teollisuusyrityksen vastuu yhteiskunnan

kehittämisestä oli Serlachiukselle ja Waldenille tärkeää. Ajatuksen taustalla oli näkemys siitä, että kunnat tai valtio eivät kyenneet tätä vastuuta tuolloin vielä ottamaan. Sekä Mänttä että Myllykoski voidaan luokitella malliyhdyskunniksi Garnerin määritelmän mukaan, sillä niissä yhtiön hyvinvointityö ulottui tehtaiden rakentamista pidemmälle. Työväen asuminen, sen kouluttaminen, harrastukset, terveydenhoito ja viihtyisä ympäristö olivat rakennuttajien tavoitteellisen työn tuloksia.⁶⁵² Sekä Gösta Serlachius että Rudolf Walden kehittivät ja rakensivat tehdasyhdyskuntia myös omiksi muistomerkeikseen. Molempien 60-vuotissyntymäpäiviin (Serlachius vuonna 1936, Walden vuonna 1938) tiivistyi 1930-luvun aikana loppuunsaatettu työ, jonka tulokset näkyvät edelleen Mäntässä ja Myllykoskella.

”Ei liian modernia”

Aikalaiskirjoituksissa Palmqvistia kuvattiin arkkitehdiksi, jolla oli ”meidän oloihimme tavattoman suuri menestys” ja niissä viitattiin hänen tyyliinsä sopivan tilaajille, jotka palkkasivat hänet. Palmqvistin tyyliä kuvailtiin traditionalismiin sidotuksi, eikä hän tavoitellut arkkitehtuurillaan erikoisuuksia. Suunnitteluote oli käytännöllinen ja kokonaiskuvaltaan selkeä, ja hänellä oli sekä teknisen että taiteellisen puolen tarkka osaaminen.⁶⁵³

Yritysjohdon sosiaalinen pääoma on ollut merkittävässä roolissa arkkitehtien valinnassa ja suunnittelun ohjaamisessa. Arkkitehtuurin tietyt ideaalit vastasivat tilaajien mieltymyksiä ja näkemyksiä. Esimerkiksi Gösta Serlachiuksen maku- mieltymykset viittasivat arkkitehtuurin klassisti-

650 Gösta Serlachiuksen kirje Amos Andersonille 1.9.1931. SLS, Föreningen Konstsamfundets arkiv.

651 Gösta Serlachiuksen kirje Eliel Saariselle 22.10.1931. GSTS.

652 Garner (toim.) 1992, 5.

653 W.G. Palmqvist 50 vuotta. *Arkkitehti* 1/1932, 1-2; W.G. Palmqvist 70 år. *HBL* 16.1.1952.

seen tyyliin. Symmetrisyys, klassiset mittasuhteet, edustavuus ja näyttävyys olivat hänelle mieleen, ja Palmqvistin arkkitehtuuri edusti juuri näitä hyveitä. Klassismi yleisenä tyylihistoriallisena ilmiönä käsitettynä esiintyi arkkitehtuurille tyyppillisenä piirteenä pitkälle 1930-luvulla. Nikula liitti sen klassismin historian pitkään valtakauden.⁶⁵⁴ Tehdasyhdyskuntien suunnittelussa tyylikysymykset eivät tulleet usein julki esimerkiksi Serlachiuksen kirjeenvaihdossa arkkitehdeilleen, mutta on selvää, että arkkitehtien ”tyyli” soveltu tietyin historistisen otteensa takia GAS:in rakennuksiin. Serlachius mainitsi usein, että uusien rakennusten tulee sopia arkkitehtuuriltaan olemassa oleviin tai yleiseen rakennustapaan paikassa. Luottoarkkitehdin käyttö oli myös järkevää, sillä tämä tunsipaikkakunnan topografian ja aiemman rakennuskannan sekä tavoitteet yhdyskunnan kehittämiseksi. Serlachius antoi toimeksi-antoja myös muille sosiaaliseen verkostoonsa kuuluneille arkkitehdeille sotien välisenä aikana, kun taas Walden palkkasi lähes poikkeuksitta Palmqvistin suunnittelutehtäviin.

Olen tuonut esiin tilaajien näkemyksiä arkkitehtuurista. Viitekehyksenä on ollut Bourdieun ajatus siitä, että johtava luokka määrittelee maun, josta tulee yhteiskunnassa legitiimi. Bourdieun näkemyksen mukaan maku on yhteiskunnallisen eriytymisen periaate ja hierarkisuuden osoittaja, sillä alemmat yhteiskuntaluokat jäljittelevät ylemmän luokan makua, ja siten maku luo yhteiskunnallisen hierarkian.⁶⁵⁵ Bourdieu eroaa tässä kantilaisesta näkemyksestä, jonka premissinä on esteettisten makuarvostelmien yleispätevyys eli esteettisen makuarvostelman objektiivinen luonne. Maku on siinä mielessä tärkeä käsite, että se oli Bourdieulle symbolisen vallan keskeinen määrite.⁶⁵⁶

Yhteiskunnan luokkajako näkyi selvästi maailmansotien välisen ajan Suomessa, jossa suurteollisuusyritysten johto kuului eliittiin ja keskiluokka ja työväestö erottuivat siitä selvästi kulttuurisilta käytännöiltään ja makumieltymyksiltään. Eliitti hallitsi esteettisiä makuarvostelmia ja ymmärsi niiden itseisarvon, mutta käytti samalla valtaa työväkeä kohtaan kasvattaessaan näiden makua esimerkiksi arkkitehtuurin suhteen. Toisaalta juuri maku erotteli eliitin muista eliitimuodosti distinktiivisen elämäntyylin, jota keskiluokka jäljitteli. Bourdieun distinktioteoria erottelee eri luokkiin kuuluvien makumieltymyksiä esimerkiksi musiikin, kuvataiteen tai ruuan suhteen.⁶⁵⁷ Teoriaa voidaan käyttää myös arkkitehtuurin esteettisten preferenssien tulkitaan. Tosin esimerkiksi maailmansotien välisen ajan mieltymyksiä ei voi Suomessa tulkita kulutustai elämäntyyliävalintoina, sillä vain eliitillä oli todellinen mahdollisuus tehdä valintoja arkkitehtuurin suhteen tai rakennuttaa mieltymystensä mukaan.

Yhteiskunnallinen vallankäyttö ja näkemys kansallisesti edustavasta arkkitehtuurista välittyivät eliitin kautta suunnitteluun ja sitä kautta rakennettuun ympäristöön. Metsäteollisuuden suuryritysten johtajat kohdistivat maailmansotien välisenä aikana makumieltymyksiään usein kotimaiseen ja maalaismaiseen tyyliin. Talonpoikaistyyliin mieltyminen oli ristiriitaista ajatellen metsäteollisuuden johdon ambivalenttia suhdetta talonpoikiin. He katsoivat oletettavasti, että talonpoikainen, usein yksinkertainen tyyli sopi maaseutumaisiin yhdyskuntiin. Metsäteollisuuden johtoporras oli maailmansotien välisenä aikana samanmielinen siitä, että teollisuudenharjoittajien poliittinen koti oli luonnollisesti

654 Nikula 1981, 14; historismista Nikula – Kärkkäinen (toim.) 1989.

655 Bourdieu 2010 (1984), alkuperäinen teos *La Distinction, Critique sociale du jugement* julkaistiin vuonna 1979.

656 Gronow et al. 2014, 101–102.

657 Bourdieu 2010 (1984), passim.

konservatismissa.⁶⁵⁸ Vaikka konservatismilla viitataan poliittiseen ajatteluun, analogisesti sillä oli myös yhteys arkkitehtuuriin, olihan konservatismi taustalla perinteisten arvojen puolustaminen ja radikalismien vastustaminen. Suomen kansallinen identiteetti rakentui 1900-luvun alkupuolelta lähtien pitkälti maalaismaisen yhdyskunnan imagoon. Ihanteena nähtiin itsenäinen talonpoika, joka elätti itsensä omalla työllään. Kansallisuuden ideologia ja suomalaisuuden kohottaminen tärkeimmäksi ihanteeksi yhdisti talolliset sivistyneistöön tasa-arvoisina.⁶⁵⁹ Talonpoikaiset maanomistajat ja suomenkielinen sivistyneistö toisaalta vierasti pääosin ruotsinkieliseen johtoon henkiöityvää puunjalostusteollisuutta.⁶⁶⁰

Eliittiä on usein tutkimuksessa luonnehdittu joukoksi, jolla on tietyllä kentällä pääomaa. Toisin sanoen eliittiä ovat ne, joilla on valtaa, kykyä ja tahtoa vaikuttaa toisiin.⁶⁶¹ Yritysten omistajat, palkatut johtajat ja ammattilaiset olivat luomassa tehdasyhteisöissä paikallisesti moderniteettia ja yhteiskunnassa laajemminkin. Jo maailmansotien välissä yritysjohtajisto näki itsensä uutena, modernina sukupolvena ja siten modernin yhteiskunnan luojina. Modernismi ilmeni eniten käytännön tasolla, yhtiön päivittäisessä toiminnassa eikä niinkään altruistisina tavoitteina.⁶⁶² Metsäteollisuuden johto näki puunjalostusteollisuuden turvaavan Suomen taloudellisen itsenäisyyden. Tästä syystä metsäteollisuus myös kartellisoitui, sillä yhteisrintamalla haluttiin turvata Suomen metsäteollisuuden asema. Patrioottiset industrialistit tunsivat yhteenliittymillään ajavansa myös isänmaan asiaa. Markku Kuisma on kuvannut, miten

talouseliitin ajatuksissa yhdistyivät oman yrityksen ja koko Suomen etu.⁶⁶³

1900-luvun alun Suomessa tehdasyhdyskuntaan sopivan arkkitehtuurin nähtiin teollisuusyritysten taholta olevan kansallista, perinteistä ja legitiimin maun ohjaamaa. Johdannossa esitin, että teollisuusjohtajat ja rakennushankkeista vastanneet muut tilaajat suhtautuivat Suomessa modernia arkkitehtuuria, erityisesti funktionalismia edustaviin ratkaisuihin yleisesti varauksella 1930-luvun loppupuolelle saakka. Olen käsitellyt kahden maailmansodan väliin jääneitä vuosikymmeniä yhden arkkitehdin tuotannon kautta. Palmqvist edusti arkkitehtien sukupolvien joukossa 1880-luvulla syntyneitä ja 1900-luvun alussa arkkitehdiksi valmistuneita henkilöitä. Tilaajat, Serlachius ja Walden, olivat samaa sukupolvea. Myös Ahlström Oy:n johtajat Walter (1875–1931) ja Bertel (1878–1928) Ahlström palkkasivat luottoarkkitehdeiksi klassismia ja historiallisia aiheita suosivia suunnittelijoita kehittäessään Varkautta ja Kauttua, mutta uuden sukupolven tultua Ahlströmin johtoon vaihtuivat myös periaatteet ja arkkitehtuurin tyyli muuttui.⁶⁶⁴

Sosiologian käsite ”yhteiskunnallinen sukupolvi” liittyy Semi Purhosen mukaan modernin yhteiskunnan syntyyn, joka mahdollisti sukupolvikokemuksen. Purhonen kirjoittaa, että ”modernissa yhteiskunnassa kehittyy ikäperusteisten ryhmien organisaatioiden välistä erottautumista ja eri ikäkategorioiden symbolista eriytymistä.”⁶⁶⁵ Yhteiset sukupolvikokemukset voi rinnastaa myös käsityksiin arkkitehtuurin ”oikeasta” tyylistä. 1920-luvulle tultaessa näkyi arkkitehtuurissa tyylin

658 Häggman 2006, 58.

659 Alapuro 2001 (1994), erit. 58–63. Tämä liittyi Alapuron mukaan sääty-yhteiskunnan murtumiseen.

660 Häggman 2006, 21–23.

661 Gunneriusson (toim.) 2002.

662 Fellman 2007, 189.

663 Kuisma 2006, 621.

664 Korvenmaa 1989, passim.

665 Purhonen 2007, erit. 37.

pelkistyminen, ja historiallisten aiheiden käyttö väheni: puhutaan 1920-luvun klassismista. Arkkitehdit sovelsivat perinteisiä tyylioppeja vapaammin ja koristeaiheiden käyttö väheni. Arkkitehdit saivat vaikutteita pohjoismaiden lisäksi Saksasta ja Italiasta. Nuorempi arkkitehtipolvi, mm. arkkitehti P. E. Blomstedt, kritisoi klassistista arkkitehtuuria, sen periaatteita ja käytettyjä aiheita. Modernismin opit ja ihanteet olivat tuloillaan Suomeen.

Niin Mäntässä kuin Myllykoskella oli 1920-luvulta aina toiseen maailmansotaan saakka arkkitehtuurin tyylinä lähes kaikessa rakentamisessa klassismi. Funktionalismi oli näiden yhdyskuntien arkkitehtuurissa poikkeus: sitä edustivat harvat sok:n ja Elannon rakennuttamat liikerakennukset, joita yhtiöt eivät itse rakennuttaneet. Rudolf Waldenin käsitys modernista arkkitehtuurista ei ole suoraan tiedossa, mutta kirjeessään vuonna 1936 Myllykosken isännöitsijä Hugo Eklundille hän viittaa juuri osuuskaupan rakennuksen ensimmäisiin suunnitteluversioihin ”kylmänä funkis-tyylinä”.⁶⁶⁶ Funktionalismi ei näkynyt Myllykosken tuotantolaitosten arkkitehtuurissa 1930-luvulla. Walden oli mukana Sunilan rakentamisessa, sillä Yhtyneet Paperitehtaat Oy oli perustettavan yhtiön osakas ja hän tunsikin Alvar Aallon suunnittelunäkemys.

Myös Gösta Serlachius tuli funktionalismin kanssa tekemisiin Alvar Aallon arkkitehtisuunnittelun kautta Oulun perustetun Toppilan paperitehtaan rakennushankkeen yhteydessä. Toppila Oy perustettiin vuonna 1927 Toppilan teollisuusalueelle, jossa teollisuutta oli ollut jo 1800-luvun puolivälin jälkeen. Englantilaisen Peter Dixon &

Son Limited -yhtiön perustama Toppila palkkasi arkkitehtisuunnittelijaksi Alvar Aallon. Gösta Serlachius oli Dixonin perheystävänä ja yhtiön hallituksen puheenjohtajana mukana valvomassa suunnittelua. Serlachius ilmaisi suunnittelijan suhteen kuitenkin varauksensa, sillä kirjeessään vuonna 1930 suunnittelusta vastaavalle yli-insinööri Mattakselle hän ilmoitti, että tulevan tehdasrakennuksen tulee olla perinteinen paperitehdas eikä mitään funktionalistista suunnitelmaa Aallolta hyväksyttyä.⁶⁶⁷ Serlachius kirjoitti suoraan myös Aallolle: ”Vad jag här talat om gammalt och nytt bör gälla som princip för alla de byggnader vi omändra. Ett gammalt samhälle kan man icke på en gång modernisera och såsom jag redan tidigare framhållit för Eder, tror jag att vi komma att förstå varandra bättre om vi icke ärö alltför moderna.”⁶⁶⁸ Serlachius piti Aallon pohjapiirustuksia hyväksyttävänä, mutta julkisivujen suhteen hänellä oli varauksensa, ja hän kirjoitti, ettei rakennuspiirustuksia voida hyväksyä ennen Aallon käyntiä Oulussa.

Palmqvist Serlachiuksen luottoarkkitehtina ja Toppilan alueelle aiemmin myllyrakennuksen suunnitteleena ilmaisi kirjeissä ihmetyksensä Aallon palkkaamisesta Toppilan suunnittelijaksi. Serlachius raportoi kirjeessään Palmqvistille kuulleen Åke Gartzilta, A. Ahlströmin varoituksesta, että Palmqvist oli pahastunut asiasta. Hän selitti Palmqvistille, että punnitsi Aallon palkkaamista Toppilan suunnittelijaksi, koska muidenkin arkkitehtien palkkaaminen suunnittelutehtäviin voisi olla siinä mielessä hyvä asia, etteivät kaikki tehtaat ja asuinrakennukset

666 Waldenin kirje (ei allekirjoitettu) 21.10.1936 Hugo Eklundille. UPMKA.

667 Korvenmaa (toim.) 2004, 162.

668 Gösta Serlachiuksen kirje Alvar Aallolle 18.2.1930: ”Mitä olen tässä puhunut vanhasta ja uudesta pitäisi toimia ohjenuorana kaikkien rakennusten suhteen, joita uudistamme. Vanhaa yhdyskuntaa ei voi modernisoida yhdellä kertaa, ja kuten olen jo aiemmin Teille sanonut, ymmärrämme toisiamme paremmin, jos emme ole liian moderneja.” GSTS. (suomennos JB)

näytä samanlaisilta. Kirjeen lopussa Serlachius vielä esitti toivomuksen, ettei asia häiritse heidän välejänsä.⁶⁶⁹ Palmqvist vastasi kirjeeseen selittäen, että oli ihmetellyt, kun Aalto oli Turun Sanomissa mainostanut Oy Waalan eli Toppilan uudisrakennusten suunnittelua, vaikka Palmqvistin kanssa oli alustavasti keskusteltu suunnittelusta, ja soittanut asiasta kysyäkseen Gartzille. Palmqvist kirjoitti vielä, ettei hän halua vaikuttaa arkkitehdin valintaan, mutta huomauttaa kuitenkin luottamuksellisesti Serlachiukselle Aallon tavasta kerskailla tulevilla töillään, ja tiedusteli suoraan, onko Toppilan työt jo luvattu Aallolle.⁶⁷⁰

Toppilan rakennuttamisesta tuli ilmeisen tärkeä hanke Serlachiukselle, ja kun Toppilan tehdasrakennukset esiteltiin *Arkkitehti*-lehdessä vuonna 1931, oli rakennesuunnittelijana toimineen Nyropin kommentti paljon puhuva: ”Lopuksi en voi olla mainitsematta, että yhtiön varapuheenjohtaja, Gösta Serlachius, joka on ollut koko yrityksen toimeenpanevana voimana, on ottanut henkilökohtaisesti osaa suunnitelman laatimiseen, ja tunsii hän erikoista mielenkiintoa ulkoista muotoilua kohtaan.”⁶⁷¹ Aalto itse kuittasi *Arkkitehti*-lehdessä suunnittelun olleen lähinnä julkisivujen suunnittelua, koska pohjapiirrokset ja rakenneratkaisut oli jo päätetty ennen hänen kiinnittämistään projektiin suunnittelijaksi.⁶⁷²

Arkkitehtien keskuudessa suhtautuminen funktionalismiin vaihteli 1920-luvun lopulta 1930-luvun alkuun. Bertel Jung, Palmqvistin sukupolvea sekä tämän arkkitehtikollega ja ystävä, kirjoitti funktionalismista *Arkkitehti*-lehdessä vuonna 1930: ”Mitä funktionalismi on ja

mitä se tahtoo? Mikä oikeuttaa tämän muotityylin kokonaan heittämään yli laidan useimmat niistä laeista, jotka aikaisemmin ovat määränneet kaiken rakennustaiteellisen luomisen?”⁶⁷³ Kirjoituksessaan Jung pyrki ymmärtämään uuden arkkitehtisukupolven innostuksen uutta tyyliä kohtaan ja vertasi sitä ikätoveriensa innoitukseen 1900-luvun alussa. Hän kuitenkin myönsi, että ikä ja kokemus ovat vaikuttaneet hänen funktionalismia kohtaan suuntautuvaan kritiikkiinsä ja innostus on helppo nähdä jonkinlaisena ”joukkopsykiosina”. Kirjoituksellaan Jung halusi kuitenkin ennen kaikkea saada aikaan keskustelua arkkitehtuurin arvoista. On todennäköistä, että Palmqvist suhtautui asiaan Jungin tavoin. Hän ei itse innostunut funktionalismista suunnittelutehtävissään, vaikka oli tietyistä modernismin suunnitteluperiaatteista samaa mieltä. Hän pyrki yksinkertaistamaan muotoja suunnittelussaan ja karsimaan julkisivuarkkitehtuurin koristelua 1930-luvun lopulla. Etenkin tehdasrakennuksissa näkyi Palmqvistin selvästi rationalistinen ajattelu ja toiminnallisuuden korostaminen.

Moderni arkkitehtuuri alkoi näyttäytyä metsäteollisuuden johdollekin punnittavana vaihtoehtona 1930-luvun mittaan. Tähän vaikuttivat varmasti eniten kansainväliset esikuvat teollisuusrakentamisessa ja ne modernin arkkitehtuurin kohteet, joita metsäteollisuuden johto näki matkoillaan. Kirjeessään Jarl Eklundille 1939 Gösta Serlachius pohti sopivan tyylin valintaa traditionaalisen ja modernin välillä: ”Det är att observera, att jag gärna skulle vilja bli ett föredöme även på Lövä med mina byggnader, och då Din

669 Gösta Serlachiuksen kirje Palmqvistille 11.2.1930. ”...Du var ledsn på mig för att jag skulle tagit Aalto till arkitekt för Toppilabygget. [...] jag har nog varit betänkt på att engagera honom och detta av det enkla skälet att jag tycker att man någon gång bör variera med arkitekten så att man icke alltid får ungefär samma utseende på alla fabriker och bostadsbyggnader.”. GSTS.

670 Palmqvistin kirje Serlachiukselle 15.2.1930. GSTS.

671 O.Y. Toppilan tehdasrakennukset. *Arkkitehti* 12/1931, 188–193.

672 Ibid.

673 Jung 1930, 59.

ritning är en modern villastil och min en som mera går ihop med traktens tidigare byggnadssätt och dessutom bättre kan förenas med gårdens övriga blivande byggnader. Jag vill tillägga, att jag icke ännu bestämt mig för varken det ena eller det andra byggnadssättet, men jag vill att saken ventileras allsidigt förrän beslut fattas.”⁶⁷⁴ Lövä oli Serlachiuksen hankkima saaristotila Hiittisissä. Paikasta tuli Serlachiuksen viimeisten vuosien hanke, jossa hän halusi toimia saaren hyväntekijänä ja ohjata saariston asukkaita maataloudessa ja kalastuksessa.⁶⁷⁵ Serlachiuksen pohdinta oikeasta rakennustavasta liittyi ajatuksen siitä, oliko oikein tuoda modernia arkkitehtuuria paikkaan, jossa rakennettiin pitkien perinteiden pohjalta ja jossa uusi arkkitehtuuri olisi suuresti poikennut vanhasta.

Pohdinnoissaan Serlachius taipui kannattamaan modernismia, ja esimerkiksi Alvar Aallon modernius oli hänelle mieleen. Toisaalta, olihan Aalto 1930-luvun puoliväliin tullessa etabloitunut ja mainetta saanut arkkitehti eikä tässä vaiheessa ”vanhassa tyyliä” pysyttely ollut enää itsestään selvää. Aalto oli ollut kutsuttuna pääkonttorista käydyssä arkkitehtikutsukilpailussa. Serlachius olisi nähnyt Aallon sopivana mm. Mänttään suunnittelun taidemuseon suunnittelijana, ellei Jarl Eklundia olisi saatu arkkitehdiksi. Serlachiuksen näkemykset modernista arkkitehtuurista muuttuivat suosiollisiksi 1930-luvun loppua kohti. Aallon lisäksi hän oli valmis palkkaamaan myös Erik Bryggmanin suunnittelutehtäviin, ellei Jarl Eklundin kanssa työskentely edistyi. Myös Eklund muutti tyyliään modernistiseen suuntaan

1930-luvun lopulla. Silloin Mänttään rakennettiin kaksi Eklundin suunnittelemaa yhtiön johdon asuinrakennusta – Honkahovi ja Silva – molemmat valkoista, hillittyä modernia arkkitehtuuria. Serlachiuksen arkkitehtuurikäsityksen vähittäinen muuttuminen modernismia ymmärtäväksi saattoi johtaa siihen, ettei Palmqvistia enää palkattu uusiin suunnittelutehtäviin Mäntässä 1930-luvun lopulla. Asiaan vaikutti varmasti myös uuden sukupolven astuminen yhtiön johtoon, kun Gösta Serlachiuksen poika, R. Erik Serlachius tuli Mäntän isännöitsijäksi 1929 ja toimitusjohtajaksi 1942 isänsä kuoleman jälkeen. Moderniksi ihmiseksi profiloituminen liittyi Gösta Serlachiuksen näkemykseen itsestään osana yhteiskunnan laajempaa modernisoitumista.

Rudolf Waldenin ajatukset ja arkkitehtuurimieltymykset olivat vastaavia kuin Serlachiuksen. Hän ei kuitenkaan osoittanut rakentamista kohtaan yhtä voimakasta mielenkiintoa, ja vasta hänen poikansa Juuso Walden otti yksityiskohdaisesti kantaa tehdasyhdyskunnan rakentamiseen. Kerrotaan, että hän otti kantaa jopa asuinrakennusten väriytykseen Valkeakoskella asuessaan ja ohjasi yhdyskunnan asioita muutenkin hyvin patruunamaisella tavalla. Arkkitehti Pekka Saarema toimi Juuso Waldenin ns. hoviarkkitehtinä ja suunnitteli tälle edustus- ja asuintalo Antinkärjen Valkeakoskelle.⁶⁷⁶

Rudolf Walden oli kuitenkin mukana kaikissa Yhtyneiden suurissa rakennushankkeissa ja suorassa kontaktissa Palmqvistiin. Walden tuli funktionalismin kanssa kosketuksiin viimeistään Sunilan rakennushankkeen kanssa, sillä Yhtyneet

674 Gösta Serlachiuksen kirje 13.1.1939 arkkitehti Jarl Eklundille: ”On huomattava, että haluan mielelläni olla esikuva rakennuksieni kanssa myös Lövässä, ja kun sinun piirustuksesi on modernia huvilatyylä ja minun sellainen, joka enemmän sopii yhteen paikkakunnan aiemman rakennustavan kanssa, ja sitä paitsi joka paremmin voidaan yhdistää tilan muihin rakennuksiin. Haluan lisätä, että en ole vielä päättänyt suuntaan enkä toiseen rakennustavan suhteen, mutta haluan, että asiaa tarkastellaan kaikilta osin ennen päätöksen tekoa”. GSTS. (suomennos JB)

675 Silvennoinen 2012, 461.

676 Walden – Karreinen 1971.

Paperitehtaat Oy oli yksi Sunilan omistajista ja rakennuttajista. Yhtyneiden paikkakunnille ei rakennettu 1930-luvun aikana funktionalismia edustavia rakennuksia edellä mainittuja Elantoa ja sok:n myymälää lukuun ottamatta, mutta maltillinen modernismi näkyi 1930-luvun puolivälin jälkeen tehdasrakennuksissa. Kaiken kaikkiaan Yhtyneiden maailmansotien välisenä aikana rakennuttamat tuotantolaitosalueiden ulkopuoliset rakennukset edustivat klassismia.

Funktionalismia ei otettu 1920-luvun lopulla suomalaisessa yhteiskunnassa kaikissa piireissä ja erilaisissa organisaatioissa positiivisesti vastaan. Parhaiten se otettiin ensin vastaan sairaala-, teollisuus-, urheilu- ja kasarmiarkkitehtuurissa, mutta julkisen rakentamisen myötä funktionalismi kehittyi sen edustusarkkitehtuuriksi ja siten ns. viralliseksi tyyliksi.⁶⁷⁷ Teollisuusarkkitehtuuriin liittynyt funktionalismi oli helpointa myydä tilaajille, sillä tuotantolaitosten rakennuttamiseen oli aina liittynyt taloudellisuus ja rationalistiset ratkaisut.⁶⁷⁸ Puolustusvoimien rakennustoiminnassa modernismi ja etenkin funktionalistiset suunnitteluperiaatteet otettiin käyttöön sotien välisenä aikana.⁶⁷⁹

Teollisuusarkkitehtuuria käsittelevissä kirjoituksissa on yleensä esitetty Sunilan selluloosatehtaan ja sen asemakaavan ja asuinalueiden edustaneen ensimmäisenä kansainvälistä modernismia Suomessa. Sunilan hanke ja toteutus saivat poikkeuksellisen paljon julkisuutta arkkitehtuurilehdissä ja -julkaisuissa etenkin ulkomailla, ja jatkoivat näin Alvar Aallon 1920-luvulla alkunsa saanutta mainetta. Sunila, jonka ensimmäinen rakennusvaihe ajoittui vuosiin 1936–37, oli suomalaisen rakentamisen mittakaavassa valtava

rakennushanke. Sen takana olivat suuret suomalaiset metsäyhtiöt: Ahlström, Yhtyneet Paperitehtaat, Kymi, Halla, Enso-Gutzeit ja Tampella.⁶⁸⁰ Aallon valinta Sunilan suunnittelijaksi juonsi juurensa Ahlströmin toimitusjohtaja Harry Gullichseniin. Aalto oli valittu Ahlströmin Kauttuan yhdyskunnan suunnittelijaksi. Korvenmaan mukaan hankkeeseen vaikutti erityisesti Harry Gullichsenin halu uudistaa yhtiön rakennusperintöä: uudet, kunnianhimoiset suunnitelmat keskittyivät uudenlaisen asumisen järjestämiseen paikkakunnalla, ja maiseman muodot sekä terveydelliset ja esteettiset syyt ja yhteisöllisyyden huomioiva arkkitehtuuri edusti kansainvälistä modernismia. Korvenmaan mukaan Gullichsen ja hänen kauttaan Ahlströmin yhtiö tavoitteli taloudellista ja kulttuurista kansainvälisyyttä, joka ”ulottui myös tehdasyhdyskuntien rakentamisen esteettisiin periaatteisiin.” Tämä taas liittyi Gullichsenin omaan, teknokraattiseen yhteiskuntanäkemykseen, jonka mukaan suuryhtiöiden tuli esimerkiksi osoittaa tietä yhteiskunnallisille uudistuksille. Tällaisia olivat esimerkiksi asuinympäristöjen sosiaaliset parannukset.⁶⁸¹

Sunilan suunnittelussa insinöörisuunnittelulla oli, kuten muissakin vastaavissa hankkeissa, suuri rooli. Aalto itse totesi suunnittelun olleen jo Toppilan osalta rakennusten ulospäin näkyvän muotoilua, koska projekti oli jo edeltä suunniteltu. Sunilassa tuotantolaitosten suunnittelu kulki samoja polkuja ollen lähinnä julkisivujen suunnittelua, mutta tuotantolaitokseen liittyvän asuinalueen suunnittelussa arkkitehti sai suuremman vapauden. Onkin sanottu, että maankäytön toiminnallisten ja formaalien suunnitteluratkaisuiden parissa Aallon saama suunnittelijan

677 Koho 2000, 63–65.

678 Ibid, 67.

679 Mäkinen 2000.

680 Alava 1988.

681 Korvenmaa 1989, 96–97.

vapaus oli suurempi kuin koskaan ennen tai jälkeen Sunilan.⁶⁸²

Teollisuusyhtiöiden tehdaspaikkakunnille toteuttama asuinrakentaminen nousi vasta toisen maailmansodan jälkeen varsinaiseksi projektiksi, joka etenkin tyyppitalojen osalta voidaan nimetä ideologiaksi.⁶⁸³ Asuntokysymys oli tosin merkittävässä roolissa 1900-luvun alkupuolelta lähtien. Maailmansotien välisenä aikana teollisuusyritysten rakennuttamia asuinalueita ei arkkitehtuurijulkaisuissa juuri esitelty teollisuuteen kytkettynä rakentamisena. Sotien jälkeen asuinrakentamisen taustalla olivat tavoitteet poliittisten olosuhteiden tasapainottamisesta, rintamamiesten palkitsemisesta sekä luovutetun alueen väestön asuttamisesta. Jälleenrakennuskauden aikana tyyppitalojen tarjoaminen asuntoratkaisuksi ja aravajärjestelmän käyttöönotto 1949 sekä omakotitonttien tarjoaminen edullisesti mahdollistivat työtekijöiden omatoimirakentamisen myös tehdasyhdyskunnissa, joissa kaavoitus ja asuntorakentaminen olivat yleensä tapahtuneet yhtiön taholta ja talot olivat vuokra-asuntoja.

Taiteellinen vai tekninen suunnittelukysymys?

Asiantuntijoilla oli valtava merkitys työn organisoinnissa ja erilaisten projektien läpiviemisessä tehdasyhdyskunnissa. Susanna Fellman on kirjoittanut, miten tärkeitä asiantuntijat, erityisesti insinöörit, olivat Gösta Serlachiukselle ja GAS:in toiminnalle. Gösta Serlachius toimi GAS:in rakennushankkeissa aloitteen tekijänä. Hänen tyypillinen

toimintatapansa oli tilata työtekijöiltään soveltuvuustutkimus projektista tai asiantuntijoilta ehdotuksia tai kommentteja. Näin hän toimi esimerkiksi GAS:in pääkonttorista järjestetyn arkkitehtikilpailun ehdotusten suhteen.⁶⁸⁴

GAS:in vuonna 1935 valmistunut pääkonttori Mäntässä on oiva esimerkki eri asiantuntijoiden yhteistyöstä ja etenkin arkkitehtien ja insinöörien välisestä työnjaosta. Toisaalta se on esimerkki työskentelyssä ilmenneistä ristiriidoista, jotka johtuivat pitkälti näkemyseroista taiteellisen ja teknisen suunnitteluutteen välillä. Ongelma tuli esille esimerkiksi Bertel Jungin kirjeessä Gösta Serlachiukselle vuodelta 1933. Jung oli huolissaan muutoksista, joita oli tehty Jung & Jung -toimiston arkkitehtipiirustuksiin GAS:in yli-insinööri Warner Silfversparren toimesta. Ne koskivat erityisesti ikkunadetaljeja, jotka oli huolellisesti suunniteltu arkkitehtitoimistossa ja joiden muutokset vaikuttaisivat Jungin näkemyksen mukaan rakennuksen koko ulko- ja sisäjäulkisivuihin. Jung oli tyytymätön rakennesuunnittelijana toimineen insinööri Louis Nyropin toimintaan, sillä tämä ei ollut näyttänyt rakennesuunnitelmia arkkitehdeille ja yhteistyö oli ollut hankalaa. Jung kirjoitti ymmärtävänsä, miten merkittävä hanke on Silfversparrelle: saada aikaan ensiluokkainen konttori, mutta tämän ymmärrys arkkitehtuurin taiteellista puolia kohtaan ei ole aina riittävä. Jung vetosi vielä Serlachiukseen: ”Då vi kanna till, huru varmt Du själv vårdar Dig just om allt, som har med konst och god smak att skaffa, ha vi velat giva Dig del av dessa våra bekymmer. Och vi är förvissade om, att Du gör vad Du kan för att rädda Edert kontorshus från

682 Korvenmaa (toim.) 2004, erit. 13–15.

683 Saarikangas 1993, 26–27.

684 Fellman 2007, 195.

Kuva 102. Arkkitehti Olli Pöyryn pilapiirros liittyen GAS:in pääkonttorin suunnitteluun vuodelta 1937. Kuva: MFA, Palmqvistin piirustusarkisto.

en alltför hårdhant ingenörbehandling.”⁶⁸⁵ Esteettinen ja tekninen suunnittelunäkemykset kärjistyivät pääkonttorin suunnittelun aikana monta kertaa ja kiristivät tilaajan ja suunnittelijoiden välejä.

Teollisuusarkkitehtuurin suunnitteluprosessissa näkyi sotien välisenä aikana usein vastaava asetelma, jossa arkkitehdin taiteellinen suunnitteluote kohtasi insinöörin teknisemmän ajattelutavan. Arkkitehdin profession tarkastelu on kiinnostavaa suhteessa tähän läheiseen tekniikan alan ammattiin. Karl-Erik Michelsen on tutkinut suomalaisen insinöörikunnan professiota ja sen

syntyä. Suomessa sahojen ja ruukkien omistajat olivat ensimmäisiä teollisuudenharjoittajia, jotka palkkasivat teknisiä asiantuntijoita, ”insinöörejä” tuotannon toiminnan ja tekniikan kehittämiseen. Näiden varhaisten teollisuusyritysten menestys olikin pitkälti kiinni teknisistä asiantuntijoista.⁶⁸⁶ Insinöörien ammattikunta on relevantti tarkastelun kohde teollisuusarkkitehtuurin syntyprosessissa, olihan tuotantorakennusten suunnittelussa aina mukana insinöörejä. Tärkeää molemmille professioille oli oman ammattiryhmän itsenäisyyden korostaminen suhteessa tuotantolaitosten suunnitteluun. Myös Lindy Biggs on tarkastellut insinöörien merkitystä uuden, rationaalisen tehtaan suunnittelussa, jossa insinöörien rooli oli merkittävä.⁶⁸⁷ Uuden, teknologiaaltaan modernin tuotantolaitoksen suunnitteluprosessissa insinööri olikin arkkitehtia tärkeämmässä osassa.

Gösta Serlachiuksen ja insinööri Nyropin välinen kirjeenvaihto vuodelta 1931 kertoo konkreettisesti arkkitehdin ja insinöörin välisistä näkemyseroista suunnittelun suhteen. Keskustelu liittyi tuolloin insinöörien ja arkkitehtien palkkioihin. Serlachius valitti Nyropille, jota Gas käytti usein rakennesuunnittelijana ja kustannuslaskijana, että tämän taksat ovat korkeat. Hän antoi esimerkiksi arkkitehti Palmqvistin, joka ei Serlachiuksen mukaan laskuta heitä sellaisten arkkitehtitaksojen mukaan, joihin tämä olisi oikeutettu, vaan mukauttaa hinnoitteluaan.⁶⁸⁸ Nyrop huomautti Serlachiukselle, että arkkitehdin rooli tuotantolaitoksen suunnittelussa on täysin toinen kuin insinöörillä: arkkitehti saa suunnit-

685 Bertel Jungin kirje Gösta Serlachiukselle 3.10.1933: ”Koska tunnemme, miten lämpimästi Sinä itse huolehdit kaikesta, joka liittyy taiteeseen ja hyvän maun hankkimiseen, olemme halunneet antaa huolestumme tietoonsi. Olemme vakuuttuneita, että Sinä teet kaiken minkä voit pelastaaksesi konttoritalonne liian kovakätiseltä insinöörikäsiteltä.” GSTS. (suomennos JB)

686 Michelsen 1999, 65–66, 69.

687 Biggs 1996.

688 Gösta Serlachiuksen kirje L. Nyropille 15.7.1931. GSTS.

teluaan varten kaikki mitat valmiina, ja tämän rooli on vain antaa viimeinen silaus julkisivulle, mikä ei lainkaan vaikuta [rakennus]kulujen alentamiseen tai tarkoituksenmukaisuuden kasvattamiseen.⁶⁸⁹ Nyrop epäili, että juuri siksi arkkitehdit mielellään suunnittelevat teollisuusrakennuksia oman työnsä ohessa, sillä ne ovat varmasti mieluisia töitä, koska kaikki tulee heille ”valmiina”. Nyrop näki sen sijaan esimerkiksi liike- ja asuinrakennusten suunnittelun kuuluvan juuri arkkitehtien suunnittelukenttään, kun taas teollisuusrakennusten suunnittelussa oli kyse insinöörien työstä. Nyrop toimi rakennesuunnittelijana myös monissa Yhtyneiden rakennushankkeissa sekä toimi hankkeiden esisuunnittelun parissa.

Sekä arkkitehtien että insinöörien näkemyksissä kuultavat ajatukset oman asiantuntijuuden merkityksestä ja sen puolustamisesta. Arkkitehteilla oli koulutuksensa ja muilta ammattiryhmiltä rajatun ammattilaisuutensa kautta sellaista osaamista, jota voidaan pitää vain kyseisen ryhmän taitamana. Myös arkkitehtuurikilpailut ovat olleet sellainen erityistilanne, joihin osallistumismahdollisuus on ollut perinteisesti vain arkkitehtiprofession edustajilla.⁶⁹⁰ Taiteellinen suunnittelunäkemys tuli yhä tärkeämmäksi sotien välisenä aikana, kun arkkitehtuurin potentiaali ymmärrettiin yhä paremmin. Samalla eri asiantuntijaryhmien suunnittelukenttien erot kasvoivat.

Metsäteollisuuden rakennushankkeet julkisuudessa

*”Suomalainen maalaistehdas siihen usein liittyvine maanviljelyksineen muodostuu monessa tapauksessa suoranaiseksi idylliksi ulkomaiden suurkaupunkien tehdaskorttelien rinnalla.”*⁶⁹¹

Näin todettiin *Suomen puu* -lehdessä vuonna 1932. Metsäteollisuuden rakennushankkeet ja valmistuneet rakennukset päätyivät lehtien sivuille 1920- ja 1930-luvuilla aikakauslehdissä ja teollisuuden omissa julkaisuissa kuten metsäteollisuuden *Paperi- ja puu* -lehdessä ja yhtiöiden henkilöstölehdissä. Teollisuuden työtä yhdyskunnissa arvostettiin yleisesti ja siitä kirjoitettiin lehdissä ihannoivaan sävyyn. Näissä artikkeleissa eivät juuri näkyneet yhdyskuntien ristiriidat, oikeistolainen politiikka tai vankka paternalismi. Työn merkityksestä puhuttiin myös metsäteollisuuden järjestöjen taholta, kuten esimerkiksi konsuli ja metsänhoitaja Emil Vesterisen kirjoituksessa *Suomen puu* -lehdessä vuonna 1932. Kirjoitus oli otsikoitu ”Puunjalostusyhtiöt kulttuuritekijänä”. Sisältö kallistui pateettisuuden puolelle tyylissään, niin ihanteellinen kuva metsäyhtiöiden toiminnasta siinä luotiin: ”Mikä valtava nousu ja kehityskulku! Ei tarvitse muuta kuin vilkaista näitä teollisuuslaitoksia ja niiden ympäristöjä, niin huomaa kulttuurin merkkejä kaikkialla. Jo ulkokohtaisesti katsellen näkee itse tehdasrakennuksissa suunnattoman paljon arkkitehtoonista kauneutta ja tarkoituksenmukaisuutta.” Yhdyskuntien rakennustoimintaa ihannoitiin, koska sen takana oli yritys, joka oli omalla kustannuksellaan rakentanut yhdyskunnan ”keskelle ei

689 Nyropin kirje Gösta Serlachiuselle 7.8.1931: ”Han har alla mått uppgivna och skall endast sätta piff på allt yttre, men kan på intet sätt bidra varken till nerbringandet av kostnaderna eller ökandet andamålsenligheten för fabrikationer.”. GSTS.

690 Arkkitehtikilpailuista Bourdieun kenttäteorian näkökulmasta ks. Hagelqvist 2010; arkkitehtikilpailuiden käytännöistä Suomessa ks. Solla 1992.

691 Suomen teollisuus työntekijänsä sosialisena huoltajana. *Suomen teollisuus* 12/1924, 341–363. Artikkelin esimerkit olivat mm. Fiskarsin ja Littoisten tehdasyhdyskunnat.

mitään” tai luonut ”sen tyhjästä”. ”Eikä siinä ole valtion apuun turvattu, omin käsivarsin on parannus saatu aikaan.” Toisaalta jutussa huomattiin kyllä todeta, että ”Tällainen toiminta on luonnollisesti yhtiöidenkin edun mukaista. Työrauha säilyy ja kumoukselliset liikkeet vaimentuvat.”⁶⁹²

Aikakausi- ja sanomalehdissä esiteltiin uusia teollisuusrakennuksia ja tehdasyhdyskuntien rakennuksia, mutta kirjoitusten pääpaino ei ollut arkkitehtuurissa. Tyypillistä oli, ettei suunnittelijan nimeä mainittu jutussa. Teollisuuslaitosten ohella julkaistiin artikkeleita yhtiöiden rakennuttamista merkkirakennuksista, kuten uusista seurataloista, kirkoista ja pääkonttoreista. Paikallislehdet uutisoivat tarkasti esimerkiksi uuden kirkon vihkimistapahtuman. Saavutuksia esiteltiin myös elokuvin. Metsäteollisuus oli mm. kahden Aho & Soldanin dokumenttifilmin aiheena 1930-luvun alussa: *Suomen puu ja paperiteollisuus* (1930) ja *Suomen vihreää kultaa* (1934). Dokumentteja esitettiin Suomessa elokuvateattereissa, mutta varsinaisesti ne oli suunnattu ulkomaiseen levitykseen. Elokuvien tarkoituksena oli ennen kaikkea Suomen teollisuuden tunnetuksi tekeminen kotimaassa, mutta erityisesti ulkomailla.⁶⁹³ Dokumenttielokuviissa korostettiin suomalaista luontoa, metsävarantoja ja alleviivattiin maata modernina teollisuusvaltiona. Uusia tuotantolaitoksia kuvattiin koneineen ja laitteineen, ja koneiden moderni estetiikka esitettiin niissä tarkoitussellisen alleviivatusti.

Tehtaiden valokuvaaminen oli jo 1800-luvun lopulta lähtien tietoista yritysten suunnalta, sillä valokuvaaminen kehittyi ja yleistyi Suomessa

samaa aikaa teollistumisen kanssa. Alfred Kruppin toimesta oli jo 1860-luvulla aloitettu Kruppin valokuvausosastolla rakennusten ja työväen valokuvaaminen. Kuvia käytettiin historian tallentamiseen ja mainostarkoituksiin, mutta myös työväen kontrollointiin ja yksilölliseen identifiointiin.⁶⁹⁴ Monet muutkin yhtiöt ymmärsivät jo varhaisessa vaiheessa yhtiön arkiston ja valokuvien arkistoinnin merkityksen, ja ne kuvauttivat tietoisesti tehdasympäristöjä. Kruppin historiallinen arkisto Saksan Duisburgissa sisältää arviolta 1,9 miljoonaa valokuvaa, jotka ovat peräisin 1860-luvulta eteenpäin. Toinen esimerkki on General Electric’n arkisto New Yorkin Schenectadyssä, Yhdysvalloissa, sisältää noin 1,5 miljoonaa valokuvaa vuosilta 1891–1960.⁶⁹⁵ Valokuvia katsoivat myös työntekijät. Esimerkiksi yhtiön lehdissä julkaistiin valokuvia hyvinvointikapitalismiohjelman arkkitehtuurista, jolloin työntekijät näkivät kuvissa työntekijätoveriensa käyttävän hyväkseen näitä tiloja, kuten klubitaloa tai rentoutuvan oleskelutiloissa. Vaikka yhtiön työntekijöistä ehkä vain pieni osa saattoi käyttää tiloja säännöllisesti, suurentelivat valokuvat niiden merkityksen teollisuusympäristöissä.⁶⁹⁶ Suomessa teollisuusyritykset kuvasivat vastaavalla tavalla rakennuksiaan ja työntekijöitään. Sekä G. A. Serlachius Oy että Yhtyneet Paperitehtaat Oy kuvasivat ja tallensivat valokuvia omilta tehdaspaikkakunniltaan. Myös rakentamista filmattiin.

Teollisuuslaitosten esittely oli *Arkkitehti*-lehdessä 1920- ja 1930-luvuilla suhteellisen vähäistä suhteessa muun rakentamisen raportointiin. Tässä näkyi suoraan se, ettei teollisuusarkkitehtuuria

692 Puunjalostusyhtiöt kulttuuritekijänä. *Suomen puu: Suomen puutavara- ja paperimpiesten äänenkannattaja* 21/1932, 323–325.

693 Aho, Soldan & Co: *Suomen puu- ja paperiteollisuus* (1930). Ks. <https://www.elonet.fi/fi/elokuva/107929> ja *Suomen vihreää kultaa* (1934), <https://www.elonet.fi/fi/elokuva/642290>. Ensimmäisen elokuvan tilaaja oli Suomen Puunjalostusteollisuuden keskusliiton ja Metsänhoitoyhdistyksen Metsätaloudellinen valistustoimisto.

694 James 2012, 29–30.

695 Douet 2015, 78.

696 Littmann 1998, 99–100.

ei yleisesti arvostettu rakennustaiteena ennen toista maailmansotaa.⁶⁹⁷ Teollisuusarkkitehtuuriin viitattiin 1920-luvulla yleisesti hyötyrakennustaiteena.⁶⁹⁸ *Arkkitehti*-lehdessä esiteltiin 1930-luvulla mm. Myllykosken voimalaitos ja hiomo sekä Imatran voimalaitos. Oulun Toppilan sulfittiseluloosatehdas ja etenkin tehtaan veistoksellinen hakesiilo esiintyivät kuvissa heti valmistumisensa jälkeen edustaen modernia teollisuusarkkitehtuuria. Lehdessä esiteltiin lisäksi Tampereelle valmistuneet Bertel Strömmerin suunnittelema Tammerkosken voimalaitos ja Palmqvistin piirtämät Tako Oy:n tehtaat sekä Bertel Liljequistin suunnittelemat Kymmene Ab:n pääkonttori ja höyrykeskus Kuusankoskelle. Jungien suunnittelema G. A. Serlachius Oy:n pääkonttori esiteltiin myös *Arkkitehdissa*. Erkki Huttusen suunnittelemat Rajamäen tehtaat Nurmijärvellä, sok:n tehtaat ja keskusvarasto Helsingissä sekä HOK:in leipomo ja keskusvarasto esiintyivät lehdessä. Myös Väinö Vähäkallion suunnittelema Kaukopään tehdasalue ja Alvar Aallon Sunilan Sulfaattitehdas olivat esillä.⁶⁹⁹ Sunilan modernia ilmettä esiteltiin arkkitehtuurihistorioissa etenkin Siegfried Giedionin *Space, Time and Architecture* -kirjan julkaisun vuonna 1941 jälkeen. Panayotis Tournikiotiksen modernin arkkitehtuurin historiografiassa Giedionin teos on määritelty modernin arkkitehtuurin *genealogian* perustajana.⁷⁰⁰ Tournikiotis viittasi sillä tapaan kirjoittaa arkkitehtuurin historiaa, jossa moderni arkkitehtuuri nähtiin uuden aikakauden tyylinä ja siten tyylin evoluutiona.

Suomalaissa arkkitehtuurin historiaesityksissä teollisuusrakennuksia esiteltiin pitkään niukasti. Ensimmäinen yleisesitys Suomen teollisuusarkki-

tehtuurista ilmestyi vuonna 1952. Kirjan julkaisi Suomen arkkitehtiliitto, ja sen saatesanoissa arkkitehti Viljo Revell selvitti, miksi teos julkaistiin: pyrkimyksenä oli legitimoida suunnittelukenttä arkkitehdeille. ”Sangen yleinen on vielä meidän päivinämmä käsitys teollisuuden rakennuksista, että niiden arkkitehtuuri ja sisältö ovat kaksi erillistä asiaa: arkkitehtuuri käsitetään enintään julkisivuja koskevaksi asiaksi, se on kuori, kulissi, joka suunnitelmassa melko myöhään otetaan huomioon ja vain siinä määrin kuin katsotaan olevan varaa. [...] Alussa mainittua kantaa arkkitehtuurin osuudesta varsinaisiin tehdasrakennuksiin ei alan nykyaikainen käsitys voi omaksua. Sen mukaan arkkitehtuurin perusolemuksen kuuluu kohteeseen sisältyvän toiminnan tarkoituksenmukainen toteuttaminen ja ilmentäminen, mikä nimenomaan pohjaratkaisuun nähden merkitsee m ä ä r ä t i e t o i s t a p y r k i m i s t ä j ä r j e s t y k s e e n, tilojen sellaiseen ryhmittelyyn ja jäsentelyyn, että niiden käyttö on tarkoituksenmukaista ja niiden keskinäinen suhde soposointuista.”⁷⁰¹ Saatesanoissa kiitettiin teollisuuden valveutunutta johtoa työstä, jota teollisuusarkkitehtuurin rakentamiseksi oli jo tehty. Julkaisu esitteli sekä suurteollisuuden tuotantolaitoksia, pienteollisuutta että teollisuuden rakennuttamia asuinrakennuksia. Suurin osa esitellyistä rakennuksista oli vasta valmistuneita teoksen ilmestymisajankohtana. Metsäteollisuuden arkkitehtuuria esiteltiin Ahlströmin, Enso-Gutzeitin, Ab Kaukas Oy:n, Kemi Osakeyhtiön, Kymi Osakeyhtiön, G. A. Serlachius Oy:n Mäntän ja Tako Oy:n tehtailta, Sunilasta ja Yhtyneet Paperitehtaat Oy:n Valkeakosken tehtailta. Vaikka julkaisu esitteli valokuvien tehdasyhdyskuntien koko rakennuskantaa,

697 Esim. Niskanen 2005, 212–213.

698 Esim. Lindberg 1920.

699 *Arkkitehti*-lehden vuosikerrat 1930–1939.

700 Tournikiotis 1999, 39–44.

701 Revell – Ålander 1952, 5. Muotoilu Revellin oma.

nosti se esille erityisesti uudempaa arkkitehtuuria ja useimmissa kohteissa etenkin asuinrakentamista, joka oli arkkitehtien suunnittelun oma kenttä, eli Revellin sanoin: ”Ne tilat, joissa tuotannon henkilöstö elää, osittain tai kokonaan varsinaisen prosessin ulkopuolella, ovat sen sijaan jo aikaisemmin yleisessä tietoisuudessa siirtyneet rakennustaiteen pariin.”⁷⁰²

Vuonna 1959 julkaistu, arkkitehtuurin historian professorin Nils Erik Wickbergin kirjoittama *Suomen rakennustaidetta* esitteli Suomen arkkitehtuurin historian keskiajalta nykypäivään saakka. Wickberg ajoitti kirjassa voimakkaan teollistumisen tapahtuneen vasta toisen maailmansodan jälkeen ja uusien tehdasyhdyskuntien synnyn 1930-luvun lopulle. Näiden joukossa Sunila nousi hänen näkemyksensä mukaan esiin ylivertaisena.⁷⁰³

Teollisuusperintö ja teollinen kulttuuriperintö

Metsäteollisuuspaikkakunnilla, toisin sanoen niissä yhdyskunnissa, jotka ovat syntyneet pape-riteollisuuden ympärille, on teollisuus ollut pitkälti vastuussa sen rakennuskannan rakentamisesta, joka on nykyään määritelty vähintään paikallisesti merkittäväksi rakennusperinnöksi. Tutkimuskohteeni Mänttä ja Myllykoski kuuluvat teollisuusperintönsä osalta molemmat valtakunnallisesti merkittävien rakennettujen kulttuuriympäristöjen (RKY 2009) kohdejoukkoon. Kyseessä on Museoviraston laatima inventointi, joka on valtioneuvoston päätöksellä 22.12.2009

otettu maankäyttö- ja rakennuslakiin perustuvien valtakunnallisten alueidenkäyttötavoitteiden tarkoittamaksi inventoinniksi rakennetun kulttuuriympäristön osalta. Valtakunnalliseen inventointiin valitut kohteet antavat alueellisesti, ajallisesti ja kohdetyypeittäin monipuolisen kokonaiskuvan maamme rakennetun ympäristön historiasta ja kehityksestä.⁷⁰⁴ RKY 2009 luetteloa edelsi vuonna 1993 Museoviraston ja ympäristöministeriön toimesta laadittu valtakunnallisesti merkittävien kulttuurihistoriallisten ympäristöjen inventointi. Vuoden 1993 luettelossa nostettiin Mäntästä kohteiksi GAS:in teollisuus- ja asuntoalueet sekä Joenniemen kartano. Myllykosken teollisuusalue oli valikoitu kohteeksi Anjalan-
koskelta.⁷⁰⁵ Vuoden 2009 luettelossa Mäntän tehtaat ja yhdyskunta, Joenniemen kartano kohderajaukseen yhdistettynä ja Myllykosken teollisuusympäristö ovat edelleen arvotettuina merkittävinä kohteina. RKY 2009 on hallinnollinen ja statukseltaan juridisesti määräävä, valtakunnallisen kulttuuriperinnön luokitteleva kohdevalikoima, joka kertoo, mitä kohteita, alueita ja kokonaisuuksia Suomessa arvostetaan eniten hallinnon (valtion ja kuntien) taholta. RKY 2009 -luettelossa on mukana useita teollisuusympäristöjä, niin metsäteollisuuden kuin muidenkin teollisuudenalojen muokkaamia yhdyskuntia ja kaupunkiympäristöjä.

Mäntän teollinen rakennusperintö ”löydettiin” paikallisesti 1990-luvulla. Mäntän tehdasalueen inventoinnista uutisoitiin *Aamulehdessä* vuonna 1995, jolloin Metsä-Serla Oy:n omistamalla tehdasalueella selviteltiin ennen sellutehtaan purkamista alueen rakennuskantaa. Rakennustutkija

702 Revell – Ålander 1952, 5.

703 Wickberg 1959, 89, 136–141.

704 Valtakunnallisesti merkittävät rakennetut kulttuuriympäristöt. Museoviraston inventointi: http://www.rky.fi/read/asp/r_default.aspx/ (16.11.2017).

705 Putkonen 1993, 101, 165.

Tarja Hedman kommentoi tuolloin lehdessä, että ”Mänttä on oikea tutkijan helmi.”⁷⁰⁶ Tehdasalueen inventointi ei tuolloin suoraan merkinnyt rakennusten suojelua, mutta suojelusopimus Museo-
viraston ja Metsäliitto-Yhtymän välillä vuonna 2000 rakennusperinnön vaalimiseksi tarkoitti rakennusperinnön huomioimista yrityksen toiminnassa.⁷⁰⁷

Seutukaavaliittojen kulttuurihistoriallisten kohteiden inventoinneissa teollisuuskohteet näkyivät jo 1970-luvulla. Esimerkiksi Kymenlaakson kohteiden joukossa teollisuus näyttäytyi jopa tärkeämpänä tekijänä kuin talonpoikais- ja säätyläiskulttuuri, koska se oli vaikuttanut niin ratkaisevalla tavalla alueen taajamien kehitykseen. Karhula, Kuusankoski, Myllykoski, Inkeroinen, Sunila ja Verla mainittiin erikseen metsäteollisuutensa vuoksi. Yksittäisistä suojelukohteista esitettiin Myllykoskelta tehtaat, pääkonttori, virkailijakerho ja asuntoalueet sekä seuratalo.⁷⁰⁸ Toisaalta taas Tampereen seutukaavaliiton inventointi 1970-luvulta ei vielä tunnistanut Mäntän tehdasympäristöä kulttuurihistoriallisena alueena, ainoastaan GAS:in konepaja mainittiin. Tehdasympäristö ei ollut vielä perintöä vaan se edusti toimivaa teollisuutta. Sen sijaan G. A. Serlachius Oy:n rakennuttamat pääkonttori, kirkko, tietyt asuintalot ja Joensuu nostettiin kohteina esille.⁷⁰⁹

Mäntän tehtaiden teollinen toiminta jatkuu yhä Metsä-Tissue Oyj:nä, joka on osa Metsäliittokonsernia. Mänttä-Vilppulan kaupunki on viime vuosina pyrkinyt määrätietoisesti profiloitumaan taidekaupungiksi: Mäntän museot ja kuvataide-

viikot ovat tunnettuja koko maassa. Kulttuuri-
pyrkimyksiä on siivittänyt Gösta Serlachiuksen taidesäätiö, jonka varoin kaupunkiin on saatu kaksi museota. Entiseen GAS:in pääkonttoriin avattiin kulttuurihistoriallinen museo vuonna 2003, ja jo vuonna 1945 oli yleisölle avattu Gösta Serlachiuksen taidemuseo Joenniemen kartanossa. Jälkimmäistä laajennettiin vuonna 2014 kansainvälisen arkkitehtikilpailun tuloksen pohjalta toteutetulla laajennusosalla. Samalla koko museo profiloitiin uudelleen Suomen eturivin taidemuseoksi, jossa esitetään myös kansainvälisesti merkittävää taidetta.⁷¹⁰ Pääkonttorin muutos museoksi johtui siitä, että sen toiminta Yhtiön pääkonttorina loppui vuonna 1986 GAS:in fuusioituttua Metsä-Serla Oy:n kanssa, ja perustetun suuryhtiön, Metsä-Serla Oy:n pääkonttori sijoitettiin ensin Helsinkiin ja sitten Espooseen. Mäntän-konttori jäi tuolloin Metsäliiton paikallistason toimitilaksi. Rakennus myytiin vuonna 2000 Gösta Serlachiuksen taidesäätiölle, joka osti rakennuksen sen historiallisen merkityksen vuoksi ja päätti perustaa rakennukseen museon.⁷¹¹

Mäntän teollisuusperintö on otettu huomioon eri kaavatasoilla ja rakennuksia on suojeltu eritasoisin suojelumääräyksiin. Asemakaavassa (vahvistettu 2001) on GAS:in teollisuusalue suojeltu kokonaisuutena s-1-merkinnällä, joka suojelee kaupunkikuvallisesti merkittävää aluetta ja jossa muutokset tulee sopeuttaa siihen. Viisi tehdaskennusta on lisäksi suojeltu sr-2-merkinnällä, määräten, ettei näitä rakennuksia saa purkaa ilman lupaa. Ennen luvan myöntämistä on hankit-

706 Mäntän tehtaan maisema paljastui kulttuurihelmeiksi. *Aamulehti* 5.7.1995.

707 Museoviraston ja Metsäliitto Osuuskunnan välinen suojelusopimus 2002. Museovirasto, rakennushistorian osaston arkisto. Sopimus laadittiin Metsäliitto Osuuskunnan ja sen tytäryhtiöiden (M-real Oyj, Finnforest Oyj, Oy Metsä-Botnia Ab, Metsä Tissue Oyj) puolesta. Vastaava suojelusopimus oli laadittu jo vuonna 1998 Enso Oyj:n ja Museoviraston välillä.

708 Knapas 1971.

709 Tampereen seutukaava-alueen kulttuurihistoriallisesti merkittävät rakennukset ja kohteet 1973–1976.

710 Taidemuseo Göstan sivut: <http://www.serlachius.fi/fi/museomme/gosta/> (18.3.2018).

711 Sivonen (toim.) 2004, erit. 136–137.

tava Museoviraston lausunto. Tuotantolaitosten aitojen ulkopuolella rakennuksia on suojeltu eri asemakaavoissa. Esimerkiksi entinen pääkonttori on suojeltu sr-3-merkinnällä, kirkko on suojeltu kirkkolain nojalla ja klubirakennus ja Tehtaan-kadun varren virkailijatalot sr-3-suojelumääräyksellä.⁷¹² Suojelumääräyksistä huolimatta Mäntän teollisuusperintöä ei ole pidetty yllä sen kulttuuri-historiallisen arvon mukaisesti. Esimerkiksi Palm-qvistin suunnittelema Spriitehdas on ollut pitkään tyhjillään, ja se on rapistunut ilman huolto-toimenpiteitä. Tehdasalueen sisällä sen käyttö muihin toimintoihin ei ole ollut mahdollista.

Aiemmin Anjalankosken kuntaan kuulunut Myllykoski on ollut vuodesta 2009 osa Kouvolan kaupunkia. Myllykosken paperitehdas kuului vuodesta 1952 lähtien Myllykoski-konserniin, joka erotettiin Yhtyneet Paperitehtaat Oy:stä. UPM-Kymmene Oyj osti Myllykosken vuonna 2011. Tehdas suljettiin vuonna 2012, ja sen jälkeen taajama on ollut taantuva, entinen teollisuus-paikkakunta, sillä tehdas oli kaupungin ja sen lähiympäristön suurin työllistäjä ja suurin veronmaksaja. Myllykoskella ei ole samanlaista kulttuurin vetovoimatekijää kuin Mäntässä, eikä se ole profiloitunut esimerkiksi matkailun saralla. Samalla kun UPM luopui Myllykosken tehtaista ja niiden koneista ja laitteista, menivät myyntiin yhtiön pääkonttori, Kerhola ja Seuratalo sekä asuintalot kuten virkailijatalot ja Espiksen alueen asuinrakennukset.

Voimassa olevassa asemakaavassa (vahvistettu 1987) teollisuusalue, sen sisään jäävät pääkonttori, Kerhola, seuratalo, mestaritalot, insinööritalo ja Espiksen talot on suojeltu suojelumerkinnällä tt-2, jonka määräys kuuluu: ”Teollisuus- ja varastorakennusten korttelialueen osa, joka on tarkoi-

tettu teollisuuslaitosta palvelevien hallinto-, terveydenhoito-, toimisto-, virkistys- ja asuintilojen alueeksi. Korttelin T-2 kerrosalasta saadaan rakennusaloille tt-2 sijoittaa yhteensä enintään 15 %. Alueen ilmeen kannalta merkittäviä rakennuksia ei tule purkaa ilman pakottavaa syytä. Muutos- ja korjaustöiden yhteydessä rakennusten ulkoasu tulee pyrkiä säilyttämään nykyisellään. Uudisrakennusten sopeutumiseen ympäristöönsä on kiinnitettävä erityistä huomiota.”⁷¹³ UPM Myllykoski Oy käynnisti omistamiensa tehtaan ulkopuolisten alueiden asemakaavoituksen vuonna 2012 ja kaupunginvaltuusto hyväksyi kaavan 21.5.2018 (Myllykosken tehtaan hallinto- ja asuin-alueet). Kaava-alueelle kuuluivat pääkonttori, Kerhola ja seurahuone sekä mestaritalot, insinööritalo ja Espiksen alueen talot. Yhtiön tavoitteena oli kaavoittaa alueet uudelleen niin, että rakennuksille oli mahdollista erottaa omat tontit, jotta ne voidaan myydä. Kulttuurihistoriallisesti arvokkaat rakennukset suojeltiin kaavassa.⁷¹⁴

Kun tuotanto loppuu tehdasalueella, päättyy samalla niiden rakennusten käyttö, jotka ovat olleet aiemmin sidoksissa tehtaan toimintoihin: konttori, asunnot ja Myllykosken tapauksessa seuratalo ja virkailijoiden Kerhola jäivät tyhjilleen. Myllykosken tehdasalueella ei ole suoraa suojelua kaavatasolla, joka kategorisesti kieltäisi rakennusten purkamisen.

Teollisuusperintöä, kuten muutakin kulttuuriperintöä, on rakennusten osalta suojeltu hallinnollisesti. Rakennussuojelun välineenä käytetään Suomessa tyypillisesti maankäyttö- ja rakennuslakia (MRL 132/1999), jolloin suojelu tapahtuu käytännössä kaavoituksen keinoin. Laki rakennusperinnön suojelusta (498/2010) on toinen käytetty

712 Ks. ajantasaiset asemakaavat: Mänttä-Vilppulan karttapalvelu: <http://manttavilppula.karttatiimi.fi/> (30.1.2018).

713 Kouvolan kaupungin karttapalvelu, ajantasaiskaavat: <https://kartta.kouvola.fi/IMS/fi> (26.1.2018).

714 Kouvolan kaupungin karttapalvelu: <https://kartta.kouvola.fi/IMS/fi> (26.1.2018). Tieto varmistettu Kouvolan kaupungin kaavoitusinsinööri Heikki Kaupilta 19.3.2019.

rakennussuojelun väline, mutta sen nojalla suojeltuja kohteita on Suomessa vähän, sillä koko maassa suojeltuja kohteita on yhteensä alle 300.⁷¹⁵ Teollisuushistoriallisten arvojen vuoksi rakennussuojelulain nojalla suojeltuja kohteita on muutama, joista voi mainita Verlan puuhiomon ja pahvitehtaan, Outokummun kaivostornin ja siilot sekä Vääräkosken tehtaant eli puuhiomon ja kartonkitehtaan. Vertailun vuoksi on esimerkiksi Helsingissä maankäyttö- ja rakennussuojelulain nojalla suojeltuja kohteita yli 4000.

Teollisen yhteiskunnan rakenteiden purkautuminen teollisuuden rakennemuutoksen myötä 1960-luvulta lähtien eli *deindustrialisaatio* merkitsi sitä, että teollisuus voitiin nähdä historiallisena ilmiönä. Anna Sivula on määritellyt käsitteen *teollinen kulttuuriperintö* tarkoittamaan niitä teollisen yhteiskunnan ja kulttuurin jättämiä jälkiä, jotka on valittu palvelemaan yhteisöllistä muistamista.⁷¹⁶ Valinta tapahtuu myös talouden ehdoilla: teollisuusperintö, jolla on taloudellista potentiaalia, voi säilyä. Teollisuushistorialliset ympäristöt ja niiden arkkitehtuuri ja koneet kantavat merkityksiä menneisyydestä. Samalla ne ovat ympäristöinä resursseja kaupunkien kehittämisessä, mutta valtavan mittakaavansa vuoksi ja sosioekonomisten haittojen takia ne ovat haasteellisia suunnittelulle teollisen toiminnan päätyttyä.

Maths Isacson on antanut teollisuusperinnön kehityksestä 2010-luvulla hieman pessimistisen kuvan: vaikka teollisuusperinnöllä on asema kulttuuriperintökentällä, ei asema koske kaikkea teollisuusperintöä. Kompleksisemmat, usein

uudemmat tai rosoisemmat ja vähemmän huomiota herättävät miljööt tai kertomukset kampailevat kulttuuriperintökentällä vastatuudessa. Vanhemmat teollisuusympäristöt, esteettisesti kauniit tai uniikit teollisuusrakennukset ja kertomukset teollisuuden perustajista, arkkitehteista, yrittäjistä ja ammattitaidosta ovat päässeet mukaan osaksi kulttuuriperintöä. Modernimpi ja vaikeammaksi koettu teollisuusperintö sen sijaan jää väliinputoajaksi.⁷¹⁷ On pohdittava, pitäisikö teollisuusympäristöt suojella nykyisessä muodossaan tai kuinka paljon muutoksia voidaan sallia, jotta uudet vaatimukset tyydytetään, mutta samalla kuitenkin teollisuusperinnön autenttinen ydin säilytetään.⁷¹⁸ Teollisuushistoriallinen ympäristö ja sen arkkitehtuuri pitävät sisällään todisteita menneisyydestä. Ne ovat kaupunkisuunnittelun ja -kehityksen resursseja, mutta ne myös haastavat suunnittelukäytännöt, kun teollinen toiminta loppuu ja suurikokoiset tuotantolaitokset jäävät ilman alkuperäistä käyttöä. Hyvässä tapauksessa kulttuurihistoriallisesti merkittävä teollisuusperintö voi palvella paikkakunnalla sen vetovoimaisena ja yksilöllisenä vahvuutena.

Kansainvälisen teollisuusperintötutkimuksen parissa tehdasyhdyskunnat ja teollisuuskaupungit ovat herättäneet viime vuosina kiinnostusta, ja on todettu, että niiden tutkimus kiinnostaa jälleen, kun luokkaeroista on siirrytty mm. kaupunkitutkimuksen viitekehykseen.⁷¹⁹

715 Museoviraston ylläpitämä rakennusperintörekisteri, rakennussuojelulain (480/85) ja rakennusperinnön suojelemisesta annetun lain (498/2010) nojalla suojellut kohteet Suomessa: https://kyppi.fi/palveluikkuna/rapea/read/asp/r_kohde_list.aspx (16.2.2019).

716 Sivula 2013, 162, 165–166; ks. myös Sivula 2017.

717 Isacson 2013, 32.

718 Mieg – Oevermann 2014.

719 TICCIH Bulletin nro 78/2017: https://issuu.com/ticcih/docs/bulletin_2078_20ticcih_2ofinal (21.1.2019).

7. Metsäteollisuuden arkkitehti ja arkkitehtuuri

OLEN TUTKINUT TALOUDELLISESTI menestyksekkäiden vuosien merkitystä metsäteollisuuden tehdasyhdyskuntien rakentamisessa maailmansotien välisenä aikana ja W.G. Palmqvistia G. A. Serlachius Oy:n ja Yhtyneet Paperitehtaat Oy:n arkkitehtina taidehistorian näkökulmasta. Arkkitehdeilla oli merkittävä rooli yhdyskuntien suunnittelussa ja Palmqvistilla Suomen mittapuussa keskeisin rooli tässä tehtävässä. Arkkitehdin lisäksi korostin tilaajien merkitystä rakentamisessa. Tutkimuksessani nousee esille kuva 1920-luvulta 1930-luvun lopulle vahvistuneesta suomalaisen metsäteollisuuden kasvusta, joka näkyi rakennetussa ympäristössä. Tämä ilmeni erityisen näkyvällä tavalla yhden tehtaan ympärille kehittyneissä yhdyskunnissa. Metsäteollisuuden vaikutuksesta tai sen suoraan perustamina syntyi useita tehdasyhdyskuntia. Monet niistä itsenäistyivät taajaväkeiksi yhdyskunniksi niitä ympäröivistä maalaiskunnista, ja ne ovat nykyään kaupunkeja tai ne on liitetty kaupunkiliitoksin osaksi suurempaa kaupunkia.

Suomen metsäteollisuusyritykset tuottivat sotien välisenä aikana merkittävän rakennusperinnön tehdasyhdyskunnissa. Metsäteollisuuden rooli oli tässä huomattava, sillä voimakkaasti kasvanut teollisuudenhaara sijoitti kasvavia pääomiaan rakentamiseen. Tuolloin investoitiin

enemmän kuin koskaan aiemmin tuotannon, viennin ja työvoiman määrän kasvaessa. Ensimmäisen maailmansodan jälkeen Suomen teollisuudessa elettiin nousukautta. Sen seurauksena yhtiöt ryhtyivät rakentamaan paljon muutakin kuin tuotantolaitoksia ja yhtiöiden tarvitsemia rakennuksia. Tässä ei kuitenkaan ollut kyse puhtaasta hyväntekeväisyydestä, vaan rakentamisen taustalla oli yhteiskuntapoliittisia syitä. Sisällissota kärjistyi monilla metsäteollisuuspaikkakunnilla ja jätti näihin traumaattisen jälkensä pitkäksi aikaa.⁷²⁰ Yhtiöt pyrkivät heti sodan jälkeen palauttamaan työrauhan ja jatkamaan tuotanto-toimintaa. Rudolf Waldenin ja Gösta Serlachiuksen toiminta sodan aikana valkoisen armeijan ylimmissä tehtävissä ja kova linja punaisten rangaistuksiin sodan päätyttyä ei voinut olla vaikuttamatta yhtiön asennoitumiseen työntekijöitä kohtaan tehdaspaikkakunnilla ja toisaalta työväestön kokemuksiin valkoisista voittajista. Metsäyhtiöiden puolelta asenteet olivat pitkään työväestön suuntaan kovat ja juopa osapuolten välillä syvä.

Gas:in ja Yhtyneiden tekemät sosiaalisen hyvinvoinnin parannukset tähtäsivät yhdyskunnan vakauttamiseen ja siten yhtiön tuotantotoiminnan toimintavarmuuteen. Uutta työväkeä palkattiin erotettujen punakaartilaisten ja työ-

720 Aalto 2018. Seppo Aallon tuore tutkimus *Kapina tehtailla. Kuusankoski 1918* korostaa sisällissotaa luokkasotana. Punaisten joukoissa tehtaiden työväki näytteli määrällisesti suurta osaa. Kymntehtailla Kuusankoskella, jonka tapahtumiin kirja keskittyy, punaisten ja valkoisten yhteenotto oli lopulta hyvin väkivaltainen.

JAKOBSTADS CELLULOSA AB.
arkit W. Palmqvist 1935.

väenliikkeen aktiivien tilalle, ja heidät haluttiin sitouttaa paikkakunnalle ja tehtaaseen. Tehdas-yhdyskuntien kehittäminen näkyi Suomessa erityisen voimakkaana 1920-luvun alusta lähtien johtuen juuri sisällissodan jälkien korjaamisesta. Työ näkyi käytännön investointeina asumiseen, koulutukseen, terveydenhoitoon ja oikeanlaisen vapaa-ajan harrastustoiminnan tukemiseen. Olen kuvannut tehdasyhdyskuntien rakentamista työnä, johon liittyivät olennaisesti yhteiskuntavastuun ja hyvinvointikapitalismin käsitteet. Toiminta oli tavoitteellista ja ohjattua rakentamista, jossa arkkitehdille annettujen toimeksiantojen takana oli ajatus saada aikaan oikeanlainen, esteettisesti laadukas ja kaunis yhdyskunta. Suunnittelun laatu oli tilaajille olennaista. Rakentamiseen liittyi myös ajatus sen sivistävästä vaikutuksesta ja työväestön maun kehittämisestä.

Tehdasyhdyskunnissa muutos rakentamisessa sotien välisenä aikana oli suhteessa aiempaan merkittävä: se näkyi erityisesti tuotantorakennusten koon ja rakentamisen määrän suhteen. Ennennäkemätön volyyymi muokkasi mittakaavallaan maisemaa etenkin maaseudulla. 1900-luvun alussa voimakkaasti kasvanut teollinen toiminta merkitsi uutta suunnittelukenttää arkkitehdeille, joskin se pysyi 1920-luvulle saakka vähemmän arvostettuna työtehtävänä teollisuusrakennusten matalan statuksen vuoksi. Teollisuusarkkitehtuuri käsitettiin pitkään hyötyrakennusten suunnitteluna. Lisäksi teollisuuden arkkitehdille tarjoamat toimeksiannot tarkoittivat pitkään vain tuotantolaitosten julkisivujen suunnittelua. Teollisuusyhtiöiden kasvanut rakennustoiminta tarjosi siten laajempia suunnittelutehtäviä arkkitehdeille, ja arkkitehdin työ muodostui kokonaisvaltaisemmaksi: asemakaava- ja jopa yleiskaavatasoinen suunnittelu jatkui tehtaan tuotantolaitosten ja tehdasalueen ulkopuolisen ympäristön kohteissa. Palmqvistin kaltaisen luottoarkkitehdin palkkaaminen mahdollisti sekä tehdasalueen että laajemmin yhdyskunnan yhdenmukaisen

ilmeen saavuttamisen arkkitehtuurin keinoin. Arkkitehdin rooli oli tutkimukseni perusteella merkittävä tehdasyhdyskuntien suunnittelussa. Arkkitehti oli yksi teollisuusyritysten palkkaamista asiantuntijoista, jonka tehtäväkentäksi muodostui erityisesti asemakaavoitus ja asuminen, mutta myös teollisuuden ”monumenttien” suunnittelu. Monumentaaliset tehdasrakennukset, joiden esikuvina toimivat eurooppalaiset ja yhdysvaltalaiset esimerkit, olivat yhtiöiden yrityskuvan kannalta merkittäviä.

Arkkitehdin ja tilaajien välinen yhteistyö oli suunnittelussa ja rakentamisessa tärkeässä osassa. Palmqvist profiloitui teollisuusyritysten arkkitehdiksi juuri verkostojensa kautta, jotka poikivat uusia toimeksiantoja. Suurin osa hänen asiakkaistaan oli keskenään verkostuneita. Kyseessä eivät olleet pelkästään kahdenväliset arkkitehti–tilaaja-suhteet vaan laajemmin teollisuuden verkostot ja niiden yhteistyö. Rakentamisen taustalla oli näkemys kehittää Suomea moderniksi teollisuusvaltioksi ja toisaalta yritysten yhteiskuntavastuu omilla tehdaspaikkakunnillaan. Valitettavasti tutkimuksen aineistoja ei ollut mahdollista laajentaa käsittämään esimerkiksi metsäteollisuuden yhteistyöelimien omia arkistoja, joiden kautta olisi avautunut laajempi kenttä rakentamisen taustoihin liittyen. Toisaalta näiden verkostojen toiminta oli osittain epämuodollista, kuten kokousten ulkopuolisia keskusteluja, tapaamisia ja keskinäisiä vierailuja, joista löytyy niukasti lähteitä.

Suomessa malliyhdyskuntiin sopivan arkkitehtuurin nähtiin olevan kansallista, perinteistä ja legitiimin maun mukaista. Tutkimuksessani tuli esille, miten modernin arkkitehtuurin käyttöön suhtauduttiin rakennuttajien puolelta varauksella 1930-luvun loppupuolelle saakka. Gösta Serlachiuksen ja Rudolf Waldenin toiminta Mäntässä ja Myllykoskella ei ollut poikkeuksellista verrattuna muiden saman ajanjakson teollisuusyhtiöiden johtajien toimintaan omissa

yhdyskunnissaan. Aiemmin esille on tuotu Walter Ahlströmin toiminta Varkauden, Karhulan ja Kauttuan kehittäjänä ja myöhemmin hänen seuraajansa, Harry Gullichsenin ja Alvar Aallon yhteistyö ensin Kauttuassa ja myöhemmin Suniassa. Tutkimuksessani osoitin, miten Serlachius ja Walden ohjasivat suunnittelua myös formaalilla tavalla. Tilaajien arkkitehtuurinäkemysten tarkastelu oli yksi tutkimukseni fokuksia. Tehdasyhdyskuntien rakennustehtävissä arkkitehtuurin symbolinen valta tuli esille juuri näitä näkemyksiä tarkastellessa. Bourdieun maun käsite, joka oli keskeinen symbolisen vallan määrittelemiseksi, soveltui hyvin yritysjohton näkemysten tarkasteluun. Bourdieun teoreettisen käsityksen mukaan maku osoittaa yhteiskunnan hierarkisuuden ja eriyttää yhteiskuntaluokkia toisistaan. Johtava luokka määrittelee yhteiskunnan kulloisenkin legitiimin maun, jota alemmat yhteiskuntaluokat pyrkivät jäljittelemään. Tutkimuksessani totean, että suurteollisuuden johto oli maailmasotien välisenä aikana osa Suomen yhteiskunnan hallitsevaa luokkaa. Serlachiuksella ja Waldenilla oli suoria suhteita maan poliittiseen johtoon ja huomattavaa taloudellista pääomaa. Verkostojen, koulutuksen ja kansainvälisyytensä vuoksi heillä oli myös sosiaalista ja kulttuurista pääomaa. Metsäteollisuuden sotien välisenä aikana rakennuttama rakennuskanta tehdasyhdyskunnissa edustaa näin tarkasteltuna eliitin maun mukaista arkkitehtuurinäkemystä. Gas:in ja Yhtyneiden toimeksiannot annettiin johtajien kanssa samaa sukupolvea edustaneille arkkitehdeille, joiden arkkitehtuuri ei ollut moderniin muotokieleen tukeutuvaa. Gösta Serlachiuksen ja Rudolf Waldenin arkkitehtuuriin liittyneet makukäsitykset olivat konservatiivisia ja klassismin ideaaleihin kiinnittyneitä. Modernin arkkitehtuurin torjuminen metsäteollisuuden yhdyskunnissa johtui kaiken radikaalin vastustamisesta ja poliittisesta konservatismista, jonka lähtökohtana oli perinteisten arvojen puolustaminen. Modernin arkkitehtuurin

ja etenkin funktionalismin tulo torjuttiin pitkään. Funktionalismi näyttäytyi arkkitehtikentän sisälläkin vanhemman sukupolven edustajille vieraana, ehkä jopa muotioikkuna.

Gösta Serlachiuksen arkkitehtuurinäkemyksissä yhdistyivät kaksi näkökulmaa: hyvä ja kaunis ympäristö vaikuttaisi positiivisesti tehdasyhdyskunnan asukkaisiin, ja toisaalta yhtiön tuli toimia esimerkkinä ja esikuvana kasvattaen työväestön makua hyvän maun ja laadun suhteen. Vastuu tehdasyhdyskunnan ilmeestä ja kaunistamisesta peilasi selvästi ympäristödeterminististä ajattelua, jossa korostettiin ympäristötekijöiden suoraa vaikutusta ihmisen toimintaan ja ajatteluun. Serlachius katsoi, että yhtiön tuli ohjata yhdyskunnan suunnittelua. Käytännössä asema-kaava- ja rakennushankkeet kulkivat hänen kauttaan ja saivat puumerkin hyväksymisen merkkinä tai kommentin korjausta varten. Rudolf Waldenin näkemykset Myllykosken suunnitteluun liittyen olivat samansuuntaisia. Hän oli aloitteellinen rakennushankkeiden valistelussa ja hyväksyi suunnitelmat tai kommentoi niiden puutteita. Waldenin näkemyksissä ihanneyhdyskunta muodostui isänmaallisesta, työätekevästä yhteisöstä, jonka jäseniksi työntekijät tulivat työnteon kautta. Teollisuusyrityksen osana oli ottaa vastuu työntekijöistään.

W. G. Palmqvist palkattiin arkkitehtuurin asiantuntijana tehdasyhdyskuntien suunnittelu-tehtäviin, joissa esteettinen näkemys ja laadun varmistaminen oli ensisijaista. Arkkitehtina Palmqvist omasi selkeän ja tunnistettavan vahvan oman tyylin. Palmqvistin arkkitehtuurinäkemys perustui klassismin ideaaleihin, jotka hän oli omaksunut opiskeluaikanaan Polyteknillisessä opistossa. Hänellä oli sekä taiteellinen että käytännöllinen ote työhönsä, ja yhteistyössä hän oli valmis tekemään muutoksia suunnitelmiinsa tilaajan näkemyksen mukaan. Julkisivujen sommittelu ja symmetrisyys sekä arkkitehtuurin monumentaalisuus olivat hänen tyyliinsä

ominaispiirteitä. Palmqvist keskittyi suunnittelussa erityisesti julkisivujen suunnitteluun: koristeaiheiden runsaus ja vaihteleva sommittelu sekä spiirat, nurkkatornit ja päätyjen korostaminen tekivät rakennuksista näyttäviä. Tuotantolaitosten suunnittelussa taas korostui julkisivujen suunnittelu ja vakauden painottaminen arkkitehtuurin keinoin ja tarkoin mietityin yksityiskohdin. Palmqvistin arkkitehtuurin ihanteet tulivat selvästi Saksasta. Hän seurasi saksalaista arkkitehtuuria ammattilehdistä ja -kirjallisuuden kautta sekä matkoin.

Yhtiöiden yhteiskuntavastuu

Tehdasyhdyskuntien rakentamiseen liittyivät yhteiskuntavastuun ja hyvinvointikapitalismin käsitteet. Nämä näkyivät erityisesti sellaisessa rakentamisessa, jossa yhtiöt rakennuttivat tai tukivat rahallisesti hankkeita, jotka eivät suoraan liittyneet yritystoimintaan. Yhteiskuntavastuun taustalla oli näkemys siitä, että yhdyskunnan kehittäminen oli yhtiön vastuulla, koska kunnat ja valtio eivät ennen toista maailmansotaa olleet vahvoja toimijoita sosiaaliskysymyksissä. Näkemysten vastakohtana oli sen toinen puoli: hyvinvointikapitalismi tarkoitti työntekijöille myös kielteisiä, näitä kontrolloivia käytäntöjä ja yhteisön hierarkkista, luokkayhteiskuntaa korostavaa luonnetta. Tässä mielessä valta arkkitehtuurissa oli läsnä ja valtasuhteet tehdasyhdyskunnissa näkyvillä hyvin konkreettisesti. Tehdasyhdyskuntien omalakinen hierarkia näkyi asemakaavasuunnittelusta lähtien. Asuintalojen sijoittelu tai asuntojen mitoitus kertoi yksilön asemasta yhteiskunnassa. Yhtiöillä oli sananvaltaa jopa asuntojen pihoihin ja sisätiloihin, joita

tarkastettiin pihakilpailujen varjolla. Yhtiö määritteli oikeanlaisen asumisen mallin.

Teollisuusyhtiöiden yhteiskuntavastuu sisälsi sosiaalisen vastuun lisäksi myös eettisen vastuun ympäristön rakentamisesta, koska teollisuudella oli suuri, usein negatiivinenkin vaikutus lähiympäristöönsä. Suurteollisuuden mittakaava poikkesi radikaalilla tavalla aiemmasta rakentamisesta. Saksassa Deutscher Werkbundin parissa kiinnitettiin huomiota huonosti suunnitellun teollisuusrakentamisen tuhoihin maaseudulla, ja Suomessa uhkakuva metsäteollisuuden aiheuttamasta metsien hävittämisestä 1800-luvun lopulla ja teollisuuden saastuttaminen 1900-luvun alussa yleistyneen kemiallisen puunjalostusteollisuuden aiheuttamina haittoina olivat olleet debatin aiheina.⁷²¹ Yhteiskuntavastuu tuli esille Werkbundin vaikutuspiirissä yritysten sosiaalisena ja esteettisenä vastuuna sekä vaatimuksina laadukkaasta arkkitehtuurista ja muotoilusta. Itse asiassa Werkbundin propagandistit esittivät, että johtava sosiaalinen asema vaatii olemaan johtaja myös makuun liittyvissä asioissa.⁷²² Myös Suomessa arkkitehtuuri havahduttiin näkemään yritysten laadun takeena ja markkinointikeinona: arkkitehtuurilla oli merkitystä yritysten imagolle ja identiteetille.

Tehdasyhdyskunnat olivat tärkeä osa teollistumista. Mats Ahnlund ja Lasse Brunnström esittivät pohjoismaisia tehdasyhdyskuntia käsittelevässä artikkelissaan, että esikuvallisten ruukkien ja tehdasyhdyskuntien perillisinä syntyi pohjoismainen moderni yhteiskunta.⁷²³ Yhtiöiden hyvinvointitoimet olivat kiistämättä malleja sotien jälkeen kehittyneelle hyvinvointiyhteiskunnalle. Toisen maailmansodan jälkeen valtion ja kuntien rooli hyvinvoinnin tuottajana kasvoi ja yritysten hyvinvointityö muutti muotoaan.

721 Ks. esim. Kuisma 2006, 460–467.

722 Campbell 1978, 48.

723 Ahnlund – Brunnström 1993, 49.

Kuva 104. Pääkonttorin ympäristöä vuonna 1935. Kuva: GSTS.

Eric de Gier on summannut tämän osuvasti: nuoresta hyvinvointiyhteiskunnasta kehittyi kilpailija yritysten jäljellä olevalle hyvinvointityölle.⁷²⁴ Suomessa hyvinvointivaltion malli toteutui suhteellisen myöhään. En ole tässä tutkimuksessa tarkastellut tehdasyhdyskuntia enää toisen maailmansodan jälkeisenä aikana, mutta Suomessa hyvinvointitoimet ja yhdyskuntien kehittäminen jatkuivat pitkälle sodan jälkeen.

Globaali metsäteollisuus, kansallinen rakennusperintö

Mitä metsäteollisuuden menestys maailmansotien välisenä aikana sitten jätti jälkeensä? Vaikka tehdasyhdyskuntien rakennusperinnön merkitys on ollut arkkitehtuurin historioissa verrattain näkymätön, ovat monet niistä muodostuneet teollisuushistoriansa, mutta myös arkkitehtuurinsa vuoksi merkittäväksi teolliseksi kulttuuri-perinnöksi. Suomessa teollisuus on ollut merkit-

tävä tekijä kansakunnan identiteetin synnyttämisessä ja vahvistamisessa. Teollisuuteen ja teollistumiseen liitetty identiteetti liittyi ensi sijassa yhteiskunnan modernisoitumiseen ja kansalliseen tarinaan modernista valtiosta.

Arkkitehtuuri ja esteettisiin ratkaisuihin pyrkiminen on teollisuushistoriallisten merkitysten lisäksi kohottanut Mäntän ja Myllykosken teollisuusympäristöt valtakunnallisesti arvokkaiksi rakennetuiksi kulttuuriympäristöiksi. Metsäteollisuuden toiminta on jättänyt niihin jälkensä, ja esimerkiksi yhdyskunnan hierarkkinen järjestys on vielä monin paikoin luettavissa niiden rakenteesta. Tehdasyhdyskuntien maisemista voi lukea erilaisia kerrostumia, jotka kertovat niistä ajoista, jolloin rakentamiseen investoitiin erityisesti. 1920- ja 1930-luvuilla Mäntässä ja Myllykoskella rakennettiin enemmän kuin koskaan ennen sitä. Uudet paperitehtaat ja voimalaitokset, aiempaa korkeammat savupiiput, muut tuotantolaitokset sekä yhtiöiden pääkonttorit, seuratilat, asuintalot ja kirkot syntyivät kaikki yhtiön tilaamina. Teollinen maisema muodostui

724 Gier de 2016, 173–174.

Kuva 105. Myllykosken tehtaat. Kuva: MFA.

arkkitehtuuriltaan yhtenäiseksi. Mäntässä spriitehdas ja voimalaitos, Myllykoskella hiomo ja vesivoimalaitos sekä paperitehdas piippuineen olivat uusia maamerkkejä maisemassa. Myllykoskella etenkin hiomo ja vesivoimalaitos olivat malliyhdyskunnan mallitehtaat – toisaalta ne voidaan nähdä myös vallan ja menestyksen monumentteina.

Möhemmin korkean teollistumisen vuosikymmeninä tuotantoalueet ja niiden teollisuuslaitokset kasvoivat sellaisiin mittoihin, että 1930-luvun kerrostumat ovat paikoin hävinneet. Siitä huolimatta olemassa olevat tehdasyhdyskunnat kertovat yhä suurena kertomuksena sen, miten Suomi kasvoi köyhästä maatalousyhteiskunnasta teollistuneeksi hyvinvointivaltioksi. Suuri osa 1920- ja 1930-luvuilla metsäteollisuuden toimesta

rakennetusta rakennuskannasta on muodostunut viimeistään 2000-luvulla teollisuusperinnöksi. Nykypäivänä entisiä tehdasyhdyskuntia yhdistää niissä tapahtunut teollisuuden rakennemuutos ja globalisaatio. Monen tehtaan toiminta on lopetettu tai toiminta on muuttunut merkittävällä tavalla. Vaikka rakennukset ovat yhä olemassa, on tehtaan ympärille muodostunut yhteisö kadonnut.

Metsäteollisuuden merkitys on edelleen suuri Suomen kansantaloudelle: yli 20 % Suomen viennistä tulee metsäteollisuudesta ja sen merkitys työllistäjänä on yhä huomattava. Metsäteollisuus ry:n tilaston (2016) mukaan Suomessa oli vuonna 2016 yhteensä 52 paperi-, kartonki- ja massatehdasta: 20 paperitehdasta, 13 kartonkitehdasta ja 19 massatehdasta.⁷²⁵ Varsinaisia suur-

725 Metsäteollisuus ry:n tilasto (29.6.2016): <https://www.metsateollisuus.fi/tilastot/massa-ja-paperiteollisuus/> (8.6.2017).

yhtiöitä on kolme: Stora Enso, UPM-Kymmene ja Metsä Group, muut yhtiöt ovat pienempiä tuottajia. Suuryhtiöiden toiminta on globaalia ja monialaista ja yrityksillä on tuotantolaitoksia useissa eri maissa. 1920- ja 1930-luvuilla yritysten lukumäärä Suomessa oli suurempi nykyään, mutta niiden tehtaat olivat tuotantomääriltään aivan toista mittaluokkaa. Esimerkiksi paperin tuotannon määrä kasvoi itsenäisen Suomen alkuvuosista yli 42-kertaiseksi sadan vuoden aikana.⁷²⁶

Taidehistorian tutkimuksessa arkkitehdin taiteellista työtä ja kohteita itsenäisinä, valmiina objekteina on korostettu. Arkkitehtuuriin kiinnittyneet tilaajan näkemykset, maku, yhteiskunnan poliittiset ja kulttuuriset käsitykset tai taloudellinen tilanne ovat jääneet taustalle. Tutkimuksessani toin esille, miten arkkitehtuuri on osa yhteiskunnallista muutosta ja sillä on siten yhteyksiä yhteiskunnallisiin prosesseihin. Metsäteollisuuden voimakas kasvu Suomen johtavaksi teollisuustoimijaksi näkyi suoraan 1920- ja 1930-luvuilla rakennetuissa tehdasyhdyskunnissa. Valtavat investoinnit tehdasrakennuksiin ja muuhunkin rakentamiseen johtuivat taloudellisesta menestyksestä, mutta hyvinvointitoimet olivat merkittävällä tavalla sidoksissa sisällissotaan ja sen jälkeiseen tarpeeseen taata yhteiskuntarauha

Tehdasyhdyskunnat ovat jääneet kaupunkitutkimuksessa paitsioon, sillä ne on mielletty maaseutumaisiksi paikoiksi. Kuitenkin sotien välisenä aikana tarkasteltuina suurimmat tehdasyhdyskunnat olivat asukasmääriltään yhtä suuria kuin pienimmät kaupungit Suomessa ja niiden suunnittelussa on nähtävissä 1900-luvun alun kaupunkisuunnitteluideaaleja, kuten puutarha-

kaupunkiaate tai kaupunkikuvan kauneuden ja yhtenäisyyden tavoittelu.

Mänttä ja Myllykoski edustavat teollisuusyritysten rakennuttamia malliyhdyskuntia, joiden kansainväliset esikuvat Euroopasta ja Yhdysvalloista ovat tunnettuja arkkitehtuurin- ja kaupunkitutkimuksen parissa. Suomalaisia tehdasyhdyskuntia ei ole suoraan käsitetty näiden perillisinä, vaikka esimerkiksi Mäntässä ja Myllykoskella toteutettiin ihanneyhdyskunnan projektia. Rakentamisen mittakaava oli niissä esikuviaan vaatimatompia, ja suunnitelmien toteutus jäi osittain fragmentaariseksi. Hyvinvointitoimet ja pyrkimys esteettisesti korkeatasoiseen malliyhdyskuntaan yhdistävät ne kuitenkin kansainväliseen diskursiin teollisuuden malliyhdyskunnista. Arkkitehti W. G. Palmqvistin yhteistyö Gösta Serlachiuksen ja Rudolf Waldenin johtajakauden aikana tuotti nämä arkkitehtonisesti merkittävät rakennetut kulttuuriympäristöt, jotka ovat tärkeä osa maamme teollista kulttuuriperintöä.

726 Kuisma 2006, 570: Suomen paperi- ja sahateollisuuden tuotanto ja vienti 1913–1918, ks. Myllyntaus et al. 1986, 244, 255; Metsäteollisuus ry:n tilastot: <https://www.metsateollisuus.fi/tilastot/metsateollisuus/> (29.6.2018).

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Painamattomat lähteet

ARKISTOT

Arkkitehtuurimuseo (MFA), Helsinki

Arkisto

Arkkitehtimäpiti, W. G. Palmqvistin ansioluettelo 1943

W. G. Palmqvistin piirustusarkisto

Valokuvat

Kirjasto

Rakennustaiteen seuran arkkitehtihaastattelut

Arkkitehti Birger Brunilan haastattelu 1979

Kai Palmqvistin haastattelu 1987

Palmqvistin kirjasto

Elinkeinoelämän keskusarkisto (ELKA), Mikkeli

G. A. Serlachius Oy, pääkonttori, Mänttä (1846–1985)

Vuosikertomukset 1916–1939

Gösta Serlachiuksen taidesäätiö (GSTS), Mänttä

Arkisto

Piirustusarkisto

Valokuva-arkisto

Gösta Serlachiuksen kirjeenvaihto

Warner Silfversparren kirjeenvaihto

Helsingin kaupunginarkisto (HKA)

Maistraatin arkiston rakennuspiirustukset

Helsingin kaupunginmuseo (HKM)

Kulttuuriympäristöyksikkö, lausunnot

Kuvakokoelmat

Helsingin kaupungin rakennusvalvontaviraston arkisto (HKRVVA)

Rakennuslupapiirustukset

Kansallisgalleria, Helsinki

Arkistokokoelmat, leikearkisto

Palmqvistia koskevat lehtileikkeet

Museovirasto (MV)

Arkisto, Rakennushistorian osaston arkisto

Kuvakokoelmat, historian kuvakokoelma

Myllykosken tehtaati, UPM Kymmene Oy, Myllykoski

Tehtaan arkisto, rakennuspiirustukset

Svenska litteratursällskapet i Finland (SLF), Helsingfors

Historisk och litteraturhistoriska arkivet

Föreningen Konstsamfundet (Kansalliskirjasto)

Amos Andersonin kirjeenvaihto

UPM Keskusarkisto (UPMKA), Valkeakoski

Yhtyneet Paperitehtaat Oy:n arkisto

Rudolf Waldenin yksityisarkisto (RW)

Waldenin kirjeenvaihtoa (KV) 1918–1940

Hallituksen pöytäkirjat

Valokuva-arkisto

Yhtiön toimintakertomukset

Painamattomat lähteet

OPINNÄYTTEET

Helsingin yliopisto, Taiteiden tutkimuksen laitos,
taidehistorian oppiaine

Kartio, Kai 1989. *Mercatorin ja Hufvudstadsbladetin talot Helsingissä*. Pro gradu -tutkielma.

Kivimäki, Pirkko 1989. *Rudolf Waldenin Yhtyneet paperitehtaat Oy:n tehdasyhdyskuntien kirkkojen ja seuratalojen rakennustaiteellisten suuntaviivojen ja kuvataidehankintojen määrittelijänä*. Pro gradu -tutkielma.

Kuivalainen, Ilkka 1999. *Kaukas ja Palmqvist. W. G. Palmqvistin suunnittelemat Kaukaan tehtaan asuntoalueet*. Pro gradu -tutkielma.

Moilanen, Eliisa 1996. *Suunniteltua työväenasumista: Outokumpu Oy:n 1934–44 rakennuttama Kuparin työväenasuntoalue Imatralla*. Pro gradu -tutkielma.

Jyväskylän yliopisto, Taiteiden ja kulttuurintutkimuksen laitos, taidehistorian oppiaine

Hedman, Tarja 1994. *Valter ja Ivar Thomén 1913–1917 A. Ahlström Oy:n Varkauden tehtaalle suunnittelemat rakennukset*. Pro gradu -tutkielma.

Kekäläinen, Tarja 1997. *Mäntän tehdasyhdyskuntasuunnitelma. W. G. Palmqvist teollisuusympäristön arkkitehtina*. Pro gradu -tutkielma.

Myrén, Tuomas 2000. *Kaukaan rullatehdas Lauritsalassa 1890–1972*. Pro gradu -tutkielma.

Pöykkö, Elina 1993. *Mäntän kirkko 1920-luvun suomalaisen kirkkoarkkitehtuurin ilmentymänä*. Pro gradu -tutkielma.

Teknillinen korkeakoulu, Arkkitehtiosasto, Espoo
Savolainen, Katja 1999. *Helsinkiläinen asuinkivitalo 1910- ja 20-luvuilla ja W.G. Palmqvist*. Diplomityö.

Internet-lähteet

(verkko-osoitteiden toimivuus on tarkastettu 18.3.2018)

Aho, Soldan & Co 1929. *Elonet. Suomen puu- ja paperiteollisuus* (1930). <<https://www.elonet.fi/fi/elokuva/107929>>; *Suomen vihreää kultaa* (1934). <<https://www.elonet.fi/fi/elokuva/642290>> (30.8.2018)

Beardsley, Monroe C. 1970. *Aesthetic Welfare. Journal of Aesthetic Education* 4/1970: 9–20. <<http://www.jstor.org.libproxy.helsinki.fi/stable/3331283>> (14.1.2018)

Brunnström, Lasse 2008. *Mönsterstaden Kiruna – historia och framtid*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm. <https://www.raa.se/app/uploads/2012/06/o_monstersamhallet_kiruna_raa.pdf> (2.6.2017)

Harvey, Alexander W. 1906. *The Model Village and its Cottages: Bournville*. <<https://archive.org/details/cu31924015178548>> (14.5.2018)

Helsingin kaupunki. Helsingin karttapalvelu, asemakaavoissa suojellut rakennukset. <<http://kartta.hel.fi/>> (23.5.2017)

Helsingin yliopiston kirjasto - Helsingfors universitets bibliotek. Ysa - Yleinen Suomalainen Asiasanasto (Finto). <<http://finto.fi/ysa/fi>> (31.5.2017)

Henttonen, Maarit 2007. Uno Ullberg. *Kansallisbiografia*. <<https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/4148>> (6.2.2018)

Kallenautio, Jorma 1997. Emil Aaltonen. *Kansallisbiografia-verkkajulkaisu*. <<https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/1571>> (8.3.2017)

Kertomus Helsingin kaupungin kunnallishallinnosta 1913; 1916; 1922; 1930. <https://www.hel.fi/static/tiek/digitoit_dut_asiakirjat/helsingin_kunnalliskertomukset/index.html> (2.9.2018)

Kouvolan kaupungin karttapalvelu, ajantasaiskaavat. <<https://kartta.kouvola.fi/ims/fi>> (26.1.2018)

Liikemies perusti entiseen kotikaupunkiinsa oman valtakunnan – osti kaikki arvorakennukset lapsuutensa maisemista. *Yle uutiset* 25.8.2017. <<https://yle.fi/uutiset/3-9797396>> (14.5.2018)

Lindgren, Liisa 1999. Hannes Autere. *Kansallisbiografia*. <<https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/1275>> (6.2.2018)

Meakin, Budgett 1905. *Model Factories and Villages: Ideal conditions for labour and housing*. <<https://archive.org/details/details/b28071451>> (14.5.2018)

Metsäteollisuus ry:n tilasto 29.6.2016. <<https://www.metsateollisuus.fi/tilastot/massa- ja paperiteollisuus/>> (8.6.2017)

Monuments historiques, Eglise Saint-Michel de Chamonix-Mont Blanc. <http://www2.culture.gouv.fr/public/mistral/merimee_fr?ACTION=CHERCHERFIELD_1=REF&VALUE_1=PA00118368> (14.5.2018).

Museoviraston ylläpitämä rakennusperintörekisteri, rakennussuojelulain (480/85) ja rakennusperinnön suojelemisesta annetun lain (498/2010) nojalla suojellut kohteet Suomessa. <https://kypyi.fi/palveluikkuna/rapea/read/asp/r_kohde_list.aspx> (16.2.2019).

Mäntä-Vilppulan karttapalvelu. <<http://manttavilppula.karttatiimi.fi>> (30.1.2018)

Mäntän kirkon alttarimaalauksen varhainen luonnos. <<http://www.serlachius.fi/fi/kokoelmat/kuukauden-helmet/40-mantan-kirkon-alttarimaalauksen-luonnos/>> (21.3.2017)

Nizhny Tagil Charter for The Industrial Heritage -julistus, <<http://ticcih.org/wp-content/uploads/2013/04/NTagilCharter.pdf>> (2.7.2017)

Taidemuseo Gösta, Mänttä. <<http://www.serlachius.fi/fi/museumme/gosta/>> (18.3.2018)

ТІССІН Bulletin nro 78/2017. <https://issuu.com/ticcih/docs/bulletin_2078_20ticcih_2ofinal> (21.1.2019)

Tuomi, Timo 2003. Jarl Eklund. *Kansallisbiografia*. <<https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/3350>> (9.2.2018)

Sivula, Anna 2017. Mitä teollinen kulttuuriperintö on? *Satakunnan teollinen kulttuuriperintö. Satakunnan teollinen kulttuuriperintö: Emil Cedercreutzin museossa*

17–18.4.2015 pidetyn seminaarin esitelmää. Toim. Anna Sivula ja Suvi Heikkilä. Harjavalta: Satakunnan Historiallinen Seura. <https://research.utu.fi/converis/portal/Publication/29106880?auxfun=&lang=fi_FI> (6.2.2019)

Suomen Pankin rahanarvolaskuri. <<http://apps.rahamuseo.fi/rahanarvolaskin#FIN>> (14.5.2018)

Suomen tilastollinen vuosikirja 1939. <http://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/69246/stv_1939.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (14.5.2018)

Valtakunnallisesti merkittävät rakennetut kulttuuriympäristöt. Museoviraston inventointi. <http://www.rky.fi/read/asp/r_default.aspx> (16.11.2017)

Dokumenttielokuvat

Pyrhönen, Kari 2012. *Myllykoski – viimeinen rulla*. MTV3 1.5.2012.

Inventoinnit ja rakennushistoriaselvitykset

Antila, Jari & Jorma Mukala 1982. *ТАКО: Rakennushistoria 1865–1980*. Tampere: [Tampereen teknillinen korkeakoulu].

Arkkitehtisuunnittelu Arcade Oy 2013. *Myllykosken tehtaan aitojen ulkopuoliset rakennukset, rakennushistoriallinen selvitys*.

Arkkitehtitoimisto Arkit Oy 2014. *Tehtaanmäki, Kerava. Rakennushistoriallinen ja ympäristöselvitys*.

Arkkitehtitoimisto Okulus 2017. *Annankatu 18 – Bulevardi 7. Entisen Eläke-Varman talon rakennushistoriaselvitys*.

Enegren, Joakim, Juulia Mikkola & Katja Savolainen 2001. *Asunto O.Y. Aedificium Bostads A.B.: Historiikki 1924–2000*. Helsinki: [As. Oy Aedificum bostads ab].

Hakkarainen, Helena & Lauri Putkonen 1995. *Helsingin kantakaupungin teollisuusympäristöt: teollisuusrakennusten inventointiraportti*. Helsinki: Helsingin kaupunginmuseo.

Hedman, Tarja 1997. *Metsä-Serla Oy:n rakennuskannan jatkoinventointi Mäntässä*. Museovirasto, rakennushistorian osaston arkisto.

Hedman, Tarja 1994–1995. *Mäntän Asemankulman rakennusinventointi*. Museovirasto, rakennushistorian osaston arkisto.

Helander, Vilhelm & Mira Kyllönen 2017. *Kaapelitehdas, rakennushistoriaselvitys*.

Huusko, Jorma & Katri Huusko 1986. *Oulun kulttuurihistoriallisesti merkittävät kohteet*. Oulu: Oulun kaupunki.

Jaakola, Juha & Marjatta Leskinen 1998. *Tampereen kantakaupungin rakennuskulttuuri 1998*. Tampere: Tampereen kaupungin ympäristötoimi, kaavoitusyksikkö.

Kanttonen Timo. *METRI – Metsäliitto-Yhtymän toimipaikkojen rakennushistoriallinen inventointi 1999–2000*. Museovirasto, rakennushistorian osaston arkisto.

Knapas, Marja-Terttu 1971. *Kymenlaakson kulttuurihistorialliset suojelukohteet*. Karhula: Kymenlaakson seutukaavaliitto.

Koivunen, Mikla 2000: *Puistoinventointi, Myllykosken paperitehdas*. Museovirasto.

Latva, Jorma 2012. *UPM Myllykosken paperitehdas, rakennushistoriaselvitys*.

Luhtala, Johanna & Markus Manninen / Arkkitehtitoimisto Schulman 2012. *Marmoripalatsi rakennushistoriaselvitys*.

Marila, Risto/Sarc Oy 2011. *Forum, rakennushistoriallinen selvitys*.

Putkonen, Lauri 2005. *Satakunnan rakennusperintö*.

Silén, Saija 2011. *Kankaan paperitehdas. Rakennusinventointiraportti*.

Tampereen seutukaava-alueen kulttuurihistoriallisesti merkittävät rakennukset ja kohteet 1973–1976.

Tampereen seutukaavaliitto 1977.

Tarjanne, Hilla 2006. *Helsingin rakennuskulttuuri: Munkkiniemen rakennusinventointi*. Helsingin Kaupunginmuseon tutkimuksia ja raportteja. Helsinki: [Helsingin kaupunginmuseo].

Wager, Henrik 2004. *Espoonkartanon rakennetun ympäristön inventointi*.

Painetut lähteet:

AIKALAISLÄHTEET

- Adress- och yrkeskalender för Helsingfors jämte förorter 1919–1921, 1921.* Helsingfors: Mercators tryckeri Aktiebolag.
- Adress- och yrkeskalender för Helsingfors jämte förorter 1916–1917, 1917.* Helsingfors: Aktiebolaget Lilius & Hertzberg.
- Adress- och yrkeskalender för Helsingfors jämte förorter 1907–1908, 1907.* Helsingfors: Helsingfors Centraltryckeri och Bokbinderi Aktiebolag.
- Arbetsrehabiteringsfrågan. Bournville – ett engelskt uppslag, 3/1903. *Tekniska Föreningen i Finland förhandlingar*, 87–89.
- Asunnot ja pihat parantumassa Valkeakoskella. *Työn äärestä* 15/1936, 72.
- Brunila, Birger 1966. *Arkitekter och annat folk*. Hfors: Söderströms.
- Brunila, Birger 1909. Asuntokysymyksen kehitys Euroopassa. *Rakennustaito* 7/1909, 201–212.
- Centralkontoret hos G.A. Aktiebolag i Mänttä. *Suomen paperi- ja puutavaralehti* 1935, 352–362.
- Consulting neuvotteleva insinööri-toimisto Oy 1930. *Yhtyneet Paperitehtaat O.Y:n vesivoimalaitos Myllykoskessa*. Helsinki. (pienpainate)
- Der Krupp'sche Kleinwohnungsbau*, 1917. Wiesbaden: Heimkultur-Verlagsgesellschaft.
- Det nya statsstipendiet för arkitekter. *Arkitekten* 9/1906, 138.
- Einar Sjöström. *Arkkitehti* 6/1923, 81.
- En invigningsfest på Mänttä. *Finsk pappers- och trävarutidskrift* 30.6.1920, 185–187.
- Fried. Krupp & Co. – A.E.T. Olan Varia lehdessä (jatkoa n:o:on 11). *Suomen teollisuuslehti* 12/1906.
- Fried. Krupp & Co. - A.E.T. Olan Varia lehdessä. *Suomen teollisuuslehti* 11/1906.
- Gropius, Walter 1913. Die Entwicklung Moderner Industrie-baukunst. Die Kunst in industrie und handel. *Jahrbuch des Deutschen Werkbundes* 1913.
- Heiniö, Sulo 1918. *Nimikirja Suomen Polyteknillisen Opiston opettajista ja oppilaista 1898–1908*. Hämeenlinna: Karisto.
- ”Hollywood” Myllykoskella. *Työn äärestä* 24/1939.
- Huoltotoiminnasta Myllykoskella. *Työn äärestä* 3/1931, 13–16.
- Insinööri Hugo Eklund 50-vuotias. *Työn äärestä* 8/1934, 1.
- Joulukuun 1 päivä kenraali Rudolf Waldenin syntymäpäivä. *Työn äärestä* 1/1939, 18.
- Jung, Bertel 1930. Funktionalismi. *Arkkitehti* 4/1930, 59.
- Jämsänkosken Ilveslinna. *Työn äärestä* 19/1937.
- Jämsänkosken pappila. *Työn äärestä* 13/1935, 85.
- Jämsänkosken uudesta Seuratalosta, sen syntyhistoriasta ja rakennusvaiheista. *Työn äärestä* 1/1933, 3–5.
- Karaktersbyggnad på Isoniemi. *Arkitekten* 2/1903, 16–17.
- Kilpailukuntoisuudesta Myllykosken kodeissa ja pihoilla. *Työn äärestä* 15/1936, 78.
- Kuka tahansa kelpaa Suomessa rakennusten piirustajaksi. *Uusi Suomi* 3.10.1934.
- Kuolema juhlii Alcazarissa. *Suomen Kuvalehti*, 26.9.1936.
- Käpylän puutarhakaupunki. *Arkkitehti* 11/1924, 143–146.
- Lindberg, Carolus 1930. Monumental Industribyggnadskonst. *Tekniska Föreningen i Finlands Förhandlingar* 12, 238–242.
- Lindberg, Carolus 1920. Sananen tehdasarkkitehtuurista. *Teknillinen aikakauslehti* 11/1920, 44–46.
- Maaseudun asunto-olojen parantaminen. Tehdasyhdyskuntien hyvä esimerkki. *Viikkosanomat* 22/1939, 7–8.
- Markelin-Svensson, Jenny 1912. Valfärdanordningar inom industrin. *Nutid*, mars 1912.
- Medsnillen. *Fyren* 19.11.1910, 4.
- Mitä on perinnäinen? *Arkkitehti* 8/1932, 130.
- Myllykosken kirkon vihkiminen. *Helsingin Sanomat* 7.9.1936.
- Myllykosken kirkon vihkiäispäivä 9.6–36. *Työn äärestä* 15/1936.
- Myllykosken tehtaan keskukseen on noussut uusi korjauspaja-rakennus huoltolaitoksineen ja ruokaloineen. *Työn äärestä* 1/1939, 36–42.
- Myllykosken tehtaat mielenkiinnon kohteena. *Työn äärestä* 9/1934, 23.
- Myllykosken upeat talot alkavat valmistua. *Työn äärestä* 18/1937, 19.
- Myllykosken uusi paperitehdas. *Työn äärestä* 7/1933, 2–6.
- Myllykosken uusinta osaa katsastamassa. *Työn äärestä* 1/1939, 19–25.
- Myllykosken voimalaitos. *Arkkitehti* 1/1930, 9–10.
- Olán, A.E.T. 1904. Fried Krupp & Co. En skildring af nutidens största industrianläggning. *Varia* 2, 3/1904.
- Omakotitalojen suunnittelu ja rakentaminen Yhtyneet Paperitehtaat Osakeyhtiön omakotialueilla. *Työn äärestä* 1/1938, liite.
- O.Y. Toppilan tehdasrakennukset. *Arkkitehti* 12/1931, 188–193.
- Palmqvist, W. G. 1908a. Engelska villor, arbetarestäder. *Argus* 6/1908, 4–5.
- Palmqvist, W.G. 1908b. Hos Firman Krupp i Essen. *Arkitekten* 9/1908, 124–130.
- Palmqvist, W.G. 1918. Arkitektens förhållande till byggherren samt arkitektens yrkesansvar. *Kalender för byggnadsteknikern*, 218–219.
- Palmqvist 70-vuotta. *Uusi Suomi* 16.1.1952.
- Polin, Julius 1932. *Kymiyhtiön sivistyksellinen ja yhteiskunnallinen toiminta*. [Kouvola].
- Prinssi Gustaf Adolfin vierailu Myllykoskella. *Työn äärestä* 9/1934, 1–6.
- Pristävlingen om bebyggandet av tomterna vid Henriks- och Georgsgatorna. *Hufvudstadsbladet* (HBL) 23.12.1928, 10–11.

- Puunjalostusyhtiöt kulttuuritekijänä. *Suomen puu: Suomen puutavara- ja paperimiesten äänenkannattaja* 21/1932, 323–325.
- Saarinen, Eliel 1915. *Munkkiniemi-Haaga ja Suur-Helsinki: Tutkimuksia ja ehdotuksia kaupunkijärjestelyn alalta*. Helsinki.
- Schultén, Marius af 1927. *Industribyggnadskonst. Arkitekten* 1/1927, 1–8.
- Seurakunnallista työtä tehdasseuduille. Mäntän kirkon piirustuskilpailu. *Kotimaa* 22.5.1917 (38), 2–3.
- Silhuetter från Konstnärsgilletts värmöte. *Hufvudstadsbladet* (HBL) 28.5.1914, 7.
- Sitte, Camillo (1889) & Jarmo Kalanti 2001. *Kaupunkirakentamisen taide*. Helsinki: Kustantajat Sarmala Oy / Rakennusalan Kustantajat RAK.
- Sonck, Lars 1898. Modern vandalism: Helsingfors stadsplan. *Finsk Tidskrift* 4/1898, 262–287.
- Strengell, Gustaf 1923 (1922). *Kaupunki taideluomana: Silmäys historialliseen kaupunkirakennustaiteeseen*. Helsinki.
- Strengell, Gustaf 1911. Omakotitutkielmia englantilaisessa puutarhakaupungissa. *Rakennustaito* 10/1911, 109–115.
- Suomen teollisuus työntekijäinsä sosiaalisena huoltajana. *Suomen teollisuus* 12/1924.
- Turistutställningen i Berlin. *Hufvudstadsbladet* (HBL) 29.9.1910, 6.
- Tävlingen om Konstnärsgilletts utställningbyggnad. *Arkitekten* 9/1917, 131–138.
- Uusia asuntorakennuksia Myllykoskelle. *Työn äärestä* 7/1933, 16.
- Valkeakosken tehtaitten suuret laajennustyöt ovat käynnissä. *Työn äärestä* 1/1937, 8–9.
- Vetoomus. *Uusi Suomi* 1.11.1938.
- W. G. Palmqvist 50 vuotta. *Arkitehti* 1932.
- W. G. Palmqvist 70 år. *Hufvudstadsbladet* 16.1.1952.
- Yhtyneet Paperitehtaat Osakeyhtiön huoltotyö. *Työn äärestä* 3/1938, 7–16.
- Yhtyneet Paperitehtaat – Valkeakoski konsernin Oppilaskoulu. *Työn äärestä* 3/1931.
- Yhtyneitten Paperitehtaitten isäntä täyttää 60 vuotta. *Työn äärestä* 3/1938, 1–6.
- Årets arkitektstipendium. *Hufvudstadsbladet* (HBL) 7.11.1906.
- Ahnlund, Mats & Lasse Brunnström 1987. Från Dawson till Pullman. Nordamerikanska bolagssamhällen – en översikt. *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* 13, 7–53.
- Ahvenainen, Jorma 1994. *Yrityshistorian kirjoittaminen*. [Helsinki]: Finn Lectura.
- Ahvenainen, Jorma 1975. *Kankaan paperitehtaan historia 2, Vuodet 1902–1940*. Jyväskylä.
- Ahvenainen, Jorma 1972. *Paperitehtaista Suuryhtiöksi: Kymin osakeyhtiö vuosina 1918–1939*. Kuusankoski: Kymin osakeyhtiö.
- Ahvenainen, Jorma, Erkki Pihkala & Viljo Rasila 1982. *Suomen Taloushistoria 2. Teollistuva Suomi*. Helsinki: Tammi.
- Ahvenisto, Inkeri 2008. *Tehdas yhdistää ja erottaa Verlassa 1880-luvulta 1960-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Alapuro, Risto 2001 (1994). *Suomen synty paikallisena ilmiönä 1890–1933*. Helsinki: Tammi.
- Alava, Paavo 1988. *Sunila, metsäjätien yhtiö: Sunila Oy 1938–1988*. [Kotka]: Sunila.
- Albertsen, Niels 1998. *Arkitekturens fält. Kulturens fält: en antologi*. Toim. Broady, Donald. Göteborg: Daidalos.
- Alzén, Annika 1996. *Fabriken som kulturarv: frågan om industrilandskapets bevarande i Norrköping 1950–1985*. Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Amberg, Anna-Lisa 2003. ”Kotini on linnani”: Kartano ylemmän porvariston omanakuvana. Esimerkkinä Geselliuksen, Lindgrenin ja Saarisen suunnittelema Suur-Merijoki vuodelta 1904. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys.
- Anderson, Stanford 2000. *Peter Behrens and a New Architecture for the Twentieth Century*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Annala, Vilho 1960. *Outokummun historia 1910–1959*. Helsinki.
- Anttiroiko, Ari-Veikko 2004. Yhteiskuntavastuu ja sen määrittelyprosessi, 17–60. *Yhteiskuntavastuu: Näkökulmia yritysten ja julkisyhteisöjen yhteiskunnalliseen vastuuseen*. Toim. Raija Järvinen. Tampere: Tampere University Press.
- Armfeltintie 8: Talo ja sen tekijä, 1987. [Hki]: Eläkevakuutusosakeyhtiö Ilmarinen.
- Aunesluoma, Juhana 2007. *Metsäteollisuuden maa. Metsäteollisuus sodassa ja jälleenrakentamisessa 1939–1950 / 3, Paperipatruunat*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Autio, Matti & Toivo Nordberg 1980. *Vuosisata Paperiteollisuutta. 2, Yhtyneet Paperitehtaat Osakeyhtiö 1920–1951*. Valkeakoski: Yhtyneet Paperitehtaat.
- Autio, Matti & Erik Lodenius 1968. *Suomen Paperitehtaitten Yhdistys 1918–1968: Synty- ja kehitysvaiheet*. Helsinki.
- Avango, Dag, Brita Lundström & Marie Nisser (toim.) 2003. *Industrins avtryck: Perspektiv på ett forskningsfält*. Eslöv: B. Östlings bokförl. Symposion.
- Banham, Reyner 1986. *A Concrete Atlantis: U.S. Industrial Building and European Modern Architecture 1900–1925*. Cambridge MA: MIT Press.
- Banham, Reyner 1980 (1960). *Theory and Design in the First Machine Age*. London: Architectural Press.

KIRJALLISUUS

- Aalto, Seppo 2018. *Kapina tehtailla. Kuusankoski 1918*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Siltala.
- Ahnlund, Mats 1978. *Norrbyuskär: Om tillkomsten av ett norrländskt sågverksamhälle på 1890-talet*. Umeå: Umeå universitet.
- Ahnlund, Mats & Lasse Brunnström 1993. *Bolagssamhällen i Norden. Från brukstid till nutid. Bebyggelsehistorisk Tidskrift* 25, 49–78.

- Behne, Adolf [Der moderne Zweckbau 1926] 1996. *The Modern Functional Building*. Santa Monica (CA): Getty Research Institute for the History of Arts and Humanities.
- Bergeron, Louis 2000. *Industry, Architecture, and Engineering*. New York: Harry N. Abrams.
- Biggs, Lindy 1996. *The Rational Factory. Architecture, Technology, and Work in America's Age of Mass Production*. Baltimore and London: The John Hopkins University Press.
- Björkman, Johanna 2007. Architects Realizing Gösta Serlachius' Visions in the Industrial Community of Mänttä. *Industry and Modernism: Companies, Architecture, and Identity in the Nordic and Baltic Countries during the High-Industrial Period*. Toim. Anja Kervanto Nevanlinna, 332–351.
- Bolz, Cedric 2010. From 'Garden City Precursors' to 'cemetaries for the Living': Contemporuary Discourse on Krupp Housing and Besucherpolitik in Wilhelmine Germany. *Urban History* 37 (1), 90–116.
- Bonsdorff, Bengt von 1988. *Amos Andersons mecenatskap och hans museer*. Konsthistorisk Tidskrift 67 (3), 124–128.
- Bonsdorff, Bengt von 1987. *Mesenaatti ja keräilijä – Amos Anderson*. Museo: Suomen Museoliiton julkaisu (4), 14–18.
- Bourdieu, Pierre [La Distinction. Critique sociale du jugement 1979] 2010 (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Routledge Classics. London: Routledge.
- Bourdieu, Pierre & Loïc J.D. Wacquant 1995 (1992). *Refleksiiviseen sosiologiaan*. Jyväskylä: Joensuu University Press.
- Broady, Donald (ed.) 1998. *Kulturens fält: en antologi*. Göteborg: Daidalos.
- Brunnström, Lasse 2001. *Estetik och ingenjörskonst: den svenska vattenkraftens arkitekturhistoria*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Brunnström, Lasse 1981a. *Kiruna: ett samhällsbygge i sekelskiftets Sverige. Del 1, En bebyggelsehistorisk studie av anläggningskedet fram till 1911*. Umeå universitet.
- Brunnström, Lasse 1981b. *Kiruna: ett samhällsbygge i sekelskiftets Sverige. Del 2, Kirunas bebyggelse år för år under pionjärtiden 1890–1910*. Umeå universitet.
- Brunnström, Lisa 1990. *Den rationella fabriken: om funktionalismens rötter*. Umeå: Dokuma.
- Buddensieg, Tilmann & Henning Rogge 1981. *Industriekultur: Peter Behrens and the AEG 1907–1914*. Bonn: Gebr. Mann.
- Campbell, Joan 1978. *The German Werkbund: The Politics of Reform in the Applied Arts*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Crawford, Margaret 1995. *Building the Workingman's Paradise: The Design of American Company Towns*. London: Verso.
- Creese, Walter L. 1966. *The Search for Environment: The Garden City: Before and After*. New Haven: Yale Univ. pr.
- Dellheim, C. 1987. The Creation of a Company Culture: Cadburys, 1861–1931. *The American Historical Review* 92 (1): 13.
- Douet, James 2015. *Industrial Heritage Re-Tooled: The TICCIH Guide to Industrial Heritage Conservation*. Walnut Creek: Left Coast Press.
- Fellman, Susanna 2017. Arbetarbostäder och modernisering. Bostadspolitik i G. A. Serlachius Ab under mellankrigstiden. *Fabrik og bolig* (2017).
- Fellman, Susanna 2007. Aesthetics in Modern Management. The Professionalisation of Management and the Creation of the modern, Efficient Firm in Finland, 1920s–1940s. *Industry and Modernism. Companies, Architecture, and Identity in the Nordic and Baltic Countries during the High-Industrial Period*. Toim. Anja Kervanto Nevanlinna, 184–210.
- Fellman, Susanna 2005. Hur leds ett skogsindustrieföretag?: G. A. Serlachius Ab på 1920- och 1930-talet. *Historisk tidskrift för Finland* 2/2005, 241–269.
- Fellman, Susanna 2000a. Affärsmäns utländska studieresor 1880–1939. *Keulakuvia ja peränpitäjiä: vanhan ja uuden yhteiskunnan rajalla*, 251–268.
- Fellman, Susanna 2000b. *Uppkomsten av en direktörsprofession: industriledarnas utbildning och karriär i Finland 1900–1975*. Helsingfors: Finska vetenskaps-societeten.
- Fellman, Susanna & Maths Isacson 2007. The High-Industrial Period in the Nordic and Baltic countries. The economic and social context. *Industry and Modernism. Companies, Architecture, and Identity in the Nordic and Baltic Countries during the High-Industrial Period*. Toim. Anja Kervanto Nevanlinna, 41–65.
- Foucault, Michel 1980 (1975). *Tarkkailla ja rangaista*. Suomentanut Eevi Nivanka. Helsinki: Otava.
- Foucault, Michel & James Faubion D. 2000. *Power*. [Essential works of Foucault 1954–1984, selections from Dits et écrits, 1954–1984 (1994)]. New York: New Press.
- Foucault, Michel & Colin Gordon 1980. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. Brighton: The Harvester Press.
- Frampton, Kenneth 2003 (1980). *Modern Architecture: A Critical History*. London: Thames and Hudson.
- Garner, John S. (toim.) 1992. *The Company Town: Architecture and Society in the Early Industrial Age*. New York: Oxford University Press.
- Garner, John S. 1984. *The Model Company Town. Urban Design through Private Enterprise in Nineteenth-Century New England*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Gier, Erik de 2016. *Capitalist Workingman's Paradises Revisited: Corporate Welfare Work in Great Britain, the USA, Germany and France in the Golden Age of Capitalism, 1880–1930*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Glete, Jan 1987. *Ägande och industriell omvandling: ägargrupper, skogsindustri, verkstadsindustri 1850–1950*.

- Stockholm: SNS förlag.
- Goodman, David & Coli Chant 1999. *European Cities & Technology: Industrial to Post-Industrial City*. London: Routledge.
- Grahn, Maarit 2014. *Perheyhtiö ja paikallisuus: A. Ahlström Osakeyhtiön historian perintö Noormarkussa*. [Turku]: Turun yliopisto.
- Grandien, Bo 2008. Vem är viktigast – byggherren eller arkitekten? *Konsthistorisk Tidskrift/Journal of Art History* 1-2/2008, 84–89.
- Gronow, Jukka, Semi Purhonen, Riie Heikkilä, Niina Kahma, Keijo Rahkonen & Arho Toikka 2014. *Suomalainen maku: Kulttuuripääoma, kulutus ja elämäntyylien sosiaalinen eriytyminen*. Helsinki: Gaudeamus.
- Gunneriusson, Håkan (toim.) 2002. *Sociala nätverk och fält*. Uppsala: Historiska institutionen vid Uppsala Universitet.
- Haapala, Arto, Kalle Puolakka & Tarja Rannisto (toim.) 2015. *Ympäristö, estetiikka ja hyvinvointi*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Haapala, Pertti 1986. *Tehtaan valossa. Teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella 1820–1920*. Tampere: Osuuskunta Vastapaino.
- Hackzell, Kaija 2001. *Rakas vanha Munkkiniemi*. Helsingin vanhoja kortteleita, osa 6. Helsinki: Helsingin sanomat.
- Hagelqvist, Stina 2010. *Arkitekttävlingen som föreställning: den svenska arkitekttävlingens ideologiska, institutionella och professionella villkor under 1900-talets första hälft*. Stockholm: Axl Books.
- Hall, Peter 2014 (1988). *Cities of tomorrow: an intellectual history of urban planning and design since 1880*. Wiley-Blackwell: West Sussex, England.
- Hakosalo, Heini, Seija Jalagin, Marianne Junila & Heidi Kurvinen (toim.) 2014. *Historiallinen elämä: biografia ja historian tutkimus*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Harrison, Michael 1999. *Bournville: Model Village to Garden Suburb*. Chichester: Phillimore.
- Hausen, Marika, Kirjo Mikkola, Anna-Lisa Amberg & Tytti Valto 1990. *Eliel Saarinen: Suomen aika*. Helsinki: Suomen rakennustaiteen museo.
- Heikkinen, Sakari, Markku Kuisma & Niklas Jensen-Eriksen 2009. Johdanto. *Suuri suunnanmuutos: Suomen paperiteollisuuden tie Venäjältä maailmanmarkkinoille*. Helsinki: Helsingin yliopisto, historian laitos.
- Heinonen, Raija-Liisa 1986. *Funktionalismin läpimurto Suomessa*. Helsinki: Suomen rakennustaiteen museo.
- Hietala, Marjatta 1992. *Tietoa, taitoa, asiantuntemusta: Helsinki eurooppalaisessa kehityksessä 1875–1917*. 1. Innovaatioiden ja kansainvälistymisen vuosikymmenet. Helsingin Kaupungin Tietokeskuksen Tutkimuksia. Helsinki: Suomen historiallinen seura.
- Hjerppe, Riitta 1979. *Suurimmat yritykset Suomen teollisuudessa 1844–1975*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- Hoving, Victor 1948. *Suomen Gummitehdas Osakeyhtiö 1898–1948*. Helsinki.
- Hovi-Wasastjerna, Päivi 2009. *Arkkitehti Walter Thomé: harmoniaa etsimässä*. Kustannuspaikka tuntematon: [kustantaja tuntematon].
- Howard, Ebenezer [1898], Dennis Hardy, Peter Geoffrey Hall & Colin Ward 2003. *To-Morrow: A Peaceful Path to Real Reform*. Original ed. London; New York: Routledge.
- Hreinsson, Einar & Tomas Nilson (toim.) 2003. *Nätverk som sociala resurs: historiska exempel*. Lund: Studentlitteratur.
- Hubbard, Edward & Michael Shippobottom 2005 (1988). *A Guide to Port Sunlight Village: Including Two Tours of the Village*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Hultén, Karin Eriksson 2004. *Resande i arkitektur: John Åkerlunds liv och verk*. Institutionen för konstvetenskap, Umeå universitet.
- Häggman, Kai 2006. *Metsäteollisuuden maa. Suomalainen metsäteollisuus politiikan ja markkinoiden ristiaallokossa 1920–1939 / 2, Metsän Tasavalta*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Häkkinen, Kaisa 2004. *Nyky-suomen etymologinen sanakirja*. Helsinki: Wsoy.
- Härö, Erkki & Helinä Koskinen 1999. Tehdassalista teolliseen maisemaan: teollisuusperinnön tutkimusta ja suojelua. *Muistomerkki: rakennetun historian ulottuvuuksia*. Toim. Marja-Terttu Knapas, 144–153. Helsinki: Museovirasto, rakennushistorian osasto.
- Härö, Merja 1992. *Arkkitiediksi koulua käymällä. Arkkitehtikoulutuksen vaiheista Suomessa. Arkkitiedin työ. Suomen Arkkitehtiliitto 1892–1992*. Toim. Pekka Korvenmaa. Helsinki: Suomen Arkkitehtiliitto, 210–231.
- Ilvas, Juha, Maritta Pitkänen & Helena Hänninen (toim.) 2002. *Emil Wikström: Herkkyyttä ja voimaa*. Mänttä: Gösta Serlachiuksen taidesäätiö.
- Isacson, Maths 2013. *Industriarvets utmaningar: samhällsförändringar och kulturmiljövård från 1960-tal till 2010-tal. Bebyggelsehistorisk Tidskrift* (65), 17–36.
- Jaeggi, Annemarie 2000. *Fagus: Industrial Culture from Werkbund to Bauhaus*. New York: Princeton Architectural Press.
- James, Harold 2012. *Krupp: A History of the Legendary German Firm*. Princeton: Princeton University Press.
- Jensen-Eriksen, Niklas, Liisa Suvikumpu & Sari Forsström (toim.) 2009. *Suuri suunnanmuutos: Suomen paperiteollisuuden tie Venäjältä maailmanmarkkinoille*. Helsinki: Helsingin yliopisto, historian laitos.
- Jokinen, Teppo 1992. *Erkki Huttunen liikelaitosten ja yhteisöjen arkkitehtina 1928–1939*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Juntto, Anneli 1990. *Asuntokysymys Suomessa Topeliuksesta Tulopolitiikkaan*. Helsinki: [Sosiaalipoliittinen yhdistys].
- Juva, Einar 1957. *Rudolf Walden 1878–1946*. Porvoo: WS.
- Jørgensen, Caspar 2007. *Rational Planning as a Sign of Modernism. Industry and Modernism. Companies, Architecture, and Identity in the Nordic and Baltic Countries during the High-Industrial Period*. Toim. Anja Kervanto Nevanlinna, 66–95.

- Karkama, Pertti & Hanne Koivisto (toim.) 1999. *Ajan paineessa: Kirjoituksia 1930-luvun suomalaisesta aatemaailmasta*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kaukoranta, Antti 1981. *Sulfitispriteollisuus Suomessa vuosina 1918–1978*. Helsinki: Alko.
- Kervanto Nevanlinna, Anja 2014. *Oulunkylä – Äggelby: Vanhan huvilakaupungin aikakerrostumat*. Helsinki: Oulunkylä-Seura.
- Kervanto Nevanlinna, Anja (toim.) 2007. *Industry and Modernism: Companies, Architecture, and Identity in the Nordic and Baltic Countries during the High-Industrial Period*. Helsinki: Finnish Literature Society.
- Kervanto Nevanlinna, Anja 2002. *Kadonneen kaupungin jäljillä: teollisuusyhteiskunnan muutoksia Helsingin historiallisessa ytimessä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Keskinen, Jarkko & Teräs, Kari (toim.) 2008. *Luottamus, sosiaalinen pääoma, historia*. Turku: Turun historiallinen yhdistys.
- Keskisarja, Teemu 2010. *Vihreän kullan kirous: G. A. Serlachiuksen elämä ja afäärit*. Helsinki: Siltala.
- Kettunen, Pauli 1999. Tekniikka, kulttuuri ja työläisen sielu: kasvatustieteilijä Aksel Rafael Kurjen reaktionääri modernismi. *Ajan paineessa: Kirjoituksia 1930-luvun suomalaisesta aatemaailmasta*. Toim. Pertti Karkama & Hanne Koivisto (toim.). Helsinki: SKS, 216–246.
- Kettunen, Pauli 1990. Taylorismin tulo Suomeen: Geologi Sederholm ja työn tiede. *Arki ja murros: tutkielmia keisariajan lopun Suomesta*. Toim. Matti Peltonen. [Helsinki]: Suomen historiallinen seura, 361–397.
- Knapas, Marja-Terttu 1998. *Suomen kirkot: Finlands kyrkor*. 21. Keuruun ja Pihlajaveden kirkot: Lapuan hiippakunta 1: Keuruun rovastikunta 1. [Helsinki]: Museovirasto.
- Koivuniemi, Jussi 2000. *Tehtaan pillin tahdissa: Nokian tehdasyhdyskunnan sosiaalinen järjestys 1870–1939*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Koho, Timo 2000. *Modernismi suomalaisessa arkkitehtuurissa 1900–1960*. Helsinki: Rakennustieto.
- Kolbe, Laura 1988. *Kulosaari: unelma paremmasta tulevaisuudesta*. [Helsinki]: Kulosaaren kotiseuturahaston säätiö.
- Kontio, Erkki O. & Lars von Bonsdorff 1968. *G. A. Serlachius Oy 1868–1968: Perheyriksen vaiheita*. Mänttä.
- Korvenmaa, Pekka (toim.) 2004. *Alvar Aalto Architect. Volume 7, Sunila 1936–54*. Helsinki: Alvar Aalto Foundation.
- Korvenmaa, Pekka (toim.) 1992. *Arkkitehdin työ: Suomen Arkkitehtiliitto 1892–1992*. Helsinki: Rakennustieto.
- Korvenmaa, Pekka 1991. *Innovation Versus Tradition: The Architect Lars Sonck*. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys.
- Korvenmaa, Pekka 1989. *Kauttua: tuotanto ja ympäristö 1689–1989*. Kauttua: Ahlström.
- Korvenmaa, Pekka 1988. *Arkitekten i industrialistens tjänst: Alvar Aaltos planer för Kauttua industrisamhälle 1938*. *Konsthistorisk Tidskrift* 67 (3), 168–172.
- Koskinen, Maija 2013. Helsingin Taidehallin syntyprosessi: taidekentän kiistat ja taideinstituution identiteetti. *Identiteettejä – Identiteter Renja Suominen-Kokkosen juhlakirja*. Toim. Aaltonen, Susanna, Hanne Selkokari & Johanna Vakkari, 41–58.
- Kuisma, Markku 2006 (2. korj. painos). *Metsäteollisuuden Maa. 1, Metsäteollisuuden Maa: Suomi, metsät ja kansainvälinen järjestelmä 1620–1920*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kuisma, Markku 1985. *Outokumpu 1910–1985: Kuparikaivoksesta suuryhtiöksi*. Helsinki: Outokumpu.
- Könni, Ukko & Toivo Nordberg 1986. *Simpeleen tehtaiden kahdeksan vuosikymmentä 1906–1986*. Simpele: Yhtyneet paperitehtaat.
- Lane, Barbara Miller 2000. *National Romanticism and Modern Architecture in Germany and the Scandinavian Countries*. New York: Cambridge University Press.
- Lappalainen, Mirkka, Jouko Nurmiainen, Sakari Siltala & Niklas Jensen-Eriksen 2012. *Kansallinen kapitalismi, kansainvälinen talous*. Helsinki: Siltala.
- Lipstadt, Hélène 2003. Can 'Art Professions' be Bourdieuean Fields of Cultural Production? the Cause of the Architecture Competition. *Cultural Studies* 17 (3 4), 390–418.
- Littmann, William 1998. Designing Obedience: The Architecture and Landscape of Welfare Capitalism, 1880–1930. *International Labor and Working-Class History* 53, 88–114.
- Loader, Robert & Joan Skinner 1991. Management, Construction and Architecture: The Development of the Model Factory. *Construction History* 7, 83–103.
- Lukkarinen, Ville 1989. *Classicism and History: Anachronistic Architectural Thinking in Finland at the Turn of the Century: Jac. Ahrenberg and Gustaf Nyström*. Helsinki: [Suomen muinaismuistoyhdistys].
- Lähteenmäki, Marja 2017. *Tammerkosken kansallismaisema teollisuusperintönä: Verkatehtaasta Finlaysoniin 1965–2005*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Markus, Thomas A. & Deborah Cameron 2001. *The Words between the Spaces: Buildings and Language*. London: Routledge.
- Mattila, Hanna 2006. Puutarhakaupunki utopiana: Esi-merkkinä Tapiola. *Paradokseja Paratiiseissa: Näkökulmia urbaanin luonnon kysymyksiin*. Toim. Haapala, Arto & Mia Kunnaskari. Lahti: [Kansainvälinen soveltavan esteetiikan instituutti], 133–156.
- Mattila, Hanna 2002. Aesthetic Justice and Urban Planning: Who Ought to have the Right to Design Cities? *Geo Journal* 58 (2–3), 131–138.
- Mattinen, Maire 1987. Teollisuushallin nousu rakennusmuistomeriksi. *Muistomerkit: kirjoituksia Antero Sinisalolle*. Toim. Pekka Kärki et al. Helsinki: Muinaismuistoyhdistys, 177–198.
- Mattinen, Maire 1985. *Teollisuusympäristöt: teollisuusympäristöjen dokumentointi, tutkimus ja suojelu Suomessa*. Helsinki: Työväenperinne.

- Mauss, Marcel 1999. *Lahja: vaihdannan muodot ja periaatteet arkaaisissa yhteiskunnissa*. Suomentaneet Jyrki Hakapää ja Jouko Nurmiainen. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Melgin, Elina 2014. *Propagandaa vai julkisuusdiplomatiaa? Taide ja kulttuuri Suomen maakuovan viestinnässä 1937–52*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Meurman, Otto-I. 2010 (1917). *Ensimmäisen suomalaisen Asutokongressin näyttely: opas*. Näköispainos. Helsinki: Asuntoreformiyhdistys.
- Michelsen, Karl-Erik 1999. *Viides Sääty: Insinöörit suomalaisessa yhteiskunnassa*. Helsinki: Tekniikan akateemisten liitto: Suomen historiallinen seura.
- Michelsen, Karl-Erik 1986. *Paperiteollisuus. Teknologinen muutos Suomen teollisuudessa 1885–1920: Metalli, saha- ja paperiteollisuuden vertailu energiatalouden näkökulmasta*. Helsinki: Suomen tiedeseura.
- Mieg, Harald A. & Heike Oevermann 2014. *Industrial Heritage Sites in Transformation: Clash of Discourses*. Hoboken: Taylor and Francis.
- Mikkonen, Tuija 2005. *Corporate Architecture in Finland in the 1940s and 2000s: Factory Building as Architecture, Investment and Image*. [Helsinki]: Finnish Academy of Science and Letters.
- Muthesius, Hermann [Das englische Haus 1904–1905], Janet Seligman, Dennis Sharp & Stewart Spencer 2007. *The English House*. London: Frances Lincoln.
- Myllyntaus, Timo, Timo Herranen & Karl-Erik Michelsen 1986. *Teknologinen muutos Suomen teollisuudessa 1885–1920: Metalli, saha- ja paperiteollisuuden vertailu energiatalouden näkökulmasta*. Helsinki: Suomen tiedeseura.
- Mäkinen, Anne 2016. *Rakennuksia helsinkiläisille: Gunnar Taucher kaupungin arkkitehtina 1924–1941*. Helsinki: Helsingin kaupungin museo.
- Mäkinen, Anne 2000. *Suomen Valkoinen Sotilasarkkitehtuuri 1926–1939*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Mäntän tehtaan maisema paljastui kulttuurihelmeiksi. *Aamulehti* 5.7.1995.
- Mönkkönen, Mauri 1992. *Vanhan Ruoveden Historia III:8. Mäntän Historia 1860–1947*. Mänttä: Mäntän kaupunki.
- Nikula, Riitta 1990. *Rakennustaiteen 1920- ja 1930-luku. Ars: Suomen taide* 5. Toim. Salme Sarajas-Korte, Helsinki: Weilin+Göös/Otava, 86–153.
- Nikula, Riitta 1988. *Armas Lindgren 1874–1929: Arkkitehti*. Helsinki: [Suomen rakennustaiteen museo].
- Nikula, Riitta 1984. *Premodernismi ja postmodernismi: Esimerkkinä W. G. Palmqvistin As. Oy. Tempelikuatu 8. Postkulttuuri*, 72–75.
- Nikula, Riitta 1981. *Yhtenäisen kaupunkikuvaa 1900–1930: Suomalaisen kaupunkirakentamisen ihanteista ja päämääristä, esimerkkinä Helsingin Etu-Töölö ja Uusi Vallila*. Helsinki: Finska vetenskaps-societeten.
- Nikula, Riitta & Maija Kärkkäinen (toim.) 1989. *Modernismi - Historismi*. Helsinki: Suomen rakennustaiteen museo: Rakennuskirja.
- Niskanen, Aino 2005. *Väinö Vähäkallio ja hänen toimistonsa: arkkitehdin elämäntyö ja verkostot*. Espoo: Teknillinen korkeakoulu.
- Norrmén, P. H. 1928. *Mäntän tehdas 1868–1928: G. A. Serlachius Osakeyhtiön muistojulkaisu*. Mänttä: Serlachius.
- Nummelin, Esko 1991. *Itsenäisyys, nationalismi ja arkkitehtuuri Suomessa 1920- ja 1930-luvulla: suojeluskuntajärjestö rakentajana*. Taidehistoriallisia tutkimuksia 12/1991. Helsinki: Taidehistorian seura, 133–157.
- Näsi, Juha 2001. *Metsäteollisuusyritysten strategiset kehityspolut: Kilpailu, keskittyminen ja kasvu pitkällä aikavälillä*. Helsinki: Tekes.
- Oksanen, Eeva-Liisa 1981. *Anjalan Historia*. [Anjalankoski]: [Anjalankosken kaupunki].
- Paavilainen, Marko 2016. *Murhatut veljet: Valter, William ja Ivar Thomén elämä ja kuolema*. Helsinki: Siltala.
- Parpola, Antti & Veijo Åberg 2009. *Metsävaltio: Metsähallitus ja Suomi 1859–2009*. Helsinki: Edita.
- Pesonen, Hannu 2009. *Mehiläinen: 100 vuotta suomalaisten elämässä*. Helsinki: Otava.
- Pevsner, Nikolaus 1997 (1979). *A History of Building Types*. London: Thames and Hudson.
- Piiparinen, Pekka 2008. *Kaivoksesta kaupungiksi: Historia-teos Outokummun kaivoksesta, kaivosyhdyskunnasta ja Outokummun kaivostoiminnan jälkeisestä ajasta*. Outokumpu: Outokummun kaivostalon säätö.
- Pitkänen, Maritta 2008. *Kultaisen polun kulkijat: Akseli Gallen-Kallelan, G. A. Serlachiuksen ja Gösta Serlachiuksen yhteisiä vaiheita*. Mänttä: [Gösta Serlachiuksen taidesäätiö].
- Pitkänen, Maritta 2003. *Serlachiuksen ja taide: Serlachiuksen mesenaatti- ja keräilytoimintaa*. Mänttä: Gösta Serlachiuksen taidemuseo.
- Powell, Walter, W. 1991. *Neither Market nor Hierarchy: Network Forms of Organization*. *Organizational Behaviour* 12/1991, 295–336.
- Puoli vuosisataa Kaapeliteollisuutta 1912–1962, 1965. Helsinki: [Suomen Kaapelitehdas].
- Purhonen, Semi 2007. *Sukupolvien ongelma: Tutkielmia sukupolven käsitteestä, sukupolvitietoisuudesta ja suurista ikäluokista*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Putkonen, Lauri 1993. *Rakennettu kulttuuriympäristö: Valta-kunnallisesti merkittävät kulttuurihistorialliset ympäristöt*. Helsinki: Ympäristöministeriö.
- Putkonen, Lauri 1989. *Kulttuurihistoriallisesti arvokkaat teollisuusympäristöt*. Helsinki: Ympäristöministeriö.
- Raiskio, Kaj Tapani 2012. *Henkilöstön johtaminen Valkeakosken tehdasyhteisössä Rudolf ja Juuso Waldenin aikakaudella 1924–1969*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Rauske, Eija 2004. *Kivet puhuvat: Arkkitehtuuri- ja asuin- ja työelämä*. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys.
- Revell, Viljo & Kyösti Ålander 1952. *Suomen Teollisuuden Arkkitehtuuria*. [Helsinki]: Suomen arkkitehtiliitto.

- Ribbe, Wolfgang & Wolfgang Schäche 1985. *Die Siemensstadt. Geschichte und Architektur Eines Industriestandortes*. Berlin: Ernst.
- Rosén, Ragnar 1962. *Helsingin kaupungin historia* 5. osa, 1, [Ajanjakso 1918–1945]. Helsinki: [Helsingin kaupunki].
- Roth, Leland M. 1979. Three Industrial Towns by McKim, Mead and White. *Journal of the Society of Architectural Historians* 38 (4), 317–347.
- Rudberg, Eva 2008. Arkitektmonografin som arbetsmetod – Fågel- eller grodperspektiv? *Konsthistorisk Tidskrift/ Journal of Art History* 1–2/2008, 64–71.
- Räsänen, Timo 1986. *Jämsänkosken ja Koskenpään historia vuodesta 1926 vuoteen 1976*. Jämsänkoski: Jämsänkosken kaupunki.
- Saarikangas, Kirsi 1993. *Model Houses for Model Families: Gender, Ideology and the Modern Dwelling the Type-Planned Houses of the 1940s in Finland*. Helsinki: Suomen historiallinen seura.
- Salmela, Ulla 2004. *Urban Space and Social Welfare: Otto-Iivari Meurman as a Planner of Finnish Towns 1914–1937*. Helsinki: Taidehistorian seura.
- Salokorpi, Asko 1999. *Suomen Rautaruukit*. Helsinki: Otava.
- Sarje, Kimmo 2000. *Sigurd Frosteruksen modernin käsite: Maailmankatsomus ja arkkitehtuuri*. Helsinki: Valtion taidemuseo.
- Schybergson, Per 1992. *Työt ja päivät: Ahlströmin Historia 1851–1981*. Helsinki: Ahlström.
- Seeck, Hannele 2008. *Johdatusopit Suomessa: Taylorismista innovaatioteorioihin*. Helsinki: Gaudeamus.
- Seppälä, Raimo 1981. *Rudolf Walden: Isänmaan mies*. Helsinki: Otava.
- Siltala, Sakari 2018. *Oksalla ylimmällä? Metsäteollisuus poliittisena voimana 1918–2018*. Helsinki: Siltala.
- Silvennoinen, Oula 2012. *Paperisydän: Gösta Serlachiuksen elämä*. Helsinki: Siltala.
- Sirén, Ari 1997. *Elämää portin kahta puolta: Valkeakosken paperiteollisuuden 125 vuotta*. Helsinki: [UPM-Kymmene].
- Sivonen, Pauli (toim.) 2004. *Kotkan siipien suojassa: Gösta Serlachiuksen Taidesäätiön 70-vuotisjuhlaulkaisu*. Mänttä: Gösta Serlachiuksen taidesäätiö.
- Sivula, Anna 2014. Teollinen kulttuuriperintö vakiintui suomalaisen historiatietoisuuteen. *Tekniikan Waiheita*, nro 2, 5–18.
- Sivula, Anna 2013. Puuvillatehtaasta muistin paikaksi. Teollisen kulttuuriperintöprosessin jäljillä. *Mitä on kulttuuriperintö?* Toim. Outi Tuomi-Nikula, Riina Haanpää ja Aura Kivilaakso. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 161–191.
- Smith, Laura Jane 2006. *The Uses of Heritage*. Hoboken: Taylor and Francis.
- Snellman, Alex 2014. *Suomen aateli: Yhteiskunnan huipulta uusiin rooleihin 1809–1939*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Solla, Pertti 1992. Arkkitehdit ja arkkitehtuurikilpailut. *Arkkitehdin työ. Suomen arkkitehtiliitto 1892–1992*. Toim. Pekka Korvenmaa. Helsinki: Suomen Arkkitehtiliitto, 269–281.
- Spoof, Sanna-Kaisa 1997. *Savikkojen valtiat: Jokelan Tiili-tehtaan sosiaalinen ja fyysinen miljö*. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys.
- Standertskjöld, Johan & Hugo Edvard Pipping 1973. *Kaukas 1873–1944*. [Villmanstrand]: Kaukas.
- Steinby, Torsten 1982. *Amos Anderson: Press och kultur*. Föreningen Konstsamfundets Publikationsserie. Helsingfors: Föreningen konstsamfundet.
- Steinby, Torsten 1979. *Amos Anderson*. Föreningen Konstsamfundets Publikationsserie. Helsingfors: Konstsamfundet.
- Stenlås, Niklas 1998. *Den inre kretsen: Den svenska ekonomiska elitens inflytande över partipolitik och opinionsbildning 1940–1949*. Lund: Arkiv.
- Storm, Anna 2008. *Hope and Rust: Reinterpreting the Industrial Place in the Late 20th Century*. Stockholm: Filosofi och teknikhistoria, Kungliga Tekniska högskolan.
- Ström, Holger 1969. *Tilgmann 100 år: En återblick på traditionen bakom ett modernt tryckeriföretag 1869–1969*. Helsingfors: Oy Tilgmann Ab.
- Suomen korkeakouluinsinöörit ja arkkitehdit 1956. Helsinki: STS, TFI.
- Suominen-Kokkonen, Renja 2006. Estetiikkaa vai politiikkaa: Suomalaisen muotoilun ja Arkkitehtuurin ”vaarallisuus” ensimmäisen tasavallan aikana. *Keskellä marginaali: Riitta Konttisen juhlakirja*. Helsinki: Taidehistorian seura.
- Suominen-Kokkonen, Renja 1993. *Arkkitehti ja kauppaneuvos Säynäsalon tehdasyhdyskuntaa rakentamassa*. Taidehistoriallisia tutkimuksia 14. Helsinki: Taidehistorian seura, 97–107.
- Suominen-Kokkonen, Renja 1992. *The Fringe of a Profession: Women as Architects in Finland from the 1890s to the 1950s*. Helsinki: [Finnish Antiquarian Society].
- Teräs, Kari 2009. *Yritys ja yhteiskunta. Heikki Huhtamäen verkosto- ja sidosryhmäsuhteet*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Tournikiotis, Panayotis 1999. *The Historiography of Modern Architecture*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Tuomi, Timo, Hildi Hawkins, Nicholas Mayow, Maija Kärkkäinen & Jouko Vanhanen (toim.) 1999. *Matkalla: Suomalaiset arkkitehdit opintielä*. Helsinki: Suomen rakennustaiteen museo.
- Tuomisto, Tero & Lasse Rekola 1995. *Pukinmäki: Aikoja ja ihmisiä*. Helsinki: Pukinmäki-seura.
- Tuuri, Antti 1999. *UPM-Kymmene: Metsän jättiläisen synty*. Helsinki: Otava.
- Törmä, Topi 1985. *Helsinkiä: Erään kivitalon tarina*. Helsinki: Oy Kaisaniemenkatu 1.

- Unwin, Raymond (1909), Walter L. Creese & Andres Duany 1994. *Town Planning in Practice: An Introduction to the Art of Designing Cities and Suburbs*. New York NY: Princeton Architectural Press.
- Urponen, Kyösti 2017 (1994). Huoltoyhteiskunnasta hyvinvointivaltioon. *Armeliaisuus, Yhteisöapu, Sosiaaliturva: Suomalaisten Sosiaalisen Turvan Historia*. Helsinki: Sosiaaliturvan keskusliitto, 163–260.
- Vikström, Eva 1991. *Platsen, bruket och samhället: tätortsbildning och arkitektur 1860–1970*. Stockholm: Statens råd för byggnadsforskning.
- Viljo, Eeva Maija 1985. *Theodor Höijer: En arkitekt under den moderna storstadsarkitekturens genombrottsid i Finland från 1870 till sekelskiftet*. Helsingfors: Suomen muinaismuistoyhdistys.
- Vuorinen, Olli 1995. *Valkeakosken Historia. 2. osa, Kasvun Vuosikymmenet*. Valkeakoski: Valkeakosken kaupunki.
- Wager, Henrik 2009. *Teollisuuden ja yhteiskunnan palveluksessa: arkkitehti Bertel Liljequist (1885–1954) tuotantolaitosten suunnittelijana maailmansotien välisenä aikana*. Porvoo.
- Walden, Juuso & Tapio Karreinen 1971. *Minua Sanotaan Juusoksi*. Hki: Weilin + Göös.
- Ward, Stephen V. (toim.) 1992. *The Garden City. Past, present and future*. London: E & FN Spon.
- Wasastjerna, Rurik 2015a. *Kolme tehdasta, yksi kunta: Kuusankosken kaavoitus- ja rakennusperintö 1850–1919*. [Kouvola]: Poikilo-museot.
- Wasastjerna, Rurik 2015b. *Kolme tehdasta, yksi kunta: Kuusankosken kaavoitus- ja rakennusperintö 1920–1939*. [Kouvola]: Poikilo-museot.
- Wasastjerna, Rurik 2015c. *Kolme tehdasta, yksi kunta: Kuusankosken kaavoitus- ja rakennusperintö 1940–1959*. [Kouvola]: Poikilo-museot.
- Wickberg, Nils Erik 1959. *Suomen Rakennustaidetta*. Helsinki: Otava.
- Wiebenson, Dora 1969. *Tony Garnier: The Cité Industrielle*. London: Studio Vista.
- Wäre, Ritva 1992. Arkkitehdit ja Suomen arkkitehtiklubi viime vuosisadan vaihteessa. *Arkkitehdin työ. Suomen arkkitehtiliitto 1892–1992*. Toim. Pekka Korvenmaa. Helsinki: Suomen Arkkitehtiliitto, 52–71.
- Åström, Sven-Erik 1957. *Samhällsplanering och regionsbildning i kejsartidens Helsingfors: studier i stadens inre differentiering 1810–1910*. Helsingfors: [Helsingfors Stad].

- 1) Palmqvist, Wäinö Gustaf
- 2) Vanhemmat nimismies ja henkikirj. Gustaf August P. ja Selma Katarina Ingman.
- 3) synt. Kalajoella 16.1.1882.
- 4) Koulut Oulussa Rosendal'in alkeiskoulu 1891-92, Oulun suom. lyseo 1892-98 - Jyväskylän lyseo 1898-1900.
- 5) Ylioppilas Jyväskylän lyseosta 1900, Suomen Polytekn.opiston arkkitehtiosaston päästötodistus 1905. (Opinnot loppuunsaoritetut jo v. 1904, mutta ryssän laitonta asevelvollisuuskutsuntaa vastaan tehdyn opintolakon vuoksi päästötodistus saatu vuotta myöhemmin).
- 6) Toimia ollut kaikenkaltaisia, osaksi sivuharrastuksina osaksi leipätyöinä. Jo polyteekkarina opintoloma-aikoina työskennellyt erinäisten helsinkiläisten arkkitehtien piirustusapulaisena, mm. v. 1903-1907 professori Gustaf Nyströmin toimistossa. v. 1908-1909 lyhempiä aikoja, jaksottain Armas Lindgrenin ja Lars Sonckin toimistoissa. Valtion yleisen kotiteollisuusnäyttelyn toimikunnan sihteerinä ja rahastonhoitajana sekä Kuopiossa näyttelyn komissarion Armas Lindgrenin apulaisena v. 1906. Taideteollisuusopintokoulun tyyliopin ja sommittelupiirustuksen opettajana 1908-1911. Taideteollisuus yhdistyksen arpajaistoimitsijana 1908-1911. Suomen taideteollisuus- ja arkkitehtuuriosaston komissariona Yleisessä teollisuusnäyttelyssä Pietarissa v. 1908. Suomen osaston komissariona Kansainvälisessä matkailunäyttelyssä Berlinissä v. 1911. Arkkitehtiklubin sihteerinä v. 1908-1911. Arkkitehtiklubin puheenjohtajana v. 1917-1918. Suomen Taiteilijain seuran sihteerinä 1913-1919. Suomen Taideyhdistyksen johtok.jäsenenä ja varapuheenjoht. v. 1920-1921 ja vuodesta 1939- . Suomen Taideakatemian sihteerinä 1922-1937. Suomen Taideakatemian jäsen vuodesta 1926- . Helsingin kaup. Suom.kansakoulujen johtok.jäsen v.1911-1915. Helsingin kaup. yleisten töiden hallituksen jäsen 1919-1923. Helsingin kaup. sairaalahallituksen jäsen 1929-1934. Suomen Eduskunnan uuden talon valiokunnan sihteerinä v. 1923-24. Helsingin Taidehallin säätiön hallituksen jäsen vuodesta 1927- japuheenjohtajana vuodesta 1932- . Niilo Helanderin Säätiön hallituksen jäsen ja sihteeri vuodesta 1940 - . Asunto O.Y. Boulevard 5:n johtok.jäsen vuodesta 1924- , ja toimitusjohtajana vuodesta 1940- . Kiinteistö O.Y. Hermeksen toimitusjohtajana v:sta 1940-.

7)

Palkintoja arkkitehtuurikilpailuissa:

Tampereen teatteritalokilp. yhdessä Valter Jungin kanssa IV palk. v. 1910.
Pohjalaisen ylioppilastalon Ostroboetnia, H:ki, yhdessä Einar Sjöströmin kanssa I,II,III palkinnot sekä ensimmäinen lunastettu ehdotus v. 1910.
A.B.Rob.Huberin liiketalo, H:ki, toimisto Palmqvist & Sjöström III palk. 1910.
Tallinnan pankki- ja liiketalo P. & S., II p. 1911.
Tampereen hautakappeli, P. & S., I p. 1911.
A.Lackmanin liiketalo, H:ki, P. & S. I p. 1911.
Karkun kirkko, P. & S., III p. 1911.
Alavuuden kirkko, P. & S., II ja III p. 1912.
Helsingin Seurakuntatalo, P. & S., I p. 1912
Viipurin teatteri- ja museo, P. & S., II p. 1912.
Riigan kaup. taidekoulu & museo, P. & S., II p. 1912.
Tallinnan kaupungintalo, P. & S., III p. 1912.
Helsingin kaupungintalo. P. & S., VI p. 1913.
Vaasan vesitorni, P. & S., III p. + lunastus 1914.
Kajaanin kansakoulu, P. & S., I p. 1914.
Unionipankin liiketalo, H:ki, IV p. 1926.
O.Y.Brondinin liiketalo, H:ki, I p. 1927.
Sitäpaitsi pienemmissä koulu- ja asuintalokilpailuissa.

8)

Toteutettuja rakennustöitä piirretty ja johdettu vuosina 1906-1907 yhdessä Birger Brunilan kanssa O.Y.Kansanvallan liike ja asuintalo Paasivuorenk. 3, H:ki ja pari asuintaloa V linjalle. Maaseudulle pien'asunto yhdyskuntia, huviloita ym

Vuosina 1908-10 yksin piirtänyt ja valvonut Espoon kartanon päärakennuksen ja uusittujen maatalous rakennusten rakennustyöt. Puutaloja Joh.Parviainen O.Y:lle Jyväskylään ja pienempiä asuintaloja maaseudulle.

Hämeenlinnaan Enok Rytkösen kivitalon.

Vuosina 1910-19 yhdessä Einar Sjöströmin kanssa toiminimellä Palmqvist & Sjöström: rakentanut seuraavat talot Helsinkiin. Ostroboetnia, Museok. 10, 1912.

Lackmanin liiketalo Mikonk. 11, 1912-13.

Mercatorin liike & asuintalo Yrjönk. 27, 1912.

O.Y.Aatran liiketalo Mikonkatu 19, 1912.

Asuintalo Tempelik. 1, 1913.

" Meilahdenk. 10, 1911.

" Kaarlonk. 1, 1911.

" Tunturilaaksonk. 2, 1912.

" Itäinen Kaivopuisto 9, 1914.

" Kalevankatu 32, 1915.

" Ratakatu 1, 1919.

Tampereelle hautausmaan kappeli v. 1912.

Kajaaniin kaupunginlääkäarin asuintalo 1913.

Pienempiä asuintaloja ja huviloita maaseudulle sekä Tallinaan liiketalo ja elokuvateatteri ja Pietariin eräs teollisuuslaitos, joka hävitettiin jo vallankumouksessa 1917.

Vuodesta 1919 yksinään toimineena rakentanut Helsinkiin seuraavat talot:

Aleksis Kivenk. 32-34, 1919.

O.Y. Tilgmanin toimitalo, Lönnrotink. 8-10, 1920, jatkettu 1938.

Suomen Kaabelitehdas Telakkak. 7, 1921 sekä jatkot Merimiehenk. 1927, Perämiehen. 1933 ja Pursimiehenk. 1936.
 Aleksis Kivenk. 14, 1922.
 Tempelik. 8, 1921.
 Asunto O.Y. Boulevard 5, 1923-24.
 " " Aedificium Snellmanink. 27, 1923.
 " " Wecksellintie 4, 1924.
 Liiketalo Mikonk.13 - Kaisaniemenk.1, 1923-29.
 Asunto O.Y. Museok. 30-32, 1924.
 Suomen Pankin pääkonttorin toimitalon molemmat siipirakennukset Rauhank. 1920 ja Kirkkok.1924.
 Hufvudstadsbladetin toimitalon, Heikink. 22, 1925-26.
 Capitol-elokuvateatterin, Heikink. 20, 1926.
 Asunto O.Y. Tempelik. 6, 1925.
 " " Mechelininkatu 17, 1926.
 " " Museokatu 44, 1927.
 " " Kalevankatu 28, 1929.
 " " Etelä-Rantatie 14, 1931.
 Sairaala Mehiläinen Hesperiank. 17-19, v.1931-32, jatkettu Runebergink. 47 v. 1937.
 Asunto O.Y. III linja 21, 1935.
 " " Hesperiankatu 16 A, 1935.
 " " " 12, 1936.
 Amos Andersonin tavaratalo Heikink.24, alettu v. 1939 mutta v. 1940 jäänyt keskeneräiseksi.
 Suomen Kaabelitehdas Salmisaari. Tallbergk.1, 1941-43.
 Munkkisaaren mylly v. 1939-41.

Maaseutukaupunkeihin:

Heinolaan:	Kylpylaitoksen eri osastoinen 1929-30.
Jyväskylään:	Kankaan paperitehdas O.Y:n alueiden asemakaava ja tehtaitten uusimis ja laajennustyöt 1920-35, joihin kuuluu paperitehdassalit, konepaja, kattilakeskus, vesivoimalaitos, virkailijain ja työväen asuntoja ynnä maatalous rakennuksia. Wilh.Schauman O.Y:n kerhotalo 1938. A.Fredrikssonin lakki- ja turkistehdas 1935.
Kemiin:	Kemi O.Y:n alueiden asemakaava ja asutusalueiden uudelleen järjestely v. 1935-36. Kemi O.Y:n sulfaatti- ja sulfiitticelluloosatehtaan laajennuksia 1934-36. Karisaaran paloasema, keskusruokala, sauna- ja pesularakennukset, Pajusaareen samoin kauppa- ja keskusravintola, sauna- ja pesulaitos 1934-35, Kemi O.Y:n konttorirakennus 1935-36, korjauspaja 1937, Sahan johtajan ja virkamies-asuntoja, työväenasuntoja ja maatalouarakennuksia 1935-39. Uusi saha- ja sen kattilahuone rakennukset 1937.
Käkisalmeen:	O.Y. Waldhof A.B:n tehdasalueen asutussuunnitelma ja asemakaava 1929. Virkailijain asuntoja, tehtaan päävahti-, paloasema-, autokeskus- ja ensiapuasema, erisuuruisia työväenasuntoja, sauna- ja pesulaitos ym. huoltolaitos rakennuksia v. 1929-34.
Lappeenrantaan:	pari puista asuinrakennusta v. 1925-27.
Loviisaan:	kaupungin kansakoulut v. 1941, työ jäänyt kesken.

- Ouluun:** Oulun Säästöpankin asuintalo Kirkkok. v. 1929.
Toppilan mylly ja varastorakennuksia v. 1927-35.
- Pietarsaareen:** Jakobstads Cellulosa A.B:n tehdasrakennukset, joihin kuuluu selluloosatehdas, kuorimo, kattilakeskus, keittämöt, kiisumurskaamot ja uunihuoneet, korjauspajat ja varastorakennukset v. 1934-39.
Sulfiittispriitehdas 1940.
Tehtaan konttori, johtajan ja virkailijain asuntoja v.1938.
- Poriin:** Outokumpu O.Y:n metallitehtaan kaikki rakennukset: levy- ja putkityöhallit, kattilakeskus, korjauspaja, sulimo, elektrolysilaitos, anodivalimo, nikkelitehdas ja erilaiset varastorakennukset 1938-43.
Tehdas-alueen asemakaava 1938-39.
Konttori- ja huoltorakennukset 1938-40.
Työnjohtajien ja työväenasuntoja 1939-40.
Laboratoriorakennus 1940-41.
- Raumalle:** Pohjoism.Yhdyspankin toimitalo 1923.
- Savonlinnaan:** Pääskylahden kaup.osan asemakaava 1938.
O.Y. Wilh. Schaumanin faneeritehtaan laajennuksia, uusi konttorirakennus, tehtaan johtajan ja virkailijoiden asuntoja v.1936-38.
- Tampereelle:** Tako O.Y:n tehdasrakennukset 1932-38 sekä lisä- ja korotusrakennus, kattilakeskus ja vesivoimaosasto 1940-41.
Kaupungin pystyttämä vapaudenpatsas yhdessä kuvanveist. V. Janssonin kanssa v.1920.
- Vaasaan:** Pohjoismaid. Yhdyspankin toimitalo v.1925.
Vaasan höyryleipomo O.Y:n tehdasrakennukset 1927-37.
Vaasan höyrymylly O.Y:n tehdas ja varastorakennuksia ja niiden laajennuksia v. 1927-38. Viljasiloksia 1940-.
Vaasan puhelinyhdistyksen keskus 1940-41.
Klemettilän leipomon tehdasrakennukset 1940-42.
- Viipuriin:** Viipurin höyryleipomo O.Y:n tehdasrakennukset Pyöräsuon kaup.osan, leipomon konttori- ja isännöitsijän asunto Vesikaivonk. 27 v.1931-34.
Vaasan Höyrymylly O.Y:n konttori ja varastorakennuksia v.1932.

Kauppaloihin ja taajaväkeisiin yhdyskuntiin:

- Imatralle:** Elektrokemiallisen O.Y:n tehdas- ja asutusalueen asemakaava 1929. Tehdas- ja varastorakennuksia, konttori- ja asuinrakennuksia, sauna-pesula ym. huoltorakennuksia v.1929-38.
Outokumpu O.Y:n kuparitehtaan asemakaava tehdas- ja asutusalueille v.1934-35.
Kuparitehtaan kaikki tehdasrakennukset, joihin kuuluu sulatimo ja konverttorihallit, malmisäiliöt, korjauspaja, kompressorilaitos, rikkidioksiiditehdas, anodivalimo, kaasuerittelylaitos, erilaiset varasto ja transporttilaitteet ja höyryvoimakeskus v.1934-35.
Sauna- pesulaitos, palokalusto, autokeskus ja pumppuhuone v.1935.
Konttori ja huoltorakennus, laboratorio 1934-35.
Tehtaan johtajan ja virkamiesten asunnot ynnä eri tyyppisiä

työnjohtajien ja työväenasuntoja kivistä ja puusta 1933-37.
Kerhola "Honkapirtti" 1938-39.

Jämsään: Kunnanlääkäarin asunto 1939-40.

Jämsänkoskelle: Kirkko v.1935 ja Kunnansairaala 1936.
Yhtyneet Paperitehtaat O.Y:n tehdasrakennuksia, vesivoimalaitos, palotorni, höyryvoimakeskus, valkaisulaitos, puunperkkäus ja purulaitos, selluloosatehtaan uusiminen ja laajennukset, paperitehtaan lisärakennuksia v.1932-37.
Tehtaan maalla olevien asutusalueiden asemakaavoja v. 1933-34.
Virkamiesten asuntoja 1927-30.
Seura- ja kerhotalo Ilveslinna 1936-37.
Uimalaitos, ym. urheilurakennuksia, virkailijain kesämaja ym. huoltolaitoksia 1936-38.

Kalajoelle: Kirkko, palon jälkeen uusittu v.1929.

Lauritsalaan: A.B.Kaukas Fabriks konttorirakennus, työväenasuntoja, isännöitsijän ja insinöörien asuntoja, tehtaan sairaala ym. 1919-24.
Sulfiitti-spriitehdas ja pumppuhuone 1920-21.
Uusi faneeritehdas 1925.
Rullatehtaan uusiminen ja lisärakennukset, veturitalli, varastorakennuksia, höyryvoimakeskukseen laajennus 1924-28.
Vedenpuhdistuslaitos 1929.
Selluloosatehtaan laajennuksia ja sähkövoimalaitos 1932-34.
Uusi korjauspaja, valkaisulaitos, happotornit, sekä Hyötiön ja Vehkataipaleen pumppuvoimalaitokset 1936-37.
Uusi klubi- ja seuratalo 1937-38.
Faneeritehtaan laajennus 1940-41.
Lauritsalan kauppalan kansakoulu 1930.
Seurakuntasali 1934.
Kauppalan asemakaava 1936-38.
Lauritsalan Sahan tehdasrakennukset, ilmarata-asemat, palokunnan talo, työnjohtajien ja työväen asuntoja sekä Sahan maa-alueiden asutusjärjestelyt 1922-26.

Munkkiniemeen: omat asuinrakennukset kortt. 31 v.1930.

Mänttään: G.A.Serlachius A.B:n virkailijain ja työväen asuinrakennuksia 1917-20.
Tehtasrakennuksia: teollisuus konepaja 1920, höyrymylly 20-22, sulfiittispriitehdas 1920-21, autokeskus 1927, paperitehtaan laajennuksia 1920-28, uusi paperitehdas 1930, vesivoimalaitos 1931-32, höyryvoimakeskus 1935, selluloosatehtaan laajennus 1936.
Mäntän seurakunnan Kirkko 1926.
Mäntän kansakoulu 1926 ja ammattikoulu 1934.
Seppälän tilan kaikki maatalous- ja tuparakennukset 1921.
Joenniemen " " " " 1927.
Mäntän keskusasutusalueen asemakaava 1928
Erinäisiä asuintaloja ja huoltolaitoksia, urheilumajoja, uimalaitoksia 1920-30.
Huhkajärven tilan tuparakennus ja kaikki maatalousrakennukset, jotka kuvanveistäjä H.Autere on ylikuormittanut veistoksilla sekä ulko- että sisäpuolilta täydelliseksi kuriositeettimuseoksi v.1929-30.

Nokialle:	Suomen Gummitehdas O.Y:n kalossitehdas 1921. Tehtaan virkailijain ja työväenasuntoja ja työväestön erilaisia huoltolaitoksia v.1921-23. Tehtaan johtajan asunto 1934. Kerhola- ja kokoussalirakennus 1929-30. Eri tyyppisiä mestarien ja työväenasuntoja 1940-41. Aikaisempien tehdasarakennusten uusimisia ja lisärakennuksia ja höyryvoimakemus 1924-30. Uusi autokumitehdas 1942-43.
Nurmekseen:	asuin- ja liiketalo m.m. apteekki.
Valkeakoskelle:	Yhtyneet Paperitehtaat O.Y:n ammattikoulu v.1930, paperikonesali ja kalkkisiilos v.1933. Sulfiittitehtaan laajennus v.1934-35. Eri tyyppisiä virkailijain ja työväenasuntoja. Sauna- ja pesulaitos v.1935-36. Sulfaattitehtaan uusiminen ja laajentaminen, uusi paperikonehalli ja tehtaan konttori ynnä huoltolaitoksia v.1936-38. Uusia virkailijain ja insinöörien asuntoja sekä virkailijain klubin ja Seuratalon laajentaminen ja uudelleen sisustaminen 37-38. Seurakunnan Kirkko ja pappila 1941 Kunnon sairaala ja suojeluskuntatalo 1941) Sodan takia jäänee keskeneräisiksi. Uusi korjauspaja ja kattilakeskusrakennus 1943- .
Äänekoskelle:	Äänekoski A.B:n vesivoimalaitos 1930. Vanhan cellulosa tehtaan muutos ja laajennustyöt sekä virkailijain asuntoja v.1933. Uusi sulfiittisellulosatehdas, kaikkine osineen, puunperkauslaitos ja purusäiliöt, keitto- ja happotornit, pumppulaitos 1935-37. Sulfiittispuitehdas 1941. Kiisunkuivaamo ym. sen sivurakennuksia 1942.
<u>Maaseudulle:</u>	
Dragsfjärdiin:	Söderlångvikin tilan päärakennus v.1934-38. Tilanhoitajan ja työväestön asuintaloja ja maatalousrakennuksia 1937-39.
Haapajärvelle:	Outokumpu O.Y:n uuden kaivoksen asutusalueen asemakaava 1940.
Joutsenoon:	O.Y.Pulpin tehtaan laajennus- ja asuinrakennuksia 1927, paloasema, ensiapuasema ym. huoltolaitoksia sekä tehtaan konttorirakennus v.1928-30. Työväen puku-, pesu- ja ruokalarakennus 1938.
Kolhoon:	Kolhon Saha O.Y. asutusalueen asemakaava 1931. Saha-, puutavaran kuivauslaitos-, puuseppätehdas- ja kattilahuonerakennukset 1929-32.
Laukaaseen:	Kuhankosken vesivoimalaitos, patoineen sekä sen käyttöhenkilökunnan suinrakennuksia ja kerholapirtti v.1920-22.
Leppäkoskelle:	Vesivoimalaitos Wärtsilä O.Y:lle v.1937.
Myllykoskelle:	Yhtyneet Paperitehtaat O.Y:n virkamiesasuntoja ja konttorirakennus 1923-27. Myllykosken voimalaitos ja hiomo 1927-29.

	Myllykosken kunnan kansakoulu 1929.
	" yhteiskunnan asemakaava 1934-36.
	" seurakunnan Kirkko 1936.
	Yhtyn.Paperit. O.Y:n uusi paperitehdas ja höyryvoimakemus v.1932-33.
	Tehtaan työnjohtajien suinrakennuksia 1930.
	Teht. johtajan, insinöörien ja virkailijain asuntoja 1937-38.
	Yhtyneet Paperiteht. O.Y:n keskuskonttori ja Virkailijain Kerhola 1936-38.
	Yhteiskunnan Juhla- ja Seuratalo v. 1937-38.
	Tehtaan korjauspaja, jossa työväen puku- ja pesuhuoneet sekä ruokalakeskus 1938.
	Uusia paperikonesaleja, varasto- ym. sivurakennuksineen v.1941
Nastolaan:	Duodecim-Seuran lapsituberkuloosi-parantola siihen kuuluvine erillisine asuin- ja huoltorakennuksineen v.1923-27.
Mivalaan:	Outokumpu O.Y:n Makolan kaivoksen alueen tehtaitten ja asutuksen asemakaava 1940.
	Kaikki teollisuus rakennuksen, kuten rikastustehdas, korjauspaja, kaivostupa, sähkövoima-asema, höyrykattilahuone, palo- ja autoasema.
	Tehtaan konttorirakennus, sauna ja pesula, kansakoulu ja koushuone ym. huoltorakennuksia v.1940-42.
	Virkailijain, työnjohtajien ja työväenasuntoja.
Outokummulle:	Outokumpu O.Y:n kaivoksen nostotorni, höyryvoima-asema, veturitalli, kaivostupa ja tunneliaukean portaalit, rikastustehdas, korjauspaja ja nostokonehuone 1926-28.
	Murskaamot ja kiisunkuivauslaitokset 1933-34.
	Virkailijain ja työväen asuntoja 1930-33.
	Huoltokeskus, kokous- ja voimistelusalit, saunat ja pesulaitos 1935.
	Maatalousrakennuksia, tilanhoitajan asunto, kasvihuone ja puutarhurin asunto 1935-36.
	Palokuntatalo, autokeskus ja lotta ruokala 1937.
	Pääjohtajan, kaivosinsinöörin ja konttoripäällikön asuinrakennukset 1938.
	Uuden Mäkkivaaran kaivoksen nostotorni murskaamo, voimakemus.
	huolto-osastot, varastot ym. tehdasrakennukset 1936-37.
	Asutusalueiden asemakaavoja 1939-42.
	Kunnansairaala 1938, kulkutautisairaala 1940.
	Kunnan kansakoulu 1938-39.
	Seurakunnan Kirkko 1943- sodan takia rakentamatta.
Padasjoelle:	Seurakunnan kirkko v.1925.
Paimioon:	Lounais-Suomen Sähkö O.Y:n kaksi vesivoima-asemaa v.1935-36.
Saviolle:	Yhteiskunnan seurasali, V.P.K. taloon 1937.
	Suomen Gummitehdas O.Y:n virkailijain ja työväen asuntoja 1937-38.
	Gummitehdas rakennusten laajennuksia ja lisärakennuksia 1937-1938.
	Uusi tehdas- ja keskusvarastorakennus 1939-40.
Simpeleelle:	Yhtyneet Paperitehtaat O.Y:n tehdasrakennusten laajennuksia sekä sauna- ja pesularakennus v, 1930.
	Seuratalo ja Kerhola 1935.

Somerolle:	Seurakunnan kirkon sisustan uusiminen samalla kun se varustettiin lämmityslaitteilla ja eristettiin lämmönpitäväksi v. 1935.
Sysmään:	Rapalan kartanon päärakennus, tilanhoitajan asunnon uusiminen ja erisuuruisia työväen asuntoja 1918-19.
Säynätsaloon:	Joh.Parviainen O.Y:n tehtaitten isännöitsijän asunto, erinäisiä maatalous- ja työväen asuin rakennuksia ja Säynätsalon Yhteiskunnan asemakaava 1936.
Viitasaarelle:	Sankarihautapatsas 1920.
Ylöjärvelle:	Outokumpu O.Y:n uuden kaivoksen rakennustyöt: rikastustehdas, konttori- ja varastorakennus, korjauspaja ja autokeskus, nostotorni ja nostokonehuone. Kaivosalueen asemakaava. Isännöitsijän, virkailijain, työnjohtajien ja työväestön asuinrakennukset. Keskusruokala, kerhotalo, koulu- ja kirjastotalo sekä sauna- pesula-rakennus v. 1941-43.

- 9) Opintomatkoja ulkomaille III XII 1907: Pietari-Varsova-Wien-Budapest-Pohj. Italian kaupungit Siennaa myöten etelään, - Baijerin kaupungit ja München, Rheinlin varren kaupungit, - Hollanti-, Englannin suurimmat kaupungit, - Pohj.Ranska-Paris-Kööpenhamina. V.1909-12 lyhyempiä erikoisopintomatkoja Ruotsiin, Norjaan, Tanskaan, Saksaan ja Ranskaan. Myöhemmät matkat Pohjoismaihin, Saksaan ja Ranskaan turisti-luontoisia.
- 10) Valtion arkkitehtitipendi 3000 mk v. 1907, jonka avulla tehty edellä mainittu 9 kuuk.opintomatka tehdastyöväestön asunto-olojen tutkimista varten ja tutustuttu Saksassa, Baijerissa ja Rheinlin varrella asutus keskuksiin mm. Ruhrin alueella ja Essenissä sekä Englannissa Lontoossa ja sen ympäristössä, Manchesterissä, Scheffieldissä, Birgminghamissa (Bournville) ja Liverpoolissa (Port Sunlight).
- 11) Julkaisuja Arkkitehti- ja Argus- aikakauslehdissä sekä helsinkiläisissä päivälehdissä arkkitehtuuri-asiasta. Pilalehti "Fyren"issä pilakuvia ja muotokuvapiirroksia.
- 12) Liittynyt S.A.F.A:aan v. 1919 sen perustajajäsenenä. Arkkitehtiliiton johtokunnan jäsenenä 1919-28 ja 1936-37, sen puheenjohtajana 1934-35. Palkkiolautakunnan jäsenenä v.1926-37, sen puheenjohtajana. Kunniasääntölautakunnan puheenjohtajana 1937-41. Arkkitehti-lehden talouslautakunnan jäsenenä 1930-40. Erikoistehtävissä toiminut puheenjohtajana arkkitehtipalkkiope rusteita laativissa toimikunnissa, ensin v.1923 ja niitä uudelleen määriteltäessä 1933-34. Edustanut S.A.F.A:aa Pohjoismaiden arkkitehtiyhtymän neuvotte lukokouksissa Norjassa 1935 ja Helsingissä 1937.
- 13) Muita tehtäviä suorittanut aikakauslehtien, kalenterien ja kirjojen kuvittamista, kansilehtiä ja vignettejä.

Piirtänyt kymmenkunta "Ex libris" merkkejä.
Värittäen koristanut ja piirtänyt pergamentille kolmisenkymmentä juhla-adressia.
Maalannut kymmenkunta mainos plakaattia ja piirtänyt erilaisia mainos- ja tavaramerkkejä.

Erikoisharrastuksena mainittakoon taidemaalaus ja veistoskokoelmien keräily.

Helsingissä III/1943

W.G. Palmqvist

